

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

Acc 1886
~~CLASS~~

CALL No. Sa. V. 1. 2. 4. 1. 1. 1.

1886

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं

गोपीनाथभट्टकृतज्योत्स्नाव्याख्यासमेतम् ।

तत्र

नवमदशमप्रश्नद्वयात्मको द्वितीयो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० रा० काशीनाथशास्त्री आसाक्षरैर्मुद्रयित्वा
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३०

ख्रिस्ताब्दाः १९०८

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः ।)

मूल्यमाणकद्वयाधिकं रूपकद्वयम् (२०२)

1886

1884

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.
Acc. No. ~~1884~~ 1886
Date. 25. 8. 54
Call No. Sa. 2V. 64. 5a. / 11 ga
.....

अथ नवमः प्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

अभिषवादि माध्यंदिन* सवनं तायते ।

अभिषवो महाभिषवः स अदिर्यस्य तदभिषवादि माध्यंदिनं सवनं तायत आर-
म्यते क्रियत इति यावत् ।

तस्य प्रातःसवनेन कल्पो व्याख्यातः ।

तस्य माध्यंदिनस्य सवनस्य प्रातःसवनेन कल्पः प्रकाशो व्याख्यात उक्त इत्यर्थः ।
द्विदेवत्यर्तुग्रहैन्द्राग्रवैश्वदेवा दर्विहोमाश्च न विद्यन्ते ।

प्रातःसवनिकत्वेनैतेषां प्राप्ती निषेधोऽनेन क्रियते । दधिग्रहादयोऽन्तर्यामान्ता-
दर्विहोमास्ते च न विद्यन्ते ।

वसतीवरीभ्यो निषिच्य निग्राभ्याः करोति ।

वसतीवरीभ्यो होतृचमसे निषिच्य नितरां सिक्त्वा वसतीवरीभ्यो होतृचमसेनापो
गृहीत्वा निग्राभ्याः स्पेत्यनेन निग्राभ्याः करोतीत्यर्थः ।

सर्व* राजानः*मभिषुण्वन्ति ।

तृतीयसवन ऋजोषमभिषुण्वन्तीति श्रुतेस्तृतीयसवने सोमाभिषव एक नास्तीति भावः ।

ग्रावस्तुते सोमोष्णीषं प्रयच्छति ।

विश्वस्य राजानमिति शेषः । विश्वस्य राजानं ग्रावस्तुते सोमोष्णीषं प्रयच्छतीति ।
तथैवापठदापस्तम्बः—राजानमुपनद्धं तूष्णीं ग्रावसूपावरोह्य बन्धनाद्विश्वस्य ऋजो-
षमधस्तात्सर्षणो न्युप्य तच्छर्म परिमृज्य सर्वं राजानमुपरे न्युप्य सोमोपहननं वासो
ग्रावस्तुते प्रयच्छतीति । इदं च न दानं किं तु पुनस्तस्मात्प्रत्यादेयमेव तस्य प्रज्ञातं निधा-
नम् । सोमोपहननं वासो यजमानः परिधत्त इत्यग्रे प्रतिपत्तिदर्शनात् । सोमपरिश्र-
यणवासोऽपि प्रज्ञातं निधानम् । सोमपरिश्रयणं पत्नीत्येतस्याप्यग्रे प्रतिपत्तिदर्श-
नात् । असंप्रेषितो ग्रावस्तोऽनीया अन्वाहेत्यापस्तम्बः । ग्रावस्तोतेति शेषः । न ग्राव-
स्तुते सोमाभिषवे प्रेषोऽस्तीत्यर्थः । प्रातःसवनेन कल्पो व्याख्यात इत्यनेन महाभि-
षवोऽपि तद्वत् ।

तत्र विशेषमाह—

इहाइहेति स*साधयन्तोऽभिषुण्वन्ति ।

इहाइहेति उच्चैर्बद्धन्त इत्यर्थः । संशब्दात्पुनःपुनराग्रेऽनमेतस्य शब्दस्य यावद-
भिषवं न तु द्विवारमेव पठनम् ।

उत्तमस्य पर्यायस्य मध्यमेऽभिषवे बृहद्बृहदित्यभिषुष्वन्ति ।

अत्राभिषुष्वन्तीत्यस्य पुनर्वचनमत्र बृहद्बृहदित्याभिषवमत्र एवायं न तु संराधनमा-
त्रम् । तेनात्र मन्त्रान्ते क्रियेति सिध्यति पूर्वत्र तूच्चारणसमकालेऽभिषव इति भेदः ।

उत्तमेऽभिषवे सुसंभृते राजनि ।

उत्तमेऽभिषवे सुसंभृते राजनीत्यनेनोत्तमेऽभिषवे सर्वस्मिन्सोमरसे निर्गते पुनमृति
सुसंभृते राजनीत्यर्थः । उत्तमेऽभिषव इत्यनुक्ते प्रत्यभिषवं यत्सुसंभरणं तत्र सर्वत्रापि
स्यात्तद्विद्वत्पर्यम् । सुसंभृते राजनीत्यनुक्तेऽभिषवोत्तरं सुसंभरणापूर्वमेव स्यात्तद्विद्व-
त्पर्यम् ।

देवा ग्रावाण इन्दुरिन्द्र इत्यवादिषुरेन्द्रमनुच्यवुः परम-
स्याः परावत आऽस्मात्सधस्थादोरोरन्तरिक्षादासुभृतम-
सुषवुर्ब्रह्मवर्चसं म आसुषवुः समरे रक्षाःस्यवधिषुर-
पहतं ब्रह्मज्यस्येति प्रतिप्रस्थाता ग्राव्णोऽनुमोदते ।

अनुमोदनं कीडारूपेण लालनं कीडामावनयुक्तमन्त्रपठनम् । तच्च चतुर्णामपि
पृथक्पृथक् । सकृदेव मन्त्रः । बहुवचनलिङ्गात् । तत उपरे ग्राव्णः संमुस्तान्कुरवे-
त्यादि प्रावस्वध्युहनान्तं करोति ।

अत्र सवनीयानां निर्घषणमेके समामनन्ति ।

अत्रास्मिन्काले । अत्रेति वचनालोत्तरत्र विहितकाले न च पूर्वत्रापि तेन पूर्वोऽपि
कालोऽस्तीति गन्धते । स चोक्तो बौधायनेन—प्रातःसवन एव सर्वसवनीयान्निर्वपेत्कृ-
तान्तात्पौरोडाशिकं कर्म प्रत्यादशीतोत्तरयोः सवनयोरनुसवनमध्यहनेनैव कपालेषु प्रति-
पद्येत् सिद्धमत ऊर्ध्वमिति तथा नु खलु माध्यादिनीयाः सवनीया निरुप्यन्त इति
क्षुल्लकवैश्वदेवस्य स्तोत्र इति ब्रूयात्तृतीयसवने सवनीया इति माहेन्द्रस्य स्तोत्र इत्येव
ध्यादिति । अनुसवनमङ्गाराध्यहनेनैव प्रतिपद्यते । प्रातःसवनोपहितेष्वेव कपालेषूत्तरयो-
र्द्वयोः सवनीययोरधिष्यणमित्यर्थः । क्षुल्लकवैश्वदेवस्य स्तोत्र इत्याज्यानामादिमे स्तोत्र
इत्यर्थः । तृतीयसवनसंबन्धिसवनीयाः केत्याशङ्कायां माहेन्द्रस्तोत्र इति माहेन्द्रस्तो-
त्रस्य काल इति तदर्थः । एताव्रता कालत्रयसत्त्वं सिध्यति ।

धाराग्रहकाले शुक्रामन्यिनावेवाग्ने गृहीत्वा-
ऽऽग्रयणं तिसृभ्यो धाराभ्यो गृह्णात्याधव-
नीयात्तृतीयां धारां करोत्युक्थ्यं गृहीत्वा ।

अन्वयं गृहीत्वेत्यनन्तरं प्रतिप्रस्थातारं मरुत्वतीयग्रहग्रहणे सहत्वार्थं संनिहितं करोतीति
शेषो स्वब्बोधितसमानकर्तृकतानिर्वाहाय । आधवनीयात्तृतीयधाराकरणमुदचनेन । अत्र

पूर्वोत्तरत्वं मन्त्रक्रमापेक्षया । शुक्रामन्थिनावेवाग्ने गृहीत्वेत्यनेनात्रैव कालः । तस्य प्रातः-
सवनेन करुणो व्याख्यात इत्यनेनातिदेशेन रथंतरसाधैन्द्रवायवाग्रान्गृहीत्याद्ग्रहत्साञ्छि
शुक्रामानिति व्यवस्था माध्यंदिने सवनेऽपि स्यात्तन्निवृत्त्यर्थम् । अग्रग्रहणमप्रता-
विषयकत्वप्रदर्शनार्थम् ।

ऋतुपात्राभ्यां मरुत्वतीयौ गृहीतो मरुत्वन्तं वृषभं वाह-
धानमिति स्वेन पात्रेणाध्वर्युः पूर्वं गृह्णाति मरुत्वात् इन्द्र
वृषभो रणायेति स्वेन पात्रेण प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ।

अत्र पूर्वोत्तरत्वं मन्त्रक्रमापेक्षया । मरुत्वद्देवताको ग्रहो मरुत्वतीयः । इन्द्रस्येदं
विशेषणम् । यावःपृथिवीशुनासीरमरुत्वद्ग्रीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ चेति पाणि-
निसूत्राच्छप्रत्ययः ।

गृहीत्वा राजानमतिपावयति यावन्तं
माध्यंदिनाय सवनायाऽऽप्तं मन्यते ।

व्याख्यातं प्रातःसवने । अत्रापि गृहीत्वेत्यनुवाद उत्तरत्रान्वयी । गृहीत्वेत्य-
नन्तरमध्वर्युरिति शेषो ग्रहणातिपावनयोर्ध्वर्युकर्तृकताया निर्वाहाय ।

विरमति धारा प्रपीड्य पवित्रं निदधाति ।

इदमपि प्रातःसवने व्याख्यातम् ।

व्याख्यातमेकधनानामाध्वनीयेऽध्वनयनम् ।

एकधनानामित्युक्तिर्भैत्रावरुणचमसामावोऽग्नेतिसूचनाय । एकधनैकदेशानाध्वनी-
येऽध्वनीय तिरःपवित्रं पूतमृत्येकदेशमवनयतीत्यनेन सूत्रेण व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

पवमानग्रहान्कलशाच्छुक्रामन्थिनावाग्रयणमुक्थ्यं
च ग्रहावकाशोरुपस्थाय निःसर्पन्तः समन्वारभन्ते ।

अत्र ह्यपा निःसर्पणाङ्गतैवोपस्थानस्य न तु प्रसर्पणाङ्गता । तेनाध्वर्युवक्ष्ययनमा-
नानामेवोपस्थानमत्र न तु प्रतिप्रस्थातुः । तस्य निःसर्पणाभावात् । पवमानग्रहाणामु-
पस्थानं कलशोपस्थानं शुक्रामन्थादीनामुपस्थानमात्रमत्र न तु पदार्थक्रमोऽपि विव-
क्षितः । किं तु मन्त्रक्रम एवात्र भवति । तेन प्रथमं पवमानग्रहोपस्थानं कृत्वा शुक्रा-
मन्थादीनामुपस्थानं च कृत्वा कलशानामुपस्थानम् । द्वौ समुद्राविति द्रोणकलशाध-
वनीययोः पवमानग्रहयोः । द्वे द्रवसी इति पूतभृतः पवमानग्रहस्य । चक्षुभ्यां म
इति शुक्रामन्थिनोर्ग्रहयोः । आत्मने म इत्याग्रयणस्य ग्रहस्य । अङ्गेष्वो म इत्यु-
क्थस्य ग्रहस्य । विष्णोर्जठरामिन्द्रस्य जठरं विश्वेषां देवानां जठरमित्येतैः क्रमेण
कलशानामुपस्थानम् । उप कलशो ह्ययतामित्यादि षट्कमपि भवति । अनुक्तसमुच्चयार्थ-

चकारेण संगृहीतत्वात् । एतेनैव मरुत्वतीयोपस्थानार्थं परिभूरग्निमिति कोऽसि को नामेत्येतदुपस्थानमपि संगृहीतं भवति । नाऽऽहवनीयधुनातिग्राह्यादीनामुपस्थानं प्रतः-
सवन उपस्थितत्वात् ।

वैश्रुषान्सप्तहोतारं च हुत्वा माध्यंदिनं पवमानं सर्पन्ति
तस्य बहिष्पवमानेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १ ॥

वैश्रुषान्सप्तहोतारं च हुत्वेति प्रातःसवने व्याख्यातम् । माध्यंदिनं पवमानं
माध्यंदिनपवमानार्थं सर्पन्ति सदः सर्पन्ति । तस्य माध्यंदिनस्य पवमानस्य ।

अत्र मन्त्रविशेषमाह—

श्रैष्टुभः पन्था रुद्रा देवता वृकेणापरिपरेण
पथा स्वस्ति रुद्रानशीयेति मन्त्रं संनमति ।

स्पष्टम् ।

उत्तरेण हविर्धानं गत्वोत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं धिष्णियं
परीत्य दक्षिणेन वा मार्जालीयमन्तरेण वा ।

उत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं धिष्णियं परीत्यान्तरेण सदोहविर्धाने गत्वा दक्षिणेन मार्जालीयं वेत्यर्थः । अन्तरेण वेत्यत्रान्तरेण हविर्धानमार्जालीयावित्यध्याहार्यं सामर्थ्यात् ।
अत्र वाकारद्वयं द्वावपि पक्षौ मुख्यावितिद्योतनार्थम् ।

पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्याध्वर्युर्यजमानो
ब्रह्मा चावतिष्ठन्तेऽग्नेण प्रशास्त्रीयं धिष्णियं
परीत्योद्गातारो माध्यंदिनेन पवमानेन स्तुवते ।

पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्याग्नेण प्रशास्त्रीयं धिष्णियं परीत्याध्वर्युर्यजमानो ब्रह्मा
चावतिष्ठन्त इत्येवं वाऽन्वयः । अत्रावस्थानं नामोपवेशनमेव । अथवाऽग्नेण प्रशास्त्रीयं
धिष्णियं परीत्येत्यस्योत्तरमूत्रेऽन्वयः । दक्षिणेनौदुम्बरीमिति सूत्रान्तरेऽस्मिन्पक्षेऽ-
धिकमुक्तं तदप्यविरोधात्कर्तव्यम् ।

यदन्यत्पश्चानयनात्तत्संप्रेष्यति प्रतिप्रस्था-
तर्द्धिघर्मेण चरेति संप्रैषस्यान्तं संनमति ।

प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीति पश्चानयनं तस्मादन्यद्यत्प्रेषणं तत्संप्रेष्यति । तर्हि एता-
वदेव प्रेषणं नेत्याह प्रतिप्रस्थातर्द्धिघर्मेण चरेति संप्रैषस्यान्तं संनमति ऊहतीत्यर्थः ।
संप्रेष्यतीति वचनाद्यजुर्वेदेनाध्वर्युरिति परिभाषासूत्राद्विशेषावचनाच्चाध्वर्युः प्रैषवक्ता ।

विहृतेषु व्याघारितेषु धिष्णियेषु ।

विभूरसीत्यादिभिर्मन्त्रैरामिधेण विहृतेषु अध्वर्युणा चतुर्गृहीतेन सोमेन पञ्च-

गृहीतेनाऽऽज्येन च यथापूर्वं व्याघारितेषु शेषे च भासिते सति । अत्र विहरणात्पूर्वं हविर्धानं प्रविश्य विष्णो त्वं न इति ग्रहोपस्थानमेतेनैव मन्त्रेण पात्रसंमर्शश्च भवति ।
स्तीर्णे बर्हिषि ।

आग्नीध्रेण स्तीर्णे बर्हिषोत्यर्थः ।

प्रतिप्रस्थाता पशुपुरोडाशं निरू(रु)प्य सवनीयान्निर्वपति ।

पूर्वत्र सवनीयनिर्वापपक्षे आग्नीध्रोऽत्र पुरोडाशालंकरणमपि करोति । पूर्वत्र सवनीयनिर्वापपक्षे पशुपुरोडाशस्यैव निर्वापोऽत्र ।

एकादशकपालोऽत्र पुरोडाशः ।

पशुपुरोडाशस्य त्वाग्नेयविकारत्वात्प्रकृतिप्राप्तान्पष्टावेव । अत्र माध्यादिने सवने ।
नाऽऽमिक्षा विद्यते ।

तस्य प्रातःसवनेन कल्पो व्याख्यात इत्यनेनाऽऽमिक्षाया अपि प्राप्तिः स्यात्तां वारयितुं निषेधः । अर्थः स्पष्टः ।

अलंकृतेषु प्रतिप्रस्थाता दधिघर्मेण चरति ।

अत्र निर्वापपक्षेऽत्रैवालंकरणं सवनीयानाम् । चरतीत्येकवचनं प्रतिप्रस्थात्रभिप्रायं तस्यैव मुख्यत्वात् । बहुवचनान्तपाठस्तद्वृत्तुरेव ।

यावती द्यावापृथिवी इत्याग्नीध्रागार
औदुम्बरीयां स्रुचि दधि गृह्णाति ।

अगारग्रहणं विष्णियसमीपोपविष्टस्य मण्डपबहिष्ठस्यापि दधिघर्मग्रहणं स्यात्तद्यावृत्त्यर्थम् । स्रुग्ग्रहणं तूष्णीं जुहूवत्संमार्गः कार्य इत्येतदर्थम् ।

वाक्च त्वा मनश्च श्रीणीतां प्राणश्च त्वाऽपानश्च श्रीणीतां
चक्षुश्च त्वा श्रोत्रं च श्रीणीतां दक्षश्च त्वा बलं
च श्रीणीतामोजश्च त्वा सहश्च श्रीणीतामायुश्च त्वा जरा
च श्रीणीतामात्मा च त्वा तनूश्च श्रीणीतां गृतोऽसि
शृतं कृतः शृताय त्वा शृतेभ्यस्त्वेत्याग्नीध्रीयेऽधिधित्य ।

अत्रोपस्तरणाभिधारणे न भवतः । अवचनात् ।

होतवदस्व यत्ते वाद्यमिति संप्रेष्यति ।

स्पष्टम् ।

यदि श्रातो जुहोतन यद्यश्रातो ममत्तने-
त्युच्यमाने श्रातः हविरिति प्रत्याह ।

उच्यमान इत्यत्र होत्रेति शेषः ।

तमादायाऽऽहवनीयं गत्वाऽऽश्राव्य मत्या-
भाविते दधिघर्मस्य यजेति संभेष्यति ।

आहवनीयं गत्वेतिवचने गमनाववाहितोत्तरकालमेवाऽऽश्रावणं न तु मध्ये कालव्य-
वधानं कार्यम् । एतदधमेवाऽऽश्रावणप्रत्याश्रावणवचनम् । दधिघर्मस्य यजेति संभे-
ष्यति । प्रतिमस्यातेति शेषः । अधिकारात् ।

यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यं मित्रमाहुर्यमु सत्य-
माहुः । यो देवानां देवतमस्तपोजास्तस्मै
त्वा तेभ्यस्त्वा स्वाहेति वषट्कृते जुहोति ।

स्पष्टम् ।

अनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् ।

होतारं प्रतीति शेषः ।

तं भक्षयन्ति ये प्रवर्ग्ये ।

ये प्रवर्ग्ये निपुक्ता अस्मिन्स्ते तं दधिघर्मं भक्षयन्तीत्यर्थः । मक्षिणामयं नियमः ।
न तु मक्षणधर्मातिदेशः । यथाप्रवर्ग्यमित्यवचनात् । न च चर्मधर्माः । दधिघर्मस्य
कृत्स्नविधानात् । अतो नोपहवयाचनम् ।

तस्याऽऽरण्येऽनुवाक्यो भक्षमन्त्रः ॥ २ ॥

इति हिरण्यकोशिसूत्रे नवमप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

तस्य दधिघर्मस्य दधिभक्षमन्त्र आरण्य आरण्यग्रन्थे पाठितोऽनुवाक्योऽनुवाका-
त्मकः । उक्तो भवतीति शेषः । कोऽसौ । मूर्धुवः सुवर्मयि त्यदित्यनुवाकः । वक्ष्यति
च प्रवर्ग्यसूत्रे—मूर्धुवः सुवारित्यनुवाकेन दधिघर्मं भक्षयन्तीति । अस्मिन्भक्षमन्त्रे पूर्वो-
त्तरे शान्ति । तथा च प्रवर्ग्यसूत्रम्—मदन्तीरुपस्पृश्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वाऽ-
धीयीताधीर्य चोत्तमेनेन कर्मस्त्रिति । एवमित्यतिदेशादत्रापि मदन्त्युपस्पर्शः । अयं
ग्रन्थो ब्राह्मणोक्तेन मन्त्रेण विकल्पते । स च मयि त्यदिन्द्रियं महद्वित्वारभ्य वाग्जु-
षाणा सोमस्य तृप्यत्वित्यन्तः । अस्मिन्पक्षे न शान्ति । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष
उक्तः—मित्रो जनान्प्रसमित्रेति भक्षयित्वा नाभिदेशमभिमृशन्त इति । अविरोधान्म-
न्त्रविनियोगस्य सूत्रकृतोऽपीष्टत्वाच्चेदमप्यङ्गीकर्तव्यम् । अप्रवर्ग्ये क्रतौ न दधिघर्मः ।

दधिघर्मं प्रकृत्याऽऽभ्रलायनः—प्रवर्ग्यवांश्चेदिति । आपस्तम्बेन तु विकल्प उक्तो
दधिघर्ममुक्त्वा नाप्रवर्ग्ये स्यादित्यपरमित्यनेन सूत्रेण । अप्रवर्ग्ये क्तौ न स्याद्
दधिघर्म इति तदर्थः ।

इत्योकोपाह श्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निमुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विसाहस्राग्निमुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शापिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तौ नवमप-
त्रस्य मथयः पटलः ॥ १ ॥

अथ नवमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

पुरोडाशानासाद्य तैः समवदाय प्रचरति
माध्यंदिनस्य सवनस्येति संप्रेष्यति ।

प्रतिप्रस्थात्रा ह्यनाऽपुरोडाशानासाद्य तैः पुरोडाशैः समवदाय प्रचरति । समव-
दानस्वरूपं तु प्रातःसवन एवोक्तम् । प्रचरतीत्येकवचनमध्वर्योर्नूरूपत्याभिप्रायेण ।
प्रातः प्रातःसावस्येत्येतस्य स्थाने माध्यंदिनस्य सवनस्येति । एवमूहितेन प्रैषमग्नेण
प्रेष्यति । प्रशास्तारं प्रत्ययं प्रैषः ।

पशुपुरोडाशेन प्रचर्य समवदाय सवनीयैः प्रचरति ।

पशुपुरोडाशेन प्रचर्येतिवचनान्नित्य एव पशुपुरोडाशः । अनेनाऽऽपस्तम्बोक्तम-
नित्यत्वं निवर्त्यते । नित्यत्वे लिङ्गमप्यस्ति । वपया प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन
माध्यंदिने सवनेऽङ्गैस्तृतीयसवन इति । नञ्चूचानामप्येष एव सिद्धान्तः ।

पशुपुरोडाशस्य सवनीयानां च समानं स्विष्टकृदिडम् ।

गतार्थं प्रातःसवने ।

आधवनीयं पूतभृत्यवनीयं दक्षाभिः कलशं मृष्ट्वा न्युञ्जति ।

इदमपि गतार्थं तत्रैव ।

उत्थीयमानेभ्योऽनुब्रूहि होतुश्चमसमनूत्रयध्वमुपयतः शुक्रान्कुरुध्व-
मच्छावाकस्य चमसाध्वर्योऽपि त्वमुत्रयस्व प्रतिप्रस्थातः प्रोक्षि-
ताप्रोक्षिताञ्छकलानुपकल्पयोन्नेतः सोमं मभाषयेति संप्रेष्यति ।

प्रैषमध्ये विशेषस्य सत्त्वात्तत्परिज्ञानाय प्रैषस्य कृत्स्नः पाठः ।

होतृचमसमुख्यानेकादश चमसानुन्नयति पुर-
स्तादाग्नीध्रचमसादच्छावाकचमसमुन्नयति ।

पुरस्तादाग्नीध्रचमसादच्छावाकचमसमुन्नयतीत्येतावान्विशेषोऽत्र । अन्यत्समानम्
एकादशेति सदस्याभिप्रायम् ।

माध्वंदिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्य शुक्रवतो
मन्यिवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्य मध्यतः
कारिणां चमसाध्वर्यवो वषट्कृतानुवषट्कृताञ्जुहुत होत्र-
काणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपाव-
र्तध्वमिति संप्रेष्यति यत्प्राक्पुनरभ्युन्नीतेभ्यस्तस्मिन्कृते
प्रसर्पणमन्त्रैर्होत्रकाः प्रसृप्य पुनरभ्युन्नीतानां यजन्ति ।

पुनःशब्दोऽवधारणे । अभ्युन्नीतेभ्यः प्रागेव यत्कर्म तस्मिन्कृते नमोऽग्नये
मखन्न इत्यादयो मन्त्राः प्रसर्पणमन्त्रास्तैर्होत्रकाः सदः प्रसृप्य । दक्षिणार्धपरिक्षणा-
न्तं सदःप्रसर्पणम् । अत्रापि पुनःशब्दोऽवधारणार्थक एव । यत्प्राक्पुनरभ्युन्नीते-
भ्यस्तस्मिन्कृत इत्येतस्यायमर्थः—यत्प्रागेवाभ्युन्नीतेभ्यः प्रेषणं तस्मिन्कृते तस्मिन्नुच्चा-
रिते सति । अस्मिन्नसरे प्रसर्पणमन्त्रैर्होत्रकाणां प्रसर्पणम् । एतदर्थमेव कृत्स्नभै-
पस्य पाठः । प्रथमत आश्वलायनसूत्रोक्तरीत्योपविष्टेषु सस्ववीदं याजुषहौत्रविषयकं
पुनःप्रसर्पणं वाचनिकम् ।

अयादग्नीदिति होतुराख्याय निरवदाय होत्र इडामा-
दधात्युपहृयमानामुपोद्यच्छन्ते चमसाध्वमसाध्वर्यवः ।

होतुराख्यायेतीदमाख्यातग्रहणात्समद्रमकरित्येतदुच्चारणकाल एव निरवदानं न
तु तदनन्तरम् ।

नेडाशकलमच्छावाकाय निदधाति ।

एतादृशविशेषविधानार्थ एवायमनुवादः । अर्थस्तु स्पष्टः । प्रातःसवनेन कल्पो
व्याख्यात इत्यनेनेडाशकलनिधानं प्राप्तं तदनेन निवार्यते ।

यथाचमसं चमसिनो भक्षयन्ति तेषां व्याख्यातो भक्षमन्नः ।

चमसमनतिकम्पेति यथाचमसम् । कृतव्याख्यानं प्रातःसवने ।

सन्नेषु नाराशस्त्रेषु दक्षिणेन वेदिमवस्थितासु
दक्षिणासु दाक्षिणानि जुहोति यथा वैसर्जनानि ।

दक्षिणेनेत्येनपा वेदिसंलग्नदेशे दक्षिणानामवस्थानम् । वेदिर्महावेदिः । दक्षिणा-
प्रयुक्तानि होमात्मकानि कर्माणि दाक्षिणानि । यथा वैसर्जनानीत्यनेनामात्यान्वार-
म्भोऽतिदिश्यते ।

प्रच्छादनार्थस्य वाससो दशायाः हिरण्यं बद्ध्वाऽऽ-
ज्येऽवधाय स्रग्दण्डे वाससोऽन्तमुपनिगम्योदु त्यं चित्र-
मिति द्वाभ्याः शालामुखीये जुहोति शेषमाज्यस्य करोति ।

गतार्थमेतत् ।

नीयमानासु पूर्वः प्रतिपद्याग्ने नयेति नयन्त्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति ।

परिकर्मिभिराग्नीध्रीयमण्डपं प्रति नीयमानासु सतीषु पूर्वः प्रथमं प्रतिपद्य गत्वा,
अग्ने नयेत्यङ्गनयवती । नयपदघटितत्वात् । यथा वैसर्जनान्द्रियेतावतैव प्रच्छादना-
र्थस्य वाससो दशायाः हिरण्यं बद्ध्वाऽऽज्येऽवधाय स्रग्दण्डे वाससोऽन्तमुपनिगम्येत्येत-
दन्तेषु पदार्थेषु सिद्धेषु । अत्र पुनर्वचनमेते पदार्थाः पूर्वाहुत्योरेव न नयपत्यां दाक्षि-
णहोम एव न वैसर्जनहोम इति विशेषबोधनार्थम् । तेन वैसर्जनहोमे नयपत्यामपि
भवति । अत एवाऽऽपस्तम्बेन तथैव समन्वारब्धेषु वाऽग्ने नयेत्याग्नीध्रीधे जुहोतीति
पाक्षिकत्वमन्वारम्भस्योक्तम् ।

शेषमाज्यस्य करोति ।

स्पष्टम् ।

दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं हुत्वोद्गृह्णाति ।

हुत्वोद्गृह्णाति हिरण्यमित्यन्वयः । लुक्त ऊर्ध्वं हिरण्यं गृह्णातीत्यर्थः ।

घनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति द्वितीयां यद्यनो रथोऽधीवासो वा दीयते ।

यदि यजमानेनाशः शकटं दीयते रथो वा दीयतेऽधीवासश्चर्मपटो वा दीयते तदैवं
द्वितीयाहुतिः ।

प्रजापते न त्वदेतानीति तृतीयां यद्यश्वः पुरुषो हस्ती वा दीयते ।

यदि यजमानेनाश्वः पुरुषो दासो हस्ती वा दीयते तदैवं तृतीयाहुतिः ।

नीतासु दक्षिणासु यज्ञपतिमृषय एनसाऽऽहुरिति

॥ ३ ॥ पञ्चभिराग्नीध्रीये वैश्वकर्मणानि जुहोति ।

नीतासु दक्षिणासु तेन तेनर्त्विजा नीतासु दक्षिणासु सतीषु यज्ञपतिमृषय एनसाऽऽ-
हुरिति पञ्चभिर्भ्रैराग्नीध्रीये वैश्वकर्मणानि जुहोति । पञ्चभ्यामाहुतौ वैश्वकर्मणानि
सृष्टिन्यायेन । यज्ञपतिं० घोरा ऋषयः० अनन्यान्सोममान्० ये पक्षयन्तः० नमः
पितृभ्य इति पश्चेति भरद्वाजः स्पष्टमाह । एतदाहुत्यात्मकानि कर्माणि वैश्वकर्मणानि
विश्वकर्मण इमानि वैश्वकर्मणानि । एतान्याग्नीध्रीये जुहोति । आग्नीध्रीयग्रहणमाह-
वनीयन्यावृत्त्यर्थम् । यथापाठमवसानं त्यज्यतेऽत्र । यत्र विश्वकर्मपदं यावति मागः
आयाति तदनुरोधेनावसानानि कल्प्यन्ते भरद्वाजेन स्पष्टतयोक्तत्वात् ।

यथागृहीतं मरुत्वतीयावादायेन्द्राय मरुत्व-
तेऽनुब्रूहीन्द्राय मरुत्वते प्रेष्येति संप्रेष्यति ।

गृहीतौ ग्रहावनतिक्रम्येति यथागृहीतम् । मरुत्वतीयो ग्रहावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारा-
वादायेत्यर्थः । यजुर्वेदेनाध्वर्युरितिपरिभाषामूत्रादध्वर्युरेव ।

हुत्वा व्यवनयेते ।

वषट्कारानुवषट्कारयोर्हुत्वा व्यवनयेते । अध्वर्योः पात्रे प्रतिप्रस्थाता संपातमवन-
यति तस्यैकदेशमध्वर्युः प्रतिप्रस्थातुः पात्र इति संपातावनयनं कुरुत इत्यर्थः ।
व्यवनयेते इत्यत्र विशब्दः प्रातःसवनिकसंपातावनयनतोऽत्र वैलक्षण्यद्योतनार्थः । तच्च
वैलक्षण्यमुभयोरप्यैकरूप्येण न तु संपातावनयनमध्वर्योरेकदेशावनयनं प्रतिप्रस्थातुरि-
त्येवंरूपोऽत्र भेद इत्येवंरूपं वैलक्षण्यम् ।

यथर्तुग्रहेषु प्रतिप्रस्थानेन भक्षण्यन्ति ।

यथर्तुग्रहेषु प्रतिप्रस्थानृपात्रेण प्रथममुखेन भक्षणं तथाऽप्रापीत्यर्थः ।

द्विर्होता सकृत्सकृदितरौ ।

होतुर्द्विवारभक्षणं वषट्कारानुवषट्कारनिमित्तमितरयोरध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्होभामिषव-
निमित्तं सकृत्सकृत् । तत्राध्वर्योर्मुखतः प्रवृत्तत्वात्तस्यैव प्रथमो भक्षोऽनन्तरं प्रति-
प्रस्थातुः ।

मार्जालीये पात्रं प्रक्षाल्य होतुः सकात्रे निदधाति ।

सकाशे समीपे ।

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभि-
मानः । अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद-
निष्ठा । इन्द्र मरुत्व इह पाहीत्यन्यतरेण स्वेन पात्रेणा-
भक्षितेन तृतीयं मरुत्वतीयं कलशाच्छस्त्रवन्तं गृह्णाति ।

वाशब्देनैव विकल्पे सिद्धेऽन्यतरवचनं व्यवस्थार्थं विकृतिषु जनिष्ठा इति मन्त्रः
प्रकृताविन्द्र मरुत्व इति । स्वेन पात्रेणामक्षितेनेति प्रातःसवने दर्शितप्रयोजनम् ।
द्वौ मरुत्वतीयो गृहीतौ । अयं तृतीयो मरुत्वतीयो ग्रहग्रहणकालेऽयं शस्त्रवान्ग्रह
इतिज्ञानावश्यकत्वार्थम् । एतज्ज्ञानाभावे यजुर्भ्रैवप्रायश्चित्तं दक्षिणाग्नौ ।

ऋतुपात्रमारभ्य प्रतिगृणाति ।

आरभ्याऽऽलभ्य । अत्राऽऽलभ्यशब्दार्थो हस्ते ग्रहणमेव । तिष्ठतोऽध्वर्योर्मुखारु-
म्भशब्दार्थस्य यावत्प्रतिगरं कर्तुमसंभवात् । ऋतुपात्रं दक्षिणहस्ते गृहीत्वा शकं
प्रतिगृणातीत्यर्थः ।

उक्थं वाचीति शस्त्रं प्रतिगीर्यं सर्वत्र माध्यंदिने सवने जपति ।
स्पष्टम् ।

शस्त्रं प्रतिगीर्यं ग्रहमादत्ते चमसाश्वमसाध्वर्यव उक्थशा
यज सोमस्येति संप्रेष्यति । व्याख्यातमनुप्रकम्पनं ग्रहना-
राशःसानां भक्ष आप्यायनसादने च नाराशःसानाम् ।

ऐन्द्राग्रवच्छस्त्रप्रतिग्रहनाराशःसाश्वेत्येव लाघवात्सूत्रे कर्तव्ये गुरुसूत्रकरणं(!)
शस्त्रप्रतिगरोत्तरमेतत्सूत्रपाठ आवश्यकः । एतदकरणे यजुर्भेषप्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति
दक्षिणाग्नौ । अदृष्टमेवैतत्फलं दृष्टासंभवात् ।

महाः इन्द्रो य ओजसा महाः इन्द्रो नृवदित्यन्यत-
रेण शुक्रपात्रेण माहेन्द्रं कलशात्स्तुतशस्त्रवन्तं गृह्णाति ।

वाकारेणैव विकल्पे सिद्धेऽन्यतरग्रहणं विनिवेशविकल्पार्थम् । रथंतरे पूर्वथा ग्रहणं
बृहत्पुत्ररथा । एतदुक्तं बौधायनेन— बृहत्पृष्ठे महाः इन्द्रो नृवदित्येत्येति । उभय-
सान्नि तु ग्रहाग्रवत् । वैराजादिष्वनियमः । विनिवेशविकल्पे द्विवर्हा इति नृहतो
लिङ्गमिदमप्यस्ति । एतेन यत्तुल्यविकल्प इति यैरुक्तं तन्निरस्तम् । तृतीयसवनेऽत्र
सवनीयानां निर्वपणमेके समामनन्तीति वक्ष्यमाणसूत्रेऽत्रग्रहणेन ज्ञापितो माहेन्द्रग्रह-
ग्रहणोत्तरमपि सवनीयनिर्वपणकालः । तेनात्र पक्षे सवनीयनिर्वपणम् । बौधायनेनाप्यत्र
तार्तीयसवनीयानां निर्वाप उक्तः । तच्च दर्शितमेव प्राक् । मारद्वाजादयश्चाऽऽहुः—
अत्र तार्तीयसवनिकमभिषवमभिषुणुयान्स(त्स)वनीयान्सौम्यमिति निर्वपेदाश्विनमवनये-
दित्येकं तृतीयसवनमित्यपरमिति । स्तुतशस्त्रवन्तमिति दर्शितप्रयोजनं प्रातःसवने ।

तः सादयित्वा स्तोत्रमुपाकरोति तद्व्याख्यात-
मपवृत्ते स्तोत्रे शस्त्रमुपाकरोति तद्व्याख्यातम् ।

व्याख्यातमेतत्प्रातःसवने ।

शस्त्रं प्रतिगीर्यं ग्रहमादत्ते चमसाश्वमसाध्वर्यवः ।

स्तुते वैश्वदेववच्छस्त्रग्रहनाराशःसा इति लाघवाद्द्वक्तव्ये गुरुसूत्रकरणप्रयोजनं सूत्र-
पाठावश्यकत्वार्थम् । सूत्रं कृतव्याख्यानम् । शस्त्रं प्रतिगीर्येत्यपि दर्शितप्रयोजनम् ।

अतिग्राह्यान्तरेऽध्वर्यव आग्नेयं प्रतिप्रस्थातैन्द्रं नेष्टा सौर्यमुन्नेता ।

अध्वर्युशब्देन प्रतिप्रस्थातृनेष्टुन्नेतारः । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेतेत्यध्वर्यव
इति सूत्रात् । एतेषां ग्रहाणामादानावसरस्तु आपस्तम्बेन प्रदर्शितः—माहेन्द्रं त्वति-
ग्राह्या अनु गृह्यन्त इति । आग्नेयमतिग्राह्यं प्रतिप्रस्थाता, ऐन्द्रमतिग्राह्यं नेष्टा सौर्य-
मतिग्राह्यमुन्नेतेत्यर्थः ।

उक्थशा यज सोमस्येति संमेष्यत्यग्ने तेज-
स्विन्तेजस्वीत्येतैर्यथारूपमतिग्राह्याद्भुति ।

अग्ने तेजस्विन्नित्ययं मन्त्रः प्रतिप्रस्थातुराग्नेयातिग्राह्यहोमे । इन्द्रोऽजस्वि-
नित्ययं मन्त्रो नेष्टुरैन्द्रातिग्राह्यहोमे । सूर्य भ्राजस्विन्नित्ययं मन्त्र उक्थेतुः सौर्यातिग्राह्य-
होम इत्ययं यथारूपशब्दार्थः । एतद्धोमावसरस्त्वापस्तम्बेन स्पष्टमुक्तः—हुते माहेन्द्रे
पश्चाद्बर्हिहोमधर्मेण ह्यन्त इति । न स्वस्य वषट्कारो । कुतः । आपस्तम्बसूत्रेऽनु-
ह्यन्त इति वषणात् । उक्थशा यज सोमस्येत्येकवचनोद्देशताभेदाच्च । ततो माहेन्द्र-
स्यानुवषट्कारः ।

मयि मेधां मयि प्रजामित्येतैर्यथारूपमतिग्राह्यान्भक्षयन्ति ।

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु इत्याग्नेयं प्रतिप्रस्थाता भक्षयति । मयि
मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु इत्यैन्द्रं नेष्टा भक्षयति । मयि मेधां मयि प्रजां
मयि सूर्यो भ्राजो दधात्विति सौर्यमुक्तेता भक्षयतीति यथारूपशब्दार्थः । मन्द्राभिभूतिर्वाग्दे-
धीत्युपयोर्बाधः । अधर्षोर्होमाभिषवनिमित्तकभक्षकर्तृत्वाद्दुपह्वानं त्रिमिः कार्यम् ।

सर्वभक्षा नाऽऽप्यायनसादने भवतः ।

स्पष्टम् ।

त्रिभिरुक्थयविग्रहैः प्रचरतो यथा पुरस्तात् ।

यथा पुरस्तादित्यनेनोक्तयस्थास्या उक्थयपात्रेण तृतीयांशस्य ग्रहणमायतने
सादनं स्थाळीप्रत्यमिमर्शनं त्रिषु ग्रहेषु यथाक्रमं तत्तच्छस्त्रिप्रमुखैकादशे चमसोजयनं
पुरस्तादाग्नीध्रचमसादच्छावाकचमसस्योजयनं स्तुतशस्त्रोपाकरणं शस्त्रप्रतिगरादिमस्ता-
न्तानि कर्माणि च प्राप्यन्ते ।

तत्र विशेषमाह—

इन्द्राय त्वेति सर्वत्र ग्रहणसादनौ संनमतः ।

मित्रावरुणौ, इन्द्र इन्द्राग्नी इत्येता देवता चाधित्वेन्द्रदेवता विधीयते । इन्द्रश-
ब्दानेव मन्त्रः सर्वत्रैतोरपि भवति । तत्र ग्रहणमन्त्र उपयामगृहीतोऽतीति । एष
ते योनिरिन्द्राय त्वेति सादनः । गृह्यतेऽग्नेनेति ग्रहणः । साद्यतेऽग्नेनेति सादनः ।
मन्त्रयोर्विशेषणे एते ।

त्रिभ्ये देवा मरुत इन्द्रो अस्मानिति सस्थिते जुहोति ।

व्याख्यातं प्रातःसवने ।

प्रशास्तः प्रसुवेति संभ्रण्यति सर्पतेत्याह
 प्रशास्ता संतिष्ठते माध्यंदिनः सवनम् ॥४॥
 इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

गतम् ।

इत्योकोपाह श्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
 जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
 दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
 त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
 शामिकायां ज्योत्स्नाव्याख्यायां वृत्तौ नवम-
 प्रश्नस्य द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ नवमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

आदित्यारम्भणं तृतीयसवनं तायते ।

प्रथमत आदित्यग्रहविधानादेव सिद्ध इदं वचनं भ्रान्त्याऽऽदित्यग्रहं विस्मृत्य
 वसतीवरीभ्यो निषिच्येत्याद्येव करोति तदाऽऽदित्यग्रहप्रयुक्तं विधिं सूदवत्पात्रः साद-
 यतीत्यन्तं कृत्वा पुनर्वसतीवरीभ्यो निषिच्येत्यादि कृतमपि करोति न तु विपर्यासप्र-
 युक्तप्रायश्चित्तेन चारितार्थमितिज्ञापनार्थम् ।

तस्य माध्यंदिनेन सवनेन कल्पो व्याख्यातः ।

स्पष्टम् ।

अपिधाय हविर्धानस्य द्वारे यदा बहवोऽन्तर्वेदि ।

अपिधायाऽऽच्छाद्य । यदा बहवोऽन्तर्वेदि उपविष्टाः स्युस्तदा द्वारापिधानं नान्यदेति ।
 बहव इत्यनेन ये कर्मानभिज्ञा बहुजनास्तेऽत्र बहुवचनेन गृह्यन्ते । तथा चाऽऽप-
 स्तम्बः—हविर्धानस्योभे द्वारौ संवृत्य बहुजनायां वेद्यामिति ।

यदा वाऽस्य भ्रातृव्यः ।

यदाऽस्य यजमानस्य भ्रातृव्यः शत्रुरन्तर्वेद्युपविष्टो भवति तदाऽपि द्वारापिधानम् ।

अन्तर्वेदि यजमानः पत्नी च भवतोऽयाऽऽदित्यं गृह्णाति ।

अन्तर्वेदि यजमानस्य सत्त्वे सिद्धेऽप्यत्र वचनं वेदिमध्यभागे हविर्धानात्मक उप-
 वेशनविधानार्थं तच्चोभयोः । समासाभावात्साहित्यं न विवक्षितम् । अथशब्दोऽन्तर्वेद्यु-
 भयकर्तृकोपवेशनानन्तर्यार्थः ।

यस्य भ्रातृव्यः सोमेन यजेत याव-
दादित्यं गृह्णीयात्तावद्बर्हिर्वेदि तिष्ठेत् ।

यदा बहूनां मध्ये भ्रातृव्योऽपि अन्तर्वेदि प्रविष्ट एव यजमानो भवेत् । भ्रातृव्य-
कर्तृके सोम आदित्ये गृह्यमाणे तस्य यज्ञे तावत्पर्यन्तं बर्हिर्वेदि तिष्ठेदित्यर्थः । अमु-
मर्थं स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—भ्रातृव्ययज्ञे तु गृह्यमाण आदित्ये बर्हिर्वेदि तिष्ठेदिति ।
भ्रातृव्ययज्ञे स्वयंगतस्त्वादित्यग्रहणकाले तत्र बर्हिर्वेद्येव तिष्ठेदित्यापस्तम्बमूत्रार्थः ।

कदाचन स्तरीरसीति य आदित्यस्था-
ख्याः सोमस्तस्पैकदेशमादित्यपात्रेण गृह्णाति ।

सोमोऽत्राऽऽदित्यस्थालीगतो द्विदेवत्वग्रहसंपातात्मकः ।

कदाचन प्रयुच्छसीति शृतातह्वयं दधि ।

यदादित्यग्रहार्थं पूर्वं कृतं दधि तद्गृह्णाति ।

यज्ञो देवानां प्रत्येतीति य आदित्यस्थाल्याः सोमस्तः सर्वं गृह्णाति ।

द्विदेवत्वसंपातात्मकसोमावशेषः सोमस्तं सर्वं गृह्णाति । उपरिष्ठादुपयामा ऋषेति-
परिभाषात एतेषु मन्त्रेष्वन्त उपयामगृहीतोऽसीति भवति ।

विवस्व आदित्येत्युपाःशुसवनेनाऽऽदित्यं मेलयति ।

आदित्यग्रहार्थं तत्पात्रे गृहीतं सोमं दधि च मेलयत्यालोडयतीत्यर्थः ।

या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीत्यादित्यं
पयसा दध्ना वोपरिष्ठाद्बृष्टिकामस्य श्रीणीयात् ।

उपरिष्ठादन्तिमसोमग्रहणानन्तरम् । अत्र यजमानेन वृष्टिकामेन पयसा दध्ना वाऽ-
न्तिमसोमग्रहणानन्तरं श्रयणं करिष्य इति संकल्पः कार्यः । यानि तु कामयतिः
श्रावयतीति दर्शपूर्णमासयज्ञमानसूत्रात् ।

न मध्यतो दधि गृह्णातीत्येकेषाम् ।

एकेषामाचार्याणां मते कदाचन प्रयुच्छसीति शृतातह्वयदधिग्रहणस्य लोपः ।

तस्मिन्नुपाःशुसवनं ग्रात्राणमवदधाति ।

तस्मिन्गृहीत आदित्यग्रह उपांशुसवनारूपो यो ग्रावा तमुपरि दधाति । अत्र
ग्रावपदं न पठन्त्युदीच्यास्तद्युक्तिसहमेव ।

तमुद्यम्य विज्ञानमुपैति ।

तमुपांशुसवनमुद्ध्वं गृहीत्वा तस्मादादित्यग्रहाद्विज्ञानं भाविवृष्टेभिरङ्गं जानीयात् ।
तदेवाऽऽह—

यद्यद्भुतस्य क्षिप्रं स्तोकः प्रस्कन्दे-
द्वेषुकः पर्जन्यः स्याद्यदि चिरमवर्षुकः ।

यदि उद्भुतस्योच्छलितस्य सोमरसस्य क्षिप्रं शीघ्रं स्तोको विन्दुः प्रस्कन्देद्बहिः
पतेत्तदा वर्षुको वर्षणशीलः पर्जन्यो भवेद्यदि चिरं विद्युत्प्रेन तदाऽवर्षणशील इत्येष
विज्ञानशब्दार्थः । यदि चिरं प्रस्कन्देदिन्यन्वयः ।

न सादयति ।

ग्रहमित्येव शेषः । सर्वग्रहाणां परिमार्जनं यथायोनि सादनं चेति परिमापातः प्राप्तं
सादनमनेन निषिध्यते । परिमार्जनं तु भवत्येव तस्य निषेधकवचनाभावात् । आवाणं तु
सादयत्येष कार्यानुरोधात्तयोपांशुसम्बन्धं प्रावस्वपिसृजतीति बोधायनोक्तेश्च ।

आसमुद्रादान्तरिक्षादिति दर्भैराच्यावयति ।

परिभोजनीयदर्भैरादित्यमाच्यावयति विछोडयति ।

अहं परस्तादहमवस्तादिति दर्भैर्हस्तेन वाऽपिदधाति ।

पुनर्दर्भग्रहणादप्रान्ये दर्भा न तु पूर्वगृहीता एव । हस्तेन दक्षिणेनापिदधाति
आच्छादयत्यादित्यग्रहम् ।

सूर्यो मा देवो देवेभ्यः पात्वित्युत्तिष्ठति ।

स्पष्टम् ।

कविर्यज्ञस्य चितनोति पन्थामिति हरति ।

उत्तरवेदिं प्रति नयतीत्यर्थः ।

आदित्येभ्यः प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियम-
तेभ्यो महस्व सरस्वपतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षे-
भ्योऽनुब्रूणादित्येभ्यः प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः
प्रियव्रतेभ्यो महस्व सरस्वपतिभ्य उरोरन्तरि-
क्षस्याध्यक्षेभ्यः प्रेष्येति संप्रेष्यति ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ।

यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्र इति दर्भा-
नाहवनीये प्रास्यान्यत्रेक्षमाणो जुहोति ।

अयं मन्त्रः प्रधानीभूतायां होमक्रियायामेवान्वेति न तु दर्भप्रासने । यत्तु मन्त्रेण
दर्भप्रासनं तूर्णार्थं होम इति केचिद्वदन्ति तत्तुच्छम् । आहुतिं घृतस्येतिच्छिन्नविरोधा-
त्प्रधानीभूतहोमक्रियायामेवान्वयस्य युक्तत्वाच्च ।

उत्तम्भय पृथिवीमिति वृष्टिकामस्य जुहुयात् ।

अनेन मन्त्रेण यास्ते विश्वा इत्यस्य वाधः । तत्स्थानापन्नत्वात्प्रधानोभूतहोमक्रिया-
विनियोगवदेतस्यापि विनियोगो लिङ्गाभावेऽपि । अत्र यजमानेन वृष्टिकामेन संकल्पः
कार्यो वृष्टिकाम उत्तम्भय पृथिवीमित्यनेन मन्त्रेणाऽऽदित्यग्रहं होष्यामीति ।

न हुत्वाऽन्वीक्षेत ।

हुतमपि सादनपर्यन्तं न वीक्षेत कुनो होमकाले ।

नानुवषट्करोति न भक्षयति सूदवत्पात्रं सादयति ।

सूदः शेषः । अवधानार्थो निषेधो नानुवषट्करोतीति । होमभिषवनिमित्तको मक्षः
प्रातस्तद्वाधनार्थं न मक्षयतीति । मक्षणाभावेऽपि शेषस्थापनं न स्वात्तदर्थं सूदवदिति।
उत्तरत्र विनियोगादेव शेषस्थापने सिद्ध इदं वचनमवधानार्थम् ।

वसतीवरीभ्यो निषिच्य निग्राभ्याः करोति ।

होतृषमसे वसतीवरीभ्यो निषिच्य निग्राभ्याः स्थिति निग्राभ्याः करोतीत्यनेन
विधिनेत्यर्थः ।

य उपांशुपात्रेऽंशुस्तमृजीषेऽपिसृज्यादाभ्यां

शुमुपांशुपावनौ चर्जीषं तूष्णीमभिषुण्वन्ति ।

एतान्बदार्थानृजीषेऽपिसृज्य प्रसिष्यैतैः सहर्जेषं तूष्णीमेवाभिषुण्वन्ति । इहाइहेत्य-
त्रापि भवति । तस्य माध्यंदिनेन सवनेन कल्पो व्याख्यात इति सूत्रात् । नच
तूष्णीमभिषुण्वन्तीति वचनेन विरोधः शङ्क्यः । इहाइहेत्यस्याभिषवकरणत्वाभावात् ।
बृहद्बृहदिति तु न भवति । एतस्याभिषवकरणत्वेन तूष्णीमिति वचनेनैतस्य वाधात् ।

न ग्रावस्तुते सोमोष्णीषं प्रयच्छति ।

माध्यंदिनसवनातिदेशतः प्रातस्य निषेधः ।

न प्रतिप्रस्थाता ग्रावणोऽनुमोदते ।

अस्यापि माध्यंदिनसवनातिदेशतः प्रातस्य निषेधः ।

अत्र सवनीयानां निर्वपणमेके समामनन्ति ।

अत्रास्मिन्काले न माध्यंदिने सवने माहेन्द्रग्रहग्रहणोत्तरं नोत्तरत्र विहिते च काल
इत्यर्थः ।

धाराग्रहणकाल आग्रयणं चतसृभ्यो धाराभ्यो

गृह्यात्यादित्यपात्राच्चतुर्थी धारां करोति ।

उक्तास्तिस्रो धारा माध्यंदिने सवने । सूदवदादित्यपात्राच्चतुर्थी धारेत्यत्र विशेषः ।
आदित्यपात्रादादित्यपात्रस्येन सोमेन ।

तं गृहीत्वा राजानमतिपात्रयति यावन्तं तृतीयसवनायाऽऽप्तं
मन्यते विरमति धारा प्रवीज्य पवित्रं निदधाति ।

क्रियाङ्गत्वेन पाठार्थमिदं सूत्रम् । एतत्पाठाभावे यजुर्भ्रंषप्रायश्चित्तं दक्षिणाग्नी ।

यत्पात्रपत्रमानग्रहेभ्यस्तस्मिन्कृत आग्नीध्रागारे
पत्न्याशिरं मधित्वाऽपरेण द्वारेण हविर्धाने प्रवि-
श्यास्मे देवासो वपुषे चिकित्सतेति चतसृभिराशिरं
यजमानः पत्नी च तिरःपवित्रं पूतभृत्यवनयतः ।

पत्रमानग्रहेभ्यः प्राग्य एकघनैकदेशाश्चाऽऽधवनीयेऽवनीय तिरःपवित्रं पूतभृ-
त्यवनयतीति यत्कर्म तस्मिन्कृते सति आग्नीध्रागार आग्नीध्रगण्डपे । पत्नीबहुत्वे
मुख्येव मधनं पूतभृत्यवनयनं च करोति न तु सर्वाः । चतसृभिरिति वचनात्सर्वमन्त्रा-
न्तेऽवनयनम् । एकमन्त्राणि कर्माणीतिपरिभाषाया वाचः । हविर्धाने प्रविश्येत्येतद-
नन्तरं तिष्ठतीतिक्रियाया अध्याहारः । तेनात्रैका पत्नी कर्त्री, उत्तरभ्रोमयोः कर्तृ-
त्वम् । एवं च समानकर्तृत्वमनुपपन्नमिति पूर्वोत्तरविरोधः प्राप्तः सोऽनेनाध्याहार-
णोपपन्नो भवति । उत्तरत्र यदाशिरग्रहणं तदुत्तरं विमज्येति शेषः । तथा च
विभागार्थमुत्तरत्राऽऽशिरग्रहणं सप्रयोजनं भवति पवित्रशब्देन दशापवित्रम् ।

पत्रमानग्रहान्कलशानाग्रयणं च ग्रहावका-
शैरुपस्थाय निःसर्पन्तः समन्वारभन्ते ।

माध्यंदिनसवनव्याख्येयम् ।

वैश्रुपान्सप्तहोतारं च हुत्वाऽऽर्भवं पत्रमानं सर्पन्ति
तस्य माध्यंदिनेन सवनेन कलयो व्याख्यातः ॥ ६ ॥

तृतीयसवनस्यर्भुदेवतासंनन्वादाभिबल्वं, तृतीयसवनस्य तदीयसंबन्धित्वेनाऽऽर्भव-
मिति तार्तीयसवनिकपत्रमानस्यापि संज्ञा । माध्यंदिनपत्रमानातिदेशेनोत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं
धिष्णियं परीत्य दक्षिणेन वा मार्जाळीयमन्तरेण वेत्येतत्प्राप्यते ।

जागतः पन्था आदित्या देवता वृक्षेणापरिपरेण
पथा स्वस्त्यादित्यानशीयेति मन्त्रं संनमति ।

संनाम ऊहः ।

यदन्यद्धिष्णियविहरणात्तत्संप्रेष्यति प्रतिप्रस्था-
तः पशौ संवदस्वेति संप्रेषस्यान्तं संनमति ।

अग्नीर्वाहः स्वृणाहि पुरोडाशा अलं कुरु प्रतिप्रस्थातः पशौ संवदस्वेत्येतावा-
ग्नेषोऽत्र सूत्रात्सिद्धो भवति । प्रतिप्रस्थातः पशौ संवदस्वेत्यनुच्यमाने धिष्णिय-

विहरणादन्यद्यत्प्रेषजातं तत्संप्रेष्यतीत्यर्थे सिद्धे माध्यंदिनसवनातिदेशात्प्रतिप्रस्थात-
र्दधिचर्मण चरेति प्रेषान्तः प्रामुयात्तद्यावृत्त्यर्थमिदं वचनम् ।

अविहृतेष्वव्याघारितेषु पिच्छिण्येषु स्तीर्णे

बर्हिषि प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्निर्वपति ।

आग्नीधेण स्तीर्णे बर्हिषि सति प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्निर्वपति । अयमप्येकः सव-
नीयनिर्वापकालः ।

द्वादशकपालोऽत्र पुरोडाशः ।

अत्र तृतीयसवने माध्यंदिनेन सवनेन कल्पो व्याख्यात इत्यतिदेशात्ताऽऽमिस्ता
विद्यतं इत्यामिस्तानिषेधोऽप्यत्र सिद्धो भवति ।

न पशुपुरोडाशो विद्यते ।

माध्यंदिनसवनातिदेशात्पशुपुरोडाशस्यापि प्राप्तत्वानिषेधः क्रियते ।

अष्टाकपालान्सर्वत्र सवनीयानेके समाम-

न्त्येकादशकपालानेके द्वादशकपालानेके ।

अत्र मध्यमः पक्ष एकादशकपालानेव प्रातःसवने कुर्यादेकादशकपालान्माध्यंदिने
सवने, एकादशकपालान्शुभ्रतृतीयसवने यज्ञस्य सल्लोमत्वायेति स्वशाखागत एव ।
इतरो पक्षौ शाखान्तरीयौ ।

अलंकृतेषु प्रतिप्रस्थाता संघाद-

प्रभृतिना पशुतन्त्रेण प्रतिपद्यते ।

पूर्वत्र निर्वापेऽपि अत्रैवाळंकरणं प्रेषानुरोधात् । जुहुं पद्यगृहीतं गृहीत्वा पृषदाभ्य-
मुखं चाऽऽशयेत्यादि हृदयशूलं प्रज्ञातं निदधातीत्यन्तं यत्पशुतन्त्रं तेन प्रतिपद्यते
तत्करोतीत्यर्थः । पद्यहोत्रासादनादिरङ्गैः प्रचारोऽध्वर्योः सामर्थ्यात् ।

तस्य दक्षिणेन हविर्धानमुत्तरेण वा समवत्तं परिहरति ।

तस्य पशोः, दक्षिणेन हविर्धानमुत्तरेण वा समवत्तं सुग्गतभिडागतं च परिहरति
परितो हरन्ति ।

न यजमानो भक्षान्भक्षयति भक्षणमेके समामनन्ति ।

भक्षानिति बहुवचनादिडाहविःशेषयजमानभागानां निषेधः । भक्षणपक्ष एतेषां
सर्वेषामपि भक्षणमस्ति ।

पुरोडाशानासाद्य तैः समवदाय प्रच-

रति तृतीयस्य सवनस्येति संप्रेष्यति ।

प्रतिप्रस्थाता हुतान्पुरोडाशानासाद्य तैः पुरोडाशैः समवदार्थं सहावदाय प्रचरति ।

आधवनीयं पूतभृत्यवनीय दशाभिः कलशं मृष्टा
न्युञ्जत्युन्नीयमानेभ्याऽनुब्रूहि होतुश्चमसमनुन्नयध्वं
तीव्राः आशीर्वतः कुरुध्वमच्छावाकस्य चमसाध्व-
र्योऽपित्वमुन्नयस्वोन्नेतः सोमं प्रभावयेति संप्रेष्यति ।

प्रेषमध्ये विशेषस्य सत्त्वात्कृत्स्नः पाठः । तीव्रशब्देनातिकट्टव्यञ्जन्तः सोमा
उच्यन्ते । आशीर्वत इत्यनेनाऽऽशिरवन्त उच्यन्ते ।

होतृचमसमुख्यानेकादश चमसानुन्नयति ।

गतम् ।

प्रचरणकाले प्रस्थितेरेव प्रचरति ।

प्रचरणकाले प्रस्थितैरुत्तरवेदिं प्रति प्रस्थानं प्रातैः । एतादृशैश्चमसैः सद्भिरेव प्रच-
रति न तु पूर्वमित्यर्थः ।

तृतीयस्य सवनस्यर्भुमतो विभुमतः प्रभुमतो वाजवतः सचितृ-
वतो बृहस्पतिवतो विश्वदेव्यावतस्तीव्राः आशीर्वत इन्द्राय
सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्य मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो वष-
ट्कृतानुवषट्कृताङ्गुत होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृ-
द्भुत्वा तीव्रस्याऽऽशीर्वतोऽभ्युन्नीयोपावर्तध्वमिति संप्रेष्यति ।

प्रेषमध्ये विशेषस्य सत्त्वात्कृत्स्नः पाठः प्रेषस्य । अत्र होत्रकचमसानां सकृत्सकृ-
द्धोमे चमसाध्वर्यवो दक्षिणामुखा एव न प्राङ्मुखाः । प्राचीरन्या आहुतयो ह्यन्ते
प्रत्यञ्चौ शुक्रामन्थिनाविति शुक्रामन्थिसंयोगवचनात् । उन्नीयमानमूके परिहिते
चमसाध्वर्युभिरितरेष्वालेषु चमसेषु अध्वर्योर्होतृचमसमादायैव प्रेषो ग्रहयोरभावात् ।

इयेनाय पत्वने स्वाहेति ॥ ७ ॥ एतैः पुनरभ्युन्नीताञ्जु-

होति ददस्वयमभिगूर्ताय नम इत्यनुवषट्कारान् ।

एतैः पुनरित्यत्र पुनःशब्दोऽप्यर्थकः स चाभ्युन्नीतशब्दानन्तरमन्वेतव्यः । तथा
चैतैर्मन्त्रैरभ्युन्नीतानपि जुहोतीत्यर्थो भवति । एतस्मादर्थकरणाद्धोतृचमसस्यापि संप्रहो
भवति । तेन प्रथमो मन्त्रः इयेनाय पत्वने स्वाहेति । अनेन होतृचमसस्य होमः । अन्ये
षण्मन्त्राः प्रशास्त्रादीनां चमसेषु क्रमेण ज्ञेयाः । साम्यादयमर्थो लभ्यते । तच्च साम्यं
कथमित्याकाङ्क्षायां सप्त मन्त्राः सप्त कर्तारश्च । तथा च सप्त मन्त्राः सप्तमु चमसेषु
संबद्धा भवन्ति । मन्त्रसमुदायविनियोगे षड्भिरित्येवं विनियोगो न कृतः । अवशिष्टो
विकल्पार्थ इत्यपि नोक्तम् । एवं चाऽऽचार्येणैतादृशस्वशैलीपरित्यागेन यत एवमेव सूत्रि-

तमतः सप्त मन्त्राः सप्तसु संबद्धा मवन्तीत्ययमर्थ एव सूचितो भवति । तथा च जैमिनिः—
समं स्यादश्रुतत्वादिति । विशेषस्याश्रवणात्साध्यमेव भवतीत्यर्थः । आश्वलायनेनापीयं
परिभाषोक्ता—बहुषु नहूनामनुदेश आनन्तर्ययोग इति । पाणिनिरपि स्वशास्त्र उपयो-
गित्वात्परिभाषां कृतवान्—यथासंख्यमनुदेशः समानामिति । तथा चैवमेवात्र व्याख्यातं
समीचीनं नान्यदिति । वदस्वयमभिगूर्ताय नम इत्यनुषपटकारान् । अनुषपटकारप्रयु-
क्तान्होमान् ।

तृम्पन्ताः होत्रा मधोर्घृतस्येति हुताननुमन्त्रयते ।

हुतान्प्रत्येकमनुलक्षीकृत्य मन्त्रयत इत्यर्थः ।

यथाचमसं चमसिनो भक्षयन्ति तेषां व्याख्यातो भक्षमन्त्रः ।

व्याख्यातमेतन्माध्यन्दिने सवने । अस्मिन्सवने होतृचमसेऽध्वर्योर्होत्राभिषवप्रयुक्तस्य
मक्षस्य सत्त्वेन प्रतिभक्षितुः सत्त्वद्भोतुः समाख्याभक्षः पृथगेव भवति न तु तन्नेण
सिद्धिः । तत्रित्याऽऽशीर्वतीऽभ्युन्नीयोवावर्तध्वमित्यनेन सकृत्पूरभृत एवोन्नयनं कर्त-
व्यमिति बोध्यते ।

सन्नेषु नाराशक्तेषु स्वः स्वं चमसं न्यन्ते

श्रीश्रीन्पुरोडाशशकलान्दक्षिणत उपास्यन्ति ।

स्वं स्वं चमसमित्यनन्तरमनुष्याहार्यः । अपभ्रष्टो वा सूत्रं । तथा च द्वितीया
युक्तेव । आपस्तम्बेनैवमेव पठितम्—स्वः स्वं चमसमनु न्यन्त इति । श्रीश्रीनिति
शोप्ता सर्वचमसिष्वापिकर्तृत्वार्था । हविःशेषपुरोडाशसंबन्धिश्चकलान्स्वस्वचमसाद्दक्षि-
णतः पितृतीर्थेनोपास्यन्ति निक्षिपन्ति । निक्षेपणं तूष्णीमेव । दानप्रभृतिमन्त्राणां जप-
स्येव विधास्यमानत्वात् । निक्षेपणे यज्ञोपवीत्येव । अग्रे प्राचीनावीतविधानात् ।
अन्यथा प्राचीनावीतं विधायोपासनविधानं कृतं भवेज्ज कृतं च तथा । तस्मात्पुरोडाश-
शकलोपासने यज्ञोपवीत्येव । प्राचीनावीतानि कृत्वोपास्यन्तीत्येवमन्वयः कदाचि-
त्स्यात्तथा चोपासनेऽपि प्राचीनावीतं स्यादिति शङ्कानिरसनार्थं तत्कृत्वेत्युपासनानुवादः ।
तदुपासनं कृत्वा । तादित्यस्य तानीत्यर्थः । तानि उपासनानि । मुपां सुष्ठुमित्यनेन
बहुवचनविमर्केर्लुक् । कर्तृबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम् ।

तत्कृत्वा प्राचीनावीतानि कृत्वा षड्दोतारं व्याख्याय

दानप्रभृतीन्प्रत्यायनान्तान्पिण्डपितृयज्ञमन्त्राञ्जपन्ति ।

पुरोडाशशकलोपासनकर्तारः सर्वे प्राचीनावीतानि कृत्वा सूर्यं ते चक्षुरिति
षड्दोतारं व्याख्याय वाक्यशः पठित्वा न वाग्भोतेति । एतस्य प्रायश्चित्त एव भ्रुतो

सूत्रे च विनियोगात् । अहोमार्थत्वादग्रहोऽत्र । पितृयज्ञे षड्दोतारमिति श्रुतिरपि ।
 चमसप्तमीप एव षड्दोतृव्याख्यानम् । एतत्ते ततामुकशर्मन्धे च त्वामनु । एतत्ते
 पितामहामुकशर्मन्धे च त्वामनु । एतत्ते प्रपितामहामुकशर्मन्धे च त्वामनु । आपो
 देवीः० । अत्र पितरो यथा० स्वाहोष्म० अमीमदन्त पि० आङ्क्ष्व ततामुकशर्मन् ।
 आङ्क्ष्व पितामहामुकशर्मन् । आङ्क्ष्व प्रपितामहामुकशर्मन् । अम्यङ्क्ष्व ततामुक-
 शर्मन् । अम्यङ्क्ष्व पितामहामुकशर्मन् । अम्यङ्क्ष्व प्रपितामहामुकशर्मन् । एतानि
 वः पितरो० नमो वः पितरो रसाय पितरो नमो वो० नमो वः पितरः शुष्माय पित०
 नमो वः पितरो जीवाय पि० नमो वः पितरः स्वधायै पित० नमो वः पितरो
 मन्यवे पित० नमो वः पितरोऽघोराय पित० ऊर्जस्वतीः स्व० उत्तिष्ठत पितरः प्रे० परेत
 पितरः सो० यन्तु पित० मनो न्वाहु० आ न एतु० पुनर्नः पित० असन्न० प्रजा-
 षते न० दानप्रभृतिप्रत्यायनान्ता एते पिण्डपितृयज्ञमन्त्रा एताञ्जगन्त्येव न कर्माणि ।
 वासोदानोदपात्रनिनयनयेस्तु सकृदेव मन्त्रः । यजमानस्य स्वपितृणामुपलक्षणं सिद्ध-
 भेव । इतरेषां चमसिनां तु स्वस्वपितृणामेव । स्वैभ्यः पितृभ्य उपास्थियुरित्याश्रयाय-
 नोक्तेः । कात्यायनमते तु यजमानपितृणामुपलक्षणं सर्वेषाम् । तथा च तत्सूत्रम्—
 यजमानस्य पितृभ्यो वा तस्याधिकारादिति । यजमानस्य फलार्थत्वात्फलार्थेषु कर्मसु
 तस्यैवाधिकारः । वाशब्दः स्वपितृणामुपलक्षणं कार्यमितिपूर्वपक्षोपार्त्तिक इति कात्या-
 यनसूत्रार्थः । अस्मिन्पक्षे यजमानस्य ततामुकशर्मन्, यजमानस्य पितामहामुकशर्मन्,
 यजमानस्य प्रपितामहामुकशर्मन्, यजमानस्य तताङ्क्ष्वामुकशर्मन्यजमानस्य पितामहा-
 ङ्क्ष्वामुकशर्मन्यजमानस्य प्रपितामहाङ्क्ष्वामुकशर्मन्यजमानस्य तताम्यङ्क्ष्वामुकशर्म-
 न्यजमानस्य पितामहाम्यङ्क्ष्वामुकशर्मन्यजमानस्य प्रपितामहाम्यङ्क्ष्वामुकशर्मन्,
 इत्येवं मन्त्राणां प्रयोगः । असावितिवचनाभावेऽपि पिण्डपितृयज्ञमन्त्रेषु असावित्येतस्य
 शब्दस्य सत्त्वात्तत्स्थानिको नामनिर्देशोऽत्रापि भवति । पिण्डपितृयज्ञमन्त्राञ्जपन्ती-
 तिवचनात् । अत्र यजमानः सर्वे वा पुरोडाशशकलोपासनादिकर्मकर्तारो जीवत्पितृकाः
 स्युस्तदाऽपि शकलोपासनादिकर्म पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामहोद्देशेनैव कर्तव्यम् ।

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सूतः ॥ इति वचनात् ।

उद्गाहे पुत्रजनने पिब्येष्ट्यां सौमिके मखे ।

तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः ॥

इतिमैत्रायणीयपरिशिष्टवचनाच्च ।

सौमिके मख इत्यनेन सोममखान्तर्गतं पित्रुद्देश्यकं कर्मोच्यते तत्रेत्यर्थः । एवं च
 जीवत्पितृकरपि स्वस्य यजमानस्य वाऽपि पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामहोद्देशेनेदं

कार्यमेव । यदि पुरोडाशशकलनाशो देवात्तदा लोपः । पिण्डदानलोपनिमित्तकं सर्व-
प्रायश्चित्तं होतव्यम् । यदा तु पितृपितामहौ जीवतस्तदा प्रपितामहवृद्धप्रपितामहा-
तिवृद्धप्रपितामहानुद्दिश्य कर्तव्यम् । यदि त्रयाणामपि जिवन् तदा लोप एव । नात्र
सर्वप्रायश्चित्तमपराधमावात् ।

तस्मिन्कृते वामपद्य सवितरित्येतेषामेके-
नान्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्ब्रूहि ।

शकलोपासनप्रभृतिप्रत्यायनमन्त्रजनान्तसमुदायरूपे कर्मणि कृते सतीत्यर्थः । तस्मि-
न्कृत इत्यनेनाध्वर्योर्नेदं कर्मेति सूचितमचमसित्वादिति माघः । इदं सर्वेषामचमसिना-
मुपलक्षणम् । इत्येतेषामेकेनेतिवचनामन्त्रत्रयमत्र श्रुतौ पठितमस्ति तत्र येन केनचि-
न्मन्त्रेण ग्रहणं कर्तव्यमित्यवगतं भवति । सावित्रं सवितृदेवताकं ग्रहमाग्रयणात्परि-
ब्रूयथा ।

न सादयत्युपनिष्क्रम्य देवाय सावित्रेऽनु-
ब्रूहि देवाय सवित्रे प्रेष्येति संप्रेष्याति ।

अत्रोपनिष्क्रम्येति वचनादन्यप्रेषेषु विशेषवचनानामेव हविर्वीने स्थित्वाऽपि प्रेषा
भवन्तीति गम्यते । अत्रोपनिष्क्रमणोत्तरपेवेति नियमः । एतन्मन्त्राणि । अन्यत्सपष्टम् ।

हुत्वा नानुवपदकरोति न भक्षयति सूद्वत्पात्रं सादयति ।

द्विदेवत्यर्जुग्रहेष्वादित्यग्रहसावित्रयोश्च नानुवपदकरो विद्यत इत्येतत्सूत्रादेव निषेधे
सिद्धे प्रयोगे सटित्यवगमार्थम् । होमाभिव्यक्तिमितमशस्य प्राप्तत्वाभिषेधः । सूद्व-
त्पात्रं सादयतीतिवचनं सर्वहोमव्यावृत्त्यर्थम् ।

उपयामगृहीतोऽसि सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्येतेनैव
पात्रेणाभक्षितेन वैश्वदेवं कलशाच्छस्त्रवन्तं गृह्णाति ।

न भक्षयतीति निषेधेनैव सिद्धेऽत्रामक्षितेनेतिवचनं ग्रहग्रहणकालेऽयं सावित्र-
ग्रहो न भक्षितस्तस्मिन्नेव वैश्वदेवो गृह्यत इतिज्ञानावश्यकत्वार्थम् । एतदभावे यजुर्धेय-
प्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नी होतव्यम् । शस्त्रवन्तमित्येतस्य प्रयोजनं प्रातःस-
वन ऐन्द्राग्रग्रहे प्रदर्शितमेव ।

एकया च दशभिश्च स्वभूत इत्येतस्याश्च
शस्यमानायां प्रातर्युजौ विमुच्येषामिति
प्रातिप्रस्थाता द्विदेवत्यपात्राणि विमुच्या-
परया द्वारा निर्द्धृत्य मार्जालीये प्रक्षार्य
पूर्वया द्वारा प्रपाद्याऽऽयतनेषु सादयति ।

एतस्यामृचि शस्यमानायां प्रातर्युजौ विमुच्येषामिति मन्त्रेणोत्तरवर्तनीतो द्विदेव-
त्सपात्राणि विमुच्य हविर्वीनमण्डपस्यापरया द्वारोपनिर्द्धृत्य मार्जालीये प्रक्षार्य हवि-

धानस्य पूर्वाद्वा द्वाग नीत्या तत्तदागतने मःदगनि । प्रतिप्रस्थातृमृगणमध्वर्युड्यावृत्त्य-
र्षम् । उपेत्यनेन स्वपुत्रः मी धृत्वा निर्हरणम् । सष्टं च सूत्रान्तरे—मुस्तसमीषे
द्विदेवस्यपात्राणि धृत्वा निर्हरतीति । नि शब्दो निर्गमनोत्तरं सष्टितेहरणार्थ इति
उपसर्गबलादयमर्थो गच्छति ।

म घत्वा यज्ञैः पृथिवी क्रतावृषेत-
स्यः * शस्मानायामन्यतरतोमोदं प्रति-
शृणानि मोदामोदं इत्योयोमोद इति ।

एतद्वचनं चिन्विनि प्रथमे विधाने मोदामोद इति प्रथम ओयोमोद इति । अपम-
न्यतरतोमोदः । यत्रैकस्मिन्प्रतिगरे मोदः, इति शब्दः सोऽन्यतरतोमोद इत्युच्यते ।

त्रिरीतपंके समापनन्ति ।

प्रथम ओयोमोद इति प्रथमो मोदामोद इति । स एव प्रथमोऽनन्तराद्याहावावे-
तस्या ऋच आरभ्यत्यर्थः । सप्तमी पञ्चम्यर्थः । ताः परं तु यथापूर्वमेव प्रतिगुरः । एष
यानुषष्टीप्रविषये विशेषः ।

उक्तं वाचीन्द्राणेति शस्त्रं प्रतिगुर्यं सर्वत्र तृतीयसवने जपति ।

उक्त्यादिष्वपि ।

शस्त्रं प्रति गीं ग्रहनादत्ते चमसाश्चमसाध्वर्यवः ।

वैश्वदेववद्ग्रहनाराशश्चा इति लयाद्भक्तव्ये शस्त्रं प्रतिगुर्येति चरनं तृतीयसवने
आश्वलायनसूत्रोक्तो यः शस्त्रवर्षेऽभिर्हिकारादिः स एवात्र भवति प्रकृत्यविनियुक्त-
त्वेऽपीतिज्ञापनार्थम् । ग्रहनादत्ते चमसाश्चमसाध्वर्यव इत्येतत्सूत्रपाठावश्यकत्वमेवैत-
त्प्रयोजनं नान्यल्लभ्यते । यथा प्रातःसवने वैश्वदेवेत्यनन्तरं वक्ष्यमाणेनैव ग्रहादा-
नश्चमसादानसिद्धेः ।

तेन प्रचारिणि यथा प्रातःसवने वैश्वदेवेन ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

तेन वैश्वदेवग्रहेण । यथा प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहेण प्रचारिणि तथाऽनेन वैश्वदेवग्र-
हेणापि प्रचरतीत्यर्थः । प्रेषयोरप्यत्र तुल्यत्वात्कृत्स्नोऽतिदेशः कृतः । यत्तच्च नाशशं-

सर्वर्षातिदेशार्थम् । तेन सर्वमसाभमसा भवन्तीति सिद्धं भवति । सकृन्वाराशतं तृती-
यसवनमिति वचनात् ।

इत्योकोपाहश्रीमदपिष्टोपयाजिसाहस्रापियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिदिमाहस्रापियुक्तर्षोण्ढरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढादिरण्यकेशिमु-
षाम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
श्यामिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तौ नवमप-
श्चस्य तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ नवमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

सौम्यस्य पात्रसंसादनमभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

पात्रसंसादनमभृतीनीत्यनेनाग्नाधानादि ब्रह्मगजमानमदनकरणान्तं निवर्ष्यते । अत्र
संजुषेदेनाध्वर्युरिति सूत्रादध्वर्युः कर्मसु वेद्योगादिति कात्यायनमन्त्राध्वर्युः कर्ता ।
पक्षे प्रतिप्रस्थानकर्तृकताऽपि । अत्र ज्ञपकं प्रतिप्रस्थाता सवनोपानां पात्रसंसाद-
नमभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यत इति सूत्रे दर्शितमस्ति । सौम्यविवये सूत्रकृता विशेषा-
नुपदेशाद्विजातीयशैलीस्वीकाराच्च समन्त्रकममन्त्रकं वा सौम्यमन्त्रमिति पक्षद्वयं प्रदर्शितं
भवति । तथा च द्वैवन्त्रम्—सौम्यस्य मन्त्र इति मन्त्रवत्स्यादिति बोधायनस्तूष्णीक
इति शालिकिरिति । पात्रासादनमभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यत इति उक्तं तत्र पात्राण्ये-
तानि चरुस्थालीशूर्पकृष्णाजिनोऽल्लङ्गमूलाः प्रश्कन्दनसंभवनाथं पात्री । प्रणीताप्रण-
यनपात्रमप्यासादयति हविःसंयवनरूपदृष्टप्रयोजनमन्त्राजं प्रणीताः प्रणयतीतिनिषेध-
कवचनाभावाद्यजुरुत्पूनामिः संघीतीनिविशेषवचनाभावाच्च । मदन्तेःपात्रमपि श्रपणानु-
गुणत्वात् । कुटरुहपट्टालानामभावः प्रयोजनाभावात् । अस्मिन् द्रव्ये कर्मलोपो यथा
चरौ समाहननमाप्येभ्यो निनयनमिति भरद्वाजोक्तेः । शश्वया समाहननपक्षे तस्या
अप्यभावः । स्फगाग्निहोत्रहवण्याः पिष्टसंयवनार्थमेक्षणवेदेपा शत्रहरणेडापात्रान्वाहार्य-
स्थालीयोक्तचतुर्वाकरणपात्रोपवेवादीनां निवृत्तिः । पाशुकासादनैव प्रसङ्गसिद्धेः ।
अत एव यथार्थमिति नोक्तम् । पवित्रे कृत्वा प्रणीताप्रणयनं समन्त्रपक्षे समन्त्रमन्त्र-
पक्षे मन्त्ररहितं कुर्यात् ।

सौम्यं चरं निर्वपति ।

निर्वापः समन्त्रक एव तूष्णीपक्षेऽपि अग्निहोत्रहवण्यादानादिः परिदानान्तः ।
निर्वापमात्रं वा देवतासंवेचनाय न्यम्बकोष्ठिवत् । त्रिष्कलीकरणान्तं कर्म समन्त्रकपक्षे

समन्वयमन्त्रकपले मन्त्ररहितम् । वृष्ट्यादानादि समन्वयपक्षे समन्वयमन्त्रपक्षे-मन्त्ररहितम् । पवित्रे वेद्यामुपयपक्षेऽपि तूष्णीमेवापि कुननि । यजमाने प्राणापानौ दक्षामोति-
च्छिविरोधात् । यजमानो वै प्रस्तरः प्राणापानौ पवित्रे यजमान एव प्राणापानौ दक्षा-
तीत्यर्थनाशब्दः । भ्रूणमर्थसिद्धम् । समन्वयपक्षे सूर्यं ज्योतिरित्यादि तूष्णीमेवाभिपारणं
समन्वयपक्षेऽपि अग्नीषोमीयाविकास्त्वात् ।

तमासाय ।

तं चरुमासाय । आसादने पिना यागस्यानंभवादर्थीक्षासादने सिद्ध इदं वच-
नमासादनोत्तरसाधिवेदीनाप्रधानाज्यभागभावावबोधनार्थम् । आसादनोत्तरं घृतयाग एव
नान्यदिति ।

आज्यस्यावदाय घृतस्य यजेति संभेष्यति वषट्कृते इति ।

आज्यस्याऽऽज्यदित्यर्थः । अवयवपष्टी वा । आज्यस्यैकदेशं यागपर्याप्तमित्यर्थः ।
तत्र धौकं चतुरवत्तिपञ्चावत्तिव्यवस्थया चर्गृहीतं पञ्चगृहीतं वा गृहीत्वा दक्षिणाऽति-
कम्पाऽऽध्याव्य प्रत्याश्राविते घृतस्य यजेति वषट्कृते जुहोतीत्यर्थः । आज्यद्रव्यक-
त्वाद्दुर्वाशुत्वम् । आज्यस्योऽपि स्पष्टमुपांज्ञत्वमाह—आज्येनोपांशुमयतः सौम्यं परि-
यजत्यन्यतरतो वेति । उपांशुधर्मकत्वादेवोपांशुत्वे सिद्धं पुनर्वचनं सर्वोपांशुत्वार्थमिति
तद्यास्यातृभिर्धारुयात् । तेन सवनस्वरो बाध्यते । परप्रत्यायनार्थं प्रायश्चित्तस्यैः, आश्रा-
वणप्रभ्याश्रावणे च । अन्यत्र प्रवरसंवादाश्रावणसंप्रैषेभ्य इति सूत्रात् । घृतस्येति पदस्यो-
पांशुत्वमेतानया रीत्या । देवतानिर्गयस्तु याज्यतातो ज्ञेयः । तत्र याम्ये आश्रावणने-
मोके—सं सोम पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य याज्या तं घृतयाज्याम्यामुपांशुम-
यतः परियजन्ति घृताहवनो घृ पृष्ठो अग्निर्घृते अग्निो घृतस्य चाम । घृतमुपस्त्वा
हरितो वहन्तु घृतं पिबन्त्यजति देवदेवानिति पुरस्ताद्गुरु विष्णो विक्रमस्वोरुसयाप-
नस्कृषि । घृत् घृतोने पिब प्र प्र यज्ञपति तिरैयुःरिष्टारन्यतर[त]श्चेदग्निविष्णु महि-
षाम प्रियं वामुपांशुतेति । घृताहवन इति याज्ययाऽग्निदेवताऽऽज्यस्य घृतयागस्य ।
उक्तं विष्णो विक्रमस्वेति याज्यया विष्णुर्देवतोत्तरस्य घृतयागस्य । अन्यतरतः प्री-
त्यापक्षेऽग्निविष्णोर्देवतात्वम् ।

अत्रैव तिष्ठन्सौम्यस्य इस्तेन पूर्वमवदानमव-
यति मेक्षणेनोत्तरमुदरुद्विकम्पाऽऽध्याव्य प्रत्या-
श्राविते सौम्यस्य यजेति संभेष्यति वषट्-
कृते दक्षिणामुखास्तिष्ठन्दक्षिणार्धपूर्वार्धे जुहोति ।

सूत्रकारेण प्राचीनातीत्य(ता)विधानादनियमोऽन्यत्रेति सूत्राद्विकल्पः । आपस्तम्बस्तु

प्राचीनाधीतो सौम्येन प्रथयतीति प्राचीनाधीनित्वमेवात्राऽऽह । मेषणेन चरुणामिति सूत्रादुभयावदानमपि मेषणेनैव प्राप्तं तत्र पूर्ववदाने मेषणं बधित्वा हस्तो विधीयते । अनियमशङ्काव्यावृत्त्यर्थं मेषणेनांतरमपि । उःकृत्तेकेत्येतिवचनमुद्दिशि स्थित्वा याग इत्येतदर्थम् । आश्रावणं प्रत्याश्रावित इति वचनमाश्रावणविषय आश्रावयेति प्रकारत्रयमध्य आश्रवयेति प्रथम एव प्रकारोऽत्र भवतीतिज्ञापनार्थम् । प्रत्याश्रावणस्याऽऽश्रावणमन्त्रद्वत्वाद्द्वयत्वम् । षट्कृत इति वचनं षट्कारममकालं दानमिति यः पक्षस्तद्धारणार्थम् । उद्दिशि स्थित्वा यागेऽपि प्रकृतः स्थित्वा यागं कुर्यादिति स्यात्प्राङ्ग्यायादिति सूत्रात्, एङ्कारार्थं दक्षिणामुख इति । अर्धादाग्नीध्र उत्तरामुखः सःसुरूपय । अगोदेव विष्टतायां प्रासायां तिष्ठजिति वचनं घृतयागे प्रह्वनाऽपि पक्षे भवतीति गणितुम् । दक्षिणार्धपूर्वार्धे जुहोतीति वचनमाश्रावणं जुहोतीति प्रकृतिप्राप्तस्य स्थानस्य वचनार्थम् ।

घृतस्य यजति यथा पुरस्तात् ।

घृतयाग इति शेषः ।

अन्यतरतः परीज्यामेके समामन्ति ।

आदावन्ते वेत्यर्थः । सौम्यं न विष्टकृदादि । आ एवाऽऽपस्तम्बेन षट्कृते प्रत्याकम्याऽऽज्येन चरुनिषार्गोद्भवयो ह्यग्नीति सूत्रे प्रत्याकम्याऽऽज्येन चरुमभिवार्येत्यनेन विष्टकृदादीनां निवृत्तेर्दक्षितत्वात् ।

तयाज्येनाभिपूर्णेद्वातृभ्यो हरन्ति ।

तं सौम्यम् । आज्येन स्थाल्याज्येन । उद्गातृभ्य इति वचनात्पूर्वैः सहेव स सौम्यं अहर्षादि इत्यर्थात्तिष्ठति । हरन्ति प्रयच्छन्ति । बहुवचनं पारिकर्मध्वर्युगणान्यतमप्राप्त्यर्थम् ।

सन्नोऽन एतद्यदुत इहेत्येक्षन्ते ।

उद्गातार इत्येव शेषः । बहुवचनमापद्यतेषामेव सांनिध्याच्च । स्पष्टमेतदाहाऽऽपस्तम्बः— तमुद्गातारोऽनेक्षन्ते सन्नो एतद्यदुत इहेति । केचित्तु कल्पान्तरकारास्तद्देवक्षणमाध्वर्यव आम्नातमित्यध्वर्युगामपीच्छन्ति तन्निरामार्थमुद्गातृग्रहणम् । यत्तु श्रुताधीक्षन्ते पवित्रं वै सौम्येति तदप्युद्गातृकर्मैव प्रसङ्गादुक्तमिति भावः ।

तस्मिन्हात्मानं परिपश्यन्ति ।

उद्गातार इत्येव । तस्मिन् अहगत आज्ये । हिरन्वारणे । परिरत्रावनामार्थकः । अवेर्नता भूत्वा १ इत्यग्नीत्यर्थः ।

य आत्मानं न परिपश्येदितासुः स्यादभि-
दिदि कृत्वा यन्मे मनः परागतमित्यवेक्षेत ।

यस्तस्मिन्नाद्ये प्रनिश्चित्वापातानमभिपूर्यार्थाज्यस्वात्स्ववशेन न परिपश्येदन्तर्न
पश्येदितासुर्गतासुर्गताप्राणाऽऽह्वयः । स्यादेतद्दं परिहारायामिदिदि कृत्वा यन्मे मनः
परागतं यद्वा मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्रूपमस्मात्तु धारयाममीति मन्त्रेण
तस्मिन्नवेक्षेतावननो भूत्वेक्षेत । अभिदिदिर्नाम इदिदिर्नाम । रिदानमभिदिदिः । तदुक्तं बौधाय-
ननेन—अभिदिदि कृत्वाऽवेक्षेत् तन्निन्नुय आड्यमानोपावेत्तीति । एवं कृते हि आड्यस्य
भूयस्त्वाद्दृश्यते हि लब्धं वेत्ति । श्रुतावन्त्यदपि उक्तमवेक्षस्य प्रयोजनम्—यो गतमनाः
स्यात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्रूपमस्मात्तु
धारयाममीति मन एताऽऽत्मन्दाघर न गतमना भवतीति । आस्तम्बेनापि यो गतमनाः
स्यात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतमिति न गतमना भवतीति । योऽप्योऽपि कश्चिद्भ-
तमनाः शून्यहृदय इव भवति साऽप्यवेक्षेत् यस्वार्थः ।

आमयाव्यन्नाद्यकामो वा प्राश्नीयात् ।

आमयो रेगत्तुरानामागी, अत्राद्यत्तानानान्वा चेतं सौम्यं चरुं प्राश्नीयात् ।
कमिधातुश्रवणाद्यन्मानेन संकलनं कर्षोऽत्राद्यत्तमः सौम्यचरुमाशनं करिष्य इति ।
सौम्यमन्त्रित्वनिमित्तकंप्राशने कामयाव्यन्नाद्यकामो वा संकल्पः ।

यो वाऽलपन्नाद्याय सच्च जगद्यत्तेन त्नाशयः ।

यः कश्चन पुरुषोऽत्राद्यः याज्ञवल्क्याणां गलं ममर्थः मन्त्रेणान्त्रित्वेन नानमया-
त्तेन कर्मवहिर्भूतेनापि पुरुषेण प्राश्यः । सौम्यश्चरति शेषः । नैमित्तिकमिदम् ।
वितर्गरहितः पाठः प्रामादिकः ।

शलाकादिभिर्दिष्णिगानाद्भीधो ज्वलतो विहरति ।

उमर्णां तृणानां च मूकानि शष्ठ कास्तानिः सहाऽऽप्रोधीयाद्वाज्जलाकाभिर्ज्व-
लतो विहरति । विशरणं नाम तत्तद्विष्णुयेतु स्थानम् ।

नवगृहीतमाज्यवर्धयित्वा ज्वलतो व्याघारयति ।

आहवनीयाग्नीधोऽयहोत्रोयमानाग्नीयानामप्याज्यैव व्याघारणं न सोमेन । अत एव
नवगृहीतमित्युक्तम् । पुनर्ज्वलत इति वचनं व्याघारणकालेऽपि ज्वलत्तार्थम् । सोमा-
भावाद्भसाभावः ।

शेषमाज्यस्य करोति धारयन्ति धिष्णिषान् ।
धिष्णिषानमन्त्रि ।

उपयामगृहीतोऽसि वृहस्पतिमुत्तस्य त इत्यु-
पाश्चुपात्रेण पत्नीवतमाग्नयणाद्गृह्णाति ।
पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णामीत्यन्तो मन्त्रस्य ।

सं धिष्णियव्याघारणसंपातेनाऽऽज्येन श्रौत्वा न सादयति ।

तं गृहीतं पत्नीवतं ग्रहम् । पत्नीवान्देवता यस्य स पत्नीवतस्तं पत्नीवतम् ।
अभिरत्र विशेषः । पत्नीवानिति विशेषणम् । अभिरत्र इति याज्याधिकृतम् ।
आज्यवचनं यद्घृतेन पत्नीवतश्च श्रीणानि कञ्जेवेनं वशे कृत्वा गृह्णामीतिश्रुतिगतो
घृतशब्द आज्यमत्र इवाशब्दं न चनीमूत्राज्यमिति प्रदर्शयितुमाज्यशब्दः ।

उपनिष्कम्प्याधीत्यात्नीवतस्य यजेति संप्रेष्यति ।

उपनिष्कम्प्येतस्य प्रयाननं प्राग्दर्शितमेव ।

अग्राश्च इ पत्नीवाश्च इति वपदकृते जुहोति ।

एषूरा सोमं पितृ स्नाहेत्यन्तो मन्त्रस्य ।

कृताकृतोऽनुवपदकारः ।

कृताकृतो वैकल्पिकः । पत्नीवतशब्दस्य सूत्रकृतोपांशुस्वावभिधानादुच्यते ।

उपाश्चनुवपदकरोतीत्येकेषाम् ।

अनुवपदकारस्योपांशुत्वेऽपि सोमस्याग्ने वाहीत्यन्तमेवोपांशु, वौषडिति तूषैरेव ।

अग्नीनेष्टुरुपस्थमासीद नेष्टः पत्नीमुदानयोद्गात्रा पत्नीश्च
संख्यापयोमेतर्होतृचमसमुख्याश्चमसानुचमसन्होतृचमसे
ध्रुवायावकाशं कुरु सर्वं राजानमुन्नय माऽतिरिचो
दशाभिः कलशौ मृष्ट्वा न्युञ्जेति संप्रेष्यति ॥ ९ ॥

उपस्थोऽङ्गस्तमासीद तत्र निषीद सोममस्यार्थं, नेष्टः पत्नीमुदानयोद्गात्रमधीपे
संख्यापनार्थम् । उद्गात्रा पत्नीं प्रति हिंकारं हिंकारं प्रति संख्यापय पत्नीमीलयेति
हिंकारोच्चारणकालेऽन्वीक्षयेक्षणं कारयेत्यर्थः । लाज्यापनद्राक्षायणाम्यामप्येदमेवोक्तम्—
यज्ञायज्ञीयस्य हिंकारं प्रति पत्नीमुद्गातेक्षेत निधनं प्रति पत्नीदक्षिणमूरमभिषिञ्चेत्तृती-
यायाश्च स्तोत्रीयायां प्रस्तुतायाश्च सर्वं तदुदकं मिनयेदिति । यदि ऋत्वन्तरे यज्ञाय-
ज्ञीयसाम आस्ति तदा हिंकारामावात्कदा पत्नीमुद्गातेक्षेतेत्याशङ्क्यामाह— अहिंकारे
तु प्रतिहारवेलायां पत्नीमुद्गातेक्षेतेति । उन्नेतर्होतृचमसमुख्यांश्चमसानुचमसन्होतृच-
मसे ध्रुवाय ध्रुवावनयनार्थमवकाशं कुरु इत्यर्थः । अवशिष्टप्रेषः कृतव्याहयानः ।

अग्नीलेष्टुरूपस्थमासीरेत्यस्यार्थमाह—

अन्तरा नेष्टारं धिष्णियं चाऽऽग्नीध्रो व्यवसृप्य भक्षयत्पुपस्थे वा
नेष्टुरासीनो नोपस्थ आसीत् यद्युपस्थ आसीत् क्लीबः स्यात् ।

व्यवसृप्य प्रविश्योपविश्य भक्षयति उपस्थ आसीनो वा । नेष्टुरूपस्थ आसीनो वा
भक्षयति । ननु पूर्वं नेष्टुरूपस्थमासीरेत्युक्तमिदानीं तु नोपस्थ आसीनेत्युच्यते तत्कथ-
मेतत्पूर्वविरुद्धमुच्यते । सत्यमुभयं दर्शयति । अत एव विरोधाद्विकल्पः कृतः सूत्रकृता ।
अग्नीलेष्टुरूपस्थमासीरेत्यश्रोत्रस्थमिति द्वितीया सप्तम्यर्थे । इदं च सूत्रकृतैव प्रदर्शित-
मुपस्थे वेतिसप्तम्यन्तनिर्देशेन । अन्तरा नेष्टारं धिष्णियं चाऽऽग्नीध्रो व्यवसृप्येत्यनेन
सामीप्यमुच्यते । अग्नीलेष्टुरूपस्थमासीरेत्यत्र यदा नोपस्थ आसीत् तदाऽग्नीलेष्टुरूप-
स्थमासीदेति संश्लेषांशस्य छोप इति कोचित् । सामीप्यार्थकत्वमादायापि सप्तम्युपवचत
एवेति न छोप इत्यन्ये । क्लीबः षण्डः ।

होतृचमसमुख्याश्चमसानुभवति ।

११८म् ।

स्तुतशस्त्रे भवतः ।

११८म् ।

प्रज्वल्यित्वा धिष्णियानग्निष्टोमस्तोत्रमुत्तारोति ।

अग्निष्टोमग्रहणमग्निष्टोमसंभवाप्रयुक्तं मुख्यं स्तोत्रमिदमिति प्रदर्शनार्थम् ।

अविस्त्रस्य नीवीराविरिव नाभीः कूर्वाणाः सर्वे सकर्णप्र वृता भवन्ति ।

नीवीरित्वं मनवकृत्वैव । अविः प्रकटा इवेवनाभीः कूर्वाणाः मन्तः सकर्णं यच्छिरो
मुखरहितं तत्प्रावृत्त्यैव तिष्ठन्ति । सर्वग्रहणं कर्मासंबद्धानां सदः प्रविष्टानामपि प्रावृत्त-
शिरस्कत्वप्राप्त्यर्थम् ।

तानेवाऽऽह—

ये सदस्याः सदसः ।

सदसः सदःसंबन्धिनो ये सदस्याः सभासदस्तेऽपि सकर्णप्रावृता भवन्ति । सदः-
संबन्धित्वं सदःप्रविष्टत्वमेव । पष्ठचर्चः संबन्धित्वम् ।

ऋत्विजो यजमानश्चेत्येकेषाम् ।

ऋत्विजोऽपि सर्वे सकर्णप्रावृता भवन्ति न तु स्तोत्रसंबन्धिन एवार्त्विज, इत्येतदर्थ-
मत्रापि सर्वग्रहणमनुवर्तनीयम् । यजमानस्य स्तोत्रसंबन्धित्वाभियमेन प्राप्तौ विकल्पः ।
एकेषामित्यनेन यजमानस्य विकल्पः । एकेषामिति वचनं मङ्गलकरणार्थमिति प्रथम-
पाठक उक्तमेव प्राक् ।

विश्वस्य ते विश्वानतो वृष्णिपावत इत्युद्रावा पत्नी संख्यापयति ।
प्रेषाज्ञेष्टाऽप्र कर्ता ।

अगन्देवान्यज्ञ इति पत्नी दक्षिणमूर्हं नम्रं कृत्य बह्वक्षणाविष्कृत्य ।

दक्षिणमूर्हं नम्रं कृत्यापे दापनं कृतेत्यर्थः । ऊरुपंथिर्हृत्तग त च मंधये ऽप्र बह्वः ।
अतो बहुवचनम् । अतिपूरणं प्राटं करणम् । अत्राऽऽस्तम्बेनेरेगाम् एतस्या-
प्राकृत्यायोपाय उक्तः— उरि दूमदूडेदा बह्वगनामविष्करोरहं । मुरुपाण्याः प्रजा
जायत इति विज्ञायत इति । यथे हं । अर्नाऽऽपेकृतः स्यात्तथे द्वेद्दासस्तथा कृते
सति अह्नातमुखी, अशानमुखी, अस्याः पत्न्याः प्रजा जायत एवं कृते सतीत्यर्थः ।

स्वाहाकृताः समुद्रेष्ठा इत्यभ्यन्तरमूर्गेरु-

द्वितीया पत्नी पञ्चजनीरुक्षणोपवर्षयति ।

उदीची, उदङ्मुखी, ऊरगा दक्षिणेनाः दापनेनापनेनोप उभयवर्षयति अन्त-
न्तरं गमयति । अत्र पक्षानारमाहाऽऽस्तम्ब— ऊर्गेरुप्रजापितृलोक इति ।
ऊर्गेरेव वा हस्तेन प्रवर्षयति न तु नम्रं गमन्तरतो गमयतीत्यर्थः ।

संख्यापनमुपवर्तनं चऽऽ तृतीयास्याः स्तोत्रीयायाः क्रियते ।

तृतीया स्तोत्रीया प्रथमपर्यायमंत्रध्विन्येव । अत्र उत्तमायां स्तोत्रीयायामिति
उत्तमवचनादत्र प्रथमपर्यायमंत्रध्विन्येव तृतीया स्तोत्रीया छन्दोगमूत्रे द्रष्टव्या ।
अत्राऽऽहमिविधौ । तृतीयस्तोत्रपर्यन्तमित्यर्थः । अर्थः स्पष्टः । इदं पत्नीसंस्कारत्वा-
त्प्रतिपत्त्यावर्तते । एकस्यां पत्न्यां रत्नमन्त्रायां पञ्चजनीग्रहणस्य तत्संपन्नकर्मणां च
श्लेषः । आग्निमारुतशस्त्रे विशेषमाहःऽऽस्तम्बः— अत्र प्रमाग्निमारुतं प्रतिगृणातीति ।
अभ्यग्रं त्वरितम् । आश्वलायने ऽपि स्वभ्यप्रमाग्निमारुतमिति । सुशब्दादतिस्वरितम् ।
आपस्तम्बेनान्योऽपि विशेषाऽत्रोक्त— आपो हि एषा मयोभुव इत्यभिज्ञायापो विधि-
ष्वन्प्रतिगृणातीति । अपोऽवस्कन्दयन्प्रतिगृणात्यापोहिष्ठीये तृच इत्यर्थः । आश्वला-
यनः— आपो हि एषेति तिव्रां विपत्तमप उपभृशन्नारवेष्वेषावृत्तशिरस्क इति ।

स्वाहुष्किलायं मधुमा संतायमित्येतस्या संशस्यमाना-

यामुभयतोमोदं प्रतिगृणाति मदामोदं इव मोदा-

मोदं इवेत्याहावाद्दूर्ध्वं व्याहावात्सिद्धः प्रतिगरः ।

एतस्यां संशस्यमानायामिति सप्तमी पञ्चम्यर्थे । तेनैतस्याः संशस्यमानाया ऋच
आरभ्येत्यर्थो भवति । एतस्या ऋच आरभ्योभयतोमोदः प्रतिगरः । मदामोदं
इव मोदामोदं इवेत्युभयरूपप्रतिगरेऽपि मोदशब्दादुभयतोमोदत्वं प्रतिगरस्य ।
अथमुभयतोमोदः प्रतिगरः आ, आहावात्स्वाहुष्किलीयासंबन्धिमवपतनाहावपर्यन्तम् ।
स्वाहुष्किलीयान्तिमाहापो व्याहाव उच्यते । व्याहावादित्यनन्तरं पूर्वतनस्योर्ध्वशब्द-

स्यानुवृत्तिः । ऊर्ध्वमित्यनन्तरं चकारोऽध्याहर्तव्यः । आहानादूर्ध्वमपि उमपतोभेद एव प्रतिगारः । व्याहावात्सिद्धः प्रतिगारः । व्याहावादारम्य सिद्धः प्रसिद्ध एव प्रतिगारो भवतीत्यर्थः ।

भूतमसि भूते मा धा इति प्रतिप्रस्थाता ध्रुवमभिमन्त्रयते ।

नेष्टुन्नेतृव्यावृत्तर्यं प्रतिप्रस्थातृग्रहणम् । एतयोरप्यध्वर्युत्वाविशेषात् । अध्वर्योर्व्यावृत्तिस्तु तस्य व्यापृतत्वादेव भविष्यति । भूयासमित्यन्तो मन्त्रस्य ।

घावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णापीति परिगृह्णाति ।

अञ्जलिना ध्रुवं परिगृह्णाति । अञ्जलिना परिगृह्णाऽऽस्त इत्यत्र दर्शनात्स्पष्टतयाऽ-
ञ्जलिना परिगृह्णातीत्यापस्तम्बेनोक्तत्वाच्च ।

विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः प्रच्याव-

यन्तिवति ध्रुवः स्थानात्प्रच्यावयति ।

प्रच्यावयति स्वस्थानाच्चावयति । प्रशब्दो झटितिचाळनार्थः । प्रच्यावयन्तिवत्यन्तो मन्त्रस्य ।

दिवि देवान्दृहान्तरिक्षे वयाःसीति हरति ।

होतृचमसमपीषं हरतीत्यर्थः । पार्थिवानित्यन्तो मन्त्रस्य ।

ध्रुवं ध्रुवेण हविषाऽव सोमं नयामसीति होतृचमसे ध्रुवम-
वनयति परिधानीयायाः शस्यमानायाः सकृच्छ-
स्तायामादितो वा शस्त्रस्य ॥ १० ॥ मध्यदेशेऽन्ततो वा ।

शस्यमानायामित्यत्राऽऽदित आरम्याऽऽन्तम् । सकृच्छस्तायामित्यनेन मध्यमे पर्याये । शस्त्रादौ शस्त्रमध्ये शस्त्रान्ते वेति पञ्च पक्षाः सिद्धा भवन्ति ।

शस्त्रं प्रतिगीर्यं होतृचमसमध्वर्युरादत्ते चमसाःश्रमसा-

ध्वर्यव उक्थशा यज सोमानामिति संप्रेष्यति ।

शस्त्रं प्रतिगीर्येति दर्शितप्रयोजनम् । अत्रशिष्टं सूत्रमपि दर्शितप्रयोजनम् ।

व्याख्यातश्चमसानां भक्षः ।

यथाचमसं चमसिनो भक्षयन्तीत्यारम्य तृतीयः होत्रका इत्यन्तेन सूत्रेण व्याख्यात इत्यर्थः ।

सर्वभक्षा नाऽऽप्यायनसादने भवतः ।

अनाराशंसत्वादिति भावः ।

अग्नीदौपयजानङ्गारानाहरेत्येतत्प्रभृति पाशुकं कर्म प्रतिपद्यते ।

स्पष्टम् ।

नान्याजान्ते स्वरं जुहोति न हृदय-
शूलेन चरन्ति यद्यनुबन्ध्या भवति ।

इदं गहनूबन्ध्यापलक्षणम् ।

प्रहृतेषु परिधिषु सस्त्रावेणाभिहुत्य हरियोजनेन चरन्ति ।

संस्त्रावेणाभिहुत्येतिवचनं परिधिप्रहरणाङ्गं संस्त्रावहोम इतिबोधनार्थम् । सोमाङ्ग-
त्वास्पुनर्वचनम् । हरिरस्मिन्पुज्यते स्वस्थानं प्रति गमनायेन्द्रस्येति हरियोजन
इन्द्रस्त्रसंबन्धिग्रहो हरियोजनस्तं संस्त्रावाभिहोमान्ते परिधिप्रहरणारूपकर्मणि कृते
गृह्णातीत्यर्थः ।

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हरियोजन इत्युभेता

द्रोणकलशेन हरियोजनं सर्वमाग्रयणं गृह्णाति ।

अत्र तृतीया सप्तमर्थे । आग्रयणस्थाळीस्थसोमस्य स्थाख्या अल्पपात्रत्वेन द्रोणक-
लशस्य महत्त्वा(हावा)प्रत्वेन तस्माद्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । सर्वमाग्रयणमाग्रयणस्थाळीस्थं
सर्वं सोमं द्रोणकलशे हरियोजनं ग्रहं गृह्णाति ।

तं बहीभिर्धानाभिः धीत्वा न सादयति ।

धाना अत्र लौकिक्य एव । मजिता यवा धानाः । बौधायनेनाप्युक्तं प्रैष एव—
धाना हरियोजनीः कुरुतेति ।

शीर्षजधि निधायोपनिष्क्रम्येन्द्राय हरिवतेऽनुब्रूहीन्द्राय हरिवते मेष्येति
संमेष्यति धानासोमेष्योऽनुब्रूहि धानासोमान्प्रस्थितान्मेष्येति वा ।

शीर्षन्, शीर्ष्णि । विभाषा ङिपोरिति लोपः सप्तम्याः । शीर्षजधि शीर्ष्णि
उपरीत्यर्थः । उपनिष्क्रम्येत्यनेन हविर्धानाद्बहिर्गत्वैवायं प्रैषः ।

हरीः स्थ हयोर्धाना इति विक्रम्य वषट्कृते

जुहोत्यनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् ।

विक्रम्येति विविधं क्रमणं विक्रमणमग्रतः पृष्ठतश्च पादयोः करणं पुनः पुनः ।
अत्र हेतुः श्रुतो विक्रम्य हीन्द्रो वृत्रमहन्समृध्या इति । वषट्कारोत्तरं तूष्णीमेव
विक्रमणम् । मन्त्रेण होमः । इन्द्राय स्वाहेति स्वाहाकारलिङ्गात् । हरति भक्षं सदः
प्रति हरति भक्षम् ।

तं सर्वे समशः प्रतिविभज्योऽनेतर्युपहवमिष्टेष्ट्यजु-

पस्ते देवसोमेति चिश्चिपाकारं धाना भक्षयन्ति ।

वाचनिकोऽत्र भक्षलाभो होत्रुत्वेतन्वतिरिक्तानामपि निमित्ताभावेऽपि । होतुर्वषट्-
कारप्रयुक्तो भक्षः । उभेतुर्होमाभिषवप्रयुक्तो भक्षः । इतरेषां वाचनिकः । तं हरियो-

जनं होता, उन्नेता, अन्ये च। एते सर्वेऽपि हरियोजनगतस्य सोमस्य पात्रान्तरे धानाभिः सह समान्मागान्कृत्वेत्यर्थः । प्रतिः सामुख्यार्थः । उन्नेतरुपह्वयस्वेति सर्वेऽप्युन्नेतारमुपह्वयेष्वयजुषस्ते देवसोमेति मन्त्रेण चिश्चिषाकारं चिश्चिषां कृत्वा कृत्वेत्यर्थः । चिश्चिषेति शब्दानुकारस्तथा शब्दं कृत्वा धानाम्यो रसं हृदयं ममयन्ति रसमात्रं निगिरन्ति ।

संदश्यासंभिन्दन्तो धानानां निम्नानि कुर्वन्तो निरवधयन्तः ।

संदं(र)श्य धाना असंभिन्दन्तश्च धाना भेदनं तत्सामकुर्वन्तः । दन्तैर्धानासु चिषि-
टाकारतामात्रं कृत्वा निम्नानि धानानां स्थूलप्रदेशे निम्नानि कुर्वन्तः । स्थूलप्रदेशे निम्नः
धानाः कुर्वन्त इति यावत् । निरवधयन्तस्ताभ्यो रसं निष्कृष्य पिबन्त इत्यर्थः ।

आपूर्याः स्थाऽऽ मा पुरयतेत्युत्तरवेद्यां धाना
निष्ठीव्योपवपन्ति रश्यै त्वा पोषाय त्वेति वा ।

निष्कृष्टरसा धाना उत्तरवेदिसमीपे निष्ठीव्य यूक्त्य वपन्तीत्यर्थः । आपूर्या इत्य-
नेन रश्यै त्वेति विकल्पते । अत्राऽऽपस्तम्बेनाऽऽचमनमुक्तम्—तत आचामन्तीति ।
धानामक्षणोचिच्छृत्वादिति भावः ।

दधिक्राव्णो अकारिषमित्याभीध्रागारे दधिद्रप्सान्भक्षयन्ति ।

द्रप्सशब्देन दध्न उपरितनो घनीभूतोऽद्य उच्यते ।

एकधनपरिशेषान्थाचमसं व्यासिच्य हरिणीर्दूर्वाः संष्टो-
न्नाय तीव्रीकृत्य रसं जनयित्वाऽप्सु धौतस्य सोम-
देवत इति रसमवघ्रेण भक्षयित्वा चात्वालेश्वनयन्ति ।

एकधनानां ये परिशेषान्तामसर्वाश्चमसेषु क्रमेण निक्षिप्य तेषु हरिणीर्हस्ता कूर्वाः
संष्टोन्नाय मर्दयित्वा तीव्रीकृत्य दूर्वारसनापां श्लक्ष्णीकरणं तीव्रीकरणं रसं दूर्वारसं
जनयित्वात्वादयित्वा तं रसमप्सु धौतस्येति मन्त्रेणावघ्रेणावघ्रेण भक्षयित्वा चात्वा-
लेश्वनयन्ति चमसिनः । यथाचमसं व्यासिच्येत्यनेन चमसिनामवेदं कर्म नान्येषामच-
मसिनामध्वर्वादीनामिति मन्यते । अपरेण चात्वालमास्तावे वेति मक्षणदेश आपस्त-
म्बेनोक्तः ।

यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूदिति मिन्द-
याऽऽहवनीयमुपतिष्ठन्ते ॥ ११ ॥

चमसिनोऽचमसिनश्च । एकैवात्र मिन्दा । एकवचनात् ।

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजन-
मसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसोऽवयज-
नमसि परकृतस्यैनसोऽवयजनमस्येनस एनसोऽवयजन-
मसि यथाहमेनो विद्वाश्चकार यथाविद्वाश्स्तस्यैनसोऽ-
वयजनमसीति प्रतिमन्त्रमाहवनीये शकलानभ्यादधति ।

प्रतिमन्त्रमिति वचनमेकेतिकरणादेक एव मन्त्रस्तदन्ते शकलानामभ्याधानमिति
स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थम् ।

उभा कवी युवाना सत्यादा धर्मणस्पती । सत्यस्य धर्मण-
स्पते वि सख्यानि सृजामह इति सख्यानि विष्टजन्ते ।

सख्याविसर्गोऽत्राद्रोहविसर्गः । तत ऊर्ध्वमद्रोहो द्रोहो वा न तु नियमेन द्रोह
एव कर्तव्य इति विधिः ।

अभिमृष्टे वेदे पत्नीः संयाजयन्ति ।

यजमानेनाभिमृष्टे वेदे सति पत्नीः संयाजयन्ति । परिधिषु संस्वावहोमानन्तरं हविः-
शेषप्राशनं ततो वेदाभिमर्शस्ततः पत्नीसंयाजा इत्येतावानेवात्र क्रम इति प्रकृतितोऽत्र
विशेषः ।

स्तीर्णे वेदे नवगृहीतमाज्यमध्वर्युर्गृहीत्वा धातारातिरित्यन्त-
र्ध्वं धूर्ध्वं स्तिष्टञ्जुहाहऽऽवनीये नव समिष्टयजूंश्चि जुहोति ।

स्तीर्णे वेद इत्यनेन समिष्टयजुर्होमात्पूर्वं सर्वप्रायश्चित्तहोमोत्तरमत्र वेदस्तरणकाल
इति प्रकृतितोऽत्र विशेषः । अध्वर्युग्रहणं नियमार्थमध्वर्युरेव जुहोति न यजमानोऽपि
अन्वारम्भद्वारा । सूत्रान्तरेऽत्रान्वारम्भ उक्तो यजमानस्य तद्यावृष्यर्थाभिर्दं वचनम् ।
अन्तर्वेदिवचनं दर्शहोमधर्मव्यावृत्त्यर्थम् । ऊर्ध्वत्वस्य प्रकृतितः प्राप्तत्वेऽपीदं वचनम-
न्यदर्शहोमात्मकेषु होमेषु पक्षे प्रहृताऽपि भवतीतिज्ञापनार्थम् । जुहूग्रहणं प्रकृति-
प्राप्तभूताव्यावृत्तये । आहवनीयग्रहणप्रयोजनं यद्यप्यत्र नास्ति तथाऽप्याहवनीये नवा-
नामपि समिष्टयजुषामयं होम इति प्रयोगकाले स्मरणार्थमित्यदृष्टमेव प्रयोजनं कल्प्यम् ।
एतस्मरणामानि यजुर्ध्वं प्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ होतव्यम् । नव समिष्ट-
यजूंश्चि जुहोति नवभिर्मन्त्रैर्नव समिष्टयजूंश्चि जुहोतीत्यर्थः । तत्राऽऽद्याः षण्मन्त्रा
ऋषयः । अवशिष्टा यजूंश्चि । ऋग्मियाणि जुहोति त्रीणि यजूंश्चीति श्रुतिरपि ।
ऋग्मियाणि ऋग्मियाणि । ऋग्मियाणीत्यत्रेति ऋग्मियाणीति च्छान्दसः पाठः ।
एतावृषु स्वाहाकारः परिमापासिद्धः । यजुःषु तु पठित एव स्वाहाकारोऽस्ति ।

अयोक्त्र एवाङ्गलौ पूर्णपात्रानयनं सोमस्य फलीकरणहोमः सारस्वतहोमादि । उक्त-
ध्यायमर्थो मरद्धानेन—समानमा समिष्टयजुष इति ।

यं कामपेत प्रमायुकः स्यादिति स्रुवेण
तस्य जिह्वास्तिष्ठत्स्तूष्णीं प्रहो वा ।

समिष्टयजुर्होमे यं द्वेष्यं प्रमायुकः सद्योमरणशीलः स्यादिति यो यजमानः काम-
पेत तस्यैतादृशकामवतो यजमानस्य प्रयोगे स्रुवेण जिह्वाः कुट्टिकास्तिष्ठन्नित्यर्थः ।
कामनाविषये स्रुवो जिह्वाता च विधीयते । तूष्णीमित्यनेन मन्त्रेषु मानसिकत्वं विधी-
यत उपांशुतां नाधित्वा । प्रहो वेत्यनेन पक्षे प्रहृता विधीयते । जिह्वा इत्यनेन
तिर्यग्बकता प्रह्व इत्यनेन पृष्ठवक्रनेत्यनयोर्भिदः । अन्यत्स्पष्टम् । अत्र बर्हिषो नानु-
प्रहरणम् । वेदिमुपोषतीत्यनेन विशेषप्रतिपत्तेरग्रे विधास्यमानत्वात्, हृदयशूलचर्यातः
प्राक्पशुत् । अध्वर्योर्वेज्ञविमोकः । यां घर्षे स्थालीमिति सौम्यस्थाष्टीविमोकमत्र
केचिदिच्छन्ति तत्र विमुक्तत्वात्तस्याः पूर्वमेव । प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षेदसंयोगादिति
न्यायात् ।

इदं तृतीयं सवनं कवीनामिति सस्थिते जुहोति ।

संस्थितवचनात्समिष्टयजुषः परमपि कर्मशेषः समापनीय एव । अनुबन्धगामावे
हृदयशूलोद्दासनादि यूपोपस्थानान्तं समानं ब्राह्मणतर्पणम् । ततः सोमप्रायश्चित्तानि
सोमस्कन्दनप्रयुक्तानि प्रायश्चित्तानि अन्यान्यपि यथानिमित्तं शास्त्रान्तरोक्तानि प्राय-
श्चित्तानि चात्र कर्तव्यानि सवनाहुतेः पूर्वम् । व्याख्या तु प्रातःसवनवदेवात्रापि ।

प्रशास्तः प्रसुवेति संमेष्यति सर्पतेत्याह
प्रशास्ता संतिष्ठते तृतीयसवनम् ॥ १२ ॥

इति हिरण्यकोशिसूत्रे नवमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

इदमपि व्याख्यातं प्रातःसवन एव ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमपाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिदिसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापाण्डहिरण्यकोशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तौ नवम-

प्रश्नस्य चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ नवमप्रश्ने पथः पटलः ।

अवभृथस्य तन्नं प्रक्रमयति ।

अथावभृथस्तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्याम इत्येतावतैव सिद्धेऽवभृथस्य तन्नं प्रक्रमयतीत्येवं गुरुमुत्रकरणमध्वर्युतन्नाविषय एव तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्याम इत्येतस्य प्रवृत्तिर्न हौत्रतन्नाविषय इति । तेन देवा यो अप्सु महिम इत्यत्र भवत्येव । भूः प्रपद्य इत्यादि तु न भवति वेदेरभावात् ।

तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्यामः ।

गृहमेधोयायां प्रायणीयायां च गतार्थम् ।

अग्नीन्वाधाय वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षालयोलपराजीं स्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति ।

अग्न्यन्वाधानवचनमेतद्वचनाभावे तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्याम इति सूत्रादप्राप्तिः स्यात्तस्य प्राप्यर्थम् । कृतव्याख्याने प्रायणीयायाम् । कालतस्तन्म । पौर्णमासतन्मत्वे ज्योतिरुत्तमं यज्ञायेति, इमामूर्जं ये प्रविष्टा इति च । आभावात्स्यतन्मत्वे ज्योतिरुत्तममद्य यज्ञाय० इमामूर्जं यथातिथीति । उभयत्रापि आवभृथश्च हविरिति विशेषः समान एव । न व्रतग्रहणं पूर्वगृहीतव्रतस्याद्याप्यमुक्तत्वात् । अर्थलोपात् । नेध्माबाह्वराहरणम् । तूष्णीमसिद्धमादाय निष्टप्य परिभोजनीयांश्चिच्छराऽऽह्वय परिभोजनीयदर्भेभ्यो वेदार्थं दर्भान्गृहीत्वा तेन वेदं कृत्वा परिस्तृणीत नोपावशी कर्मणे वामिति पाणी पक्षालयोलपराजीं यज्ञस्य संततिरसीति मन्त्रेण स्तीर्त्वा यथार्थं यथाप्रयोजनं पात्राणि दर्भेषु प्रक्षालितानि न्यग्विञ्चानि प्रयुनक्ति । उलपराजोमित्येकवचनप्रयोजनं प्रायणीयायां दर्शितमेव । अत्र क्त्वाप्रत्ययादुलपराजोस्तरणानन्तरमेव पात्राणां प्रयोगः । अवभृथस्य सर्वशेषत्वात् ब्रह्मयजमानसदनकरणम् । सुन्धार्यं कृतान्ध्यामेव सदनः स्यात् सिद्धेः । स्फ्यं कपालमेकं महस्तामर्थात् । अग्निहोत्रहवर्णां शूर्वं कृष्णाजिनं शान्ध्यामुलूखलं मुसलं दृषदमुपलां सुवं जुहूमुपभूतं ध्रुवामाज्यस्थालीं कुट्टं पात्रां मेसणं वेदं मदन्तीपात्रमुपवेवं नियेचनपात्रं वेदाग्राणि वस्त्रयुग्ममुदुम्बरशाखां चेष्येतावन्ति पात्राणि । न ब्रह्मवरणं प्रधानार्थवरणेनेव सिद्धेः । यजमानोपवेचनम् । ततो वाचस्पत इत्याद्येव ब्रह्मणः पवित्रकरणम् ।

न प्रणीताः प्रणयति ।

ब्रह्मजपः प्रणेष्यामीति नास्ति न प्रणीताः प्रणयतीति प्रणयनस्य निषेधात् । यजमान वाचं यच्छेत्सेतावानेवात्र प्रेषः ।

निर्वपणकाले वारुणमेककपालं निर्वपति ।

संविशन्तां० दशाय वा० वेषाय० प्रत्युष्टं० यजमान हविर्निर्वप्स्यामीत्यादि स्तुभ्योप्येत्यन्तं भवति । निर्वपणकाल इत्यनेन संविशन्तामित्यादिसत्त्वं सूचितम् । वरुणाय जुष्टं निर्वपामीति वारुणमेककपालं निर्वपति । वरुण हव्यं रसस्व । वरुणाय वो जुष्टं प्रोक्षामीति । शुन्धध्वमिति पात्रप्रोक्षणं कृष्णाजिनादानादि अव्यवकिरन्तीति प्रेषान्तं कर्म प्राकृतं तन्त्रं वचनाभावेऽपि प्राप्यते । अन्यथाद्विना हविष एवासिद्धेः । मदन्यधिभ्रयणम् । प्रथमेन मन्त्रेणैव पुरोडाशार्थैककपालोपधानम् । निर्दग्धं० भृगुणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्व । अङ्गाराध्यूहनं पात्रीनिष्टपनादि पिष्टोत्पवनान्तम् ।

यजुरुत्पूताभिः संयीति ।

यस्मिन्कस्मिंश्चित्पात्रे शुद्धा आं गृहीत्वा देवो वः सविनेति पच्छः पठितगायत्र्यात्मकेन मन्त्रेण सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमित्येवंरीत्योत्पूय ताम्यः स्तुवेण गृहीत्वा समाप इति पिष्टं मिश्रयतीत्यर्थः । अद्भ्यः परिप्रजाताः स्येत्यादि । न विभागो न निर्देशः । अर्थलोपात् । यजुरुत्पूतविधानप्रयोजनं सवनीयनिर्वापप्रकरणे प्रदर्शितमेव ततो द्रष्टव्यम् ।

अभिवासित आप्यलेपं निर्नीय संप्रैषेण प्रतिपद्यते ।

अभिवासितशब्देन वेदेन साङ्गारं मस्माध्यूहनमभिवासनमुच्यते । अविदहन्तः श्रयथतेति प्रैषनिवृत्तिरनेन क्रियते । प्रैषं विनैवात्राविदाहविशिष्टश्रयणं कर्तव्यम् । आप्यलेपं निर्नीयेति वचनं महावेदेरास्तुतत्वाञ्जिवृत्तिराशङ्किता स्यात्तन्निवृत्त्यर्थम् । तूष्णीमेव स्त्रयमादाय संप्रैषेण प्रतिपद्यते । आप्यलेपनिनयनोत्तरं संप्रैष एव नाऽऽपस्तम्बोक्ता वेदिरिति पदर्शनाधो ह्यप्प्रत्ययः ।

यदन्यदिध्मावार्हपः पत्नीसंहनाच्च तत्संप्रैष्यति ।

यत्र स्तम्बयजुर्हरणं तत्रैव स्फवादानं समन्त्रकं नान्यत्र तस्य तदङ्गत्वात् । तत्र प्रैष एतत्सूत्रात्प्रोक्षणीरासादय स्तुवं च स्तुचश्च संमृद्ध्याम्येनेदेहीत्येतावान्प्रैषोऽत्र भवति । यद्यपि प्रोक्षण्यासादनस्य दृष्टार्थता नात्र तथाऽप्यदृष्टार्थं सादनं कर्तव्यमेव । इध्मावार्हपः पत्नीसंहनाच्चान्यत्वात् । ततोऽग्निहोत्रहवण्यां पवित्रान्तार्हितायामप आनीयित्यादिनाऽऽग्निं परिमृशतीत्यन्ते निशिताः स्येत्यादि दिवः शिल्पमित्यन्तं करोति । परिभोजनीयदर्भानुद्भ्रशशाखां चाऽऽदाय तूष्णीं निष्टप्य तूष्णीं जुहूवत्संमृज्य पुनर्निष्टप्य प्राक्ष्य स्तुचां समीपे निदधाति । तूष्णीं संमार्गान्मौ प्रहरति । वक्ष्यमाणसूत्रादिदं प्राप्यते । न प्राशिञ्जसंमर्गः । तस्यैवाभावात् ।

यत्प्रागाज्यग्रहणात्तत्कृत्वा प्रतिहृत्य

गार्हपत्य आज्यानि गृह्णाति ।

पूषा ते विलं विष्यत्वित्यादि यत्प्रागाज्यग्रहणात्कर्म तत्कृत्वाऽऽज्यं गार्हपत्य-

समीपे प्रतिहृत्य । प्रतिहरणं नाम पर्यावृत्य हरणं प्रतिहरणम् । गार्हपत्यस्योत्तरत आज्यानि गृह्णाति ।

सर्वाणि चतुर्गृहीतानि द्विर्वोपभृति ।

उपभृत्यपि चतुर्गृहीतं द्विर्वेति लाघवाद्द्रक्तव्य एवं वचनं जुह्वादिषु प्रकृतितः पक्षे प्राप्तस्य पञ्चगृहीतस्य निवृत्त्यर्थम् । उपभृति ब्रह्मणस्त्वेत्यादिचतुर्भिः । नोपभृत्यसमानयत इति वक्ष्यमाणनिषेधाद्द्विर्वेतिमेव समानयनं न स्वाहाकारार्थमित्यवगम्यते । अत औपभृदाज्यस्य प्रयाजसंबन्धाभावात्प्रथमस्य चतुर्गृहीतस्य प्रयाजार्थस्य निवृत्तिः । द्विर्वोपभृतीत्यस्मिन्पक्षे विशेषे त्वा सुवीर्याय त्वेति द्वाभ्यां द्विवारं ग्रहणम् । प्रकृतिवद्भुषायाम् । अपोद्धृत्याऽऽज्यस्थालीं स्रुववेदाभ्यां सह । अन्यत्र कार्यानुरोधेनापोद्धरणमर्थप्राप्तम् । स्वधा पितृभ्य ऊ० आसादितानां प्रोक्षणीनां प्रतिपत्तेरावश्यकत्वादिदम् । पवित्रापिसर्जनं तूष्णीमेव वेद्यामेव । प्रस्तराभावात् । प्रस्तरापिसर्जन एव मन्त्रः । यजमानो वै प्रस्तरः प्राणापानौ पवित्रे यजमान एव प्राणापानौ दधातीत्यर्थवादात् ।

अलंकृत्य पुरोडाशमुत्तरेऽसेऽवभृत् ससादयति ।

अलंकृत्य पुरोडाशमित्यनेनेदमहं सेनाया इत्यादिविधिः प्राप्पते । अत्राभिपूरणं न विद्यते । कृत्स्नस्य प्रधानकर्मण्यप्रदेयत्वात् । स्विष्टकृद्ब्रचनाच्च । उत्तरवेदेरुत्तरेऽसेऽवभृथे प्रक्षेपणीयं द्रव्यसमुदायं संसादयति एकत्र करोति ।

तमेवाऽऽह—

पुरोडाशमाज्यान्यौदुम्बरीमधिपवणफलके रवर-
पांसृनृजीपं च यत्किञ्च सोमलिप्तमन्यत्र चत-
सृभ्यः सोमस्थालीभ्य आग्रयणस्थाल्या उ-
वध्यस्थाल्या आदित्यस्थाल्या ध्रुवस्थाल्याः ।

यत्किञ्च सोमलिप्तमित्यनेनाधिपवणचर्मादि गृह्यते । नास्मिन्पुरोडाशसादने याजमानमपूर्वत्वात् । चतसृभ्यः सोमस्थालीभ्य इत्येतावतैव चतसृणां प्रतिद्धत्वाद्ग्रहणे सिद्धे निर्देशो देविकाहविर्निर्वापक्षे चतस्रः स्थाल्योऽन्यत्र तस्मात्स्थालादपसार्थं प्रज्ञाता अन्यत्र स्थाप्यास्ताश्च प्रथमत आग्रयणस्थाली स्थाप्या तत उवध्यस्थाली तत आदित्यस्थाली ततो ध्रुवस्थालीत्येवं क्रमेणैव स्थाप्या इत्येतादृशक्रमप्राप्त्यर्थम् ।

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इति

जुहोति यतरस्मिन्नग्नौ श्रपयति ।

अत्रावभृथनिचङ्कुणेति मन्त्रेण द्वितीयाऽऽहुतिः । नमो रुद्राय वास्तोष्पतय इति तृतीयाऽऽहुतिः । उक्तं चाऽऽपस्तम्बेन—आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यवभृथमवै-
ष्यञ्जुह्यादवभृथनिचङ्कुणेति च । नमो रुद्राय वास्तोष्पतये । आयने विद्रवणे ।

उधाने यत्परायणे । आर्षने विवर्षने । यो गोपायति तस् ह्युव इति चेति । तत्राव-
भृपनिचङ्कृणोति मन्त्रस्य सूत्रकृताऽन्यत्र विनियुक्तत्वात्ताऽऽहुतौ विनियोगः । ननो
रुद्रायेत्यस्य च मन्त्रस्याविनियुक्तत्वात्तत्र सामान्यपरिभाषया विनियोगः । जपे वा
विनियोगः । स च होमोत्तमम् । यतरःस्मिन्नग्नौ श्रपयतीत्यत्राऽऽवृश्च्यते वा एतद्यन-
मानोऽग्नेभ्यामिति श्रुतिलिङ्गं मूलम् । यदि गार्हपत्ये श्रपणं तदा गार्हपत्य इयमा-
हुतिर्धियाहवनीये श्रपणं तदाऽऽहवनीय इति ।

समुत्सेऽवभृथे ।

समुत्त औदुम्बर्यामासन्धां स्थापिते । आसन्ध्यत्रोपस्थितत्वाद्वाजासन्ध्येव ।

मस्तोतः सामानि गाथेति संप्रेष्यति सह

पत्न्या त्रिः सर्वे साम्नो निधनमुपयन्ति ।

निधनं साम्नोऽन्त्या भक्तिः । त्रिःशब्दस्योपयन्तीत्यनेनान्वयः । तथा च त्रिरुप-
यन्तीत्यन्वयो भवति । त्रिरुपयन्तीत्यस्य त्रिराहुँरित्यर्थः । प्रेष सामानीति बहुवचनं
देशत्रयकर्तव्यसामगानामिप्रायेण । तेन सकृदेव प्रेषः सिद्धो भवति ।

उरुश् हि राजा वरुणश्चकारेति चात्वालं

गत्वा षदान्ति चात्वालाद्वा मयान्तो वदन्ति ।

चात्वालं गत्वा चात्वालसमोपे स्थित्वा वदन्तीति प्रथमपक्षार्थः । चात्वालं त्यक्त्वा
तदग्रे मयान्तो निर्गच्छन्तो वा वदन्तीति द्वितीयपक्षार्थः ।

अन्तरेण चात्वालोत्करावुद्ध्यो निष्कामन्ति ।

उभयपक्षेऽपि चात्वालोत्करावन्तरेण निष्कामन्ति । उदञ्च उदङ्मुखाः ।

सर्वा दिशोऽवभृथगमनमाग्नातम् ।

अत्र यां दिशं व्रजन्ति सैव प्राची तदनुरोधेन तत्तद्विक्स्थानानि कल्पयित-
व्यानि । सर्वेषां मन्त्रः । पत्न्या अपि । सह पत्न्येति पूर्वसूत्रानुवृत्त्येदं लभ्यते ।

नोदीचेन संचरितत्वा इत्येकेषाम् ।

उदीचेनोदग्दिग्गतेन । इदं पथो विशेषणम् । उदीचेन पथा न संचरोदित्ये-
केषामाचार्याणां मतमित्यर्थः ।

मध्यदेशे द्वितीयश्च साम्नो निधनमुपयन्त्युदकान्ते तृतीयम् ।

स्पष्टोऽर्थः ।

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जपन्ति ।

सर्वेषां बहुवचनञ्चपः । एकवचनपाठेऽध्वर्योरैव जपः । बहुवचनपाठे पत्न्या अपि ।

अभिष्टितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तमभितिष्ठन्ति ।

उदकान्तं गत्वोदकाभिमुखास्तिष्ठन्ति सर्वे ।

अपः प्रगाथा तिष्ठन्तोऽवभृथेन चरन्ति ।

अपः प्रगाथापो विलोडय । तिष्ठन्तोऽवभृथेन चरन्तीत्यनेनाऽऽपारादापाक्रमण-
प्रत्याक्रमणयोर्निवृत्तिः क्रियते । दक्षिणतो ब्रह्मा यजमानः पत्नी च । उत्तरत आग्नीध्रः
पश्चाद्भोता मध्ये हवींश्चि पात्रान्तरस्थानि केनचिद्धृतानि उचे मन्त्रे वाऽऽसन्धां वा
स्थापयेत् । अपामवलोडनं सर्वेषाम् । होताऽनामन्त्रित एव वहिस्तूणीमाचम्य निवीती
भूत्वा देवा यो अप्मु महिम इत्याचम्य यज्ञोपवीती भूत्वा पुनराचम्य, अभिष्टितो
वरुणस्य पाशः, उदकान्तमभितिष्ठति । ततोऽपोऽवलोडय तिष्ठन्नवभृथे न चरति ।

ओढासु देवतासूदकमुपवाज्य च्चुवाधार-

माघार्याग्नीदुदकं त्रिः समृद्धीति संप्रेषयति ।

ओढासु आवाहितासु देवतासु सतीषु । इदं याजुषहीत्रे । ओढासु देवतास्विति-
सूत्राद्भोत्रा देवतावाहनं कर्तव्यम् । अग्निमज्ञ आ३० सोममा २० वरुणमा ३०
देवा२ आज्यपा२ आ० अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतावा ३० । ओढासु देवतास्वितिःसूत्रा-
द्यावत्यो देवतास्तासां केषलावाहनमात्रं कार्यं न तु निगदशेषपठनम् । उदकं वेदे-
नोषवाज्य । अदृष्टार्थमिदमुपवाजनम् । च्चुवाधारमाघार्यं ध्रुवामाप्याययति । इदं
ध्रुवाप्यायनं ध्रुवां वै रिच्यमानामितिनिषेधस्य प्राबल्यात् । अग्नीदुदकं त्रिः समृद्धीति
संप्रेषयत्यध्वर्युः । ततः संप्रेषित आग्नीध्र ऊहितेन मन्त्रेणोदकं प्राकृमंस्थं त्रिः संमार्ष्टि ।
स चोह इत्थम्—उदकं वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यद्वाजं जेष्यद्वाजि वाजजिद्वाजमित्यायै
संमार्ज्युदकमन्नादमन्नाद्यायेति ।

संमृष्टेऽप्सु तृणं प्रास्य ।

संमृष्ट इत्यनेन संमार्गः सूच्यते । संमृष्ट इति भूतनिर्देशात्संमार्गोत्तरमप्सु प्राप्तं
संमृष्टे विहितेनोहितेनाऽऽग्नीध्रेण संमृष्ट उदक इत्यर्थः । अत्राग्निसंमार्जनानामवावात्त-
स्थाने परिभोजनीयदर्भान्स्पृचेन सह गृहीत्वा तैः सह स्पृचेन संमार्गं करोति । अत्र
भरद्वाजेनोक्तम्—चोद्यमाने कर्मणि द्रव्यमुत्पादयेद्यथा गृहमेधीयेऽग्निसंमार्जनानीति ।
गृहमेधीय इत्यवभृथोपसदादीनामग्निसंमार्जनमाववतामुपलक्षणम् । आग्नीध्रेण संमा-
र्गं कृत आहवनीयदेशं संलक्ष्याप्सु तृणं प्रास्यति । अस्मिस्तृणे सर्वा आहृतयो
होतव्याः । बहिरभिजुहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो अग्निवत्येव जुहोतीति श्रुतेः ।
मुवनमास विप्रयस्वीदकं यष्टिदं नम इत्यग्निशब्दस्थानं उदकशब्दस्योहः । अत्र-
त्याग्निशब्दस्याऽऽहवनीयपरत्वाद्वाऽऽहवनीयामावाहुदकस्य तत्स्थानीयत्वात् । यष्ट-
शब्दस्य तद्विशेषणत्वाद्दुदकशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वादेतदनुरोधेन विशेषणीभूतो यष्ट-

शब्दोऽपि नपुंसकलिङ्गः कार्यः । सप्रथा नमो देवेभ्य इति मन्त्रपक्षे तु सप्रथो नमो देवेभ्य इत्यूहः । सप्रथा इति शब्दः सान्तः । तस्येदकविशेषणत्वे सप्रथ इति नपुंसकलिङ्गकत्वम् । स्वधा पितृभ्यः । जुहुं ह्यग्निस्त्वा० उपमृदेहि देवस्त्वा० सुयमे मे० अग्नाविष्णु इति नास्ति । वेदेरभावेन तद्व्युक्तस्याऽऽक्रमणस्य तत्संबन्धिमन्त्रस्य चाभावः । विष्णोः स्थानमभीति नास्ति । अतिक्रमणाभावात् । अवस्थानस्य तत्संबन्धिमन्त्रस्य चाभावः । अन्तर्वेदि दक्षिणं पादमित्यादि लुप्यते वेदेरभावात् ।

अग्नेरनीकमप आविवेशेति सूच्यमाधारयति ।

सूच्यं सूचसाध्यम् । अत्रत्याग्निशब्दस्येज्यमानदेवप्रकाशकत्वाजोहः । हृत्वाऽनुप्राणिति । बृहद्वा इति लुचमुदगृह्णाति । पाहि माऽग्न इति नास्ति प्रत्याक्रमणाभावात् । अग्नय इदमिति त्यागः । वागस्याऽऽग्नेयीत्यूहः । समक्तम० उन्नीतश्च रायः सुधीराश्च स्वाहा । यज्ञेन० सादयित्वा सूचौ । इध्मसंनहनस्थाने संमार्गतृणानि स्पृश उपसंगृह्य क इदमध्व० क इदमग्नी० ब्रह्मन्प्रवरायाऽऽश्रावयिष्यामि । वाचस्प० ओ ३-माश्रा ३० आ ३ श्रा ३० अस्तु० तिष्ठ होतरिति प्रयोगक्रमः ।

यथोपसस्त्वेवं प्रवरं प्रवृणीते ॥ १३ ॥ तिष्ठेत्येतावान्प्रवरः ।

सीद होतरित्युपसत्सु इति तस्यात्र बाधितत्वात्तिष्ठेति विशेषः । अग्निर्देवो होतृत्यादिमानुष इत्यन्तस्य लोपः । नच प्रवरलोपे प्रवसार्थस्यावस्थानादेर्लोपः स्यादिति वाच्यम् । तिष्ठेत्येतावान्प्रवर इत्यनेनैतादृशप्रवरसत्त्वबोधनेन तदङ्गभूतानामवस्थानादीनामपि बोधनात् । देवाः पितर इत्यारभ्य मां देवेष्वश्रावयाऽऽयुषे वर्षस इत्येतस्मात्प्राग्यो मन्त्रभागस्तस्य यस्यर्षेरहमस्मि तं नान्तरेर्षेत्यर्थकाद्यस्यास्मि न तमन्तरेर्षमिति लिङ्गादप्युत्कीर्तनविशिष्टप्रवरसंबन्धित्वं प्रतीयते । प्रकृते तादृशप्रवरामावोदेतस्य मन्त्रभागस्य लोपो युक्त एव । तिष्ठेत्येतावत् एव शब्दस्य सूत्रकृता प्रवस्त्वव्यवहारात्प्रवरत्वं सिद्धं, सिद्धे च प्रवस्त्वे तस्य फलजनकत्वमपि । एवं च प्रवरसंबन्धिफलयाचनार्थो यावान्मन्त्रभागोऽत्रानाधितस्वावत् एव जपो मां देवेष्वश्रावयाऽऽयुषे वर्षस इत्येतस्य कर्तव्य एव । होताऽऽग्निर्होता वेत्वं० देवता । वृत्तव० यान् ।

अपवर्हिषः प्रयाजान्यजति ।

अध्वर्युर्घृतवतीमध्वर्यो लुचमास्यस्वेत्युच्यमाने जुहुपृतावादायापवर्हिषः प्रयाजान् यजति । प्रयाजाङ्गत्वात्सुमादापनम् । यज० पृथिवी हाता० वक्ता । अपगतो वर्हिः प्रयाजो येभ्यस्ते प्रयाजा अपवर्हिषः । वर्हिर्निर्ज चत्वारः प्रयाजा भवन्तीत्यर्थः ।

नोपभृतश्च समानयते ।

प्रयाजेषु नोपभृतश्च समानयते । एतस्य वर्हिरर्थत्वात्प्रकृते तस्यामावात् । एतस्मादेव ज्ञायते वर्हिरर्थमेव समानयनं न स्वाहाकारार्थमपि । अतः स्वाहाकारार्थं

प्रकृतावाज्यमवशेषणीयमित्यवगम्यते । अत्र प्रयाजशेषेण भुवां वारुणं पुरोडाशमो-
पशृतं चाभिधारयति । शेषप्रतिपत्तेरावश्यकत्वादेतस्य प्राप्तिः ।

अप्सुमन्तावाज्यभागौ ।

अप्सु इति शब्दो ययोस्तावप्सुमन्तौ । तौ च अप्सवग्ने सविष्टव, अप्सु मे सोमो
अवधीदिति ।

ताभ्यां प्रचर्य पुरोडाशाद्गुरुणं यजति ।

ताभ्यां प्रचर्येतिवचनमप्सुशब्दघटिताभ्यामेव प्रचारो न तु चातुर्मास्यप्रकरणगत-
भ्रुतिपठितया वृषा सोमं द्युमां२ असीतिद्वितीयाज्यभागसंबन्धिवैकस्विकपुरोनुवाक्येत्ये-
तदर्शम्, मध्ये नैमित्तिकप्रायश्चित्ताननुष्ठानार्थं वा । तर्हीदं कुत्र कर्तव्यमिति चेदनुया-
जान्ते कर्तव्यमित्यर्थात् । अग्निर्होतिति याजमानं पुरोडाशाद्गुरुणं यजति । अत्र न
कृत्स्नावदानं तस्य स्विष्टकृत्येषु विधास्यमानत्वात् । जुहामुपस्तीर्य भुवामाप्यास्य मा
भेरित्यभिमृश्य द्विरवदायापिघार्यं भुवां नाऽऽप्याययति । यदवदानानीति प्रत्यभि-
घार्यं वरुणायानुब्रूहि । आश्राव्य प्रत्याश्राविते वरुणं यजेति प्रयोगो वरुणयागस्य,
इमं मे वरुण भ्रुवी०तत्त्वा यामि वरुणा० मोषीवी० इति याज्यानुवाक्ये वरुणायेदं०
वरुणस्याहं देवयज्ययाऽन्नादो म्यासमिति ।

कृत्स्नं पुरोडाशमवदायाधीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति ।

तस्य प्रयोगः— जुहामुपस्तीर्य भुवां नाऽऽप्याययति । कृत्स्नं पुरोडाशमवदाय द्विरभि-
धारयति । उभयत्रापि भुवां नाऽऽप्याययति । एताभ्यामभिधारणाभ्यां भ्रौवसमाप्तिः ।
अग्नीवरुणाभ्यां स्विष्टकृद्भ्यामनुब्रूहि । आश्राव्य प्रत्याश्रावितेऽग्नीवरुणौ स्विष्ट-
कृतौ यजेति । उत्तरपूर्वार्धस्थानं संलक्ष्य यागः स्विष्टकृत इति प्रयोगः । एवं नो अग्ने
वरु० मुमुग्धस्मो३म् । ये३ यजामहेऽग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ मू० वरयादग्निरग्नेः प्रिया
धामान्ययादृशोमस्य प्रिया धामान्ययाद्द्वारुणस्य प्रिया धामान्ययाद्देवानामाज्यपानां
प्रिया धामानि यक्षद्मोवरुणयोः स्विष्टकृतोर्होत्रोः प्रिया धामानि यक्षस्त्वं महि०
जुषता२ हविः स एवं नो अग्नेऽवमो० एधो३ वौ० इति होतृविशेषः । यज० अग्नी-
वरुणाभ्यां स्विष्टकृद्भ्यामिदम् । अग्नीवरुणयोः स्विष्टकृतोरहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्य-
ज्ञेन प्रतिष्ठां गयेयम् । अग्नीवरुणौ मे दुरिष्टारपात२ सविताऽवशा२साधौ मेऽन्ति दूरेऽ-
रातोयति तावैतेन जेषमिति । वैश्वानरे हवि० परिधिदेशं संलक्ष्य प्रस्ताब्जं निनयति ।

अग्नीदुदकं सकृदसंष्टद्वीति संश्लेष्यति ।

संमार्गोऽत्रापि अर्धास्तिद्वयः संमृष्ट इतिवचनाभावेऽपि । आग्नेयः स्फयवर्जितैस्ते-
नैव परियोजनीयइतिरुदकं संमार्ष्टे उदकं वाजनिद्वाजं त्वा सच्चवद्वाजं जिगिषद्वाजि

बाजजिद्वाजजित्याये संमाज्युद्कमन्नादमन्नाद्यायेति । तूष्णीमेव संमार्गदर्मानप्सु प्रक्षि-
पति । नात्र यो भूतानामधिपतिरिति । हुतं तव स्वाहेतिलिङ्गविरोधान् । नास्ति वेदि-
र्बाह्यैर्लिङ्गविरोधात् ।

अथर्वाहोषानूयाजो यजति देवो यज
यजेति पूर्वमनूयाजं संप्रेष्यति यजेत्युत्तरम् ।

महाहविर्होता • उद्राता । यदुपभृयाज्यं तज्जुहुमानीय तेनाथर्वाहोषानूयाजो
यजति । अथगतं बर्ह्यगोस्तौ बर्ह्यतिरिक्त्वा नूयाजो यजति । देवो यज यजेति
पूर्वं प्रथममनूयाजं संप्रेष्यति । यज इत्युत्तरमनूयाजम् । प्रथमस्यानूयाजस्य द्वियजित्वाद्य-
जिद्वयम् । उत्तरस्यैकजित्वादेक एव यमिः । अङ्गिरसो माऽस्य यज्ञस्य प्रातरनुवाकै-
रहोषुरिति नाराशंसानूयाजे जपः ।

एतावत्क्रियते ।

मानुषुत्तरं कर्मेत्यर्थः ।

यत्ते प्राग्ना चिच्छिदुः सोम राजन्प्रियाण्यङ्गानि
स्वधिता परुश्वि । तत्संभत्स्वाऽऽज्येनोत बर्ध-
यस्वानागसो अधमित्संक्षयेम । यत्ते प्राग्ना
बाहुच्युतो अचुच्यवर्नरो यत्ते बुद्बुद्दक्षिणेन ।
तत्त आप्यायतां तत्ते निष्ठयायतां देव सोम ।
यत्ते त्वचं विभिदुर्यद्द योनि यदा स्थानात्म-
च्युतो वेनसि त्मना । त्वया तत्सोम गुप्तमस्तु नः
सा नः संधासत्परमे व्योमन् । अहाच्छरीरं पयसा
समेत्यान्वोऽन्वो भवति वर्णो अस्य । तस्मिन्वय-
मुपहृतास्तव स्म आ नो भज सदसि विश्वरूप
इति चतसृभिरुदुम्बरशाखया दध्नर्जीषमभिजुहोति
पञ्चभिः सप्तभिर्नवभिरेकादशभिस्त्रयोदशभिर्वा ।

जुहोतिषोदितत्वास्वाहाकारस्तत्तद्वगन्तेषु । चतसृभिर्ऋग्भिः स्रुक्संमार्गानन्तरं
नासंमृष्टेन पात्रेण जुहुयाच्छास्त्रान्तरप्रापितसंमार्गयौदुम्बरशाखया लौकिकेन दध्नर्जी-
षमभि ऋजीषस्योपरि जुहोति । पञ्चभिः सप्तभिर्नवभिरेकादशभिस्त्रयोदशभिर्वेति ष्टय-
कृत्पगुपादानं समसंख्यव्यावृत्त्यर्थम् । आज्येनेति केचित्तत्संभत्स्वाऽऽज्येनेति लिङ्गात् ।
तदयुक्तम् । दध्नेतिवचनविरोधापत्तेः । प्रोक्षणशब्दश्चेवाऽऽज्यशब्दस्य दध्न्युपपत्तेश्च ।

ऋजीषस्य स्रुचं पूरयित्वा समुद्रे ते हृदयमित्यप्सूपमारयति ।

ऋजीषस्येति पष्ठयवयवे । तेनर्जीषैकदेशेन स्रुत्पूरणम् । स्रुचं प्रचरणीम् । तस्या एव सोमसंनिधित्वात् । अन्यां वा लौकिकीम् । लौकिकस्रुत्ग्रहणपक्षेऽवमृषपात्रप्रयोग एतस्या अपि प्रयोगः । प्रोक्षणं संमार्गश्च तूष्णीं जुहवत् । ऋजीषैकदेशेन पूरितां स्रुचमप्सूपमारयति अप्सु निमज्जयतीत्यर्थः ।

अप्सु धौतस्य सोमदेवत इति यो भिन्दूना-
मुच्चरति तमवघ्रेण भक्षयत्युपस्पृशति वा ।

यो भिन्दूनामुच्चरति उच्चरति रजयोः सावर्ण्यात्, भिन्दूनां भिन्दूनां मध्ये यो महत्त्वाद्धेतोर्भिन्दुरुत्कृते तमवघ्रेणावघ्राणेन भक्षयति उपस्पृशति वा तं भिन्दुमवघ्राणसं-
र्यन्तं तस्य स्थातुमशक्यत्वं उपस्पर्शः ।

अत्रभृथनिचङ्कुणेल्यत्रभृथश्च संप्रविध्यन्ति ।

बहुवचनादध्वर्युमतिप्रस्थाञ्जनेतारो यजमानश्च संप्रविध्यन्ति अवमृषमवमृषद्वय-
समुदायं सम्यक्प्रक्षिपन्ति उदक इत्यर्थः ।

देवीराप इत्युपतिष्ठन्ते ।

बहुवचनात्सर्वे याजुषाः ।

सुमित्रा न इति मार्जयन्ते ॥ १४ ॥

पूर्ववत्सर्वे याजुषाः ।

उन्नेतर्वसीयो न उन्नयाभ्युदु त्ये मधुमत्तमा गिरश्च
स्तोमास ईरते सत्राजितो घनसा अक्षितोत्तयो
चाजयन्तो रथा इव कणा इव भृगवः सूर्या
इव विश्वमिद्धीतमानशुरित्युन्नेतारश्च संप्रेष्यति ।

वसीय इत्युन्नेतृविशेषणम् । अग्नि उदकतीराभिमुखं नोऽस्मानुन्नयोत्तारयेति ॥
मधुमत्तमा इत्यग्निनोत्तार्यविशेषणानि तन्माहात्म्यार्थकानि ।

उदेत प्रजामुत वर्चो दधाना युष्मात्राय उत यथा
असृक्षत । गायत्रं छन्दोऽनुसृष्टमध्वमया स्याम सुरभयो

शृष्टेष्वित्युन्नेता होतृप्रथमान्यजमानप्रथमान्वोन्नयति ।

सर्वावृत्तिवजः । यजमानं पत्नी च । सकृदेव मन्त्रः । उदेतेति बहुवचनलिङ्गात् ।

मतियुतो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रतियौति ।

अन्तिमस्तीमास्पमुदकं प्रतिछोडयति ।

प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रत्यस्य ।

अन्तिमसामास्यमुदकं पादाग्रेण प्रत्यस्येत्यर्थः । अमुमर्थमाह मौघायनः—पराका-
वृत्तः प्रवदेनोदकान्तं प्रत्यस्यतीत्यर्थः (स्येति) । प्रत्यस्येति ल्यपोऽप्रतीक्षमायन्तीत्यत्रा-
न्वयः । बहुवचनान्तसर्वकर्तृकता प्रत्यसनेऽनवेक्षमाणाः प्रत्यायन्तीत्यत्र च ।

औदुम्बरीः समिधो धारयन्तः ।

सर्व ऋत्विजो यजमानः पत्नी चेत्येकेकामौदुम्बरीं समिधं धारयन्ति । समिध इति
बहुवचनमनेककर्त्रभिप्रायम् ।

अपाम सोमममृता अभूमेति महीयां जपन्तः ।

अपाम सोममित्यस्या ऋचः समाख्या महीयेति । संज्ञायाः प्रयोजनं व्याख्यात-
मुज्जयनं महीयेत्यत्रैतस्याः संप्रत्ययार्थम् । बहुवचनान्तसर्वेषां जपः ।

उज्जेतारं पुरस्कृत्वाऽप्रतीक्षमायन्ति ।

पुरस्कृत्वा सर्वेषामग्रे कृत्वाऽवभृथदेशमप्रतीक्षमप्रतीक्षमाणा आयन्ति विहारं प्रति
आगच्छन्तीत्यर्थः ।

परोगोष्ठे मार्जयन्ते ।

गोष्ठो गवां वसतिस्थानं तस्य परः पुरोवर्ती यो देशस्तत्र मार्जयन्ते सर्व ऋत्विजो
यजमानः पत्नी च । अत्र सुमित्रा न इति मन्त्रमाह मरद्वाजः ।

एधोऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिधोऽभ्यादधति ।

तत औत्तरवेदिकेऽग्नौ गृहीतां स्वां स्वामौदुम्बरीं समिधमभ्यादधति । आदौ
यजमानः । ततः सर्व ऋत्विजः । तेनैव मन्त्रेणौत्तरवेदिकेऽग्नावेत् ।

अपो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते ।

समिदाधानक्रमेणोपतिष्ठन्ते ।

एवं पत्नी गार्हपत्येऽभ्याधायोपतिष्ठते ॥ १५ ॥

अनन्तरं पाठान्तसर्वेषामन्ते पत्नीकर्तृकाम्याधानमुपस्थानं च । एवमिति यथा सर्वमन्त्रे-
णाम्याधानोपस्थाने कृते तथाऽनयाऽपि कर्तव्ये इत्येतदर्थम् । औत्तरवेदिकाग्रेरति-
देशतः प्राप्तस्य नाधनार्थं गार्हपत्यग्रहणम् । तत्र पयस्वत्यग्र आगमं तां मा सशसृज
वर्षेति मन्त्र ऊहः ।

इत्योकोपाहश्रीपद्मिष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विसाहस्राग्नियुक्तर्षाण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापादहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नाव्याख्यायां वृत्तौ नवमम-

श्रस्य पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ नवमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

प्राग्ब्रह्म उदयनीयायास्तर्षं प्रक्रमयति ।

प्राग्ब्रह्मश्रावणं विधानम् । तर्षं प्रक्रमयतीत्यनुवादः । प्राग्ब्रह्मविधानम् । एषोऽ-
त्राऽऽहवनीयो यतः प्रणोयते स गार्हपत्य इति शाखामुखीयं गार्हपत्यकर्मण्योऽन्व-
यस्यन्ति तत्र गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्त इत्येताभ्यां सूत्राभ्यामौत्तरवेदिकाग्निराहवनीयः
शाखामुखीयो गार्हपत्य इति प्राप्तं तयोर्व्यावृत्तिः क्रियोऽनेन । तेन प्राकृतेष्वेवाग्नि-
युदयनीयेति सिद्धं भवति । तर्षं प्रक्रमयतीत्यनुवादोऽस्यामिष्टावपि हीनविषये
नास्त्यपूर्वता किंवाध्वर्यवविषय एवेत्येतदर्थमेव तर्षं प्रक्रमयतीतिवचनम् ।

तस्याः प्रायणीयया कल्पो व्याख्यातः ।

तस्या उदयनीयायाः प्रायणीयया कल्पः प्रकारोऽभ्यन्वाधानादिको व्याख्यात
उक्तः ।

अनूयाजसमिधमुपसंनहति ।

अत्रैतान्निशेषः प्रायणीयातः । अर्थः स्पष्टः ।

यस्याः स्थाल्यां प्रायणीयः श्रपयति तस्याः
सनिष्कासायां तेन मेक्षणेन श्रपयति ।

सनिष्कासायामित्यस्यायमर्थः—निष्कासमपि निरुहहविष्कायामिति । तेन न भ्रुति-
विरोधः ।

पत्नीः संनहति ।

योकप्रस्थानमृषे त्यक्तत्वादिति भावः ।

न जुहामाज्यं शृद्धाति यदि प्रयाजा न भवन्ति ।

स्पष्टम् ।

कृताकृताः प्रयाजाः ।

एतस्या इष्टेः कृत्स्नत्वेऽपि प्रयाजानूयाजानां कृताकृतत्वमेवेतिज्ञापनार्थं यदि
प्रयाजा न भवन्तीत्येतावन्तैव पाशिकत्वेऽवगते कृताकृताः प्रयाजा इति वचनम् ।

अत्र देवताक्रमे विशेषमाह—

पथयाः स्वस्तिमुत्तमामाज्येन देवतां यजति ।

आग्निः सोमः सविता पथया स्वस्तिरदितिरिष्येवं देवताक्रमोऽत्रेत्ययं विशेषः ।
देशक्रमस्तु तत्तद्देवतानुरोधेनैव । तथा चाऽऽपस्तम्बः—तेष्वेव देशेष्वग्निमाग्यमागानां

[१५० पटलः] गोपीनाथमहकृतज्योत्स्नाव्याख्यासमेतम् ।

९५१

प्रथमं यजति पथ्यार स्वास्तिमुत्तमामिति । यत्र देशे वा देवता प्रागिष्टा तत्रैव तां यजतीत्यापस्तम्बसूत्रार्थः । अन्यश्च विशेष उक्त आपस्तम्बसूत्रे—याः प्रायणीयस्य याज्या इत्युक्तमिति । यास्यानुवाक्यानां विपर्यासोऽपि ब्राह्मणोक्तोऽनुसंधेय इत्यापस्तम्बसूत्रार्थः ।

न स्यात्सीं निष्कासं मेक्षणं च निदधाति ।

अग्ने प्रयोजनाभावादिति भावः ।

न ध्रुवायाः शेषं करोति ।

प्रयोजनाभावात् ।

कृत्स्ना संतिष्ठते ।

शश्वन्तत्पठ्यावृत्त्यर्थमिदं वचनम् ।

अनूचन्ध्यायास्तत्रं प्रक्रमयति ।

अत्र तत्रं प्रक्रमयतीतिषचनमुदयनीयासमाप्यव्यवहितोत्तरमेष तत्रप्रक्रमः कर्तव्य इत्येतदर्थम् ।

तस्या निरूढपशुबन्धेन कल्यो व्यरुह्यातः ।

तस्या अनूचन्ध्याया निरूढपशुबन्धेनैन्द्राग्नेन सौर्येण प्राजापत्येन वा करुपः प्रकारो व्यरुह्यात उक्तः । यज्ञमनु यज्ञममाप्तिमनु बधयत इत्यनूचन्ध्या दीर्घ आर्षः । पृहदोता पश्चिष्टिश्चाङ्गभूते न विद्येत इति सूत्रारूपद्रोतृपश्चिष्टी न स्तः ।

मित्रावरुणां वशामुपाकरोति ।

वशा बन्ध्या । सा च गीः । तथा चाऽऽपस्तम्बेन गोपदघटितानेव प्रेषावुक्तौ-मित्रावरुणाभ्यां गोर्वपाया मेदसोऽनुज्ञाहे मित्रावरुणाभ्यां गोर्वपाया मेदसः प्रेष्येति संप्रेषाविति । उभयोर्वशागोशब्दयोरपि वा प्रयोगः । वशाशब्देनेदमपि ज्ञायते गोशब्देन स्त्रीजातिरत्र गृह्यत इति । हविरवदानप्रेषविषयेऽप्यापस्तम्बः—एवमवदानेषु हविष इत्यन्तौ नमतीति । वपाया मेदस इत्येतस्य स्थाने हविष इत्यूह इत्यर्थः । पञ्चपशूनां मध्ये व्यसरोर्ध्वसंख्यकाक्षरत्वाद्ग्रीवोमीय एवैतस्याः प्रकृतिः । तेनाग्नीवोमीये तद्विकारेषु चाऽऽश्वनालः प्रस्तर ऐसवी विधृती कार्पर्यमयोऽपि(?) काःपौतुदारवे-भ्योऽमुष्मा अमुष्य वपाया मेदसः प्रेष्यामुष्मै पुरोडाशस्य प्रेष्यामुष्मा अमुष्य हविषः प्रेष्येत्येतत्सूत्रोपात्ता धर्मा अत्र भवन्ति । अत्र स्त्रीपशुत्वादमुष्मा इत्येतस्य स्थानेऽमुष्मा इत्यूह इति विशेषः ।

तिस्रो वा द्विरूपां मैत्रावरुणीं बहुरूपां
वैश्वदेवीं च शितिपृष्ठां बार्हस्पत्यामिति ।

द्विरूपा द्विवर्णा मैत्रावरुणी । बहुरूपांऽनेकवर्णा वैश्वदेवी । शितिपृष्ठा श्वेतपृष्ठा बार्हस्पत्या एवं तिस्रः । शितिपृष्ठायां द्विरूपत्वेऽपि पृष्ठे श्वेतवर्णसत्त्वं नियतमिति द्विरूपवशातो विशेषः । इतिशब्दो बार्हस्पत्यानूचन्ध्याविषये प्रकारान्तरमप्यस्तीति-
ज्ञापनार्थम् । तेनाऽऽपस्तम्बोक्तो रोहिणो बार्हस्पत्येति रोहितवर्णोऽपि पक्षे सिद्धो भवति ।

उपाशु मध्यतो वैश्वदेव्या मचरत्याश्रुतम-
स्याश्रुते अप्युपाशु भवत उच्चैरितराभ्याम् ।

यदि मध्यतस्तदैव वैश्वदेव्या उपाशुत्वं नाऽऽदावन्ततो वा । तेनाऽऽदावन्ते वाऽपि यागपक्षोऽस्तीति अवगम्यते । अन्यत्र प्रवरसंवादाश्रावणसंप्रैषेभ्य इति सूत्रा-
श्रावणस्याऽऽश्रावणस्योच्चैष्टस्यानेन बाधः । आश्रावणग्रहणमस्मिन्सूत्रे प्रत्याश्रावणोप-
लक्षणम् । अपिशब्दात्संप्रैषा अप्युपाशु भवन्तीति सूत्रार्थम् । परप्रत्यायनं तु
हस्ताङ्गुलिस्फोटनाद्युपायेन सूत्रकृद्भिधानबलादनन्वगतिकत्वाच्चेदं कल्प्यते । इतराभ्यां
मैत्रावरुणीबार्हस्पत्याभ्याम् । अनियमशक्त्वाद्यावृत्त्यर्थमिदं वचनम् । अनूचन्ध्यात्रि-
स्वपक्ष एव विकृतिविशेष एव समावेश इत्याहाऽऽपस्तम्बः—ता न सर्वत्राऽऽलभन्ते
बान्धये राजसूये सत्रे सहस्रे सर्ववेदसे वेति ! अन्यश्च विशेषोऽस्मिन्पक्षे तत्रैवोक्तः—यः
कामयेत सर्वो मे यज्ञः स्यात्तरस इति स एतास्तिस्रोऽनूचन्ध्या आलभेतेति । अनेन
तु कामेन सर्वत्राऽऽलम्भः । सरसो वीर्यवान् । प्रस्तरस्यैवाऽऽहरणं बार्हस्पः कल्पेनात्र ।
यूपरशानास्वरुद्धदयशुलानां प्रयोगामावः । उत्तरवेदिदेश एव पाशुकाङ्गयग्रहणम् । अग्रे
न्येनोमावर्त्त । पुंलिङ्गशब्देषु स्त्रीलिङ्गेनोहः सर्वमश्रेषु । मित्रावरुणाभ्यां गोर्बपाया
भेदसोऽनुवृद्दि । मित्रावरुणाभ्यां गोर्बपाया भेदसः प्रेष्येत्यूहः । मित्रावरुणाभ्यां
गोः पुरोडाशस्यानुवृद्दि । मित्रावरुणाभ्यां गोः पुरोडाशस्य प्रेष्य । मित्रावरुणाभ्यां
गोर्हविषोऽनुवृद्दि । मित्रावरुणाभ्यां गोर्हविषः प्रेष्येति प्रैषाः । गोशब्दानन्तरं सर्वत्र
वशाशब्दो वा प्रैषेषु ।

अनूचन्ध्यायाः पशुपुरोडाशं निरू(रु)-
प्य दैविकानि हवींष्यनुनिर्वपति ।

दैविकानामिमानि दैविकानि दैविकालवदेवतासंबन्धीनोत्पर्थः ।

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपतीति यथा समाह्नातम् ।

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनुमत्यै चरुं राकायै चरुं सिर्वावास्यै
चरुं कुडै चरुमित्येतानि पञ्च । पञ्चेति स्पष्टमेवापठदापस्तम्बः । धात्रे पुरोडाशं द्वादश-

कपाठं निर्वपस्यनुमत्यै चरुः राकाथे चरुः सिनीवार्यै चरुं कुङ्गे चरुमित्यत्र यथा समाप्तान्तं तथेत्यर्थः ।

सोमस्थालीध्वेते चरुवः पयासि भ्रप्यन्ते ।

पात्रे द्वादशकपाठः पुरोडाशः । आम्रवणस्थाख्यामनुमत्यै चरुः । उक्त्यस्थाख्यां राकाथे चरुः । अदित्यस्थाख्यां सिनीवार्यै चरुः । ध्रुवस्थाख्यां कुङ्गे चरुमित्यर्थः ।

अनूबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशस्य देविका-

हविषा च समान* स्विष्टकृदिडम् ।

स्पष्टम् ।

मैत्रावरुणीं पुरोनुवाक्यामन्वाह ।

स्पष्टम् । मैत्रावरुणीं पुरोनुवाक्यामन्वाहेतिवचनं प्रकृतावेकैवानूबन्ध्या त्रित्वप-
क्षस्तु अनन्तरप्रदर्शितविकृतिविवय एवेतिज्ञापनार्थम् ।

संप्रैषध भवति ।

अग्नीषोमीयविकृतिस्वमेव न तु स्त्रीस्वसामान्यमादाय सरस्वतीविकृतिस्वमितिज्ञाप-
नायेदं सूत्रम् । सौरीर्नैव श्वेता वशा अनूबन्ध्या भवन्ति पञ्चदश वेत्यश्वमेधे या
अनूबन्ध्यास्तास्वपि अनूबन्ध्यानामातिदेशात्तास्वप्यतोऽतिदेशात्तत्रापि संप्रैषो भवति ।
एवं सर्वास्वप्यनूबन्ध्यासु ।

अनूयाजान्ते स्वरं जुहोति हृदयशूलेन चरति यथा पुरस्तात् ।

परिधिप्रहरणोपलक्षणमिदम् ।

मैत्रावरुणीमापिक्षामेकेऽनूबन्ध्यायाः स्थाने समापनन्ति

हविराहुतिप्रभृति ॥ १६ ॥ इद्वान्ता संतिष्ठते ।

स्थान इत्यनेनानूबन्ध्याकार्यसंपादनमामिक्षया क्रियतेऽल्पत्वेऽप्येतस्याऽऽमिक्षाकर्मण
इति सूच्यते । कलौ गवालम्पस्य—

अग्निहोत्रं गवालम्पं संन्यासं पलपैतृकम् ।

देवराश सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति गवालम्पनस्य निषेधनादामिक्षायाम एव । स्थानशब्दस्वारस्यादेतस्याः
प्रतिनिधित्वं नास्ति । हविराहुतिप्रभृति प्रधानप्रभृतीद्वान्ता भवतीत्यर्थः । इद्वयाऽन्तः
समाप्तिर्यस्याः भेदान्ता । इद्वान्तेत्यनेनैव संस्थायां सिद्धायां पुनः संतिष्ठत इतिवचनं
प्रतिपत्तिकर्मणाऽपि संस्थाऽऽवश्यकीतिद्योतनार्थम् । तेन वाजिनयागस्य त्रिण्यन्नद्रव्य-
प्रतिपत्तिरूपत्वात्कर्तव्यता सिद्धा भवति । तथा च मरद्वाजः—निष्पन्ने द्रव्ये न
कर्मलोप इति । आश्वलायनोऽपि आज्यभागप्रभृति वाजिनान्तेति । हविराहुतिप्रभृती-

स्यनेन द्रव्योत्पादकानि पावन्ति कर्माणि तावन्त्येव कर्तव्यानि नान्यन्वाधानादितम्भ्र-
मिति सूच्यते । लौकिकेन दध्नेवाऽऽमिक्षाऽत्र । सायंदोहावचनात् । खण्डेष्टिरामिक्षा
समाख्याता । ततो देविकाहविषां यागः । अग्न्यान्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तकर्मकला-
पेन(?) उभयोस्तम्भ्रं तु न भवति । स्वरूपविरोधात् । आपस्तम्बस्तत्राप्येतेषामनुनि-
र्वापमिच्छति तामनु देविकाहवीर्ये निर्वपतीति । बौधायनोऽत्रानुग्रहमाह— आज्येन
देविका यजेदित्याज्ञीगतिरिति । भरद्वाजोऽप्याह—आमिक्षां करिष्यन्नाज्येन देविका
इति । आज्यपक्ष उवांशुयाजधर्मेण यागः । निर्वापपक्षेऽत्रापि समानं स्विष्टकृदिडम् ।
तथा चाऽऽपस्तम्ब आमिक्षायागं प्रकृत्य समानं तु स्विष्टकृदिडमिति । इदमपि
स्वीकार्यमशकौ । एतकाराश्रवणात् ।

सदोहविधानानां प्रथमकृतान्ग्रन्थीन्विस्त्र-
स्योदीची हविर्धाने बहिर्देदि निर्वर्त्य ।

सदश्च हविर्धाने च सदोहविधानानि तेषां सदोहविधानानां हविर्धानयोर्दक्षिण-
मग्नेयाऽऽहवनीयमुद्दूनीत्वा बहिर्देदि निर्गमयति अव्यवायार्थम् । प्रथमं कृताः
सदसो हविर्धानस्य हविर्धानयोश्च ये ग्रन्थयस्तान्निस्त्रस्य । एतेन ज्ञायते प्रथमग्रन्थयः
प्रज्ञाता भवन्तीति । यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थनीयाद्यत्तं न विस्त्रस्येदमेहेनाध्वर्युः प्रमी-
येत तस्मात्त विस्त्रस्य इति श्रुतौ दोषध्वणादावश्यकं ग्रन्थिविस्त्रसनम् । अपहेन
मूत्रनिरोधेनेत्यर्थः । उदीची उदगमे निर्वर्त्याव्यवायेन निष्काश्य ।

यत्कुसीदममतीक्ष्णित्याहवनीयाद्देदिमुपोपति ।

वेदिमुपोपतीत्यत्र स्तवर्हिषा वेदेदीहेन स्वरूपनाशासंभवाह्लाक्षणया तस्यर्षं बहिर्दे-
क्ष्यते । तेन वेद्यां स्तीर्णस्य बहिर्षो दाहः सिध्यति । न च्छर्दोप्यपि । यदोषधीभिर्वे-
दि* स्तृणाति यदनुपोष्य प्रयायादिति ब्राह्मणेन स्तीर्णस्य बहिर्ष एव दाहविधानात् ।

प्राग्ब्रशे गार्हपत्यात्पत्नी ।

एतस्मादेव सूत्राज्ज्ञायते—उदयनीयेष्टिवर्हिषः प्रहरणं नैव समिष्टयजुर्होमे । अप्रह-
तस्योदयनीयेष्टिवर्हिष उपोषणं पत्न्या कार्यमिति । उप म्रुष दाह इति घातुर्दाहेऽर्थे
वर्तते । उपशब्दः समीपेऽवस्थानार्थः ।

एत* सधस्य परि ते ददामीति तिसृभिर्धूममुयन्तमनुमच्यते ।

बहिर्दाहजन्यं धूममुयन्तमुद्दूर्ध्वं यन्तमनुमच्यत इत्यर्थः ।

विश्वलोप विश्वदास्यस्व त्वा संजुहोपीत्यञ्जलिना सक्-
न्प्रदाव्ये तुहुयाद्यदि मिश्रमिष चरित्वा मन्यते ।

सक्तुसक्तो यवपिष्टेषु रूढो नित्यं बहुषणान्तः शब्दस्वामाख्यात् । अत्र मभि-

तानामिव यवानां सक्तसोः प्राङ्गाः । होमे विनियोज्यमाणत्वात् । यदि साध्वसावु
मिश्रमिव यज्ञे चरितवानिति मन्यते तदा प्रदान्ये वेद्युपोषणेऽग्नौ सक्तुल्लौकिकाञ्जु-
पात् । श्रुतिरपि—यदि मिश्रमिव चरेदञ्जलिना सक्तुप्रदान्ये जुहुवादेव वा अग्निर्-
श्नानरो यत्प्रदान्यः स एवैतत् स्वदयतीति । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष उक्तः—अह्नां
विधान्यामित्युक्तमिति । योऽवन्निर्वातस्तदात्मानः शुभाशुभे जिज्ञासते तस्यायमयज्ञ-
संयुक्तः कल्पः क्रमप्राप्तो ब्राह्मणस्यः प्रदर्श्यते इत्येतस्याऽऽपस्तम्बसूत्रस्यार्थः । उक्तं
ब्राह्मण इति शेषः । तच्च ब्राह्मणम्—अह्नां विधान्यामिकाष्टकायामपूर्वं चतुःशरार्षं
पक्त्वा प्रातरेतेन कलमुखापेयादि दहति पुण्यसमं भवति यदि न दहति पापसमभेतेन
ह स्म वा भ्रष्टयः पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुपयन्तीति । तत्रैकाष्टकां स्वयमेव गृह्ये
वक्ष्यति—अष्टकां व्याख्यास्यामो माध्याः पौर्णमास्या योऽपरपक्षस्तस्याष्टमीमेकाष्टके-
त्याचक्षत इति । अष्टका नाम नित्यः पितृकार्यसमुदायस्तं व्याख्यास्यामः । मघाभिः
प्रायेणोपयुज्यते सा माघी पौर्णमासी माघनासस्य पौर्णमासीत्यर्थः । तस्याः समीपे
योऽपरपक्षस्तस्याष्टमीमेकाष्टकेत्याचक्षत आचार्याः । एकशब्दः प्रचानवाची । एका
प्रचानाऽष्टका । श्वेतरुह इत्यत्र प्रधानपुरुष उच्यते । किमपेक्ष्य प्राधान्यमिति
चेदुच्यते—हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणां याश्चतस्रोऽष्टम्यस्ताः सर्वा इष्टकास्ता
अपेक्ष्य । किमर्थमेतद्वचनं तस्याः पूर्वेषुहृत्तरेषुश्च कर्मनिधानार्थम् । यद्येवं तस्य
सप्तम्यामनूराधैरित्येव वक्तव्यम् । एवं तर्हि काठसंयोगादष्टकाशब्दः कर्मणीदमेव
चाष्टकादीनां प्राधान्यमिति ज्ञापनार्थम् । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं समाख्यासामर्थ्या-
रसर्वास्वप्यष्टकास्विच्छातः क्रिया स्यादस्यास्तु प्राधान्यान्नियतता च । एकाष्टकायां
दीक्षेन्निति एकाष्टकायां क्रयः संपद्यत इति च । अत्राप्यस्याः संप्रत्यय इत्येतदर्ध-
मेतस्या एकाष्टकाया एव विशेषणमह्नां विधान्यामिति । सा हि संवत्सरस्याहानि
विदधाति प्रक्रमयति । कथं संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेन्निति श्रुतेः ।
तस्यां प्रातश्चतुःशरार्षत्रीहिपिष्टसंभितमपूर्वं पक्त्वाऽङ्गारसात्कृत्वा तेनारण्ये कथं संद-
हेत्स चेदपूर्वः प्रदीप्तो दहति कथं तदा पुण्यसमं शुभं भविष्यतीति विद्यात् । विपर्यये
त्वशुभमिति । एवमृषयः पुरा परीक्ष्य दीर्घसत्रेष्वेव दीक्षयन्तीति ।

पृथगरणीष्वग्नीन्समारोपयते प्राजिहितं गार्हपत्यं
दक्षिणाग्निं शालामुखीयं गताश्रियस्तृतीयम् ।

गतश्रियस्तृतीयमित्यनेनाऽऽहवनीयाजस्रत्व एवेदमिति बोध्यते । समारोपयत
इत्यनेनाऽऽत्मसमारोपेऽप्यत्राभिमतः । आपस्तम्बोक्तिवदुत्तरत्र निर्मथ्येत्यवचनात् ।

प्राचीनमुदीचीनं बोद्धवसाय विहारः साधयित्त्वोदव-
सानीयामिष्टिं निर्वपत्याग्नेयमष्टाकपालं पञ्चकपालं वा ।

उदवसानार्थेष्टिरुदवसानीया तां निर्वपतीत्यर्थः । अग्न्यन्वाधानादिनाक्षरातर्पणान्ते-
षमिष्टिः । अष्टाकपालपक्षः शास्त्रान्तरीयः पञ्चकपालपक्षः स्वशास्त्रगतः ।

अत्र विशेषमाह—

तस्योपाशुं सर्वं क्रियत ओत्तमादनूयाजात् ।

तस्याष्टाकपालस्य पञ्चकपालस्य वा । सर्वमित्यनेन तन्मसहितस्य सर्वस्य प्रधान-
स्याऽऽश्रावणप्रत्याश्रावणसंप्रैपादिसहितस्योपांशुता विधीयते । परप्रत्यायनं संज्ञया ।
आ, उत्तमादनूयानात् । अत्राऽऽहूनर्यादायाम् । तेनोत्तमादनूयानात्प्रामिदययमर्षो
भवति । उत्तमानूयाजप्रभृति प्राकृत एव स्वर इत्यर्थात् । अत्राऽऽपस्तम्बो हौत्रे
विशेषमाह—यदि पञ्चकपालो गायत्र्यौ संयाज्ये यद्यष्टाकपालः पञ्चम्विति । दक्षि-
णाविशेषोऽपि तेनोक्तः—अनङ्गान्दक्षिणाऽनङ्गदहं वा हिरण्यमिति । आश्वलायने-
नापि पौनराधेयिक्या धर्मा उक्ताः—पौनराधेयिक्यविकृतेति ।

उरु विष्णो विक्रमस्वेति पूर्णाहुतिमेक

उदवसानीयायाः स्थाने समामनन्ति ।

द्वादशगृहीतेन स्रुचं पूरयित्वाऽन्नर्वेषूर्ध्वस्तिष्ठन्नित्यापस्तम्बः ।

सा यावद्रात्रौ कियद्रात्रेण वा संतिष्ठते तदैव

सायमग्निहोत्रं जुहुयात्काल एव प्रातर्होमः ।

सेष्टिरुदवसानीया । यावती चासौ रात्रिश्च यावद्रात्रिः । तत्र रात्रिद्विविधा
महती, अल्पा च । एतयोरुभयोरपि रात्र्योः कियद्रात्रेण वा संतिष्ठते । कियदित्यनेन
काष्ठानियमः सूच्यते । कियद्रात्रिर्यत्र स कियद्रात्रः कालः । यदा संतिष्ठते तदैव सायम-
ग्निहोत्रमतिपन्नकालमपि जुहुयात् । गौणकाष्ठानतिपातात् । प्रातर्होमं स्वागामिनं स्वकाल
एव जुहोति । नन्वस्मिन्काले कः प्रसङ्गः । अस्ति प्रसङ्गः । उदवसानीयान्ते सायंप्रात-
राहुतिरिति श्रुतेः । सूत्रकारमताच्च । यथाऽऽह बोधायनः—सायंप्रातरग्निहोत्रे प्रतिजुहो-
तीति । सूत्रकाराभिप्रायस्तु सायमाहुतिश्चुनिस्तावन्नित्याया एव सायमाहुतेरतीतका-
लाया गौणकाष्ठानुज्ञार्था । प्रातराहुतिश्चुतिरपि प्रसङ्गाद्भाविन्याः प्रातराहुतेरनुषा-
दिका नत्वपूर्वाग्निहोत्रविधायिकेति । अत एवोक्तं काले प्रातर्होम इति । केचित्तु अग्नि-
होत्रद्वयमिदं सोमाङ्गं संतिष्ठतेऽग्निष्टोम इत्युत्तरत्र वचनादिति प्राहुः । तथा चोदव-
सानीयं प्रकृत्याऽऽह कात्यायनः—तदन्ते सायमाहुतिः सोमाङ्गं सन्निध्वविरोचाम्यां
नित्या वा प्रातराहुतेरिति श्रुतेरिति । एतेषां मतेऽनारब्धेऽग्निहोत्रेऽपि कर्तव्यमग्निहो-

त्रम् । अनन्तरे काले दशहोत्रादिधर्मेण यावज्जीवसंकरेणाऽऽरब्धव्यमिति । जैमिनि-
नाऽपि उक्तं षष्ठाध्याये सप्तमे पादे दीप्ताकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे नियतानामनुत्कर्षः
प्राप्तकालत्वात् । उत्कर्षो वा दीक्षितत्वादविशिष्टं हि कारणमिति । देवादवमृषो-
त्कर्षे दीप्ताकालस्य शिष्टत्वादसमाप्तत्वाज्जियतानामतिक्रमेऽप्यनुत्कर्षः प्राप्तकालत्वा-
दिति पूर्वसूत्रार्थः । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । दीक्षितत्वाद्दोषाया अनुमुक्तत्वा-
दुत्कर्ष एव हि यस्यादविशिष्टं पूर्वेण तुल्यमेव कारणमत इत्यर्थो द्वितीयसूत्रस्य । स
एव तत्र प्रतिहोमो न विद्यते यथा पूर्वेषाम् । कालप्राधान्यात् । तत्र देवादवसानी-
येष्ट्युत्कर्षे यथा पूर्वेषां यथाऽवमृषेष्टेः पूर्वतना होमास्तेषां प्रतिहोमो न विद्यते तथा
देवादवकृष्टाया उदवसानीयाया उत्तरेषामपीति प्रथमसूत्रार्थः । कालप्राधान्यात् ।
सा यावद्रात्रौ क्रियद्रात्रेण वा संनिष्ठे तदैव सायमग्निहोत्रं जुहुयादिति कालप्राधा-
न्यादपि प्रतिहोमो न विद्यत इति द्वितीयसूत्रार्थः । अन्यच्च जैमिनिः—प्रतिषेध ऊर्ध्व-
मवमृषादिष्टेरिति । अवमृषेष्टेरूर्ध्वमिष्टेः प्रकृतिभूतायाः प्रतिषेध इत्यर्थः । अन्यच्च
स एवाऽऽह प्रतिहोमाश्चेत्सायमग्निहोत्रप्रभृतीनि ह्येरेन्निति । प्रातस्तु षोडशिनीति
च । देवान्मानुषाद्वा विलम्बादुत्तरेषुरुत्कृष्टा यद्युदवसानीया तदोत्तरस्यैवाङ्कः सायं होमः
कर्तव्यो न पूर्वस्य । अर्वागुदवसानीयेष्टेरग्निहोत्रेऽनधिकारात् । अयमर्थ एताभ्यां
जैमिनिसूत्राभ्यां लभ्यते । श्रुतिरपि—एतया पुनराधेयसंमितयेष्टेष्टाऽग्निहोत्रं जुहुया-
दिति । सर्वप्रायश्चित्तं तु होतव्यम् । उदवसानीयोत्कर्षात् । यत्र तु क्रतुवशादुत्कर्-
षस्तत्र न प्रायश्चित्तम् । यथाऽतिरात्रे । भारद्वाजस्तत्राऽऽह—सुत्यावदग्निहोत्रप्र-
त्याग्निहोत्राण्यतिपन्नानि प्रतिजुहुयात् वा प्रतिजुहुयादिति ।

संतिष्ठतेऽग्निष्टोमः ॥ १७ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

संतिष्ठतेऽग्निष्टोम इति षचनमग्निहोत्रद्वयस्य सोमाङ्गत्वं षक्तुम् । अर्थः स्पष्टः ।

इत्योकोपाद्श्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निपुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विसाहस्राग्निपुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितचिरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तौ नवम-

प्रश्नस्य षष्ठः पटलः ॥ १ ॥

अथ नवमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

उक्थयः षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामश्वा-
मिष्टोमस्य गुणविकारा भवन्ति ।

एवं तावत्सर्वभ्योतिष्टोम इति सूत्रकृतप्रदर्शितज्योतिष्टोमस्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्न-
ज्योतिष्टोमावाप्तरगतामिष्टोमस्वरूपव्याप्यधर्मावच्छिन्नाकान्ता सर्वकामोऽग्निष्टोम इत्या-
दिना सूत्रकारेणाग्निष्टोमशब्देन व्यवहृतसर्वकाहाहीनसत्रमूलप्रकृतिमूतामिष्टोमसंस्था
न्यारूपाता । इदानीं संस्थान्तराणि न्यारूपायन्ते । तत्रेदं तावद्वक्तव्यं कियत्योऽस्य
संस्था इति । तिस्र इत्येकः पक्षश्चतस्र इत्यपरः पक्षः । तत्र त्रित्वे तावच्छिन्नानि
यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थयः परिवी निमाष्टि यद्यतिरात्रो यजुर्वेदस्यप्रथम इति,
यद्यग्निष्टोमः सोमः परस्तः स्यादुक्थयं कुर्वीत यद्युक्थयः स्यादतिरात्रं कुर्वीतेति, याव-
दग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुप.प्नोति यावदुक्थयेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति यावदतिरात्रे-
णोपाप्नोति तावदुपाप्नोतीत्यादि द्रष्टव्यम् । अथ चतुष्टेऽपि नाग्निष्टोमो नोक्थयो न
षोडशी नातिरात्र इति एतद्वा अग्निष्टोमं प्रथममुपयन्त्ययोक्थयमथ षोडशिनमयाति-
रात्रमिति । तानग्निष्टोमेन नाऽऽप्तोत्तानुक्थयेन नाऽऽप्तोत्तान्योऽडशिना नाऽऽप्तोत्ता-
न्नात्रिया नाऽऽप्तोदित्यादि । द्रष्टव्यम् । तत्र कैश्चित्कल्पकारैस्त्रित्वरूप आश्रितः ।
यथा लाट्यायनद्राह्यायणादिभिरुक्तं—स्वतन्त्रस्य ज्योतिष्टोमस्य संस्थाकल्पा अग्नि-
ष्टोममुक्थयमतिरात्रमित्यादि अन्यैराचार्यैस्तु चतस्र एताः संस्थाः प्रकृत्यधिकारेऽनु-
क्रान्ता यथाऽऽश्वलायनादिभिः । एवं मतभेदे संस्तवमाने स्वमतेनाऽऽचार्यः प्रकृति-
संस्था दर्शयति उक्थयः षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामश्वाग्निष्टोमस्य गुणविकारा भवन्ती-
त्यनेन सूत्रेण । आपस्तम्बेनाप्येषम् । तत्रायमभिप्रायः सूत्रकारस्य—अग्निष्टोम एव
तावत्सर्वसोमानां मौलिकी प्रकृतिः । यथा च वक्ष्यति सप्तदशप्रश्ने प्रथमे खण्डे
सर्वक्रतुनां प्रकृतिरग्निष्टोम इति । संस्थान्तराणि तु दाक्षायणयज्ञादय इव दर्शपूर्ण-
मासयोस्तस्यैव गुणविकारमात्राणि भवन्ति न तु त्रिकद्रुकादिव कृत्वन्तराणि अग्नि-
ष्टोमो ज्योतिरादेरग्निष्टोमस्य प्रकृतिः । उक्थयो गवादेरुक्थयस्य । षोडशी च
वानपेयादिषोडशिनः । अतिरात्रो विश्वजिदादेरतिरात्रस्य । अप्तोर्यामः सप्तदशे
प्रश्ने द्वादशे खण्डे—अप्तोर्यामेण पशुकामो यस्यात्पशवः प्रमेव अश्वशेरमित्ये-
कादशिनाः पशवो भवन्तीति । एतस्यैव सवात्मकत्वं वक्ष्यति त्रयोदशे प्रश्ने त्रयोदशे
खण्डे सप्तप्रकरणे न्यारूपातोऽप्तोर्याम इत्यनेन सूत्रेण । सप्तप्रकरणा-
त्सवात्मकत्वमप्येतस्य । नामातिदेशमात्रमत्र । एवं च ये सर्वपृष्ठाः सर्व-
स्तोमा विश्वजित्प्रकृतेरप्तोर्यामनाम्नो वैकृतातिरात्रविशेष एव । अतो नाप्तोर्यामो

७म०पटलः] गोपीनाथमहकृतज्योत्स्नाव्याख्यासमेतम् ।

९५७

नाम ज्योतिष्टोमः प्रकृतिभूतोऽस्तीति संगिरन्ते ते प्रत्युक्ता भवन्ति । तस्यापीह ज्योति-
ष्टोमसंस्थाधिकारवचनात्प्रकृत्याधिकाराद्यास्त्येव प्रकृतिभूतत्वम् । भरद्वाजेनाप्यत्र
ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य पञ्चैताः प्रकृतिसंस्था अग्निष्टोम उक्थयः षोडशयतिरात्रोऽप्तोर्या-
म इत्युक्त्वा यज्ञपृच्छमभिधायान्तत उपसंहृतं संतिष्ठते ज्योतिष्टोम इति । अतोऽप्य-
स्त्येव प्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमोऽप्तोर्याम इति । ननु गौतमाद्या आचार्याः सप्त संस्थाः सोम-
स्योपदिशन्ति अग्निष्टोमोऽप्यग्निष्टोम उक्थयः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति
सप्त सोमयज्ञसंस्था इति । तामु चोत्तराः षडप्याद्यस्याग्निष्टोमस्य गुणविकारा एतत्केन
विशेषणात्यग्निष्टोमवाजपेययोरनुपादानमिति चेन्न । प्रकृतिभूतानामेव ज्योतिष्टोमसंस्थाना-
मत्रानुक्रमणस्याभिप्रेतत्वात् । न तु सोमसंस्थामात्रस्याग्निष्टोमगुणविकारमात्रस्य वा । तत्र
न तावदत्यग्निष्टोमः कस्यचित्कृताः प्रकृतिः । वाजपेयस्तु न प्रकृतिः । नापि ज्योति-
ष्टोमः सर्वसप्तदशत्वाद्वाजपेयस्य । अतो युक्तमेवानयोरनुपादानम् । तस्मादेवं सिद्धं
पञ्चशाखोऽग्निष्टोमो ज्योतिष्टोम एव सर्वसोमानां प्रकृतिरिति । तथा सर्वक्रतूनां प्रकृति-
रग्निष्टोम इत्येतदभिप्रायं प्रष्टव्यम् । न चाग्निं व्याख्यास्यामः स उत्तरक्रत्वर्थ इति
सूत्रादुत्तरक्रत्वर्थत्वस्याग्निविषये विधानेनार्थादग्निष्टोम उत्तरवेदिसिद्धेः, आपस्तम्बेन
परिमाणामूत्रेऽग्निष्टोम उत्तरवेदिरुत्तरेषु क्रतुष्वग्निरिति स्पष्टवचनाच्चोक्त्यादीनामग्निष्टो-
मविकारत्वाद्गुणव्यादिष्वप्यग्निचित्यानिवेधोऽस्त्विति वाच्यम् । गुणविकृतेन रूपेण
तेषामनाग्निष्टोमत्वाद्दुत्तरक्रतुत्वाच्च । न चाग्निष्टोम उत्तरवेदिरित्यापस्तम्बसूत्रमपि पञ्च-
शाखप्रकृत्यभिप्रायमुत्तरेषु क्रतुष्विति तु तद्विकाराभिप्रायमिति वाच्यम् । अन्यत्र साय-
स्केभ्यो वाजपेयात्येऽशिन इति षोडशिपर्युदासानुपपत्तेः । न च षोडशिविकाराद्वाजपे-
यादिति वाजपेयविशेषणतया षोडशीयोज्य(?) इति वाच्यम् । व्यभिचाराभावेन विशे-
षणत्रैयर्थ्यात् । संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवदित्यभियुक्तोक्तेः । न ह्यषोडाश-
विकारोऽपि वाजपेयोऽस्ति येन तद्व्यवच्छेदाद्विशेषणमर्थवद्भवेत् । किमिदानीमुक्त्या-
दिषु छम्यत एत्रोत्तरवेदिः । मैवम् । सर्वास्वेव विकृतिषु छम्यते विकल्पेन । सप्तदशे
प्रश्ने एकादशे खण्डेऽपचितिकामोऽपचितिभ्यामुभयसामानौ भवतः पक्षिभ्यां साग्निचि-
त्याभ्यामित्यत्र नियमदर्शनात् । अनग्निः कान्वा यज्ञक्रतूनाहरेदिति बौधायनोक्तेश्च ।
तस्मात्सिद्धमुक्त्यादिष्वपि भवत्येव पक्षेऽग्निचित्येति । उक्थयपर्यायैः सह संस्था यस्य स
उक्थयः । षोडशेन स्तुतेन शस्त्रेण च संस्था यस्य स षोडशी । रात्रिमतीत्य संस्था यस्य
सोऽतिरात्रः । यदाप्तोत्तदप्तोर्यामस्याप्तोर्यामस्यमित्युक्तमप्तोर्यामस्य निर्वाचनम् । अथवाऽप्तुः
सोमः, अत्रयणादप्तुं प्रस्कन्दयतीति बौधायनोपे दर्शनात्तस्यातिरिक्तयःपनमस्मिन्नित्य-
सोर्याम इति । एतदुदाहृतं बौधायनेन—सोमो वा अथमतिरिच्यमानमनुपायन्तो देवा

अनुवक्षतोर्वा अपमतिरेचितः को याम इति तदसोर्यामस्यासोर्यामत्वं तस्मा एतानि स्तोत्राण्यवकल्पयांचक्रुरितीति । नित्यानां कर्मणां संस्थानां च भेदः संस्थाशब्दार्थश्च मस्कृतसंस्काररत्नमाळायां मस्कृतश्रौतोपयोग्युपोद्धातप्रकरणे च द्रष्टव्यः ।

उक्थयेन पशुकामो वनेत ।

गुणविकारास्ते ते कामास्तेन सस्मु कामेष्वेव मवन्ति नासस्मु कामेषु । गीतमेन तु गर्थाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणाजप्राशनचौलोपनयनानि चत्वारि वेद-
ग्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्च महायज्ञा अष्टकाः पार्वणः श्राद्धं श्रावण्या-
ग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्त षाक्यज्ञसंस्था अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातु-
र्मास्यान्याग्रयणेष्टिर्नैरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्धज्ञसंस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोम उक्थयः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽसोर्याम इति सप्त सोमयज्ञसंस्था इत्येते चत्वारि-
शसंस्कारा अष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो माङ्गल्यम-
कार्पण्यमसृहेति यस्पैते चत्वारिंशसंस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च स ब्रह्मणः सायुज्यमा-
प्नोतीति फलश्रवणात्काम्यता, यो ह्येतान्संस्काराज करोति स पापीयान्मवतीति दोष-
श्रवणानित्यताऽप्येषामुक्ता । तेनैतेषां काम्यत्वं नित्यत्वं च ।

तस्याग्निष्टोमेन कल्पो व्याख्यातः ।

तस्योक्थयस्य ।

तत्र विशेषमाह—

पञ्चदशछदि सदः ।

नियमविधिरयम् ।

ऋतुकरणं हुत्वैतेनैव मन्त्रेण मध्यमे

परिधावभ्यन्तरं लेपं निषाष्टि ।

यमन्त्रे पृष्ठु मर्त्यमिति मन्त्रसाध्यो होमः ऋतुकरणसंज्ञकस्तं हुत्वा । एतेनैव यमन्त्रे पृष्ठु मर्त्यमिति मन्त्रेणैव ।

वेन्द्राममुक्थये द्वितीयं सवनीयमालभते ।

द्वितीयवचनात्समम्युचयः सवनीयपशोरवगम्यते । उक्थयाधिकारे पुनरुक्थयग्रहण-
मसमम्युचयपक्षोऽप्यस्तीतिज्ञापनार्थम् । अत एवोक्तमापस्तम्बेन समम्युचयवदेके समा-
मनन्तीति । अयं च शाखान्तरीयः पक्षः । स्वशाखायां तु वाजपेयप्रकरणे श्रुतावैकै-
केन पशुनैकैकसंस्था प्रदर्शिता ।

तृतीयसवने धाराग्रहकाल आप्रयणं गृहीत्वोक्थयं गृह्णाति ।

स्पष्टम् ।

अत्र विशेषमाह—

अग्निष्टोमचमसानुन्नयस्त्रिभ्यश्चम-
सगणेभ्यो राजानमतिरेचयति ।

अग्निष्टोमचमसानुन्नयनकाले त्रिभ्यश्चमसगणेभ्यश्चमसगणत्रयार्थं राजानमतिरेचयति
अतिरिक्तं करोति ।

सर्व* राजानमुन्नय माऽतिरीरिचो दशा-
भिः कलशौ मृष्ट्वा न्युञ्जेति च लुप्यते ।

चस्त्वर्थेऽत्र ।

अथैतदुपयोगिपरिभाषामारचयति—

एतदग्निष्टोमचमसाना* संप्रैषस्य यो य
उत्तमः स*स्थानचमसगणस्तमुन्नयन्नेतत्संप्रैषयति ।

एतत्सर्व* राजानमुन्नय माऽतिरीरिचो दशाभिः कलशौ मृष्ट्वा न्युञ्जेत्येतत्संप्रैषस्यै*
षोऽशो यो य उत्तमः संस्थानचमसगणः संस्थासनापनभूतश्चमसगणस्तानुन्नयन्नेतत्
वक्तव्य इत्यर्थः । यो य इति धीप्सा सर्वैकतुसंस्थानचमसगणविषयत्वं बोध-
यितुम् ।

अग्निष्टोमचमसैः प्रचर्थं त्रिभिरुक्थ्यविग्रहैः प्रचरतो यथा पुरस्तात् ।

यथा पुरस्तादित्यनेन सर्वोऽपि प्रातःसवनिको विधिः प्राप्यते ।

अत्र विशेषमाह—

इन्द्रावरुणाभ्यां त्वेति प्रथमे ग्रहणसादनौ संनमतीन्द्राबृह-
स्पतिभ्यां त्वेति द्वितीय इन्द्राविष्णुभ्यां त्वेति तृतीये ।

स्पष्टम् ।

षोडशिना वीर्यकामः ।

वीर्यं बलम् ।

तस्योक्थ्येन कल्पो व्याख्यातः ।

तस्य षोडशिनः ।

तस्य शुण्ठ्याऽधीलोधकर्णया सोमं क्रीणाति ।

अधिकारादेव षोडशिनः प्राप्तौ तस्येतिवचनं काम्यत्वपक्ष एवैतादृशसोमक्रयो न
नित्यत्वपक्षे । एतस्माज्ज्ञापकादपि नित्यत्वमप्यवगम्यते । शुण्ठाऽरूपकाया ह्रस्वेति
यावत् । अधीलोधकर्णं चक्षुषोरधि उपरि लम्बमानकर्णा कर्णस्योपरि वर्णान्तरं यस्या-
इति वा ।

सप्तदशछदि सदः ।

नियमविधिरयम् ।

पात्रसंसादनकाल उत्तरेऽऽसे खा-

दिरं चतुःस्रक्ति षोडशिपात्रं प्रयुनक्ति ।

अग्निष्टोमिकपात्रसंसादनकाले सर्वापात्रसादनानन्तरमागन्तुनःमन्ते निवेश इति न्यायेनान्ते यथावकाशं कस्त्वेति मन्त्रेण प्रयुनक्ति । तेषां यान्यनादिष्टवृत्ताणि विक-
कृतस्य तान्यहोमार्थानि तु वारणस्थेत्यनेन होमार्थैर्वाद्द्वैककृते प्राप्ते तद्द्वयनाय
खादिरमिति । उल्लेखलाकारता प्रकृतितः प्राप्ता सा चतुःस्रक्तीत्यनेन बाध्यते ।

ऋतुकरणं हुत्वैतेनैव मन्त्रेण द्रोणकलशं रराटीं धोपस्पृशति ।

स्पष्टम् ।

पेन्द्रं वृष्णिं षोडशिनि तृतीयं सवनीयमालभते ।

वृष्णिर्मेघः । षोडशिग्रहणप्रयोजनं तृतीयग्रहणप्रयोजनवत् ।

आतिष्ठ वृत्रहन्तिथेतेषामेकेन षोडशिनं गृह्णाति ।

एतेषां षण्णां मन्त्राणामेकेनान्यतमेन मन्त्रेण ।

पुरस्ताद्भुतमादुक्थ्यपर्यायात्पूर्वयोः सवनयोर्द्रोणकलशाद्गृह्णाति

सर्वैरुक्थ्यपर्यायैः प्रचरित आग्रयणात्तृतीयसवने ॥ १८ ॥

पूर्वयोः सवनयोः प्रातःसवने माध्यंदिने सवने च । अन्यत्स्पष्टम् ।

यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश

भुवनानि त्रिधा । प्रजापतिः प्रजया संविदान-

स्त्रीणि ज्योतींश्चि सचते स षोडशी । एष ब्रह्मा

य ऋत्विग्य इन्द्रो नाम भुतो गणे प्र ते महे विद्ये

शंसिष्य हरी । य ऋत्विग्यः प्र ते वन्वे वनुषो

हृषंतं मदम् । इन्द्रो नाम घृतं न यो हरिभिश्चारु

सेचने । भुतो गण आत्वा त्रिशन्तु हरिर्वर्षसं गिर

इति सर्वेषु ग्रहणेषु षोडशिनमभिमन्त्रयते ।

सर्वेषु ग्रहणेष्वित्यनेन ग्रहणं ग्रहणं प्रत्यभिमन्त्रणम् ।

अच्छानाकचमसमुल्लयाश्चमसानुस्यन्ने-

कस्मै चमसगणाय राजानमतिरेचयति ।

बशरुयानं गतार्थम् ।

तैः प्रचर्य षोडशिना प्रचरति ।

अच्छावाकचमसमुखैश्चमसैः प्रचरतीत्येकवचनमध्वर्युमुख्यत्वाभिप्रायेण । बहुवचनपाठस्तद्वृत्तुवेव । ननु तैः प्रचर्य षोडशिना प्रचरतीतिर्यद्वोधितसमानकर्तृकत्वमनुपपन्नम् । अच्छावाकचमसमुख्यानां चमसानां प्रचरणस्य प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वात्षोडशि-प्रचारस्याध्वर्युकर्तृकत्वादिति चेत्सत्यम् । तैः प्रचर्येत्यनन्तरं प्रतिप्रस्थातरि स्थित इति समानकर्तृकत्वनिर्वाहायाध्याहार आवश्यकः । अन्यथा समानकर्तृकत्वमनुपपन्नं स्यात् । बौधायनमतात् सवने सवने गृह्णातीति पक्षे प्रथमे त्रयः क्रमात्तत्र तत्र सवने सवनग्रहणार्था उत्तरे तु त्रयस्तैरेव विकल्पन्ते ।

समयाविषिते सूर्ये हिरण्येन बर्हिर्भ्यां

च षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति ।

समयाविषित आदित्येऽस्तं गच्छति सति स्तोत्रोपाकरणमित्यर्थः ।

भेतमभं पुरस्ताद्धारयत्यरुणपिशङ्गं कृष्णं वा ।

पुरस्ताच्छब्देन समीपप्रदेश उच्यते । उद्गातृभ्य इति शेषः । अरुणो लोहितवर्णः । पिशङ्गो गौरोचनवर्णः । एतदुभयवर्णवानित्यर्थः । अश्वधारणप्रदेशनियमो लाट्यायनद्राह्यायणाम्यामुक्तः—अश्वः कृष्णः पूर्वस्यां सदसो द्वारि प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेदिति धानंजयोऽपरस्यां प्राङ्मुख इति शाण्डिल्य इति । सर्वथा विहितवर्णाश्वस्याभावस्तदोपाय उक्तस्ताभ्यामेव—तदभावे यः कश्चेति । उक्तवर्णाश्वस्याभावे यः कश्चन नास्मिन्वर्णनियमः । यदि तु सर्वथाऽश्वस्यैवाभावस्तदा प्रतिनिधिरुक्तस्ताभ्यामेव गौर्वाऽजो वाऽश्वभाव इति । गौरत्र बलीवर्द एव स्त्रीत्वसाजात्यात् ।

हिरण्यं सांप्रदायं स्तुवते ।

अध्वर्युणा दत्तं हिरण्यं संप्रदाय संप्रदाय स्वस्वभक्तिगानकाले परस्परं संप्रदाय संप्रदाय स्तुवते । उद्गातार इति शेषः सामर्थ्यात् । लाट्यायनद्राह्यायणाम्यामपि उक्तम्यो यः सामाङ्गं ब्रूयात्स हिरण्यं धारयेदुद्गाता निधनमुपयत्सु सर्वे वाऽभिमृशेयुरिति ।

हरिवच्छस्त्रम् ।

भवतीति शेषः । हरिपदकर्ममुदायवर्षाटं शस्त्रं भवतीत्यर्थः ।

उपरिष्ठात्स्तोत्रियानुरूपाभ्यामोथामोद इव मदे-

मदामोद इवोपथेति व्यत्यासं प्रतिशृणाति ।

यामुद्गातृभिर्गानं कृतं ता ऋचः स्तोत्रिया उच्यन्ते । तदुत्तरभूता ऋचोऽनुरूपा उच्यन्ते । एताभ्य उपथीभ्य ऋग्भ्योऽनन्तरमोथामोद इव मदेमदामोद इवोपथेति ।

आ र्वा वहन्तु हरय इत्यारभ्यावसानप्रणवक्रमेण व्यत्यासमवसान ओयामोद इव मद इति प्रणवे मोदामोद इवोमथेति एवं क्रमेणानुष्टुम्भ्यः । अपमवधिरनुष्टुप्सु सिद्धः प्रतिगर इति सूत्राह्वयते ।

अनुष्टुप्सु सिद्धः प्रतिगरः ।

प्रप्रवस्त्रिष्टुपमिषमित्यनुष्टुप आरभ्य प्रासिद्धः प्रतिगर ओष्ममोद इव, ओष्मामोद इवेति प्रतिगर इत्यर्थः । एकवचनं जात्यामिप्रायं प्रतिगर इति ।

शस्त्रं प्रतिगीर्यं ग्रहमादत्ते चमसाश्चमसाध्वर्यव
उक्थशा यज सोमानामिति संप्रेष्यति ॥ १९ ॥

शस्त्रं प्रतिगीर्येति वचनं दक्षितप्रयोजनम् । अव्यवधानार्थता वाऽप्यत्र । अदृष्ट-
र्थताऽप्यत्र सूत्रपाठस्य ।

इन्द्राधिपतेऽधिपतिस्त्वं देवानामस्यधिपतिं मामागु-
प्यन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुर्विति षोडशिनं जुहोति ।

वषट्कृतेऽनेन मन्त्रेण जुहोति । तूष्णीमेव होमोऽनुवषट्कारे ।

इन्द्रश्च सम्राह्वरुणश्च राजा तौ ते भक्षं चक्र-
तुरग्र एतं तयोरनुभक्षं भक्षयामि वाग्जुषाणा
सोमस्य तृप्यदिवति ग्रहस्य भक्षयति ।

ग्रहस्य षोडशिनो ग्रहस्य । ग्रहस्येति षष्ठी द्वितीयापे । होत्रा वषट्कारनिमित्त-
ककृतभक्षं होमामिषवनिमित्तं षोडशिनं ग्रहं भक्षयतीत्यर्थः ।

आदित्यवद्गणेन चमसानाम् ।

षोडशिनस्त्विन्द्रश्च सम्राडित्येव नित्यं भक्षमन्त्रः प्राकृतं भक्षणमन्त्रं वाधित्वा ।
चमसांस्तु प्राकृतैरेव मन्त्रैर्भक्षयन्ति मक्षेहीत्यादिभिर्यजमन्नादयः ।

अनुष्टुप्च्छन्दस इति भक्षमन्त्रं संनमति ।

अनुष्टुप्च्छन्दस इति शब्दं जगतीच्छन्दस इत्येतस्य स्थाने योजयतीत्यर्थः । यथाऽऽ-
दित्यवद्गणस्य सोमदेवते गतिविदस्तृतीयस्य सवनस्थानुष्टुप्च्छन्दस इन्द्रपीतस्येति मन्त्रे
भवति ।

अतिरात्रेण ब्रह्मवर्चसकामः ।

स्पष्टम् ।

तस्य षोडशिना कल्पो व्याख्यातः ।

तस्यातिरात्रस्य ।

एकविंशतिछदि सदः ।

नियमार्थमिदम् ।

न क्रतुकरणं जुहोति न द्रोणकलशं रराटीं वोपस्पृश-
त्येतदेव यजुर्वेदं हविर्धाने प्रपद्यत एतावान् क्रतुकरणः ।

एतावान्यजुर्वेदं हविर्धाने प्रपदनमेवेत्यर्थः । होम उपस्पर्शनं चेत्येतदुभयरूपाऽत्र न
वाद्या क्रियेत्यर्थः । यथोक्त्ये समुच्चयस्तथाऽत्र समुच्चयव्यावृत्तिरनेन क्रियते ।

सारस्वतीं मेषीमतिरात्रे चतुर्थीं
सवनीयामालभते मेषमित्येकेषाम् ।

सारस्वतः प्रचरणकल्पोऽत्र, ऐन्द्रे सारस्वत्यां च दार्शपीर्णमासिकः प्रचरणकरु
इति सूत्रात् । सर्वे यज्ञप्रैषाः प्रधानेषु मैत्रावरुणव्यापारामाय इत्यर्थः ।

षोडशिनश्चमसानुन्नयः त्रयोदशभ्यश्च-
मसगणेभ्यो राजानमतिरेचयति ।

षोडशिनः षोडशसंबन्धींश्चमसानुन्नयपर्यायत्रयं मिलित्वा द्वादश चमसगणा
आश्विनसंबन्धी त्रयोदशश्चमसगण एवं त्रयोदश चमसगणास्तेभ्यस्तदर्थं राजानम-
तिरेचयति अतिरिक्तं करोति षोडशिनश्चमसानुन्नयमिति पूर्वसूत्रे च नित्यवदनुवादा-
भित्यः षोडशी प्रदर्श्यते । पूर्वं तु काम्यतयोक्तः कथमिदमुभयं घटिष्यत इति चेत् ।
नात्र किंचिद्दर्शयत् । दक्षिणग्रहवसिष्ठस्यापि काम्यत्वाविरोधात् । केषिचु पुनैरत्र
विरोधाच्छास्त्रान्तरदर्शनाच्च षोडशिनो वैकल्पिकत्वमातस्थिरे ।

तैः प्रचर्य रात्रिपर्यायैः प्रचरति ।

ननु तैः प्रचर्येत्यत्र समानकर्तृकत्वमनुपपन्नं षोडशिप्रचारस्याध्वर्युमात्रकर्तृकत्वा-
द्वात्रिपर्यायाणामुभयकर्तृकत्वादिति चेत्सत्यम् । स्वसूत्रे सर्वेषां पर्यायाणामध्वर्यु-
कर्तृकताया एवोक्तत्वेन समानकर्तृकत्वानुपपत्त्यभावात् । उभयकर्तृकत्वे हि समान-
कर्तृकत्वानुपपत्तिः । सूत्र उत्तरयोः पर्याययोः प्रतिप्रस्थातुविधानामावाप्नास्ति सा ।

उपयामगृहीतोऽसिन्द्राय त्वाऽपि शर्व-
रायेति मुख्यं मुख्यं चमसमुन्नयति ।

धीप्सा सर्वचमसगणार्था । उन्नेतेति शेषः सामर्थ्यात् ।

स्तुतश्च भवतः ।

स्पष्टम् ।

होतृचमसमुख्यान्प्रथमानुन्नयति मैत्रावरुणचम-
समुख्यान्दितीयान्प्राज्ञानाञ्छरसिचमसमुख्या-
स्तृतीयान्छावाकचमसमुख्याश्चतुर्थान् ।

प्रथमान्प्रथमगणान् । एवं द्वितीयतृतीयचतुर्थगणान् ।

स प्रथमो रात्रिपर्यायः ।

रात्रिसंबन्धी पर्यायः । आवर्त्यानि स्तुतशस्त्राणि पर्यायशब्देनोच्यन्ते ।

एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च रात्रिपर्यायः ।

स्पष्टम् ।

तैः मचर्याऽऽश्विनस्य पात्रसंसादनप्रभृतीनि
कर्माणि प्रतिपद्यत आश्विनं द्विकपालं निर्वपति ।

अत्रापि समानकर्तृकत्वान्यथानुपपत्त्या प्रतिप्रस्थातुर्वचनाभावाच्चाऽऽश्विनपात्र-
संसादनादिकमध्वर्योरेव । पात्राणि कपालद्वयशूर्पकृष्णानिनोऽलूखलमुसलेदृषदुपलपात्री-
मेक्षणात्मकानि पात्राणि । द्वंद्वसंपत्तिस्त्वर्थं कपालाभ्यां सह द्वंद्वत्वार्थं तृणं शूर्पकृ-
ष्णाग्निने द्वंद्वम् । उलूखलमुसले द्वंद्वं दृषदुपले द्वंद्वं कुटुहणा सह द्वंद्वत्वार्थं तृणं
पात्रीमेक्षणे द्वंद्वं मदन्तीपात्रेण सह द्वंद्वत्वार्थं तृणं सोमापण्डियस्थाख्याः सत्त्वात्सैवा-
ऽऽज्यस्थाली तदेव चाऽऽज्यम् । संयवनरूपप्रयोजनसत्त्वात्प्रणीताप्रणयनं कर्तव्य-
मेव । प्राशिन्नहरणेडापात्रचतुर्धाकरणपिष्टलेपपात्रफलीकरणपात्राणि न सन्ति
अकृत्स्नस्वात्प्रयोजनाभावात् । समन्त्रं निर्वपः पवित्रकरणादिनिर्वपणकालेऽश्विभ्यां
जुष्टं निर्वपामीति । अश्विनौ हव्यं रक्षेयां वो जुष्टं प्रोक्षाम्यश्विभ्याम् । पात्रप्रो-
क्षणादि यवाग्रयणोत्तरभेतदनुष्ठाने यवमय एव पुरोडाशः । ब्रौह्मिदयं पुरोडाशं
निर्वपतीत्येतादृशवचनस्यात्रामावात् । त्रिफलीकरणान्ते मदन्तीरधिश्चित्य कपाल-
द्वयमुपदधाति आद्याभ्यां मन्त्राभ्यामाप्यनिनयनान्ते ।

तमासाद्य ।

तमाश्विनं पुरोडाशमुद्गासनविधिना वेद्यां प्रियेण नाम्ना प्रियं सद् आसीदत्वित्या-
साद्य । व्यशरनामत्वाद्देन्द्राग्निकारः । अत एव तूष्णीमभिवारणम् ।

होतृचमसमुख्यान्संधिचमसानुन्नयति ।

अहोरात्रयोः संधौ जायन्त इति संधिचमसास्तानुन्नयति उज्जैतैव सामर्थ्यात् ।

स्तुतशस्त्रे भवतः ॥ २० ॥

स्पष्टम् ।

त्रिवृद्वायन्तरं संधिस्तोत्रम् ।

त्रिवृच्छब्देन नवसंख्योच्यते । राधन्तरमिति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । नवसृष्टु रधन्तरे
गातव्यमुद्गातृभिरित्यर्थः ।

आश्विनश्च शस्त्रम् ।

अश्विनौ देवता यस्य तदाश्विनम् । अश्विदेवताकं शस्त्रं होता शंसतीत्यर्थः । तत्र
परःसहस्रमित्यापस्तम्बाश्वलायनादयः ।

उदित आदित्य आश्विनं परिधाप होतृचम-
समध्वर्युरादत्ते पुरोडाशं प्रतिप्रस्थाता च ।

उदिते सौर्याणि प्रतिपद्यत इत्याश्वलायनः । आश्विनं परिधायाऽऽश्विनशस्त्रस्य
परिधानोत्तरं होतृचमसमध्वर्युरादत्ते पुरोडाशमाश्विनं पुरोडाशं प्रतिप्रस्थाता । अत्र
चत्सर्वे । प्रतिप्रस्थाता चोत्तरत्र प्रतिप्रस्थातृविधानेनाध्वर्योः प्राप्तेरर्थात्सिद्धा-
वत्र वचनं पक्षे पर्यायत्रये सर्वपर्यायसंबन्ध्यन्तिमगणद्वयसंबन्धिस्तोत्रशस्त्रोपाकर-
णादावाश्विननिर्वापादिसादनात्प्राक्तनकर्मणि च प्रतिप्रस्थातृकर्तृकताऽप्यस्तीतिज्ञापना-
र्थम् । तेनाऽऽपस्तम्बबौधायनभरद्वाजमूत्रैः सहाविरोधः सिद्धो भवति । परिधायेत्यत्रा-
न्तर्भावितगिजर्थो विवक्षणीयः समानकर्तृकत्वनिर्वाहाय । अत्रैव प्रतिप्रस्थातृविधाना-
त्पूर्वत्र प्रतिप्रस्थातृव्यापारो नैवास्तीत्यवगम्यते । तेन पक्षद्वयमत्र सिद्धं भवति ।

आददते चमसाश्चमसाध्वर्यवः ।

होतृचमसव्यतिरिक्ताश्चमसास्तत्तच्चमसाध्वर्यव आददते होतृचमसस्याध्वर्युर्गौऽऽ-
स्तत्वात् । तस्य चमसाध्वर्युर्विरमति । गतम् ।

अश्विभ्यां तिरोअद्वियानाश्च सोमानामनुब्रूवन्निभ्यां
तिरोअद्वियान्सोमान्मस्थितान्म्रेण्येति संप्रैष्यति ।

संधिना तिरोहितेनाद्वि तायन्त इति तिरोअद्वियाः । इदं च सोमविशेषणम् ।

सह सोमैः पुरोडाशं प्रतिप्रस्थाता सर्वहुतं जुहोति ।

सर्वहुतं कृत्स्नम् । जुहुपभृतावादाय प्रत्याक्रम्येत्यादि सर्वं वर्तते । अपर्यावर्तनादयो
धर्मान्नात्र भवन्ति । एककपालत्वाभावात् । वाचनिकं कृत्स्नावदानम् ।

पक्वक्लिच्छन्दस इति भक्षमश्च संनमति ।

आदित्यवद्गणस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य पक्वक्लिच्छन्दस इन्द्रपी-
तस्येति मन्त्रे संनाम उहः कार्य इत्यर्थः ।

अप्तोर्यामिण पशुकामः ।

पशवो गवाश्चादयः ।

तस्यातिरात्रेण कल्पो व्याख्यातः ।

तस्याप्तोर्यामस्य कल्पः प्रकारो व्याख्यात उक्तः ।

संधिचमसानुजयश्चतुर्भ्यश्चमसगणेभ्यो राजानमतिरेचयति ।

गताभ्यम् ।

चत्वारश्चमसगणाः स्तुतशस्त्रवन्तो होतुर्भैत्रा-

वरुणस्य ब्राह्मणाच्छसिनोऽच्छावाकस्य च ।

चतुर्भ्यश्चमसगणेभ्यो राजानमतिरेचयतीत्येतावतैव गणचतुष्टे सिद्धे चत्वारश्चमस-
गणाः स्तुतशस्त्रवन्तो होतुर्भैत्रावरुणस्य ब्राह्मणाच्छसिनोऽच्छावाकस्य चेतिवचनं
राजातिरेककाले चत्वारश्चमसगणाः स्तुतशस्त्रवन्त एको गणो होतुर्द्वितीयो भैत्रावरु-
णस्य तृतीयो ब्राह्मणाच्छसिनश्चतुर्थोऽच्छावाकस्येतिस्मरणावश्यकत्वार्थम् । अन्यस्य
प्रयोजनस्याभावात् ।

तेषां संधिचमसैः प्रचरणकल्पो व्याख्यातः ।

स्पष्टम् । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष उक्तः—आग्नेवान्प्रथमानुभयस्येन्द्रान्द्वितीया-
नैश्वदेवास्तृतीयान्यैष्णवाश्चतुर्थानिति । चमसगणानामेतानि विशेषणानि । तानग्नि-
स्त्रिवृता स्तोमेन नाऽऽप्नोदित्वाघर्षवाशेका अग्न्यादय एव तस्य तस्य चमसगणस्य
देवता इति भावः । अन्योऽपि विशेषस्तनैवाक्तः—तेषां संधिचमसवत्प्रचरणकल्प
इत्येक इति । अथवा संधिचमसवदेवाऽऽश्विनान्येव सर्वेषां स्तुतशस्त्राणि भवन्ति ।
संधिचमसविकारत्वादुत्तरेषां गणानामिति भावः । तदुक्तं चौवायनेन—तद्गु वा आहुः
सर्वाण्येवाऽऽश्विनानि स्तुतशस्त्राणि स्युः पररात्रमतिरेच्यते यस्सर्वं तदाश्विनमिति
भैकमथापरं त्रिवृत्प्रस्यदशं सप्तदशमेकाविंशमप्येतेषां देवता अग्निरिन्द्रो विश्वे देवा
विष्णुरितीति । मरद्वाजश्चाऽऽह—तत्र चत्वारि स्तोत्राणि शस्त्राण्याश्विनानि सयाग्वा-
न्याज्ञातानि भवन्तीति । आश्वलायनेनापि शस्त्रसूक्तानि सयाज्यान्याश्विनान्येवो-
क्तानि स्तोत्रियानुरूपास्वाग्नेय्यादयः कृता यथोभयमनुगृहीतं स्यादिति । तत्र संधि-
चमसवत्कल्पोऽश्विन्याश्च सोमानामनुब्रूयाश्विन्याश्च सोमानां प्रेष्येति संप्रैषौ नत्कथशा
चम सोमानामिति । नच तिरोआहुयानामिति भवति संधितिरोधानामावादेशां सोमाना-
मिति द्रष्टव्यम् ।

अतिच्छन्दाश्छन्दस इति भक्षमश्च संनमति ।

आदित्यवद्गणस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्यातिच्छन्दाश्छन्द इन्द्रप्रीत-
स्येति मन्त्र ऊहः कर्तव्य इत्यर्थः ।

अग्नीदोषयजानकारानाहरेत्येतत्प्रभृतीनि पाशुकानि कर्माणि
सर्वासु संस्थानु समानानि क्रियन्त आ प्रातरग्निहोत्रात् ॥२१॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अग्नीदोषयजानकारानाहरेत्येतदादीनि पशुसंबन्धिकर्माणि प्रातरग्निहोत्रपर्यन्तानि
सर्वासु संस्थानु समानानि क्रियन्ते भवन्तीत्यर्थः । प्रातरग्निहोत्रस्याप्यङ्गत्वं इदमपि
शुद्धम् ।

इत्योक्तोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखयां-
जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंस्थाप-
नामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां दृष्टौ नवम-
प्रश्नस्य सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ नवमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

क्रतुपञ्चमेकादशिनश्च विकल्पन्ते ।

एवं सर्वसोमप्रकृतिभूता अग्निष्टोमादिसंस्कारूपा ज्योतिष्टोमा व्याख्याताः ।
इदानीं सर्वपशुगणप्रकृतिभूता एकादशिना व्याख्यायन्ते । एकादशस्यां पञ्चम इत्ये-
कादशिनो जया तत्र भवा एकादशिनः । के पुनस्ते, आग्नेयः कृष्णप्रीवः सारस्वती
मेधी मधुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो नार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो
मारुतः कल्माष ऐन्द्राम्रः संहितोऽवोरामः सावित्रो वारुणः पेतव इत्यनुत्राक उपात्ताः ।
क्रतुपञ्चमस्तु प्राग्नेव तत्संस्थानु दर्शिताः । उभये चैते प्रकृतावेव पृथक्शास्त्रास्वाच्या-
तास्तुस्यार्थैरवाहिकल्पन्ते ।

तेषां समवाये विभवन्ति तत्रपशूनायविभ-
वन्ति प्रत्यक्षार्थानि प्रतिसंस्कारमभ्यावर्तन्ते ।

तेषामैकादशिनानां समवाये सह प्रयोगे यान्यङ्गानि अदृष्टार्थानि सकृत्कृतान्येष
सर्वेषामुपकर्तुं प्रभवन्ति तान्यङ्गानि तत्रं भवन्ति सकृदेव क्रियन्ते यथाऽऽरादुपकार-
काणि प्रयाजादीनि । अविभवन्ति तन्त्रासंभवीनि यानि प्रत्यक्षं दृष्टोऽर्थः प्रयोजनं
येषां तानि प्रत्यक्षार्थानि प्रत्यक्षोपकारकसंनिपातीनि तान्यावर्तन्ते । आवर्तमानानि च
आनि संस्कारं संस्कारमभ्यावर्तन्ते । एतावता किमुक्तं भवति पदार्थानुसमयेनैकेक-

संस्कारः सर्वेषां कार्यः, न तु काण्डानुसमयेनैकैक इत्यर्थः । तद्यथा सर्वानुपाकृत्य सर्वाग्निद्युनक्ति ततः सर्वान्प्रोक्षतीत्यादिप्रोक्षणस्यादृष्टार्थत्वे(त्वं)संभवे तत्रमपि क्रमस्तेषां यः पशूनां क्रमः स एवोपाकरणनियोजनादीनां क्रम इत्यर्थसिद्धम् । स्पष्टमुक्तमाप-
स्तम्बेन—यथाचोदित* संस्कारा इति ।

यथार्थमूहः ।

विकृतौ यथार्थमूह इति परिभाषणात्प्रकृतावृहनिवृत्तिं मा शक्नोति पुनरूहपवनम् ।
तेन पशुभिरेहि पशुषु संवदस्व पशवो मायूनकृषतेत्याद्युह्यत एव ।

यूपाहुति* हुत्वाऽग्निष्ठप्रथमानेकादश
यूपानुपशयपाल्नीवतौ च च्छिनत्ति ।

पुनर्यूपाहुतिवचनाद्दीक्षितस्यापि ह्यते यूपाहुतिर्निषेधे सत्यपि । सा चैकैवाऽऽरा-
दुपकारित्वाद्दुपशयस्यापि ।

एकयूपेन विकल्पते ।

एकयूपेनेयं यूपैकादशिनो प्रकृतिविकृतिसाधारण्येन विकल्पते । यूपसंस्कारविषय
आपस्तम्बः—सर्वेषां* शकलाहरणाज्जनहोमा इति । उपशयपाल्नीवतौ च च्छिनत्ती-
त्युक्तं तत्र च्छेदनार्था धर्मा आज्यशेष* स्तुवं चाऽऽदत्त इत्यादयोऽस्त्यन्यानगामित्याद-
यश्चाच्छेदनान्ता एकैकस्य यूपस्याऽऽवर्तन्ते । विभवन्ति तत्रमज्जान्यविभवन्ति प्रत्य-
क्षार्थानि प्रतिसंस्कारमभ्यावर्तन्ते इति परिभाषासूत्रात् । मानं तक्षणं चैकैकस्य सर्वेषां
प्रथमशकलपाताहरणमवधार्यत्वाज्जोपशयस्यावटभावात्तस्य सर्वत्र स्थाप्याहुतिः । स्पष्ट-
मप्येतदुक्तमापस्तम्बेन—सर्वेषां* शकलाहरणाज्जनहोमा इति । शकलस्यावटसंस्का-
रार्थत्वादनवटस्योपशयस्य न शकल उपशयस्यावटनिक्षेपणाभावात्सर्वस्यैव तक्षणं
नोपरार्थमवशेषणमित्यर्थसिद्धमिति सूत्रकृता नोक्तम् । आपस्तम्बेन स्पष्टमेतदुक्तं सर्व-
मुपशयं तक्षतीति । उपशयशब्दार्थस्तु तत्तद्व्युपस्योप समीपे शेत एव नावटं स्थाप्यत
इति । पाल्नीवतमपि तथैव च्छिनत्ति । तस्यास्त्येवोपरः । अधोनाभिमित्यग्रे वक्ष्यमाण-
त्वाद्घोनाभिसंमितो यथा भविष्यति तावत्परिमाणं छिनत्ति । अत्रपाल्नीवत्यग्रे वक्ष्य-
माणत्वाच्चपालरहितः ।

दशरथाक्षभेकादशोपरा* रज्जुं मीत्वा तस्याश्चतुर्विं-

शेन भागेन वेदिं विमिमीति प्रक्रमस्थानीया भवति ।

वेदिमानकाले चतुरधिकशताङ्गुलां रज्जुं दशकृत्वोऽभ्यस्तां कृत्वैकादशोपरां रज्जुं
तस्यामुपसमस्यति यावति देश एकादशयूपमूळानि स्थास्यन्ति तावती रज्जुरेकादशो-

परा दशरथाक्षा, एकादशोपरमितायास्तस्याश्चतुर्विंशो मागः पञ्चतिलोनैकोनपञ्चाशद-
ङ्गुलत्मकस्तत्प्रमाणेन दण्डेन वेदिं विमिमीत इत्यर्थः । इयं चतुर्विंशभागसंमिता रज्जुः
प्रक्रमस्थानीया भवति । इयमेव रज्जुरत्र प्रक्रमो भवति न तु द्विपदस्त्रिपदो वा प्रक्रमः
इतिशुल्बसूत्रोक्तोऽत्रेत्यर्थः ।

अग्निष्ठं द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिवीथैकाद-
शिनीरशना अग्निष्ठे परिवीथ वासयति ।

अग्निसमीपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठस्तं संमाय तं द्वाभ्यां रशनाभ्यां युगपत्परिव्ययति ।
तत्र रशनादाने द्विवद्बृहः । परिवीरसीति नोह्यते यूपामिधानात् । ततोऽन्या एका-
दशिनीरशना एकादशिनीसंबन्धिरशना एकादशिनीरशना अवशिष्टा दशाग्निष्ठे परि-
वीथ परिवेष्ट वासयति । अवशिष्टा एकादशिनीरशना अग्निष्ठ एव यावत्पर्यन्तं यथा
यथाऽऽसां विनियोगस्तावत्पर्यन्तं तदहरेव परिवेष्टिता एव स्थापिता भवन्तीत्यर्थः ।

शोभूत आश्विनं गृहीत्वा यूपान्संमिनोति ।

गतम् ।

पूर्वेद्युः संमानमेके समापनन्ति ।

पूर्वेद्युरग्निष्ठेन सहैवोपस्थापयतीत्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः । नास्मिन्पक्षेऽग्निष्ठे
रशना वासयति । परिवीता एव तु यूपान्तिष्ठन्ति । अन्यथाऽङ्गनाद्यापरिव्ययणाद्यन-
मानस्य यूपानुत्सर्गविरोधात् ।

तश्चमन्त्रेरादानं परिलेखनोऽभ्यावर्तते ।

विभवन्ति तश्चमङ्गानीत्युक्तस्यैव न्यायस्य दर्शनार्थमिदं वचनम् । परिलेखनो
विधिरभ्यावर्तते । अविभवन्ति प्रत्यक्षार्थान्यभ्यावर्तन्त इत्यस्य न्यायस्य दर्शनार्थमिदं
वचनम् ।

परिलेखने क्रमविशेषमाह—

दक्षिणमग्निष्ठात्परिलिख्योत्तरं परि-
लिखत्येवं व्यत्यासमुदगपवर्गान् ।

उदङ्ग्यायानोतिपरिभाषाप्राप्तोदगपवर्गत्वनाधनायायं क्रमविशेषः । अग्निष्ठाद्यु-
पावटादक्षिणं यूपवटं परिलिख्योत्तरं यूपवटं परिलिखति । ततो दक्षिणयुपावटाद-
क्षिणं यूपवटं तत उत्तरयुपावटादुत्तरं यूपवटं ततस्ततोऽपि दक्षिणं ततस्ततोऽप्युत्त-
रम् । एवं रीत्या यावद्दश युपावटाः स्युस्तावतः पञ्च दक्षिणतः पञ्चोत्तरतः परिलि-
खति । उदगपवर्गवचनं दक्षिणस्य कृत्वोत्तरस्य क्रिययोदगपवर्गान्संमिनोति न तूपक-
मानुसारेण दक्षिणापवर्गानिति भावः ।

रथासमात्राणि यूपान्तरालानि भवन्ति ।

रथासम्भुरधिकशताङ्गुलः । तिर्यगक्षश्चतुःशतमितिगुल्मसूत्रात् । चतुःशतं चतुरधि-
कशतं चतुःशतम् । चतुरधिकशताङ्गुलो रथास इत्यर्थो भवति ।

वेदिसंभितां वा मिनोति ।

यावत्प्रमाणा वेदिश्चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्चीति प्राकृतप्रमाणसिद्धा वेदिस्यस्यामे-
वैकादश यूपवटान्परिच्छिन्नानि न तु दशरथासामेकादशोपरात् रज्जुं भीत्या तस्या-
श्चतुर्विंशतेन मागेन वेदिं विमिमते प्रक्रमस्थानीया मवतीत्येकप्रमणां वेदिं धारया
तस्यामेकादश यूपवटान्परिच्छिन्नीतिविधिर्भवति ।

समानजातीयेनैकैकमनुसमेति कृत्स्नमेकै-

कमाञ्जनप्रभृति द्विरशनमपवर्जयति ।

एकविधिविहितमेकप्रकारं कर्मैका कर्मव्यक्तिः समानार्थसंबन्धिनी क्रियमाण-
प्रकारत्वात्समानजातीया व्यक्तिर्न तु सैव व्यक्तिः । नहि पूर्वपदार्थे कृतानद्योत्तरत्र
संबद्धा कर्तुं शक्या तस्माद्यक्तिभेदे जातिरवश्यं वाच्या । तस्या अभिव्यञ्जकं तु तत्त-
द्विधिविहितत्वमात्रम् । तेन संस्कार्येषु पदार्थेषु मध्य एकमेकमेव पदार्थमनुक्रमेण
सजातीयनैकैकैकर्मणाऽनुसमेत्यनन्तरं तथैव विजातीयेनापीति । समेति संबध्नाति ।
सोऽयं पदार्थानुसमय इति व्यपदिश्यते कमविशेषः । तत्रैवं कर्मक्रमः परिच्छेदन-
क्रमेणैवावटखननयूपप्रक्षालनप्रोक्षणार्थैकैकस्य करोति । ततः प्रोक्षणोशेषनिनयनादि-
शकलाभिहोमान्तमप्येकैकस्य करोति । अवटसंस्कारार्थेनैकैकर्मत्वात् । कृत्स्नं समु-
दायीभूतं कर्माञ्जनादि परिव्ययणान्तमपि कर्म काण्डानुसमयेनैकैकस्य करोति । मध्ये
यूपोत्सर्गविरोधाद्यजमानस्य व्यक्तवचनाद्येत्यभिप्रेत्यानेन काण्डानुसमयमाह—कृत्स्न-
मेकैकमित्यादिनाऽपवर्जयतीत्यन्तेन सूत्रेण । आञ्जनप्रभृतिर्युपाञ्जनप्रभृति द्विरशनं
द्वाभ्यां द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिव्ययतीत्यन्तेन स्थविमर्शनीयासि प्रवयतीति विधिनाऽप-
वर्जयति । अपवर्गः समासिस्तं गमयतीत्यर्थः । मीमांसकाश्चाऽऽहुः—वचनास्तु परि-
व्ययणान्तमञ्जनादीति । तत्रोपशयस्य निखननाभावादवटसंस्कारा निवर्तन्ते । पास्नी-
वतस्य तु सर्वेऽप्युत्तरत्र भविष्यन्ति ।

प्रतियूपः स्वरवः ।

यूपः स्वरोः प्रयोजको न तु पञ्चञ्जनमतो न प्रतिपशु भवन्तीति भावः । द्विवः
सूनवः स्येति तत्रेण स्वरूपाभासञ्जानामादानं तेषां विभवन्ति तत्रमह्वानीति सूत्राद-
न्तरिक्षस्य त्वेत्यनूहेनावगूहनं यूपभेदाज्ञोपशयस्य ।

उपरसंमितां मिनूयात्पितृलोककामस्य ।

यस्यामुपरा एव समानाः सोपरसंमितेत्युच्यते । पितृलोकं कामयतोयममानस्ये-
त्यर्थः ।

रशनसंमितां मध्ये च संमितां मनुष्यलोककामस्य ।

यस्यां रशना एव समाना यूपानां मध्यभागाश्च समानास्ताम् । अस्मिन्मनुष्यलोक
इतरेणातुलतां नुमुषुर्ननुष्यलोककाम इत्युच्यते ।

चपालसंमितामिन्द्रियकामस्य ।

यस्यां चपालाः समानास्तामिन्द्रियकामस्य, इन्द्रियं सर्वेन्द्रियपाटवं तरकाम इन्द्रिय-
काम इत्युच्यते ।

सर्वान्समान्प्रतिष्ठाकामस्य ।

मिनूयादिति सर्वत्र शेषः । उपरसंमितामित्युपराणामायामसाध्यमवगन्तव्यम् ।
यन्मध्यसंमितत्वं रशनसंमितत्वं च तदुपमध्यानां रशनानां च तिर्यक्त्वस्याप्येतस्मा-
भ्यम् । यच्चपालसंमितत्वं तच्चपालवृत्त्वसाध्यम् । एतदर्थे प्रमाणीभूतं सूत्रमायामत
उपराणीत्येतदारभ्य प्रथिञ्जश्चपालानीत्येतदन्तमग्रे वक्ष्यते ।

ये त्रयो मध्यमास्तान्समान्प्रशुकामस्य व्यति-

पजेदितरान्प्रजपैवैनं पशुभिर्यतिपजति ।

मध्यमा मध्यतना ये त्रयो यूपान्समान्कुर्यात्प्रशुकामस्य । मध्यतनेभ्य इतरान्द्व-
तिषनेत् । एकैकान्तरिता मध्यमेभ्य इतरे ये ते न समा भवन्ति किं तु विषमा एवाऽऽ-
भवन्ति । एतेन व्यतिपक्षेणैवं यजमानं प्रजया पशुभिश्च व्यतिषिक्तं विशेषेणातिषिक्तं
समृद्धं करोतीत्यर्थः । उपयोः पार्श्वयोरभिष्टादेकैकान्तरितास्ते न समा भवन्ती-
तरे विषमा एव व्यतिपक्ष इत्यापस्तम्भः ।

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य

मिनूयादुत्तरार्धं वर्षिष्ठमथेतरान्हसीयसः ।

यं यजमानं प्रमायुको श्रुतिं मरणशास्त्री स्यादिति यः कामयेत तस्य यजमा-
नस्य गर्तमितमेकादशिनयूपानां गर्तेन मितं परिमाणं मिनूयात् । गर्तमितस्वरूपमाह—
उत्तरार्धं वर्षिष्ठमथेतरान्हसीयस इत्यनेन । इयं पारिभाषिकी संज्ञा । उत्तरार्धे भव
उत्तरार्धस्तमुत्तरार्धं वर्षिष्ठं स्पष्टम् । अयशब्दः क्रमार्थः । उत्तरार्धस्य वर्षि-
ष्ठस्वसंपादनोत्तरमितरेषु हसीयस्वसंपादनमिति ।

दक्षिणार्धं वर्षिष्ठं मिनूयात्स्वर्गका-

मस्याथेतरान्हसीयसो हसीयसः ।

अत्र वर्षिष्ठता वैधेयं । हसीयसो हसीयस इति वीप्साश्चवणादितरेषां किञ्चिदिक-

विदुत्तरोत्तरं हसीयस्त्वमितिज्ञापनार्थं पूर्वत्र वीप्सया अश्रवणादुत्तरोत्तरं हसीयस्त्वं नास्ति किंतु तुष्टयं हसीयस्त्वमिति ।

आरात्रामभिचरतस्तेषामग्निष्ठं वर्षि-

ष्ठमधेतरान्हसीयसो हसीयसः ।

आरात्रास्वरूपं तेषामग्निष्ठं वर्षिष्ठमधेतरान्हसीयसो हसीयस इत्येतेन सूत्रेणोच्यते । अत्रापि वर्षिष्ठता देव्येण । पूर्वत्रद्वीप्साश्रवणादितरेषां किंचित्किंचिदुत्तरोत्तरं हसीयस्त्वम् । आरात्रास्वरूपं स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—मध्य उन्नता भवत्यनुपूर्वमन्तौ निनताविति । अग्निष्ठ उन्नतो भवति ततः प्रभृति क्रमेणान्ता निनता भवन्ति दक्षिणत उत्तरतश्चेषाऽऽरात्रेत्यर्थः । आरमिवाग्रं मध्यभागो यस्याः साऽऽरात्रेति । आरशब्देनोच्यते ।

समवस्त्रादिर्णीं वृष्टिकामस्य तेषामग्निष्ठ*

हसिष्ठमधेतरान्वर्षीयसो वर्षीयसः ।

तेषां युवानां मध्येऽग्निष्ठं हसिष्ठमितरान्वर्षीयसो वर्षीयसः । वर्षीयसो वर्षीयस इति वीप्सया क्रमेणोत्तरोत्तरमग्निष्ठव्यतिरिक्तानां वर्षीयसः । अपशब्दः क्रमार्थोऽग्निष्ठस्य हसीयस्त्वसंपादनोत्तरमितरेषु क्रमाद्वर्षीयस्त्वसंपादनमिति । सम्पगवस्त्रावणमुखप्रदेशादाकाशात् । निनतायां पृथिव्यां सम्पकूस्त्रावणमिव यस्यां सा समवस्त्रादिणीति । वृष्टिर्वर्षणम् ।

व्यत्यस्तं भ्रातृव्यवतो ह्रस्वं दीर्घं च व्यतिषजेत् ।

ह्रस्वं दीर्घं च व्यत्यस्तमेकैकान्तरितं व्यतिषजेद्योजयेदित्यर्थः । स्पष्टममुमर्षमाहाऽऽपस्तम्बः—व्यतिषक्तां भ्रातृव्यवत उभयोः पार्श्वयोरग्निष्ठादेकैकान्तरितास्तेन समा भवन्तीतरे त्रिषमा एष व्यतिषक् इति ।

यदि कामयेत विद्वक्षत्रादोजीयसी स्यादिति येऽ-

ग्निष्ठादक्षिणे तान्वर्षीयसो वर्षीयसो मिनूयात् ।

यदि यजमानः क्षत्रात्क्षत्रियजातेर्विद्वैश्यजातिरोजीयसी वलीयसी स्यादिति कामयेत तदा येऽग्निष्ठादक्षिणतो यूपास्तान्वर्षीयसो वर्षीयस उत्तरोत्तरं क्रमेण मिनूयादध्वर्युरित्यर्थः ।

यदि कामयेत क्षत्रं विश ओजीयः स्यादिति येऽग्निष्ठा-

दुत्तरे तान्वर्षीयसो वर्षीयसो मिनूयात् ॥ २२ ॥

क्षत्रं क्षत्रियजातिर्विशो वैश्यजातेरोजीयो बलिष्ठं स्यादिति यदि यजमानः कामयेत तदा येऽग्निष्ठादुत्तरे तान्वर्षीयसो वर्षीयस उत्तरोत्तरं क्रमेण मिनूयादित्यर्थः । अर्थादुभयत्रावशिष्टानां हसीयस्त्वम् ।

आयामत उपराणि समानानि स्युस्तिर्यक्तो
मध्यानि रशनाश्च प्रथिन्नश्चालानि ।

आयामतो दैर्घ्येण समानान्युपराणि भवन्ति । मध्यानि रशनाश्च तिर्यक्तस्तिर्यक्त्वेन
समानानि भवन्ति । प्रथिन्नः स्थाल्येन चचालानि समानानि भवन्ति । उपरसंमितां
मिनुयात्, रशनसंमितां मध्येन संमितां मिनुयाच्चपालसंमितां मिनुयादित्येतेषूपयुज्यत
इदं सूत्रम् ।

उपशयमरुत्वा द्वाभ्यां रशनाभ्यां परि-
वीयाग्रेण दक्षिणार्धं यूपं निदध्यात् ।

दक्षिणार्धे भवो दक्षिणार्धस्तं दक्षिणार्धं यूपमग्रेणोपशयं निदध्यात् । दक्षिणेन
वेत्यापस्तम्भः ।

यद्यभिचरेदिदमहममुमामुष्यायणमिन्द्रस्य वज्रे-
णाभिनिदधामीति प्राञ्चमुपशयं निदध्यात् ।

अभिचार एव प्रागग्रयूपनिधानं न तु नित्यतया निधाने सूत्रकृता प्राक्त्वस्यात्रैव
विधानात् । तेनाऽऽपस्तम्बोक्तं प्राक्त्वं न नित्यतया निधाने भवति । अमुमित्यत्र
द्वितीयाविभक्त्येकवचनान्नव्यावहारिकनाम्नो ग्रहणम् । तच्च शर्मन् ब्राह्मणस्य येन
व्यवहित इति वासिष्ठसूत्रात् । आमुष्यायणमित्यनेन गात्रप्रयुक्तनामनिर्देशः । यथा
वासिष्ठमिति । येन व्यवहित इति वासिष्ठसूत्राच्छर्मन्तता व्यावहारिकनामविषय
एव नान्यनामसु ।

पशुकाल आग्नेयमसितंशीर्षमग्निष्ठ उपाकरोति सार-
स्वतीं मेषीमुत्तरतः सौम्यं वधुं दक्षिणत एवं व्यत्यासं
दक्षिणापवर्गान्पौष्णं इयामं शितिपृष्ठं बार्ह-
स्पत्यं शिल्पं वैश्वदेवमैन्द्रवरुणं मारुतं कल्पाषमैन्द्रा-
ग्रं संहितमधोरामं सावित्रं वारुणं पेश्वमुत्तमम् ।

अमितं कृष्णं शिरो यस्य सोऽमितशीर्षः । भेवा(शीर्ष)शब्देन मुलमप्युपलक्ष्यते ।
मेषी प्रसिद्धा । वधुः कपिलः । इयामः कृष्णः सर्वोऽपि । शितिपृष्ठः श्वनपृष्ठः ।
शिल्पो लवणवर्णः । अरुणो लोहितवर्णः । कल्पाषः कृष्णविन्दुयुक्तवर्णान्तरः ।
संहितोऽन्यवर्णमिश्रितवर्णः । अधोराम उदरप्रदेशे कृष्णवर्णः । पेश्वोऽपगतपुंको
मेपः । अग्निष्ठेऽग्निष्ठयूपमपि आग्नेयमसितशीर्षमुपाकरोति । सारस्वतीं मेषीमुत्तरयूपे
सौम्यं वधुं दक्षिणयूपे पौष्णं इयामं, तदुत्तरयूपे बार्हस्पत्यं शितिपृष्ठं दक्षिणयूपे

वैश्वदेवं शिल्पमुत्तरयूपे, ऐन्द्रमरुणं दक्षिणयूपे मारुतं कल्माषमुत्तरयूपे, ऐन्द्राग्रं
संहितं दक्षिणयूपे सावित्रमधोराममुत्तरयूपे वारुणं पेतवं दक्षिणयूपे । एवं व्यत्यामं
व्यत्यस्य व्यत्यस्य दक्षिणापवर्गानितान्पशूनुपाकरोति । एवमुत्तरमुत्तरमुपाकृत्य दक्षिणं
दक्षिणमुपकुर्वन्नितरान्पौष्णादीनपि पशूनुपाकरोति । तत्र व्यत्यासक्रमादर्थासिद्धे दक्षि-
णापवर्गत्वे पुनर्वचनं यत्राप्येकयूपे पश्चेत्कादशिनी तत्राप्येवमपवर्गार्थम् । नैतेषां
पशूनामुपाकरणकाले प्राच्यादिदिगभिमुखत्वनिवमः । अर्धादेवोत्तमत्वे सिद्ध उत्तमवचनं
वक्ष्यमाण ऐन्द्रस्य लोके वारुणमालभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रमित्यनेन सूत्रेण विहिते
स्थानव्यत्यासेऽपि वारुण एवोत्तम इत्येतदर्थम् ।

यदि कामयेत योऽवगतः सोऽपरुध्यतां योऽप-
रुद्धः सोऽवगच्छत्वित् ऐन्द्रस्य लोके वारुणमा-
लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रं य एवावगतः
सोऽपरुध्यते योऽपरुद्धः सोऽवगच्छति ।

यदि यजमानो योऽवगतो द्वेष्यः किञ्चिदपरुध्य प्राप्तराज्यः स्यात्सोऽपरुध्यताभि-
श्रयार्थाद्भ्रष्टो भवतु । यस्तु तेनापरुद्धोऽपरुद्धः सोऽवगच्छतु प्राप्तैश्वर्यो भवतु इति यो
यजमानः कामयेत तदाऽध्वर्युरेतादृशयजमानकर्तृके कर्मणि ऐन्द्रस्य लोके स्थाने
वारुणं पशुमालभेत वारुणस्य पशुलोक ऐन्द्रं पशुमालभेत । एतत्फलं य एवावगतः
सोऽपरुध्यते योऽपरुद्धः सोऽवगच्छति । गतार्थं कामनावाक्येनैवेदम् ।

यदि कामयेत प्रजा मुखेयुरिति पशून्व्य-
तिषजेदिति प्रजा एव मोहयति ।

प्रजा मुखेयुः प्रजा मोहं गच्छेयुरिति यदि यजमानः कामयेत तदैकैकान्तरितान्प-
शूनुपाकुर्यादेष व्यतिषङ्गो नाम । यथाऽग्निष्ठ आग्नेयमुपाकृत्य सौम्यमुत्तर आलपत्ते
ततः सारस्वतीं मेघीं दक्षिणे बार्हस्पत्यमुत्तरे पौष्णं दक्षिण ऐन्द्रमुत्तरे वैश्वदेवं दक्षिण
ऐन्द्राग्रमुत्तरे मारुतं दक्षिणे वारुणमुत्तरे सावित्रं दक्षिणे । एष पशूनां व्यतिषङ्गः ।
अस्मिन्करूपे वारुणं पेतवमुत्तममित्यस्य बाधः । स्थानव्यतिषङ्गमात्रं वाऽत्र । पश-
वस्तु क्रमेणैवोपाकरणीया इति पक्षे दक्षिणापवर्गानित्यस्य बाधः । एतत्फलमाह प्रजा
एव मोहयतीत्यनेन ।

यदभि वा हतोऽपि वारुणमालभेत प्रजा वरुणो
गृहीयाद्दक्षिणत उदञ्चमालभतेऽप वा हतः ।

अपामिति पञ्ची द्वितीयाभि । संमुखं समीपं स्वगृहसमीपं नद्या-

दिग्ता औष आगच्छेयुरिति वो यजमानः कामयेत तदा प्राञ्चं वारुणमाळभेतः तत्तदा
प्रजा वरुणो गृह्णीयात् । प्रजा वरुणो गृह्णीयादिति दोषश्रवणात्प्रत्यङ्मुखमेवोपाकुर्यात् ।
एतावता नैव दोषोऽभिवाहतो (?) भवति । दक्षिणत उदङ्मुखमाळभतेऽप वा हतः

आरण्यं पशुमाखुं वोपशये निर्दिशत्यसौ ते पशुरिति
निर्दिशेद्यं द्विष्याद्यादि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ह्यात् ।

उपशय आरण्यं पशुं गवयाद्यन्यतममाखुं वा पशुत्वेन वृद्ध्या निर्दिशेद्यथा गक-
यस्ते पशुराखुस्ते पशुरिति । अथ वा यं द्विष्यात्तमेव द्वेष्यं पशुत्वेन निर्दिशेदमुकस्ते-
पशुरिति । यदि न द्विष्याद्वेष्यो नास्त्येव तदाऽऽखुस्ते पशुरिति ह्यात् । यस्तु
संततमपि द्वेष्यन्नपि न द्विषते तस्याऽऽखुस्ते पशुरित्येव निर्देशो न गवयाद्यन्यतमो
विकल्पते । केवलं द्वेषैव न स्वयं द्विष्यमाणस्तदा पूर्वं एव विधिः । सति द्वेष्ये द्विष्य-
माणे च पूर्वतरो विधिविकल्पते । सत्यपि तस्मिन्नद्विष्यमाणे त्वयगेक विधिरिति ।

सर्वेषां प्रतिपशु बर्हिषि वपाश्रपण्यः

कुम्भ्यो षडयशूलाः पुंसशाखाश्च ।

पशुसमुदायापेक्षं बर्हिरादिषु बहुवचनम् । बर्हिरादीनि यथाविद्विज्ञानि प्रतिपशु
भवन्तीत्यर्थः ।

तद्यजम्रेहरणमग्निगुरुत्तमः प्रयाजस्तथा पूर्वः परिवष्योऽन्ततः
संस्रसहोषो रशनानामुदसनमुत्तरः परिवष्यो वपाश्रप-
णीनामनुमहरणमभिहोषो मार्जनं वरदानं च ॥ २३ ॥

एतान्यङ्गानि सर्वेषां पशूनां तन्त्रेण भवन्ति । प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेन
द्रव्यपृषवस्वेऽम्पावर्तते यथाऽऽन्यग्रहणे लवने स्तरणे घेति सूत्रस्याऽऽन्यग्रहणादि-
वत्पशूनामपि द्रव्यभेदादत्रापि प्रवृत्तेश्च । अग्निहरणादीनां प्रतिपश्वानुत्तौ प्रासायाम-
तेषु तन्त्रविधानम् । तत्रायं कर्मक्रमः—सर्वान्पशून्नापयित्वेव त्वेति मन्त्रावृत्त्या बर्हिषी
आदायोपवीरसीति षडशाखास्रमये त्वा जुष्टमुपाकरोम्युषो देवानित्याग्नेयमग्नि-
ष्टसमीपमासितशीर्षमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निघ्नति । पुनरिषे त्वेत्यादि
सरस्वत्ये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि अग्निष्टस्योत्तरस्मिन्पूषे मेषीमुपाकरोति । निघ्नति
प्रज्ञाते बर्हिषी पुनरिषे त्वेत्यादि सोम्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यग्निष्टस्य दक्षिणे
यूपे वधुं सौम्यमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निघ्नति पुनरिषे त्वेत्यादि पूष्णे

* अत्र 'सन्तमपि द्वेष्यं न द्विषे' इत्यपेक्षितम् ।

त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यग्निष्ठस्योत्तरस्मिन्पुषे पौष्णं श्याममुपाकरोति प्रज्ञाते बर्हिषी
निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि बृहस्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्याग्निष्ठस्य दक्षिणे शिति-
पृष्ठं बर्हिस्पत्यमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि विश्वेभ्यो देवे-
भ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्याग्निष्ठस्योत्तरस्मिन्अशिल्पं वैश्वदेवमुपाकरोति । प्रज्ञाते
बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादीन्द्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि अग्निष्ठस्य दक्षिणेऽ-
रुणमैन्द्रमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि मरुभ्यस्त्वा जुष्टमुपा-
करोमीत्याग्निष्ठस्योत्तरस्मिन्कल्माषं मारुतमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे
त्वेत्यादीन्द्राग्निष्ठां त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्याग्निष्ठस्य दक्षिणे संहितमैन्द्राग्निमुपाकरोति ।
प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि सावित्रे त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि अग्निष्ठ-
स्योत्तरस्मिन्नेधोरामं सावित्रमुपाकरोति । प्रज्ञाते बर्हिषी निधाय पुनरिषे त्वेत्यादि
वरुणाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्याग्निष्ठस्य दक्षिणे पेत्य वारुणमुपाकरोति । तत उपाकृतेषु
पशुषु आरण्यपशुनिर्देशं द्वेष्यानिर्देशं बोपशय्युपे कृत्वेपाकृत्य पञ्च जुहोति ।
एतस्य होमस्य विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात्तन्त्रेणैव होमः । तत्र पशूनां बहुत्वा-
त्पश्वभिधानशब्देषु बहुवचनान्त उहः सर्वत्र । सुवर्षा यात० प्रतितिष्ठत० निष्क्रीता
इमे० यन्तु० बध्यमानान्० उपाकृताञ्छशमानान्यद० अपियन्तु पायः० जीवशब्देऽ-
प्यहं केचिदिच्छन्ति । ततो मन्थनं तन्त्रेण विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्राददृष्टार्थ-
त्वस्य प्रत्यक्षतःसिद्धत्वात् । सावित्रेण रशनादानादि नियोजनान्तमेकैकस्य ।
अविभवन्ति प्रत्यक्षार्थानि प्रतिसंस्कारमभ्यावर्तन्त इति सूत्रात् । संयुक्तानि त्वेकाप-
वर्गाणीति परिभाषया कृत्स्नमेकैकमपवर्जयतीति सूत्रात्काण्डानुसमयः । यूपस्य दक्षि-
णतः पशुनियोजनं पूर्वोक्तक्रमेण । प्रोक्षणाद्यष्टादुपोक्षणान्तमेकैकस्य क्रमेण
करोति । सर्वेषां मध्यकरणत्वरूपयोजनैक्यात्संयुक्तत्वं संयुक्तत्वादधस्तादुपोक्षणा-
न्तानां पदार्थानामेव कर्मत्वम् । कृत्स्नमेकैकमपवर्जयतीति सूत्रात्संयुक्तानि त्वेकाप-
वर्गाणीति सूत्राच्च । स्वदत्तैनामिति मेष्यां मन्त्र उहः । स्रुच्यमाचार्य प्रत्याक्रम्य सं ते
प्राण इत्यादि सं यज्ञपतिराशिषेत्यन्तं क्रमेण सर्वेषाम् । अञ्जनरूपपदार्थस्यैकत्वात् । ततो
ध्रुवात्मज्ञनादि दश प्रयाजास्तेषां तन्त्रमेव । विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात् । नचोत्तमप्र-
याजस्य तन्त्रविधानादेषां तन्त्रं न भवतीति वाच्यम् । अन्तिमप्रयाजस्य निष्पन्नवपारू-
पद्रव्यसंस्कारकत्वेन संनिहितत्वेन च साक्षादुपकारकत्वात्प्रतिवर्षं प्राप्तिः शक्नुता स्यात्त-
न्निवृत्त्यर्थं वचनस्याऽऽवश्यकत्वात् । इतरेषां प्रयाजानां तु वपारूपद्रव्याधारसंस्का-
रकत्वेन संनिहितत्वाभावेन च साक्षादुपकारकत्वाभावादार्थदेवाऽऽवृत्तेरप्राप्तेर्न तन्त्रवि-
धाने सूत्रं कृतपाचार्येण । दशप्रयाजेऽप्यनन्तरं जुह्वा प्रथमं स्वरुमङ्कत्वा स्वधितिं
आङ्कत्वाऽऽग्नेयपशोः शिरोञ्जनादि श्रेयस्यज्ञानान्तं करोति । स्वधितिरेक एव ।
तस्य च पुनः पुनरञ्जनं पूर्वकृतञ्जनाज्यस्य पूर्वपशौ विनियुक्तत्वात् । पूर्वरीत्या

सर्वेषां पशूनां तत्तत्स्वर्जनादि कृत्वा शिरोजनादि श्रोण्यज्जनान्तमेकैकस्य क्रमेण करोति । श्मिन्ने स्वधितिप्रदानान्ते तस्य तस्य स्वरोः क्रमेण तत्तत्स्वस्वस्थान उपगू-
 ह्यं श्मिन्ने स्वधितिं प्रयच्छति यथास्थानं स्वरुमवगूह्यति पशुमुखे श्मिन्ने स्वधितेः
 प्रदानानन्तरं स्वर्जवगूहनस्य विहितत्वात् । अवगूहनपर्यन्तं क्रमेण प्रज्ञाताः स्वरो
 भूमावेव स्थापिता भवेयुः । पर्याग्निकरणं तन्त्रेण विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात् ।
 पर्याग्निस्यः क्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रैष ऊहः । यत्तु केचित्परिणो हियमाणो योऽग्निरि-
 त्यन्यभिधानादनूह इति वदन्ति तदयुक्तम् । पर्याग्न करोति पर्याग्नि कृत्वेत्यादौ
 नपुंसकलिङ्गानुपपत्तेः । ननु तथापि गर्भेषां पशौ पर्याग्नौ क्रियमाणे जुहोतीति श्रुतौ
 पुंलिङ्गानुपपत्तिः पर्याग्नौ क्रियमाणायामिति तदा स्यात् । नायमास्ति दोषः । तत्र
 पशोर्विशेष्यत्वेन पुंलिङ्गाविरोधात् । तस्मिन् एक एवोहः । पर्याग्निकरणं सकृद्गृहीतेनै-
 वोऽस्मिन्नेन । तत्र प्रतिपशु पर्याग्निकरणम् । द्रव्यपृथक्त्वेऽप्यवर्तत इति सूत्रात् ।
 तत्रापाव्यहोमः प्रथमवष्टैकादशसंख्याविशिष्टपशूनां पर्याग्निकरणे प्रथमे प्रथमापाव्य-
 होमः । षष्ठे द्वितीयापाव्यहोमः । एकादशे तृतीयापाव्यहोमः । पर्याग्नौ क्रियमाणे
 इतिवर्तमानान्येकशान्त्रयोगात् । तत्रोपाकृताञ्छमानान्यदस्थाज्जीवं देवानामपियत्तु
 पाथ इति पूर्ववद्दहः । क्रमेण पशून्मुच्योऽऽप्य प्रत्याध्रावित उप प्रेष्य होतृहव्या
 देवेभ्य इति प्रैषः सकृदेव । विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात् । रेवतीर्यज्ञपति
 प्रियदा विशतेति मन्त्रेण नहिर्ध्यां वपाश्रपणीभ्यां षष्ठशाखाया च पश्चारम्भः पशुसं-
 स्कारकत्वात्प्रतिपशु । यत्तु मुख्यस्यैव पशोरन्वारम्भं केचिदिच्छन्ति तदसत् ।
 विभवन्तं तन्त्रमङ्गानीति सूत्रविरोधाद्वाहर्षपश्रपणीषष्ठशाखानां भेदेन प्रतिपश्चारम्भ-
 स्वार्थादेव सिद्धेऽत्र । नहि अन्यदीयवर्हिषपाश्रपणीषष्ठशाखाभिरन्यस्य पशोरारम्भः
 संस्कारोपयोगी भवति । एतेन यावतां पशूनामन्वारम्भस्तन्त्रेण संभवति तावत्सु
 तन्त्रमित्यपि निरस्तम् । यजमानाभिमन्त्रणं तन्त्रेण विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात् ।
 अत्र नानाप्राणो यजमानस्य पशुभिर्यज्ञमिति विशेषो मन्त्रे । अग्नेर्हरणं तन्त्रं तन्त्रमग्ने-
 र्हरणमिति सूत्रात् । एतस्याग्नेः पाकप्रयोजनत्वेन प्रत्यसार्थत्वाद्द्रव्यपृथक्त्वेऽप्यवर्तत
 इति सूत्राच्च प्रतिपशु प्राप्नो तन्त्रमग्नेर्हरणमिति वचनम् । एकस्यैवाग्नेः पुरस्ताज्यने
 पाकरूपदृष्टप्रयोजनबलवत्त्वानुरोधेन रक्षोपहननरूपादृष्टफडस्यापि सिद्धेरिति भावः ।
 यावच्छामित्रदेशनपर्यन्तं तावत्पर्यन्तमन्वारम्भ इति नियमाभावः । एतादृशवचनमावात् ।
 पशूनां नयनेऽनुग्रहमाह बौधायनः—यथाऽऽग्नेयमेवाध्वर्युर्नवाश्रपणीभ्यामन्वारभते पृथगि-
 त्तरान्परिकर्मिण उदञ्चो नयन्त्यनुपूर्वमप्यतिपशन्त इति । अन्वारम्भः पृथक्पृथगेव भवति
 न शमितकर्तृकं परिकर्मिकर्तृकं वा । अग्निगुस्तन्त्रेण । द्रव्यपृथक्त्वेऽप्यवर्तत इति
 प्राप्ताविद् वचनम् । तन्त्रेण याजुषहोत्रानुमारिप्रयोगः—देव्याः शमितार उत० मेधपति-
 भ्यो मेधान्भ्यो आर्भ्यो० रन्वेनान्माता० उदीचीनानेषां० पृथिवीं० शरीराणि एकधे-

कथेषां त्वत्त आच्छद्यतात्पुरा पुरा नाम्या अपिशसो वषा उत्खिदतः दन्तरन्तरेवोष्माणं
 वारयतात् । श्येनेषां वसाः सति कृणुतात्प्रशसा बाहूच्छ्रद्धादीषणि कश्यपेवाः सान-
 च्छिद्राः श्रोणीः कवषोरुन्लेकपर्णाष्टीवतः षड्विंशतिः षड्विंशतिरेषां षड्कयस्ता
 अनु० गात्रं गात्रमेषामनू० वनिष्टूनेषां मारा० ताविमान्यशूच्छूपयतो० नामिरुप म
 मेदो हविरित्यनूखानीति । आश्वलायनः पुरातरिति चैक इति च । स एव मुख्यक्रमेण
 पशुच्छ्रमिता नयति क्रमेण शमितैर्न कण्ठे बद्ध्वा नयतीति वाजसनेयिष्मिन् । उत्तरेण
 चात्वालं शमितदेशस्तस्मिन्नाग्नीध्रेणोत्सुकनिधाने कृते तत्तद्दार्ढ्यैः समस्य तनुवा मवे-
 स्युदकसंस्पर्शं प्राक्संस्पर्शं वा न्यस्यति । संज्ञपनप्रैपस्तश्रेण विभवन्ति तन्म्रमङ्गानीति
 सूत्रात् । अमायून्कृष्यतः संज्ञपयताच्छ्रुक्त्यान्म्रमृतादिति । शक्यशब्दस्यानूहो वा
 क्रियाविशेषत्वात् । यजमानजपस्तश्रेण विभवन्ति तन्म्रमङ्गानीति सूत्रान् । स्वर्षिदः स्य
 स्वर्षित्त्वा स्वरित० लोकविदः स्य लोकं वित्त्वा लोकमित० गातुविदः स्य गातुं वित्त्वा
 गातुमित० नापविदः स्य नाथं वित्त्वा नाथमित० न वा उवेतान्स्त्रियध्वे न रिष्यथ
 देवाः इदिथ० दृष्टकृतस्तत्र वा दे० आशानां वा आशा० यजमानाभिमन्त्रणं पूर्ववत् ।
 पृषदाज्यावेक्षणं तन्म्रम् । पृषदान्यस्यैवैकत्वात्, एतस्य तु पृषदाज्यसंस्कास्त्वात् ।
 नैमित्तिककरणाभिमन्त्रणमपि तन्म्रम् । विभवन्ति तन्म्रमङ्गानीति सूत्रात् । यो नो
 द्वेष्टयतु तस्मै रमध्वमनागस इत्यूहः । पूर्वं इति विशेषणं पूर्वं परिवप्यः
 स्वाहा देवेभ्य इति उत्तमप्रयाजस्य पूर्वपरिवप्यहोमात्प्राक्सत्त्वात्पूर्वमुत्तमप्रयाजम-
 हणं पूर्वपरिवप्यहोमस्यानन्तरं ग्रहणम् । एतच्छतुष्टयमपि क्रमप्राप्तं संज्ञसहोमर-
 शनोदसनयोरनन्तरमुत्तमप्रयाजपूर्वपरिवप्यहोमयोर्ग्रहणे कर्मक्रमानुरोधात्कर्तव्ये व्यत्या-
 सेन विधानमाद्यपदार्थस्य संनिधिकर्तव्या अग्निहरणाधिगूतमप्रयाजास्तथा पूर्वं परि-
 वप्य इतिप्रदर्शनार्थम् । तेनाग्नेहरणाधिगूतमप्रयाजा आदावेव भवन्ति । अथ
 वैवं योचना—अग्ने तयाशब्दस्य दर्शनात्पूर्वत्र दृष्टान्तार्थको यथाशब्दोऽध्याहा-
 रस्तु सिद्ध एव । स चाऽऽद्यपदार्थद्वय एव न तूत्तमप्रयाजेऽपि । प्रयाजस्य प्रधानात्पूर्-
 र्वतायाः सर्वमतप्रासिद्धत्वात् । अग्निमतयाशब्दस्तु देहछीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति यथै-
 तत्पदार्थद्वयं तथोत्तमः प्रयाजस्तथा पूर्वं परिवप्यहोम इत्यर्थः । अथवा संनिधिपदार्थ
 एव यथा शब्दाध्याहारो यथोत्तमः प्रयाजस्तथा पूर्वपरिवप्यहोम इति । अन्ते कर्तव्यं
 कर्म संज्ञसहोमो रशानानामुदसनरूपचात्वालनिवानकर्म चेति प्रदर्शनाय व्यत्यासेनो-
 भयोरेतयोः कर्मणोर्ग्रहणम् । पूर्वपरिवप्योत्तरपरिवप्यवषाश्रपण्यनुग्रहणसंज्ञावाभिहोम-
 मार्जनवरदानानां प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेन द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति परि-
 माषामुत्राश्च तत्तद्वपायागान्ते प्रासाविदं सूत्रम् । वेपिद्वं ततो नो अमयं कृत ।।

प्रनाम्पः सर्वाभ्यो मृडत० न्यपदत० कृत० मृडत० वाशिद्वं० कृत० मृडत० समु-
 रकमिद्वं० कृत० मृडत० निमेहप० कृत० मृडत० शकृत्कुरुप० कृत० मृडत० एत-
 त्प्रायश्चित्तद्वयं सूत्रान्तरीयम् । एतद्वयमपलक्षणपरत्वेनाऽऽनेयम् । सपज्ञार्थं० कृत०
 मृडत० एतत्प्रायश्चित्तमकामसंज्ञपननित्तम् । अकामसंज्ञपनं स्वतःसिद्धं मरणम् ।
 पलायिद्वं० कृत० मृडत० निषण्णस्योत्थापने मन्त्रावृत्तिः । संज्ञसहोममध्ये यत्पशो
 वायुमकृषतोरो वा पद्भिराघ्नत इति ऊहः । शमितार उपे० पाशेभ्यः पशून्प्रमुञ्चत०
 अरातीयन्तमघरं कृणोमि यं द्विप्मस्तस्मिन्प्रतिमुञ्चामि पाशानिति । तत्तदेकशूलया तां
 तां रशानामुपसृज्य तन्त्रेण चात्वाळे न्यासस्तासां पूर्णपात्रानयनादिमार्जनान्तं तन्त्रम् ।
 विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात् । वाक् आप्यायतामित्याप्यायनं प्रतिपश्चावर्तते ।
 अविभवन्त्यावर्तन्ते प्रत्यक्षार्थानीति सूत्रात् । अवशेषनिनयनं तन्त्रम् । विभवन्ति
 तन्त्रमङ्गानीति । पशौ तृणान्तर्धानादि उत्कृन्तनान्तमेकैकस्याऽऽवर्तते । ओषधे प्राय-
 स्वैनामिति मेष्णामूहः । यथादेवतं वपोत्कृन्तनम् । अग्नये त्वा जुष्टामुत्कृन्तामि सर-
 स्वत्यै त्वा जुष्टामु० सोमाय त्वा जुष्टामु० पूष्णे त्वा जुष्टामु० बृहस्पतये त्वा जुष्टामु०
 विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा जुष्टामु० इन्द्राय त्वा जुष्टामु० मरुभ्यस्त्वा जुष्टामु० इन्द्राग्निभ्यं
 त्वा जुष्टामु० सवित्रे त्वा जुष्टामु० वरुणाय त्वा जुष्टामु० अच्छिन्न इति वा सर्वे-
 याम् । सर्वाण्यग्राणि पाणौ कृत्वा सर्वाणि स्थविमन्ति लोहितेनाङ्कत्वा प्रज्ञातानि
 निधाय युगपदन्ते निरस्पति । विभवन्ति तन्त्रमङ्गानीति सूत्रात् । तत्राग्राणां पाकार्थं
 विभागेन प्रतिनयनं पृथक्पृथक् । उल्मुकहरणस्य पूर्ववदेव तन्त्रम् । तन्त्रमग्नेहरणमि-
 तिवचनात् । विभागपक्षे सर्वेषामग्नीनातेकीभावं कृत्वा तस्योल्मुकस्याऽऽहरणं तन्त्रेणैव ।
 अनन्तरप्रदर्शितहेतोः । उर्वन्तरिक्षमन्विहोत्यस्मिन्मध्ये केचिद्वदन्ति तत्त्वण्डितमेव
 सवनीयनहिराहरणे । पुनरन्तारम्भणं पूर्ववत् । उपायनं तन्त्रेणैव । विभवन्ति तन्त्रम-
 ङ्गानीति सूत्रात् । उल्मुकविसर्जनं तन्त्रेणैव । अनन्तरप्रदर्शितहेतोः । वपानिग्रहणमग्र-
 प्रासनं च । सह प्रतिप्रस्थाता श्रययति । तत्तद्द्विहरस्य तस्यास्तस्या वपाया अच-
 स्ताद्वपासनम् । अभिहोमस्तन्त्रेण । एतस्य तन्त्रसाध्यकर्मसु परिगणनात् । प्रादुर्भूतेषु
 तन्त्रे स्तौकसभैषः । शृताभिधारणं तन्त्रेण । ये च आत्मानः पशुषु० आत्मन्वन्तः
 सोमवृतवन्तो हि भूत्वा देवान्गच्छत मुर्विन्दत यत्रमानाय मद्यामिति । अनुहो वा ।
 उर्ध्वसनमपि तन्त्रेणैव । दृह्यत गा० दक्षिणस्यां वेदिभोण्यां तत्तत्पुस्तशाखायां तां
 तां गनिदधाति । पुस्तशाखाभेदाद्भेदेन निधानं मन्त्रभेदश्च । वपाश्रयणीप्रवृहणमाव-
 र्तिते । अविभवन्त्यावर्तन्त इति सूत्रात् । याजमानं तन्त्रम् । इमा इन्द्रिय० माभिरि०
 ताभिर्देवा० सनेमश् शृता मयि श्रयन्ताम् । अयं य० अग्निर्होता, इति वपां वपां
 अत्यभिमर्शः । जुगादानाद्याज्यमागन्तं प्रकृतिवत्कृत्वा प्रयाजशेषेण यथाकर्म द्विरभि-

पारयति । प्रचरणकालेऽग्नये छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहेहि । आश्राव्यः प्रत्याश्रा-
 वितेऽग्नये छागस्य वपाया मेदसः प्रेष्यः स्वाहा देवेभ्यः । प्रथमवपायामेतात्रैव पूर्वः
 परिवप्यहोमः । तथा पूर्वः परिवप्य इति सूत्रात् । सरस्वत्यै मेघ्या वपाया मेदसोऽनु०
 सरस्वत्यै मेघ्या वपाया मेदसः प्रेष्य । पञ्चपशुप्रकृतित्वपक्षे ऐन्द्रे सारस्वत्यां तद्वि-
 कारेषु च दार्शपौर्णमासिकः प्रचरणकल्प इति सूत्राद्यजिषैषा एव सर्वे । मैत्राव-
 रुणव्यापारः प्रधानहविःपुत्रास्ति । अग्नीषोमीयविकारपक्षे प्रकृतिवत् । अस्मिन्पक्षेऽग्नी-
 षोमीये तद्विकारेषु चाऽऽश्वत्थालः प्रस्तर ऐतशी विधृती इत्यारभ्यामुष्णा अमुष्य
 हविषः प्रेष्यत्येतदन्तासूत्रादेनेषामग्नीषोमीयवर्षाणां पक्षे सर्वेषु पशुषु प्राप्तिः । सर-
 स्वत्या अहं देवयज्यया वाचमन्नाद्यं पुष्येयं सोमाय च्छा० सोमस्याहं देवयज्ययेन्द्रि-
 यावी मू० पूष्णे छा० पूष्णेऽहं देवयज्यया पुष्टिमान्पशुमान्० बृहस्पतये छा०
 बृहस्पतयेहं दे० येन्द्रियावी मू० विश्वेभ्यो देवेभ्यश्छा० विश्वेषां देवानामहं देवा दे०
 या प्राणैः सा० इन्द्राय छा० अत्र दार्शपौर्णमासिकः पक्षे प्रचरणकल्पः पक्षेऽग्नीषोमी-
 यस्य, इन्द्रस्याहं दे० येन्द्रियावी मू० मरुच्चरञ्ज० मरुगामहं दे० येन्द्रियावी मू०
 इन्द्राग्निभ्यां छा० इन्द्राग्निगोरहं दे० येन्द्रियावी मू० सवित्र उपांशु । अथोचैः,
 छाग० सर्वत्रोपांशु सवित्तैककपालयोर्देवता यजतीति चातुर्मास्यसूत्रात्सर्वत्र सवितु-
 शब्द उपांशु । देवतावाचिनां पशानामन्येषामप्युपांशुत्वमाश्रयानेनोक्तम्—आद-
 द्धमञ्जुपत्करद्वयमीदिति देवतानामिति । एतत्प्रयोगस्तु मैत्रावरुणप्रयोगे स्पष्टी भवि-
 ष्यति । सवितुरहं दे० येन्द्रियावी मू० बरुगाय मेपस्य व० । अत्रोत्तरपरिवप्यहोमः ।
 बरुणस्याहं देवयेन्द्रियावी मू० वपाश्रवणानां प्रहरणं तन्नेण । स्वहोर्ध्वनभमं मारुर्न
 गच्छतेति ऊहः । संस्त्रावणं च । चात्वाले मार्जनं तन्नेण । विभवन्ति तन्मद्रानीति
 सूत्रात् । ततः पशुपुरोडाशप्रचारः । आग्नेयारिवरुगान्तानां निर्वापः । ग्रीहिमयाः
 पशुपुरोडाशाः सर्वेऽप्येकादशकपाला द्वादशकपाला वा । एतेषामुपधानं, तत्तद्विकारध-
 र्मेण । तत्राऽऽग्नेयस्य प्रकृतिवत् । सारस्वतपीष्णवार्हस्पयमात्रिवारुणानामप्याग्नेय-
 विकारस्वादग्नेयाष्टकपालवर्मेण कपालोपधानम् । सौम्यवैधदेवयोरग्नीषोमीयवत् ।
 ऐन्द्रमारुतेन्द्राग्नामैन्द्रागवत् । शमितः पशून्विशाधि गुरान्मा निर्वर्षोः क्लेशः ष्टोहः
 पुरीततानि मेदांसि समववातया इति । पशुश्रवणार्थं तन्त्रं धृष्ट्यादानं क्रमेण कुम्भीना-
 मधिश्रवणमङ्गारैः परीन्धनमावपनं च क्रमेण । अथ पशुपुरोडाशयागानामनुमन्त्रणानि
 क्रमेण—अन्नादः१ वाचमन्नाद्यं पुष्येयम्२ बृहहा३ पुष्टिमान्पशुमान्४ अन्नादः५
 प्राणैः सायुज्यं ग्रमेयम्६ इन्द्रियाव्यन्नादः७ इन्द्रियाव्यन्नादः८ इन्द्रियाव्यन्नादः९
 अन्नादः१० अन्नादः११ इति क्रमेणानुमन्त्रणानि पशुषु संबदस्वेति संवादप्रयुक्तमे-
 पऊहः । जुह्वामेकं पञ्चगृहीनं गृह्णैत्वा पृषदाज्यसुर्वं चाऽऽदाम गृत् ५ हवी १ शमि-

तरित्यनूहः । नाभिरुप मा मेदो हविरित्यनूहान्नीत्याश्रलायनेन हविःशब्देऽनूहस्योक्ते-
हविष इत्यन्तो नमतीत्यनूहन्ध्याप्रकरणस्यापस्तम्बसूत्रोक्ताह्निद्राश्च । प्रथमहृदयं
तदीयहृदयशूलात्प्रवृह्य प्रथमकुम्भ्यामवधाय सं ते मनसा मन इति पृषदाज्येन
हृदयमभिवार्य स्वाहोष्मणोऽव्यधिष्या इत्युष्माणमुद्यन्तमनुमन्व्य यस्त आत्मेति कुम्भी-
गतं पशुमभिघारयति । ततः प्रत्यावृत्य पुनः पञ्चगृहीतं पृषदाज्यस्रुवं च पूर्ववदादाय
तूष्णीमेवाभिप्रव्रजति न संवादः । केचित्तु अन्यः पञ्चगृहीताज्यपृषदाज्यस्रुवावान-
यतीति वदन्ति । पूर्ववद्धृदयस्य हृदयशूलात्प्रवृहणादि यस्त आत्मेत्यभिघारणा-
न्तम् । एवं तृतीयादीनां पशूनामेकैकां कुम्भीमुद्गास्यैकैकां पञ्चहोत्रा क्रमेण तत्तत्प्ल-
सशाखायां निदधाति । दृश्ह गा दृश्हेत्यस्मिन्मध्ये नोहः किंत्वावृत्तिरेव । अविभ-
न्त्यावर्तन्त इति सूत्रात् । यस्त आत्मेति मन्त्रे वपावदूहः । इमानीन्द्रियाण्यमृतानि
वीर्याण्येभिरिन्द्राय पशवोऽधिकित्सन् । तैर्देवा० शृतानि मयि श्रयन्ताम् । अयं यज्ञः
पञ्चहोता । एतयोरप्यत्र संभवे तन्त्रमविभ- आवृत्तिः ।

तस्य तस्याभ्यावर्तते मनोता वा ।

तस्य तस्य पशोरभ्यावर्तते जुहूपभृनोर्वसाहोमहवन्त्याः समवत्तधान्यां चोपस्तृणीत
इत्यादीज्यान्तमेकैकस्याऽऽवर्तते । अविभन्त्यावर्तन्त इति सूत्रात् । मनोता वेत्यनेन
मनोतासूक्तस्याप्यावृत्तेर्नियमेन प्राप्ती विकल्पमाह मनोतासूक्तस्य । अथर्वेवं सूत्रान्वयः—
तस्य तस्य पशोरवदानकाले मनोता वाऽऽवर्तत इति मनोताविकल्पार्थमेव सूत्रकरणम् ।
जुहूपभृद्दसाहोमहवनीसमवत्तधान्युपस्तरणादीनां स्वर्थादेव प्राप्तिः । अवदानसम-
काला तावन्मनोता हविषोऽवदीयमानस्येति लिङ्गात् । तत इज्याकालेन व्यवसायत्प्र-
तिपश्चावर्तनमित्यावृत्तिरर्थत एव सिद्धी । उक्तं चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टं परिभाषासूत्रे
यनोतस्याऽऽ(ताया आ)वृत्तिर्भिलकालेष्विति । अत्र वर्तमानकालभेदादावृत्तिरिति भावः ।
अनावृत्तिपक्षोऽप्यापस्तम्बेनोक्तः—तन्त्रं वेति । एवं च सूत्रकृतः पक्षद्वयस्यापीष्टत्वाद्धि-
कल्पः कृतः सूत्रकृताऽपि । तन्त्रपक्षे कथं समकालत्वमिति चेत्सत्यम् । आग्नेयीयं
मनोता, इतरपश्चवदानकाले तु नान्यहविषो देवतायाः संस्काराय प्रभवति आग्ने-
यपश्चवदानसमकाल एवाऽऽग्नेयहविषो देवताया एकदेवतत्वारसंस्काराय प्रभवत्ये-
वेति भावः ।

सर्वेषां व्यङ्गाणि समवत्तं च ।

इदं सूत्रं प्रधानार्थतत्त्वपश्चवदानोत्तरकालमेव व्यङ्गाणां स्विष्टकृदर्थमवदानं न तु
अन्ते यागेऽपि तदेत्येतद्बोधनार्थम् । उपभृति हिरण्यशकलावधानमन्तेऽभिघारणं च ।
देवतार्थस्य तु तत्तदनन्तरमेव । समवत्तशब्देनेडावदानमपि तदा तदैव । अभिघारणं
स्वन्ते । इज्यान्तमेकैकस्य क्रमेण ।

तस्य तस्यार्धर्चे वसाहोमं जुहोति ।

दिग्बोमार्धं शेषं पात्रान्तरे स्यापथेद्दिग्भागस्थादृष्टार्थत्वाद्दिग्भवन्ति तन्मन्त्रान्नीति सूत्रादेव सूत्रकृता प्रदर्शितमेव भवति । आपस्तम्बः स्पष्टमेवेदमाह—उद्रेकान्तमवनीय दिशः प्रति यजतीति । निहितं शेषमेकीकृत्य तन्त्रेणैव दिग्बोमः । उद्रेकसमवनयनं दिग्बोमतन्त्रतासिध्यर्थमेव । अन्यथैतस्य व्यर्थत्वापत्तेः । सर्वेषां व्यङ्गाणि समवत्तं चेत्यनेनोक्तमे पशौ स्विष्टकृद्याग इति ज्ञापितमेवार्थात् । वनस्पतेरपि स्विष्टकृद्विकारत्वात्तस्यापि स्विष्टकृत्समीपस्थान एव याग इत्यपि दर्शितप्रापमेवार्थात् । आपस्तम्बेन स्पष्टमेवोक्तम्—उत्तमे पशौ वनस्पतिं स्विष्टकृतं वेति ।

सर्वेषां गुदैरुपयज उपयजति ।

उपयद्दोमस्यानूयानानुनिपातित्वात्प्रथमपशोरुपस्थितत्वेन तदीयगुदेनैवोपयाज इति शाङ्गामपाकर्तुं सर्वेषामिति वचनं प्रतिपत्त्यर्थमिति भावः । प्रत्येकहोमस्यार्धादेव निवृत्तत्वात्तन्त्रमेव । समुद्रं गच्छत स्वाहेत्येवमूहः सर्वेषु मन्त्रेषु । स्वरुहोमे षां वो घृ० वृणध्वमित्यूहः । अनूबन्ध्यापक्षेऽग्निष्टयूपस्वरुहोमो न ।

जाघनीभिश्च पत्नीः संयाजयन्ति ।

प्रतिपत्त्यर्थमिति भावः ।

अनूबन्ध्यावपायां हुतायामग्नेण शालामुखीयमधोना-
भिमचपालं द्विरशनं पात्नीवतस्य यूपं संयाज तस्मिन्-
स्त्वाष्ट्रं साण्डं लोमशं पिङ्गलं बहुरूपमुपाकरोति
पर्यग्निकृतमुत्सृज्याऽऽज्येन शेषं संस्थापयेत् ।

अनूबन्ध्यावपायां हुतायामामिक्षायाः प्रधानयागे कृते वा त्वाष्ट्रस्य पशोस्तन्त्रमा-
रभ्यते । त्वष्टा देवता यस्य स त्वाष्ट्रः । पात्नीवतस्य यूपं छिनत्तीत्यनेन पत्नीवद्विशे-
षणविशिष्टोऽत्र देवतेति प्रदर्शितम् । पत्नीवानिति देवता यस्य स पात्नीवतः ।
विशेषणप्रयुक्ताऽप्यस्मिन् यूपे संज्ञाप्रवृत्तिरिति दर्शयितुं द्विविधाऽपीयं संज्ञा श्रुतौ
प्रयुक्ता—इष्टं वपया भवत्यनिष्टं वशयाऽथ पात्नीवतेन प्रचरति तीर्थं एव प्रचरत्यथो
एतर्ह्येवास्य यामस्त्वाष्ट्र्ये भवतीति । यत्पर्याग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीत्यादि । अग्नेण
शालामुखीयमित्यनेन शालामुखीय एव प्रचारोऽस्येति सूचितम् । स्पष्टमिदमुक्त-
मापस्तम्बेन—शालामुखीये प्रचरन्तीति विज्ञायत इति । एवं चोदयनीयवत्प्राश्व-
शिके विहारे सर्वं तन्त्रमित्युक्तं भवति । अत्राग्नेर्विहृतत्वाद्दुत्तरवेद्यादीन्यर्थलुप्तानि
निवर्तन्ते । वेदिस्तु दार्शिकी क्रियते । ये चानूबन्ध्यायाः प्राकृताः संस्कारास्तेऽपि
क्रियन्ते । यथा प्राजहितपरिस्तरणोच्छपराज्यास्तरणादयः । नाभ्यधो यत्प्रमाणं ताव-

तामेतां कापेया त्रिदुस्तामतिरात्रचरम आलभेत ।

आलभेतेत्यनन्तरमितिकारोऽध्याहर्तव्यः । कपोनामन्तेवातिनः कापेयध्यायिनो वा कापेयास्तामेतामेकादशिनीमधिकृत्यैव विदुः—तामतिरात्रचरम आलभेतेति ।

ननु कोऽयमतिरात्रचरमो नाम कर्तुर्यत्रेयमालभ्या तमेव व्यनक्ति—

साऽहीनेषु लिङ्गसंयोगात् ।

सा कापेयी, अहीनेष्वेवाऽऽलभ्या भवति लिङ्गसंयोगाद्धेतोः । अतिरात्रचरमनाम्ना हीनस्य स्पष्टवसाप्रदर्शनाच्छब्दशब्दस्य हेतुत्वं नात्र युज्यते । अतः शब्दशब्दं परित्यज्य लिङ्गशब्दप्रयोगः कृतः सूत्रकृता । यत्र फलतश्चरमत्वस्य पर्यवसानं तत्र लिङ्गशब्द इत्याचार्याभिप्रायः । लिङ्ग्यते ज्ञाप्यते चरमत्वरूपोऽभिमतोऽर्थो येन तल्लिङ्गम् । अपत्यक्षः शब्दतोऽर्थो यत्रेति यावत् । तस्य संयोगः संबन्धो यत्रेत्यर्थः । अन्तिमातिरात्ररूपं लिङ्गं तस्य संबन्धोऽत्रास्तीति तेष्वेव ह्ययमतिरात्रचरमः शब्दोऽर्थतः संयुज्यते यस्मादतिरात्रा एव चरमास्तेषाम् । यथा वक्ष्यति सप्तदशे प्रश्ने त्रयोदशे खण्डे द्विरात्रप्रभृतय उपरिष्ठादतिरात्रा अहीना एकादशरात्रादिति ।

ननु सत्रेष्वप्यविशिष्टमतिरात्रचरमत्वमुपयतोतिरात्रत्वात्तेषाम् । यथा वक्ष्यति अष्टादशे प्रश्ने प्रथमखण्डे उपयतोतिरात्राणि सत्राणीति । तत्तेष्वन्यैव भवितव्यं तत्राऽऽह—

सत्रीयेतरा भवति ।

सत्राणि याऽर्हति सा सत्रीया, इतरा कापेयीव्यतिरिक्ता स्वशास्त्रोक्ता सत्रेष्वेव भवति न कापेयी सत्रेषु इत्यर्थः । येषां ह्यतिरात्रचरमत्वमेव विशेषगमकं नातिरात्र-प्रथमत्वमपि तेषामेव कापेयीव्यतिरिक्तेकादशिनीयुक्ततरेति तात्पर्यार्थः ।

अथ षोडशे प्रश्नेऽष्टादशेऽथ पशुकृत्सिरित्येतस्मिन्खण्डे गत्रामयनप्रकरणस्य एकादशिनीं प्रकृत्य प्रवृत्ते वक्ष्यति तेषु गव्यानातिरिक्तपशून्वैष्णवं वामनमेकविंश एन्द्राभं त्रिणवे वैश्वदेवं त्रयस्त्रिंशो व्यावाष्टिधिव्यां धेनुं प्रथमे छन्दो मे तस्या एष वर्त्तं वायव्यं मध्यम आदित्यामर्षिं वशासुत्तमे मैत्रावरुणीमविवाक्ये प्राजापत्यमृषभं तृपरं महाव्रत आग्नेयमुदयनीय इति लिङ्गायनिकानीति सूत्रे गव्याः पशव उक्तास्तत्र के गव्या इति आकारुक्षायामेकादशिनीप्रसङ्गाद्गव्यान्पशून्त्रैवाऽऽह—

उत्सर्षभो वशा वेहद्धेनुर्वत्सोऽनइवा-

निति गोनामभिर्गव्यान्पशून्प्रतीयात् ।

एतान्यपि गोजातीयानामेतेषां नामानि भवन्त्यतो गव्या एवैते पशवः । यत्र

गव्याः पशव आलम्ब्यन्त इति श्रुतावुक्तिर्यत्र च गव्यानतिरिक्तपशूनितिसूत्रोक्तिस्त-
मेतान्प्रतीयाजानीयादित्यर्थः ।

स्वैरितरान् ।

इतरान्यन्यन्यतिरिक्तान्यशून्स्रैः स्वस्वनामभिरेव तं तमेव प्रतीयाजतु बहुनामभिर-
नेकजातीयाः संगृह्यन्ते किंतु एकजातीयैव व्यक्तिरितिप्रसिद्धार्थमिदं सूत्रम् ।

एकदेवतेष्वनन्यदेवतव्यवेतेषु समानः

पशुपुरोडाशो भवति भवति ॥ २४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे नवमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

यथा वाजपेये सप्तदश प्राजापत्येषु सप्तदशे प्रश्नेऽष्टादशे खण्ड उक्ताः पशवो
विहितास्तेषु च पुनर्वाजपेये सर्वेषां प्रतिपशु वर्हीषि यथाश्रपण्य इत्यारम्य वरदानं
चेत्यन्तमेतत्समानं सूत्रं पुनः कृतं तत्प्रयोजनमेकदेवतपशु एकदेवतेष्वनन्यदेवतव्य-
वेतेष्विति परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेनैकदेवतपशुष्वपि पक्षे प्रतिपशुष्वपि
पुरोडाशा भवन्तीतिज्ञापनम् । न विद्यतेऽन्यदेवतं व्यवेतं व्यवधायकं येषां तेऽनन्यदे-
वताः । एतादृशा य एकदेवताः पशवस्तेषु एक एव पुरोडाशो भवतीत्यर्थः । द्विरुक्तिः
प्रश्नसमाप्तिद्योतनार्था ।

इत्योकोपादश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राशियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विसाहस्राग्निचित्पौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नाव्यायां वृत्तौ नवम-
प्रश्नस्याष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

संपूर्णोऽयं नवमः प्रश्नः ।

अथ दशमः प्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

उक्ता अग्निष्टोमादयः संस्थाः पश्चेकादशिनोयूपैकादशिन्यौ च । अपेदानोमग्नि-
ष्टोमादिष्वाकाङ्क्षितं याजमानकर्म वक्तुं शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—

अग्निष्टोमस्य याजमानं व्याख्यास्यामः ।

अग्निष्टोमस्येति वचनं मुख्यं कर्मणो नामधेयमग्निष्टोम इत्येष तस्यैव यक्ष इत्येतया
क्रियया साक्षादेवान्वयो न तु ज्योतिष्टोमसोमशब्दयोः, तयोस्तु अग्निष्टोमशब्दात्पूर्व-
मित्येतादशार्थज्ञापनार्थम् । यद्यपि यज देवपूजासंगतिकरणदानेष्वितिधारणनुशासन-
सूत्रेण यजघातोः पूजाद्यर्थकाल्पटः शतृशानचाविति सूत्रेण लडादेशशानप्रत्ययस्तेन
निष्पादितेन यजमानशब्देन देवपूजादिकर्मणां कर्ताऽऽत्मनेपदाच्च फलमोक्ता प्रतीयते
तथाऽपि योगरूढ्यात्त्रिकसाध्यकर्मणि फलमोक्ता यः स एव प्रतीयते । पूर्वेष्वयजत्यर्थेष्वपि
यजमानशब्दप्रयोगदर्शनात्, देवपूजाकर्तृदर्शनाच्च । तस्मादृत्विकर्तृके कर्मणि यः
फलमोक्ता स एव यजमानपदवाच्यः । न च कर्ममात्रफलमोक्तरि दृश्यते प्रयोग
उपनयनादिषु सामयाचारिकेष्वपि च फलमोक्तरि प्रयोगाभावात् । यजमानस्य कर्म
यत्तद्याजमानम् । पत्न्यामपि उपहृतेयं यजमानेति मन्त्रलिङ्गायजमानस्वसत्त्वात्तस्या
अपि कर्मात्रं संग्राह्यम् । तथा चैवं विग्रहवाक्यं भवति यजमानयोः कर्म यत्तद्याज-
मानमिति । यद्यपि तत्तद्वेदविहितानि होतृवेदादिसंज्ञाभिर्होत्रादिनियतकर्तृकाण्येवेति
व्यवस्थापितं तथाऽपि विशेषप्रमाणैस्तद्वाचने दंपत्योरपि कश्चित्कर्तृत्वं प्राप्तं तन्नि-
रूप्यत इत्यर्थः । अत्राऽऽदौ संकल्पात्पूर्वमेव सामर्थ्यप्रकरणमृत्विगुणप्रकरणं च
कर्तव्यम् । तद्विना कत्वसिद्धेः । तथाच सूत्रं द्रव्यप्रकरणं यजमानस्य दक्षिणादानं
ब्रह्मचर्यं जपाञ्चेति । बौधायनेन कल्पसूत्रेऽत्र स्पष्टमिदमुक्तम्—अग्निष्टोमेन यक्ष-
माणो भवति स उपकल्पयते कृष्णानिनं च कृष्णविषाणां चेत्यादिना । कर्मान्तेऽपि
स पुरस्तादेवोपकल्पयते प्रभूतं तृणं वःशं पश्चाज्यं स्याद्यमत्रं कुम्भं च कुरीरं
चेत्यादि । द्वेषेपि अथातोऽग्निष्टोमं व्याख्यास्यामः स ह स्माऽऽह बौधायनो नादृष्टा
राजानं चारिवजश्च दीक्षेदिति । सामर्थ्यवृत्तिकसंपादनोत्तरं कृच्छ्रचान्द्रायणगायत्री-
जपतिलहोमप्राणायामकूटमाण्डहोमगणहोमतीर्थयात्रासेतुदर्शनादिभिः सपत्नीकमात्मानं
संशोध्य ब्राह्मणैरनुज्ञातो वैराणि च प्रशास्य संकल्पं कुर्यात् । शुचिना कर्म कर्तव्य-
मिति श्रुतेः पूतः कर्मण्यो भवतीति श्रुतेश्चाधिकारार्थं प्रायश्चित्तजार्तं समुच्चितमसमुच्चितं
वा पातकानुसारेण कर्तव्यम् । निर्वैरः सर्वभूतेषु यज्ञेष्वधिकृतो भवेदिति स्मृतेर्निर्वैरि-

णोऽधिकारः । ननु यद्यभिचरेदित्येवमाद्यभिचरितुः प्रयोगा उपदिश्यन्ते कथं वैरिणोऽ-
नधिकार इति चेदुच्यते—अभिचरितुरपि सर्वजनवैरिणोऽनधिकार एव शास्त्रस्यान-
न्यगतिकत्वात् । सर्वं चैतच्छोधनमधिकारसिद्ध्यर्थं कार्यं प्रारिप्सितकर्मणो निर्विघ्नप-
रिसमाप्त्यर्थं ग्रहशान्त्युदकशान्त्यादि कार्यम् । यतः पापानि श्रेयांसि प्रतिबध्नन्ति
अन्मानितान्यपि विरुद्धानि च विघातमाचरन्ति दृष्टादृष्टोपायैरतः प्राचीनानामज्ञा-
तानां च पापानां द्विनातिकर्मभ्यः पतनहेतूनां तेषां सर्वेषामपनुत्तये निष्कृति-
रवश्यं कर्तव्या । अन्ततः केवलं कृशमाण्डहोममात्रमवश्यमशक्तेनापि कार्यमेव ।
कृशमाण्डैर्नुहुयात्पूतो देवलोकांसमभूत इति श्रुतावयवन्तपवित्रत्वोक्तेः । एतच्च शोधनं
बोधायनेन कर्मान्त उक्तम्—अग्निष्टोमेन यक्ष्यमाणः प्रज्यमात्मानं कुरीत येनास्य
कुशलं स्यात्तेन कुशलं कुरीतेति । प्रज्यं प्रगतज्यं धनुः स्वकार्यक्षमं यथा तथा स्वकार्ये
शुद्धिर्भावाद्देनेन योग्यं कुरीतेत्यर्थः । येन क्षान्तिशान्त्याद्युपायसमूहेन कुशलं विघ्नराहितं
कर्म स्यात्तेन कुशलं कर्म कुरीतेत्यर्थः । पारिसरवार्तनः सर्वाच्छिष्टान्सत्कारपूर्व-
कमाहूय संपूज्य संप्राध्य तेषामभ्यनुज्ञया कर्म कर्तव्यम् । अत्र श्रुतिः—तस्मा-
द्यद्ब्रह्मणोक्तोऽश्रद्धानो यजते शंयुमेव तस्य नार्हस्पत्यं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छतीति ।
बोधायनपरिभाषायामपि ये तत्र ब्राह्मणाः सन्ति ताननुज्ञाप्य कुरीन्ति परिकारी
स्यात्समृद्धमेवास्य तद्भजतीति । एतत्सर्वं सोमपूर्वाधान आधानात्पूर्वमेव । यः पूर्वमा-
हिताग्निः स हविर्यज्ञान्कृत्वा पाकयज्ञानामकरणे तानपि कृत्वाऽग्निष्टोमं कुर्यात् ।
यदा तु सर्वे हविर्यज्ञां एकवारमनुष्ठितास्तदा तत्करणासंभवे प्रायश्चित्तमात्रं कृत्वाऽपि
अग्निष्टोमः कर्तव्यः । तथा च कर्मान्तम्—यान्युणान्युत्थितकालानि स्युस्तानि व्यव-
हरेदनुज्ञापयति वेति । ऋणानि ऋणापाकरणार्थानि नित्यानि कर्माणि उत्थितकालानि
अन्तरितकालानि अकृतानीति यावत् । स्युर्भवेयुस्तानि व्यवहरेत्कुर्यात् । अनुज्ञापयति
वा सर्वेषोपयं कर्तुमशक्तावनुज्ञया तद्विनाऽपि कुरीतेत्यर्थः । अनेनेदं सूचितं भवति
क्रमोऽत्राविवक्षित इति । उक्तं चाऽऽश्वलायनेन—दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेष्टिपशुचातु-
र्मास्यैरथ सोमेनोर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां यषोपपश्येके प्रागपि सोमेनैक इति । यषोप-
पत्ति यथासंभवं, क्रमोऽत्राविवक्षित इति भावः । इष्टिराग्रयणोष्टिः, पशुर्निरूढः ।
उपलक्षणमिदं सौत्रामण्याः । हविर्यज्ञानां द्वितीयादिप्रयोगे कालसत्त्वेऽनुष्ठानं तद-
सत्त्वे प्रायश्चित्तमिति द्रष्टव्यम् । संकल्पात्पूर्वस्मिन्दिनेऽपराह्णे मातृकापूजनपूर्वकं नान्दी-
भादं कर्तव्यम् । आग्निं च त्वपराहृत इति स्मृत्योर्बोधायनोक्तेश्च । तस्यामेव रात्रा-
नुदकशान्तिप्रतिसरवन्धौ कर्तव्यौ बोधायनोक्तेः । तौ च पृथक्पृथक्त्रेण वा । तदु-
क्तत्वाद्ङ्कुरारोपणमपि । उदकशान्तिप्रतिसरवन्धाङ्कुरारोपणानामकरणे प्रत्यत्राया-
भावः करणे फलाधिक्यमिति द्रष्टव्यम् । संकल्पादिने संकल्पात्पूर्वमेव गणपतिपूजनं
पुण्याहवाचनं च कार्यम् । स्नानपवनमन्त्राचमनमन्त्रप्रोक्षणाद्यपि संभवे कार्याणि

बौधायनधर्मसूत्रोक्तेः । ततः प्रातरेव मध्याह्न एव वा संकल्पं कुर्यात् । समस्ते क्रता-
वर्थं श्रूयमाणं यजमानः कामयते यानि तु कामयतिः श्रावयतीति सूत्रात् । त्रिभिर्ना-
ममिराचार्येण व्यवहारात्संकल्पवाक्ये ज्योतिष्टोमसोमाग्निष्टोमशब्दानां प्रयोगः । अग्नि-
ष्टोम इत्येव वक्तव्ये सोमेन यक्ष्यमाणो ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यमेतेति नामद्वयेनापि
व्यवहारं कृतवतः सूत्रकारस्यानेकनाम्नामुच्चारणे प्रयोजनमदृष्टं विना न ह्यन्यत्संभ-
वति । तच्च संकल्पवाक्ये त्रितयोच्चारणद्वारैव संभवति नान्यथा । तत्राग्निष्टोमशब्देन
संस्थानिर्देशः । ज्योतिष्टोमशब्देन स्तोमचतुष्टयनिर्देशः । सोमशब्देन द्रव्यनिर्देशः ।
प्रथमे प्रयोगे सप्रथम्येणेत्यस्यापि निर्देशो वैकल्पिकपदार्थान्यतरपदार्थपरिग्रहावधार-
णाय । साम्नः प्राधान्यादमुकसाम्नेत्यस्यापि निर्देशः । दक्षिणाविषये बहूनां संख्यानां
बहूनां द्रव्याणां च विहितत्वाज्जियमार्थं संख्यायाः प्रदेयद्रव्यस्य च निर्देशः ।

पुरस्ताद्दीक्षाभ्यो राजानमाहार्यं परिवेवेष्टि ।

दीक्षाया इत्येकवचनं विहाय दीक्षाम्य इति बहुवचनान्तः प्रयोगो बहुदिनसा-
ध्यदीक्षापक्ष एव मुख्य इति बोधयितुम् । क्लेशबाहुल्यात् । उत्तरसूत्र एतत्सर्वं स्पष्टी
करिष्यामः । गिरौ क्रयणमिति पक्षे नाऽऽहारणम् । परिवेषणं तु तत्र गत्वैवेति
सोमक्रय एवोक्तम् । आहार्येति णिच्प्रयोगात्परिकार्यभिर्विप्रैरेवाऽऽहारणीयो न तु भ्ययं
न च शूद्रैराहरणीयः । न च शूद्रैरेवाऽऽहरणीयो न तु विप्रैः स्मृतिषु स्पर्शस्यैव निषि-
द्धत्वेनाऽऽहरणस्य सूतरां निषेधादिति वाच्यम् । एतस्य निषेधस्याकारणस्पर्शनि-
षेधपरत्वेनैतन्निषेधपरत्वाभावात् ।

समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।

शूदानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्यात्पतत्यधः ॥

इति शूद्राहरणनिषेधके शातातपवचन आदिपदेन सोमादेरापि संगृहीतत्वेन सोमा-
द्याहरणस्यापि निषेधसिद्धेः । राजपदं राजोपचारै राजानयनं बोधयितुम् । ते च
रथच्छत्रातपत्रसेवकवाद्यबोवाद्याः । परिवेवेष्टि भोजयति—सोमात्मिकया देवतया भोजनं
कृतमिति भावना कर्तव्या । पयसौदनेनेत्यापस्तम्बः । पयसोपसिक्तेनौदनेनेति तदर्थः ।
तथा चोपयं मिलितमेव द्रव्यं द्रव्यभेदो न विवक्षितः । अन्यथा चकार उक्तः स्यात् ।
पयसौदनेनेति पाठे पयसि शृत ओदनो ब्राह्म्यः । अत्र सूत्रान्तरे विशेषः—राजान-
माहार्यं प्रत्यहं प्रातःसायमाक्रवाजमः सोमाय राज्ञ इति राजानं संपूज्य पयसौदनेन
परिवेवेष्टीति । अत्राऽऽवाहनादिविसर्गान्तपोडशोपचारादिमैत्रेयपूजा । आवाहनं विना
पूजाया असंभवात् । विसर्जनं विना क्रयाद्यसंभवात् । नहि यावत्पर्यन्तं देवतासत्त्वं
तावत्पर्यन्तं क्रयः कण्ठनादिकं च संभवति । या तु तत्र तत्र राजशब्दप्रवृत्तिर्दृश्यते
सा च भावनामात्रपरा ज्ञेया । अत्र तु पूजनविधानाद्देवतात्वामावायं विसर्जनमावश्य-

[१ प्र० पटलः] गोपीनाथभट्टकृतज्योत्स्नाव्याख्यानसमेतम् ।

९८९

कम् । अन्यथा क्रयादिनिर्वाहो न स्यात् । आवाहनं विना पूजनमनुपपन्नमिति कृत्वाऽऽवाहनमप्यावश्यकम् । अत एव विसर्जनमपि । यद्यापि विसर्जनस्यापि षोडशो-
पचारान्तर्गतत्वेन पूजासंपादकत्वात्संपूज्य परिवेष्टीत्यनेन पूजोपचारान्तर्गतविसर्ज-
नोत्तरमावित्त्वं भोजनस्य प्राप्तं तथाऽपि विसर्जनानन्तरं देवताभावाभावेन परिवेषणासं-
भवाद्विसर्जनात्पूर्वमेव परिवेषणं कर्तव्यम् । अस्मिन्पक्षे नैवेद्यपदार्थो भिन्न एव । परिवे-
षणं तु महोपहारस्थानीयमिति । अथवा संपूज्येत्यनेन दीपान्तैव पूजोच्यते । पाय-
सौदनेन परिवेष्टीति नैवेद्यार्थमेव । अस्मिन्कल्पे न पृथङ्महोपहारः । अनशिष्टो-
पचारास्त्वनन्तरं भवन्त्येव ।

तदीक्षामु निवर्तते ।

तत्परिवेषणं दीक्षामु दीक्षासंबद्धदिवसेषु, बहुवचनं त्र्यादिबहुदीक्षामिप्रायेण ।
तेनैकस्यामपि दीक्षायां परिवेषणनिवृत्तिरस्त्येव । निवर्तते निवृत्तं भवति । अनेन
बहुवचनेनेदमपि ज्ञायते बहुदीक्षापक्ष एव मुख्यः क्लेशबाहुल्यादिति । नहि क्लेशबाहुल-
तपो विना दुःखप्रदं पापं नश्यति यथा लोके पाटनमन्तरेण विषमत्रणानां नोपशान्ति-
स्तद्वत् । न च ज्योतिष्टोमे व्यहं नाश्नाति व्यहं नाश्नातीत्यादिनोक्तं तपोऽध्वर्योर्युक्तं
तस्य दुःखात्मकत्वेन परिक्रीतपुरुषैः कर्तुमुचितत्वात्, दुःखत्वादेव फलभोक्तृसंस्कार-
त्वाभावाद्यजमानस्य न युक्तमिति वाच्यम् । भाविनः सुखरूपस्य फलस्य प्रतिबन्धकं
दुःखजनकं यत्पापं तस्य नाशकत्वेन दुःखरूपस्यापि तपसः स्वामिसंस्कारत्वसंभवात् ।
अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतं लिङ्गं कल्पसूत्रकारैरेवोदाहृतं यदा वै दीक्षितः कृशो भव-
त्यथ स मेध्यो भवति यदाऽस्मिन्नन्तरं किञ्चिन्न भवत्यथ स मेध्यो भवति यदाऽस्य
कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ स मेध्यो भवति यदाऽस्य त्वचाऽस्थि संधीयतेऽथ स मेध्यो
भवति पीवा दीक्षते कृशो यजते यदस्याङ्गानां मीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायत
इति । मीयते क्षीयत इत्यर्थः । जैमिनिनाऽपि तपश्च फलसिद्धत्वाल्लोकवत् । वाक्यशेषश्च
तद्भदितिसूत्राभ्यामुक्तम् । चकारो या(राद्या)जमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मवदिति सूत्रा-
द्याजमानपदं वचनलिङ्गविपरिणामेनानुषज्यते । तथा च तपश्च याजमानमिति वाक्यं
भवति फलसिद्धत्वात्फलोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तनेन फलसाधकत्वात् । लोकव-
ल्लोकसिद्धमेतच्चः फलभोक्ता स एव तपः कर्तेति । वाक्यशेषश्च तद्वादित्यस्यार्थस्तु
वाक्यशेषोऽपि लौकिकप्रमाणतुल्योऽस्ति न केवलं लौकिकप्रमाणमात्रमिति । अनेन
तपसो दुःखात्मकत्वेन परिक्रीतपुरुषैरेव कर्तुमुचितं दुःखत्वादेव फलभोक्तृसंस्कार-
त्वाभावः । अतो न यजमानस्य युक्तमिति शङ्का परिह्रियते । एतत्सूत्रद्वयं तृती-
याध्यायेऽष्टमे पादे वर्तते । वाक्यशेषो यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ स मेध्यो
भवतीत्यादिः । ननु पुरस्ताद्दीक्षाभ्य इत्येतावतैव दीक्षादिवसेषु अर्धान्निवृत्तौ सत्या-

मयं निषेधो व्यर्थ इति चेत्सत्यम् । तस्य दीक्षादिवसत्रयतिरिक्तक्रयादिनात्प्राक्प्राय-
णीयादिवसेऽपि कर्तव्यताज्ञापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—अत्र
राज्ञानमाह्वस्य पयसौदनेन परिवेषणवन्त्याक्रयादिति । अत्रेत्यस्य द्वादशसंभारयजुर्हो-
मानन्तरमित्यर्थः । आक्रयादित्यनेन दीक्षादिवसेष्वपि परिवेषणं प्रापितं तावन्मात्रमनेन
निषिध्यते । सूत्रे परिवेषणीत्येकवचनाद्यजमान एव न परनी न चर्त्विजः । प्रथमे दीक्षा-
दिवसेऽपि आहारणपरिवेषणे भवत एव । तद्दीक्षाम् निवर्तत इत्यनेन सूत्रान्तरप्राप्तरी-
क्षादिवससंबन्धिसायां कालिकपूजनपरिवेषणमात्रनिवृत्तिः क्रियते । एतेनैकदीक्षापक्षे
निषेधस्य निरवकाशत्वापत्तिः परिहृता भवति । प्रायणीयादिवसेऽपि प्रातरेव पूजन-
परिवेषणे भवतो न तु सायम् । आक्रयादित्यनेन क्रयात्प्रागेव तत्कर्तव्यतायां सिद्धायां
क्रयोत्तरं तन्निवृत्तेरर्थत एव सिद्धत्वात् । अत्र सक्षेदं पश्येत्यनेन राज्ञ उपस्थानं
कर्तव्यम् । यथारूपमितर इत्यनेनः विनियुक्तमन्त्राणां छिन्नानुरोधेन विनियोगः
कर्तव्य इत्यस्यार्थस्य सूत्रकृता प्रदर्शितत्वात् । आपस्तम्बोक्तरीत्या विनियोगस्तु सूत्र-
कृतैव ज्ञापनेन निराकरिष्यमाणत्वात् भवति । देवयजनाध्यवसानोत्तरं वोपस्थानम् ।
सक्षेत्यादयः शब्दा अग्निवायुसूर्यवाचकाः । सप्ताविशब्दास्तासामेवोपस्थानमिति
विद्यारण्याः ।

ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजः षोडशैकैकशो वृणीते ।

ब्राह्मणानामेव स्मृतित आर्त्विज्ये सिद्धे पुनर्ब्राह्मणवचनमादरार्थम् । अथवा
तस्माद्ब्राह्मणपेययाज्यार्त्विजिन इति श्रुतेः क्षत्रियस्यापि वाजपेययाजिनः प्राप्तिरत्र
शक्तिता तन्निरासार्थम् । अथवा सप्तदशम्य ऋत्विग्भ्योऽभ्ये चमसाध्वर्ग्वस्तपोमनूस्वि-
नामपि ब्राह्मणानामेव चमसाध्वर्गूणां वरणविध्यर्थम् । आर्त्विज्यं त्रयाणामपि वर्णानां
विद्वत्त्वाविशेषात् । याजनं ब्राह्मणस्येति स्मृत्युक्तस्तु नियमः पुरुषार्थ इति न तदतिक्रमे
क्रतुवैगुण्यमिति प्राप्ते यज्ञं व्याख्यास्यामः इत्युपक्रम्य ब्राह्मणानामार्त्विज्यमिति यज्ञे
सूत्रकारस्मरणं कत्वर्थत्वैनेव नियमबोधकम् । अत एव रामायणे—

क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालः स विशेषतः ।

कथं सदासि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ इति ।

सुरा देवताभूता ऋषय ऋत्विग्भूता इत्यर्थः । देवताया अमोक्तृत्वात्क्रतुवैगुण्य
एव तात्पर्यम् ।

तथा—राजयाजकयाज्यस्य विनश्यति यथा हविः ॥

इत्यपि वचनं क्रतुवैगुण्यबोधकमेव । एतेन क्षत्रियादिवृत्त्युपजीविनोऽपि निरस्ताः ।
ब्राह्मणानामार्त्विग्भ्यमित्यत्र छिन्नान्यपि ब्राह्मणानामिदं हविरित्येवमादीनि द्रष्टव्यानि ।

तस्मान्ब्राह्मणानामेवाऽऽत्विज्यमिति सिद्धान्तः । ब्राह्मणवचनमापद्यपि क्षत्रियादिनि-
वृत्त्यर्थमिति मीमांसकाः ।

द्विनोत्तमानामात्विज्यं न तु क्षत्रियवैश्ययोः ।

ब्राह्मणात्विज्यनियमः कत्वर्थेनापि हि स्मृतः ॥ इति मिश्राः ।

द्वादशाध्याये चतुर्थपादे जैमिनिरपि प्रभुत्वादात्विज्यं सर्ववर्णानां स्यादिति सूत्रे-
णाऽऽह । कात्यायनोऽपि ब्राह्मणा ऋत्विजो भक्षप्रतिषेधादितरयोर्दर्शनाच्चेति । तद्वै
नाब्राह्मणः पित्रेदमौ ह्यधिश्रयन्ति तस्मान्नाब्राह्मणः पित्रेदिति भक्षप्रतिषेधादित्यर्थः ।
एवं च क्षत्रियवैश्ययोर्भागस्य होमविधानं न भक्षणमिति भक्षप्रतिषेधात्सिध्यति ।
द्वयोर्वै देवा अहैव देवा अप ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां
द्वेषा विभक्त एव यज्ञ आहुतय एव देवानां ब्राह्मणानां शुश्रुवामनूचानानामहुति-
भिरेव देवाः श्रीणीति (?) दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान्ब्राह्मणानिति । ब्राह्मणानामेवाऽऽ-
त्विज्यमित्येतस्मिन्नर्थे दर्शनमेतत् । दक्षिणाशब्दः परिक्रमार्थे वर्तते । तेन ब्राह्मणाना-
मेवाऽऽत्विज्यमिति ।

स्मृतिरपि—पण्णां तु कर्मणामस्य श्रीणि कर्माणि जीविका ।

अध्यापनं याननं च विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ इति ।

पण्णां कर्मणामिति निर्धारणपष्ठौ । अस्य विप्रस्य । पूर्वत्र तस्यैवोपक्रान्तत्वात् ।
जीवनानिर्वाहेऽध्यापनयाजनप्रतिग्रहाः कर्तव्याः । जीवननिर्वाहे तु न । अकरणे
प्रत्यवायो नास्तीति भावः । आर्षेया ये स्वकीयमूर्षि जानन्ति । तथा च बाधुलवैखान-
नसौ—आर्षेयान्वृणीते ये खानृषाञ्जानन्तीति । एतेनाप्रज्ञातवान्धवानां निवृत्तिः ।
शुश्रुवांसश्चाऽऽर्षेयाः । एष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवानिति श्रुतेः । ऋषयो
मन्त्रद्वष्टारः । तथा च नैरुक्ताः—ऋषिर्दर्शनास्ततोमान्दर्शोत्पमन्ववस्तद्यदेनास्तपस्य-
मानान्ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत् ऋषयोऽभवन्तदृषीणामपित्वमिति । आदशमात्पुरुषादव्य-
वच्छिन्नमार्षं येषां त आर्षेया इत्यपि लक्षणं केचिदाचार्याः प्राहुः । शुश्रुवान्तार्ष-
वेदत्रयाध्यायी सार्षस्वशाखामात्राध्यायी वा । ब्राह्मणानार्षेयानित्यन्येषां शास्त्रान्तरो-
क्तानामृत्विग्भक्षणानामुपलक्षणम् । तान्यत्र प्रदर्श्यन्ते । तत्र धर्मसूत्रम्—नाननूचा-
नमृत्विजं वृणीते न पणमानमिति । साङ्गस्य वेदस्याध्येता प्रवक्ता वाऽनूचानः ।
न, अनूचानः, अननूचानः । अननूचानमृत्विजं न वृणीते । नाप्येतावद्वेद्यमिति
परिभाषमाणमित्यर्थः । द्वौ नवावनूचानवरणस्यात्यन्तावश्यकतां बोधयतः । धर्मसूत्रे
वचनभौपासनहोमपार्षणस्यालीपाकवैश्वदेवादिष्वप्येतादृश एवत्विगितिज्ञापनार्थम् । एते-
नैतेषु ऋत्विक्कर्तृकताऽपि पसेऽस्तीति ज्ञायते । शाङ्खायनोऽपि—आर्षेयान्यूनोऽनूचाना-
त्विजो वृणीते सोमेन यक्ष्यमाणश्चतुरः सर्वन्वेति । भरद्वाजोऽपि—वसन्ते ज्योतिष्टोमेन

यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजो वृणीते यूनः स्थविरान्वाऽनूचानानङ्गहीनानूर्ध्ववाच इति । आपस्तम्बोऽपि-ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजो वृणीते यूनः स्थविरान्वाऽनूचानानूर्ध्व-वाचोऽनङ्गहीनानिति । यूनस्तरुणात् । तेषामेष प्रकृतोपयोगात् । अत एव न जीर्द्ध-इयाः(नातिवृद्धाः) । न च बालाः । त्रिंशद्वर्षोत्तरं षष्टिवर्षपर्यन्तं स्थविरत्वम् । एताभ्यां कर्मकरणसामर्थ्यं लक्ष्यते । बालवृद्धयोः क्रियासु पाठवं न स्यादिति युवस्थविरग्रहणम् । नाननूचानमृत्विजं वृणीत इत्यनेनैव सिद्धे पुनर्वचनम्, अनूचानो द्विविधो वेदानूचानः कर्मानूचानश्च, तत्र केवलवेदानूचानोऽशक्तेरर्थान्निषिद्धः, केवलकर्मानूचानस्य शक्त-त्वात्प्राप्तिः स्यात्स मा भूर्त्क तु द्विविधानूचानस्वरहितस्यापि निषेधो यथा स्यादित्ये-तदर्धम् । मार्गादनपगतोऽनूचान इति भरद्वाजः । एतेनोभयविधानूचानस्यापि संग्रहः प्रदर्शितः । ऊर्ध्ववाच उरः कण्ठः शिर इति त्रिस्थानकरणसमर्था वाग्भेषां त ऊर्ध्ववाचः । अनङ्गहीना अविकलाङ्गाः । आश्वलायनः—ऋत्विजो वृणीतेऽन्यूनान्तिरिक्ताङ्गान्ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्ताद्यून ऋत्विजो वृणीत इत्येक इति । यथोक्तं पुरस्ता-दित्यनेन प्रदर्शितं सूत्रं तु ये मातृतः पितृतश्च दशपुरुषसमनुष्ठितविद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिर्पेषामुपगतो नःब्राह्मण्यं निनभेयुः पितृत इत्येक इति । आश्वलायनद्राह्यायणावपि-ऋत्विगार्षेयोऽनूचानः साधुचरणो वाग्भ्यन्यूनाङ्गोऽनतिरिक्ताङ्गो द्वयसतोऽनतिकृ-ष्णोऽनतिधेत इति । ऋतौ यजन्तीत्यृत्विजः । तथा च निरुक्तम्—ऋत्विङ्नामान्युत्त-राण्यष्टावृत्तिक्लस्मादीरण ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणिऋतुयाजी भवतीति वेति । छन्दोगश्रुतौ प्रकारान्तरेणापि निर्वचनमुक्तम्—प्रजापतिरकामयत बहु स्यां प्रजा-येथेति स आत्मन्यृत्यमपश्यत त ऋत्विजोऽसृजत यदृत्विवाद्सृजत । तदृत्विज ऋत्वि-कत्वमिति । ऋत्विग्दधृगित्यनेन ऋत्विक्शब्दो निष्पाद्यते । आर्षेयानूचानौ व्याख्यातौ । साध्विति प्रशंसायाम् । चरणशब्देन कर्म । तथा च साधुचरण इत्यस्य प्रशस्तकर्मे-त्यर्थो भवति । वाग्मी वक्तुं समर्थः । संस्कृतवाक्य शब्दार्थन्यायावगतो वाचः संस्कारः । यो हि संस्कृतां वाचमुदीरयति स वाग्मी, यो बहुतरं वचनमनर्थकं न भाषते सोऽपि वाग्मी । वाचो गिमनिरिति गिमनिप्रत्ययः । यो हि बहुतरमनर्थकं भाषमाणः स न वाग्मी । स तु वाचालो वाचाट इत्युच्यते । आलजाटचौ बहुभाषि-णीति पाणिनिस्मरणात् । कुत्सित इति वक्तव्यमिति वार्तिकात्कुत्सितार्थ एतौ प्रत्ययौ । यो हि पृष्ठः सन्प्रतिवचनं न्यायेन ददाति मतिद्वेष उत्पन्ने संशयच्छेत्तेति निर्गलि-तोऽर्थः । ऊनमेव न्यूनं न्यूनान्यङ्गानि यस्य स न्यूनाङ्गः, न न्यूनाङ्गोऽन्यूनाङ्गः । अति-रिक्तमधिकमङ्गं यस्य सोऽतिरिक्ताङ्गः, नातिरिक्ताङ्गोऽनतिरिक्ताङ्गः । अङ्गानां न्यूनत्व-मतिरिक्तत्वं च सामुद्रिकशास्त्रोक्तपुरुषलक्षणसिद्धम् । प्रमाणे प्रमाणे द्वयं द्वयं समं यस्य स द्वयसत्समादप्यन्यूनातिरिक्ताङ्ग इत्यर्थः । प्रमाणे द्वयसत्समात्रच इति पाणि-निमूचात्प्रमाणेऽर्थे द्वयसत्प्रत्ययः । तस्मात्तसिः । केवलाद्वयसत्प्रत्ययात्तसिदञ्जसः ।

नातिकृष्णोऽनतिकृष्णः । नातिश्वेतोऽनतिश्वेतः । कृष्णश्वेतशब्दौ वर्णवाचिनौ वयो-
वाचिनौ च नातिनालो नातिवृद्ध इति । याज्यस्यापि लक्षणमाह तुः—याज्यश्च प्रथमै-
स्त्रिभिर्गुणैर्व्याख्यात इति । याज्यो यष्टा यजमान इति यावत् । सोऽपि एवंलक्षणो
भवति यादृग्लक्षणा ऋत्विजः । प्रथमैर्वा त्रिभिर्गुणैर्व्याख्यातो भवति लुप्तविभाषं
सूत्रम् । गुणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोर्विधासंभवं गुणा ग्राह्या इत्येतदर्थम् । नौधायनः—
अर्थात्विना वरणं विज्ञायते ब्राह्मणा ऋत्विजे योनिगोत्रश्रुतवृत्तसंपन्ना अविगुणाङ्गा
अत्रिकिणिनो न परिखाक्रान्ता नान्तगा नान्त्य(न्त)जा नाननूचाना न हालेय[वालेय]-
पुत्रिकापुत्रपरक्षेत्रसहोढकानीनानुजावरद्विप्रवरा आङ्गिरसोऽध्वर्युर्वासिष्ठो ब्रह्मा विश्वा-
मित्रो होताऽयास्य उद्गाता कौषीतकः सदस्यो वसिष्ठा भृवङ्गिरसो वा योनिवृत्त-
विद्याः प्रमाणमित्येके तांश्चेद्वृणीताव्यापन्नाङ्गानेद वृणीताकुनस्विनमध्वर्युमकिलासिनं
ब्रह्माणमपण्डं होतारमकरालमुद्गातारमशिपिविष्टं सदस्यमिति । योनिः परिशुद्धयोनिः,
गोत्रं सद्वंशः, श्रुतमध्ययनं, वृत्तमाचारः । एतैः संपन्ना युक्ताः । अविगुणाङ्गा अवि-
कलाङ्गाः । अत्रिकिणिनः, त्रयः किणा येषां सन्ति ते त्रिकिणिनस्तद्भिजाः । किणा
आघातादिना जातानि देहगतद्विहानि । अत्रत्यात्रिकिणशब्देन मह्ययुद्धसंनार्हा-
स्फोटनज्याघातभारादिवहनैरुत्पन्नाः किणा विवसिताः । एतादृशकिणमध्य एकेनापि
किणेन युक्ता न भवेयुरित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । अविहितकार्येषु भूयोभ्यासजनित-
चिह्नयुक्ता अपि न भवेयुरिति बोध्यम् । न परिखातिक्रान्ताः, परिखा मर्यादा समुद्र-
वेला तामतिक्रान्ताः समुद्रयागिनो न भवेयुरित्यर्थः । नान्तगाः, अन्तं प्रत्यन्तं देशं
स्लेच्छदेशमिति यावत् । तं गच्छन्तीत्यन्तगाः, ते न भवेयुरित्यर्थः । अन्तमन्तवर्णं
गच्छन्ति शूद्रस्त्रियं गच्छन्तीति यावत् । तेऽपि न भवेयुः । अन्तमित्युपलक्षणम्,
अगम्यां स्त्रियं ये गच्छन्ति तेऽपि न भवेयुरिति । नान्तजा अन्तजाः पूर्वोक्तदेशजा-
तास्ते न भवेयुरित्यर्थः । ये शूद्रस्त्रियामुत्पन्नास्तेऽपि न भवेयुः । नाननूचाना अननू-
चाना अश्रोत्रियास्ते न वरणीयाः । हलेन कृषिं कृत्वा ये जीवन्ति ते हालेयाः ।
वालमूर्णाप्रकीर्णकादिकं विक्रीय ये जीवन्ति ते वालेयाः ।

कन्यादानसमये—अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ।

इत्यभिसंधानेन दत्तायां पुत्रिकायां जाताः पुत्रिकापुत्राः । परक्षेत्रे जारेणोत्पन्नाः
परक्षेत्राः । विवाहसमय एव मात्रा सह गर्भस्थः सन्नेव दत्तः सहोढः । कन्यायामवि-
वाहितायामेव जातः कानीनः । अनुजस्य गुणभूतो ज्येष्ठ आनुजावरः । एकस्मिन्गोत्र
उत्पन्नोऽपरस्मिन्गोत्रे दत्तो द्विप्रवरः । एतान्हालेयादीन्ऋत्विक्त्वेन न वृणीतेत्यर्थः ।
वसिष्ठा भृवङ्गिरसो वेत्ययं पक्षस्तत्तद्गोत्रविशिष्टत्विगभावे द्रष्टव्यः । यद्यन्मुख्यानां
गोत्रं तदेव तत्तद्गणस्थानां पुरुषाणां त्रयाणां त्रयाणाम् । इदं च मुख्यानां गोत्रनियम-
पक्षे । योनिः परिशुद्धयोनिः । वृत्तमाचारः । विद्या वैदिकविद्या च प्रमाणं वरणयो-

श्रुताप्रयोजकमित्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः । अकारः कर्मकौशल्यसंग्रहार्थः । तान्यो-
निवृत्तविद्याकर्मकौशल्यसंपन्नान्यदि वृणीत तदाऽव्यापन्नाङ्गानेव वृणीतेत्यर्थः । योन्या-
दिग्रहणं नागोत्रनियम इतिज्ञापनार्थम् । कुनखी कृत्सिता ये नखास्तद्वान् , तद्भिन्नोऽ-
कुनखी । किलासः कुष्ठविशेषस्तद्वान् , तद्भिन्नोऽकिलासी । पण्डो नपुंसकस्तद्भिन्नः ।
करालो घर्घरस्वरो विकरालमुखश्च तद्भिन्नोऽकरालः । शिपिविष्टो रोगविशेषः ।
अध्वर्यादीनामकुनखित्वादिप्रदर्शनमत्यन्तापत्तावपि एतद्दोषविशिष्टाः सर्वथैव तत्तद्वि-
श्विषये परित्याज्या एवेतिदोषाधिक्यज्ञापनार्थम् । कुनखीत्युपलक्षणं क्षतर(स)हित-
हस्तत्वस्य ।

स्मृत्यन्तरे—रजस्वलायां भार्यायामास्त्विज्यं श्राद्धपोजनम् ।

यात्रामभ्युनिषिञ्चानं वर्जयेत्तत्पतिः सदा ॥ इति ।

गर्गोऽपि—क्षुरकर्म तथाऽऽस्त्विज्यं यात्रामभ्यङ्गमेव च ।

देवतार्चां परगृहे सागरस्नानमेव च ॥

श्राद्धभुक्तिं वर्जयेच्च यदि पत्नी रजस्वला । इति ।

शाठ्यायनिः—रजस्वलापतिर्यात्रामास्त्विज्यं श्राद्धपोजनम् ।

सिन्धुस्नानं तथाऽभ्यङ्गं क्षुरकर्म विवर्जयेत् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—रजस्वलाऽङ्गना यस्य गर्भिणी वा यदा मयेत् ।

न यज्ञे वरणे योग्यो गालवो मुनिरब्रवीत् ॥ इति ।

यज्ञग्रहणमाधानादिश्रौतकर्मणां गार्ह्यस्मार्तकर्मणां चोपलक्षणम् ।

देवलः—महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न वा(चाऽऽ)चरेत् ।

आस्त्विज्यं ब्रह्मचर्यं च श्राद्धं देवक्रियां तथा ॥ इति ।

एतत्सपिण्डनात्प्रागिति केचित् । तदुत्तरमपीत्यन्ये ।

संग्रहे—तैलङ्गकर्णाटकलिङ्गवङ्गसंबन्धिनो माथुरियाश्च विप्राः ।

श्राद्धे विवाहे खलु यज्ञपाके न पूजनीया अपि शंभुतुल्याः ॥ इति ।

अत्र मूलं चिन्त्यम् ।

यत्तु कौर्मै—नैकगोत्रे हविर्दद्याद्यथा कन्या तथा हविः ।

इति तच्छ्राद्धप्रकरणपठितत्वात्तद्विषयमेवेति स्मृतिव्याख्यातारः । नौधायनः—
सर्वोऽप्युत्सवगतं वासः परिधाय शुचिः पूतो मेध्यो विपाप्मा ब्रह्मचारी सहकारिप्र-
त्यय आचतुर्धादभिसमीक्षमाण इति ।

संग्रहे—युक्ताः सदाचाररता वेदवेदाङ्गपारगाः ।

दम्मासूयादिरहिताः श्लक्ष्णपाखण्डवर्जिताः ॥

शान्ता दान्ता अनुचाना आर्षेया वाग्मिनस्तथा ।

अनङ्गहीना धर्मिष्ठाः साधवः सत्यवादिनः ॥

ब्रह्मचर्ययुताः स्नाताः कुशलाः सर्वकर्मसु ।

ईक्षमाणा आचतुर्थे कर्माण्यहतपासतः ॥

शुचयो ब्राह्मणाः पूता ऋत्विजः कर्मसु स्मृताः । इति ।

भूतौ विहितकाले यजन्ति यागानुकूलव्यापारं कुर्वन्तीति ऋत्विक्शब्दार्थः । यागस्य द्रव्यत्यागरूपस्य यजमानकर्तृकत्वादिति ध्येयम् । तत्रऋत्विक्शब्दप्रवृत्तौ वरणमात्रं न निमित्तं चमसाध्वर्युष्वितिप्रसङ्गात् । नचैवं सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदशार्त्विज इति सप्तदशसंख्याविरोधोऽपि नात्रास्ति नच सप्तदशार्त्विज इति वचनं दर्शपूर्णमास-योश्चत्वारश्चातुर्मास्यानां पञ्च पशुबन्धस्य षट्सौम्यस्याध्वरस्यार्त्विजामेकदेशसंख्यैव सप्तदशत्वात्मिकेति स्तोत्रमवयुत्यानुवादः । तथा च वरणमात्रं निमित्तमादाय चमसाध्वर्युष्वप्यृत्विक्त्वमस्त्विति वाच्यम् । महासंख्योपादानं यत्र यत्र तत्रैवा-वयुरयानुवाद इत्यस्य नियमस्यैकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते इत्यादिषु सर्वेषु सत्त्वेव (!) प्रकृते महासंख्यानुपादाने स्वेकदेशसंख्यात्वस्यैवाप्रतीतेरवयुत्यानुवादत्व इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तथा च सिद्धं वरणमात्रं न निमित्तमिति । तर्हि किमिति चेदिति उच्यते तस्यैवाभावात्तदपि वक्तुमशक्यम् । नच मध्यतःकारिणां चमसाध्व-र्यैव इति समारूपया चमसाध्वर्युणां तत्तद्वत्स्विग्वरणीयतया यजमानकर्तृकवरणाभावा-द्ब्रह्मादिष्वनुवृत्तं चमसाध्वर्युभ्यो निवृत्तं यजमानकर्तृकवरणत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । तत्तद्वत्स्विकसंबन्धिपदार्थकरणमात्रेण समारूपोपपत्त्या तेषामपि यजमानकर्तृकवरण-सत्त्वेन वरणस्य च कुत्राप्यृत्विक्कर्तृकताया अदर्शनेन च चमसाध्वर्युष्यावृत्तस्याभावात् । तर्हीतोऽन्यरिकमिति साङ्गप्रसिद्धभाषया भीषयसि नाहं विभेमि ब्रह्मादिगतवरणविशो-पलाभात् । स च चमसाध्वर्युवरणकरणकमभ्रगतल्लिङ्गबलात्कल्पः । तच्च लिङ्गं रश्मि-पदमेवेत्यग्रे वक्ष्यते । इदमेवामुख्यमृत्विक्त्वमित्यप्यग्रे वक्ष्यते । ब्रह्मादिष्वनुवृत्तं चम-साध्वर्युभ्यो निवृत्तं वरणावान्तरसामान्यम् । ऋतुयजनमपि ब्रह्मादिगतमेवास्त्विकृश-ब्दस्य निमित्तं दृतिहरशब्दस्यैव पशुगतं दृतिहर्तृत्वम् । एवं च प्रसिद्धावयवत्वात्सं-ख्याश्रुतेश्चतुर्यजनविशेषनिमित्तक एवास्त्विकशब्दः । एवं च प्रसिद्धावयवशक्तित्यागः, अदृष्टशक्यन्तरकरूपनाप्रसङ्गः, ऋत्विग्दृष्टीगतिकर्तारिकिञ्जन्निपातनशास्त्रविरोधः, ऋत्विगयज्ञकुटुच्यत इतिस्मृतिविरोधश्च न भवति । सप्तदशत्वश्रुतिश्चोपपादिता भवति । वरणविधिश्चैवं प्रसिद्धपदार्थको भवति । यावदुक्तं भवति याजकान्वृणीते इति ताव-द्वत्विजो वृणीते इति । तेन नाप्रसिद्धपदार्थकत्वम् । वरणनिमित्तकत्वे तु यूपदिग्द-

प्रसिद्धपदार्थकत्वं वचनव्यक्तिविपर्ययात्तत्रैवं स्यात् । नचैतन्न्याय्यम् । अध्वर्यादिशब्दानां तु प्रसिद्ध्यभावाद्य एवाध्यवसायादेव होतृत्वाध्वर्युत्वादिभिः क्रतुस्वामिपरिकल्पितास्त एव होत्रध्वर्यादय इति । तस्मात्प्रसिद्धावयवत्वात्संख्याश्रुतेः श्रुत्यजनविशेषनिमित्तक एवातिशब्द इति । एवं च चमसाध्वर्युष्वतिप्रसङ्ग इत्येतद्वारितं भवति । विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः । एतत्सर्वमाह तृतीयाध्याये सप्तमे पादे जैमिनिः-कर्मकार्यान्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषादिति न परिसंख्यानादिति च । यद्यप्यध्वर्युसूत्रार्थस्तु अविशेषात्, न विद्यते विशेषो यत्र तदविशेषं तस्मात् । इदं च कर्मकार्यादित्येतस्य विशेषणम् । कर्मकार्यात्कर्मकरस्य भावः कर्मकार्यं तस्मात्कर्मकर्तृत्वात् । अविशेषात्तुल्यात्कर्मकार्यात्सर्वेषां चमसाध्वर्युसंहितानामृत्विक्त्वमिति पूर्वसूत्रार्थः । न चमसाध्वर्युष्वृत्विक्त्वं ब्रह्मादिगतृत्विक्त्ववत्तास्ति सप्तदशसंख्यापरिसंख्यानादिति उत्तरसूत्रार्थः । उद्धीथमुद्गायतीत्युद्गाता, इत्याद्याः कर्मनिमित्ताः संज्ञाः । ब्रह्मादिषु तु कर्मणो बृंहणात्, अवेषणेन बन्धनान्निर्यमादिति यावत् । स ब्रह्मेत्यादिव्युत्पत्त्या ब्रह्मादयोऽपि होताऽध्वरं युनक्तीध्वर्युः, अग्निर्देवानावहति अग्निमग्न आवह सोममावहेत्येवमग्निना देवानावाहयतीति, अध्वरं युनक्तीत्यत्र कर्त्रन्तरसद्भावे सति यावद्भिर्ध्वत्र प्रयोगकार्यं निर्वर्त्यते तत्र तावन्त इति कार्यतः कर्तृणां परिमाणं स्यात्, न त्वेतावन्त इति नियमो विशेषानवगमादिति सूत्रार्थः । वरणकाले कर्मनिमित्तत्वासंभवेन वरणनिमित्तत्वमेव वक्तव्यम् । नद्येकस्मिन्पुरुषे बहूनि वरणानि समवयन्ति दृष्टार्थत्वात् । नहि वृत्तस्य वरणं दृष्टार्थम् । तेन वरणानां तन्निमित्तानां च संज्ञानामसंकीर्णविषयत्वाद्यावद्भरणं यावत्संज्ञं च कर्तृभेदः कर्माङ्गम् । एतत्सर्वं तृतीयाध्याये सप्तमे पादे जैमिनिराह तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषादिति । अतस्तावत्संख्यैः कर्तृभिर्ज्योतिष्टोमनिर्वृत्तिः । एतेनैकस्यैव पुंसः पाचकलावकवत्कर्म कुर्वतः संज्ञेति निरस्तं प्रवृत्तिसमये तदुत्तरकालं चैतासां संज्ञानां ध्रवणामावात् । वरणं ह्यप्रवृत्ताभ्यर्थनं तच्च सत्रेऽर्थलोपान्निवर्तते । वरणाभावेऽपि अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वेत्यादिव्यवहारस्तु दृश्यते । स च संकल्पनिमित्तत्वस्वीकारं विनाऽनुपपन्न एवेत्यवश्यं संकल्पनिमित्तत्वं स्वीकार्यमेव । प्रकृतावपि हि संकल्पो निमित्तमेव । यो हि त्रियमाणो नेच्छति न स होत्रध्वर्यादिर्भवति । तस्मात्प्रकृतौ वरणविधानात्तन्मिश्रः संकल्प एव निमित्तम् । सत्रेषु तु संकल्पमात्रं तत्राध्वर्यादिशब्दप्रयोगदर्शनात् । नचैवं वैरूप्यादशोभनमिति मन्तव्यम् । प्रमाणबलाद्दीदृशस्यैव शोभनत्वात् । नहि सत्रे होत्रध्वर्यादिशब्दानां गौणत्वे किंचित्प्रमाणमस्ति । अयाप्यत्यन्तमैकरूप्येण भाव्यमित्याग्रहस्ततः संकल्प एव निमित्तं य एव क्रतुप्रक्रमे तदौपयिकं होत्रध्वर्यादिभावमात्मनः संकल्पयति स एव होत्रध्वर्या-

दिशब्दैरुच्यते । तथा च वक्ष्यति कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमित्यधिकरणे पार्थिककारः
सत्रेषु स्वयंकर्तृकत्वाद्भरणमरणयोरनपेक्षितयोरग्रहणाद्विनैव ताभ्यामवैगुण्यमिति । तत्र
योग्यतामत्रिणं होतृत्वाध्वर्युत्वादिसिद्धिः । तत्र जैमिनिसूत्राणां मध्ये पूर्वसूत्रमर्थात्क-
र्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषादिति कृतं मध्ये कानिचिदन्यानि सूत्राणि कृत्वाऽन-
न्तरं कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषादिति सूत्रं कृतम् । अत्राविकृशब्दो मुख्यत्वि-
कपर एव । षोडशानामेवाग्रिमसूत्रे परिगणनात् । पक्षे सप्तदशस्य सदस्यस्यापि परि-
गणनेन तस्यापि मुख्यत्विक्त्वात्तत्परोऽपि । नच चमसाध्वर्युणामपि समम्भ्रकवरणसत्त्वा-
न्मुख्यमेवत्विक्त्वमस्त्विति वाच्यम् । चमसाध्वर्युणां नित्योपयुक्तत्वेन तस्सहितानामेव
संख्यया ग्रहणे कर्तव्ये षोडशसंख्यापादानस्य विरुद्धत्वापत्तेः । एवं पार्थिकसप्तदश-
संख्योपादानस्यापि । अत एव प्रसिद्धावयवत्वात्संख्याश्रुतेर्भर्तुयजनविशेषनिमित्तक एव-
त्विक्शब्द इति मीमांसकैः सिद्धान्तितम् । समम्भ्रक वरणं तु पूर्ववरणाभावेऽपि वाच-
निकमदृष्टार्थम् । स्वतम्भ्रवरणस्य विहितत्वादिदमप्यवगम्यत ऋत्विग्भ्यो भिन्ना एव
चमसाध्वर्यव इति । तथा च तृतीयाध्याये सप्तमे पादे जैमिनिः—चमसाध्वर्यवश्च
तैर्व्यपदेशादिति । चमसाध्वर्यवश्च भिन्ना मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो होत्र-
काणां चमसाध्वर्यव इत्यृत्विग्भिः सह भेदव्यपदेशादिति सूत्रार्थः । मन्त्रलिङ्गादध्व-
र्यङ्गत्वमेतेषां यथाऽऽदित्यो मुख्यो रश्मयोऽङ्गीभूतास्तथा चमसाध्वर्यवोऽध्वर्य-
ङ्गभूता इति । अध्वर्युणा केवलेनैकदा सर्वचमसहोमस्य कर्तुमशक्यत्वात्तच्छेषत्वेन
वरणमेतेषाम् । अत एव चमसाध्वर्यव इति संज्ञा । अत एव च होत्रध्वर्यादिगतो
विशेषो यः स तत्र नास्तीति कल्पितम् । अत एव च गौणमृत्विक्त्वम् । एतेषां
संख्यां तु वक्ष्यति सूत्रकार एव सर्वेषां प्रतिपुरुषं चमसाध्वर्यव इति । तृतीयाध्याये
सप्तमे पादे जैमिनिरपि—उत्पत्तौ तु बहुत्वश्रुतेरिति । चमसाध्वर्युन्वृणीत इत्युत्पत्तौ
बहुत्वे श्रुते नहव एव चमसाध्वर्यव इत्यर्थः । दशत्वं लिङ्गदर्शनादिति च ।
स्थिते बहुत्वे कियन्तो नहव इत्यनियमं त्रित्वे वा प्राप्ते चमसदशत्वाद्दशभिस्तावद्भवित-
व्यम् । आधिक्ये प्रमाणामावाद्दशैवेति । नचैकेन पुंसा हस्तद्वयेन द्वयोश्चमसयोर्होतुं
शक्यत्वात्कथं चमसदशत्वेऽपि चमसाध्वर्युणां दशत्वमिति वाच्यम् । मा हीपीदेक
एव द्वाभ्यां हस्ताभ्यां द्वौ चमसाविति शास्त्रान्तरे निषेधेन दक्षिणाचारेण कर्तव्यमिति
नियमेन च हस्तद्वयेन होमायोगादिति भावः । दशपेये ज्यातिष्टोमविकृतिभूते दश
दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पन्तीति विधिशेषे दश चमसाध्वर्यव इति दशत्वानुवादरूपलि-
ङ्गदर्शनात्प्रकृतौ दशत्वं भवतीत्यर्थः । नच गौणमप्यृत्विक्त्वं चमसाध्वर्युष माऽस्त्विति
वाच्यम् । सर्वथात्विक्त्वाभावे समम्भ्रकवरणानुपपत्तेश्चिना चमसयागकर्तृत्वासंभवात्,
अतर्थात्तार्थं तस्वस्यावश्यमङ्गीकरणीयत्वाच्च । इदं ज्ञापयितुमेवार्थगृहणं कृतं
सूत्रकृता । मुख्यत्विक्त्वाभावाज्जपाभिपत्रत्रनादि तानूनप्रादिकं च परं तेषां न भवति ।

नक्षयं नियमो ये समञ्चकं वृतास्त एव मुख्या ऋत्विज इति । दर्शपूर्णमासादिषु तदभावापत्तेः । इष्टापत्तौ तु मुख्ययागकर्तृत्वानुपपत्तिः । अत इदं सिद्धं भवति चमसाध्वर्युषु मुख्यमृत्विक्त्वं नास्त्येवेति । षोडशवचनं सदस्यव्यावृत्त्यर्थं चतुर्णां वरणपक्षेऽपि अमञ्चकवरणवत्स्वप्यृत्विक्त्वं मुख्यमेवेतिप्रदर्शनार्थं वा । तेनामञ्चकवरणवतामपि व्रतचर्या भवत्येव सर्वत्रेति सिद्धं भवति । एकैकश इति वचनं समुदायेन वरणं व्यावर्तयितुम् । इदं वरणं लौकिकं भिन्नमेव । अग्रे पुनर्वृणीत इतिवचनोपादानात् । अत एवैकैकश इति वचनमपि संगतं भवति । अन्यथा समञ्चकवरणे मञ्चमेवादेवैतस्यार्थस्य सिद्धावैकैकश इतिवचनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । होत्रकवरणे प्रतिप्रस्थात्रादिवरणे च तत्तद्वास्तिङ्नाम्नां तत्तन्मन्त्रेणनिर्देशात्समञ्चकवरणेन केवलेनैतस्य मैत्रावरुण इति नाम, एतस्य ब्राह्मणाच्छंसतीत्यादेर्मन्त्रेभ्यो ज्ञातुमशक्यत्वेन निर्वाहासंभवादमञ्चकवरणमावश्यकमेव । इदमप्येतेन ज्ञातं भवति सर्वान्यजमानगृहं प्रति सोमपवाक आनीय तत्राऽऽमञ्चनं कुर्यादिति । इदं च प्रथमं वरणं सर्वेषां समानमेव । द्वितीयं समञ्चकं वरणं तु चतुर्णां वरणपक्षे चतुर्णामेव । महर्त्विग्यतिरिक्तानां तु पूर्वमेव वरणेन सिद्धिः । होत्रादीनां द्वितीयं लौकिकवरणं तु मञ्चसंस्कारार्थमपेक्षत एवेति द्रष्टव्यम् ।

होता मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुश्च होतारोऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टुन्नेता चाध्वर्यवो ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसयाथीध्रः पोता च ब्रह्माण उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्यश्चोद्गातारः ।

होतार इति मैत्रावरुणाच्छावाकग्रावस्तुस्त्वपि होतृसंज्ञासिद्ध्यर्थं, फलं धेदप्रतिरथं द्वितीयो होतेत्यत्र मैत्रावरुणस्य होतृग्रहणेन ग्रहणम् । सर्वेषां समञ्चकवरणपक्षे ग्रावस्तुद्वरणे होतृवरणमञ्चप्रवृत्तिश्च । अध्वर्यव इति प्रतिप्रस्थातृनेष्टुन्नेतृष्वपि अध्वर्युसंज्ञासिद्ध्यर्थं, फलं तामध्वर्यव उद्गृह्णन्ति चतुरोऽध्वर्युभोजयेदित्यादिषु प्रतिप्रस्थातृनेष्टुन्नेतृणां ग्रहणम् । प्रतिप्रस्थात्रुनेतृवरणेऽध्वर्युवरणमञ्चप्रवृत्तिश्च । उद्गातार इति प्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्येष्वपि उद्गातृसंज्ञासिद्ध्यर्थम् । फलं प्राञ्चमुद्गातारो द्रोणकलशं ग्रावस्वध्वर्युहन्त्यधोक्षमुपकर्षन्तीत्यादिषु प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रोर्ग्रहणम् । प्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्यवरण उद्गातृमञ्चप्रवृत्तिश्च । सर्वकर्तव्यताऽपि पदार्थानुष्ठाने गणक्रम एव भवति न मुख्याश्चत्वार आदौ ततोऽर्धिनश्चत्वारस्तत्तस्तृतीयिनश्चत्वारस्ततः पादिनश्चत्वार इत्येवं क्रमो भवति । होतारोऽध्वर्यवो ब्रह्माण उद्गातार इति संज्ञाचतुष्टयकरणसाधारणं प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । एतेनानुक्रमेणैयत्ताऽप्यवधृता । चमसाध्वर्युणामृत्विक्त्वमप्येतेन वारितं भवति । षोडशर्त्विजः क इत्याकाङ्क्षाऽप्येतेन पूर्यते । तृतीयाध्याये सप्तमे पादे जैमिनिरपि नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगादिति । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददात्यग्नीचे

यदाति ब्रह्मणे ददातीत्येवं दक्षिणाभिः सहाऽऽग्नेऽग्नीष ऋत्विजे ददाति ब्रह्मण
ऋत्विज इत्यादिपर्यवसानात्सामानाधिकरण्यलक्षणो य ऋत्विजशब्दरूपश्रुतिसंयोगस्त-
स्मादग्नीत्प्रमृतीनामेवर्त्विक्त्वमिति नियमः स्यादिति सूत्रार्थः ।

सदस्यः सप्तदशः ।

सप्तदशवचनमेतस्यापि होत्रादिवन्मुख्यमेवर्त्विक्त्वं न तु चमसाध्वर्युवन्मुख्यार्त्विक्त्वा-
भाव इतिप्रदर्शनार्थम् । समन्त्रकवरणविधायके सूत्रे उद्गातृवरणोत्तरं सदस्यवरणस्य
विहितत्वात्तत्क्रमेणैव वरणं न तु षोडशर्त्विजवरणोत्तरम् । सदस्यं महर्त्विजं पञ्चमं
कौषीतकिनः समामनन्तीति भरद्वाजः । ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजः सप्तदशैकैकशो वृणीत
इत्येतावतैव सदस्यसंग्रहे सिद्धे पृथक्सूत्रकरणमनित्यत्वमेतस्य ज्ञापयितुम् । उक्तं
चैतदापस्तम्बाश्रलायनाभ्याम्—सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्तीति । सद-
स्यप्रयोजनमाहतुस्तावेव स कर्मणामुपद्रष्टा भवतीति । उपद्रष्टृत्वं साध्वसाध्वनुसंधा-
तृत्वम् । आश्रलायनः सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्तीत्युक्तवैतस्मिन्नर्थे
प्रमाणीभूतां श्रुतिमुद्राजहार तदुक्तमृग्म्यां यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्त इति ।
सदस्यसत्त्वे स्वशाखायामप्यस्ति लिङ्गं सदस्या ऋतवोऽभवञ्जिति । अत्र बहुवचनमृतु-
बहुत्वानुसारेण । नौधायनोक्तं सदस्यचतुष्टुं तु नाभिमतमाचार्यस्य । सदस्यः सप्तदशः
प्रसदस्यस्येत्येकस्यैव प्रदर्शनात्, ध्रुवगोपनार्थं राजपुत्रस्य स्वतन्त्रतया विधानाल्लिङ्गात् ।

अथर्त्विजो वृणीते ।

मन्त्रैरिति शेषः । अथशब्दः सर्वर्त्विग्लौकिकवरणानन्तर्यार्थः । तेन होतुर्लौकिकं
वरणं कृत्वा तस्यैव समन्त्रकं वरणमनन्तरमेव कर्तव्यम् । एवमध्वर्यादीनामित्येवंरूपः
पदार्थानुसमयोऽत्र न भवति किंतु काण्डानुसमय एवेति सिद्धं भवति । मुख्यत्वद्योत-
नार्थश्च । तेन पितृभूतमनुष्यभूतार्त्विक्त्वंपि प्रतिष्कृतुं समन्त्रकं वरणं भवत्येव मन्त्रसं-
स्कारलाभायेत्यपि सिद्धं भवति । मनुष्यभूतपितृभूतदेवभूतत्वभेदेन त्रैविध्यमृत्विजां
शाब्द्यायनिनोक्तम्—स्वेनैव कर्मणि कर्मणि वृता ये ते मनुष्यभूताः पित्रादिभिर्वृतास्त एव
स्वेनैवाङ्गीकृता ये ते पितृभूताः स्वेनैव यावज्जीविकर्मार्थं वृता ये ते देवभूता इति ।
एवं स्वरूपमपि तेनैवोक्तम् । अत्रर्त्विजशब्दो गौणमुख्यसाधारण एवेत्यवश्यं स्वीकर्त-
व्यम् । अन्यथा तेषां व्रतवर्थाभावः समन्त्रकवरणानुपपत्तिश्च स्यात् । मुख्यमृत्विक्त्वं तु
षोडशसप्तदशान्यतरसंख्योपादानस्य विरुद्धरथापत्तेर्नाङ्गीकर्तुं शक्यमित्युक्तमेव प्राक् ।
पूर्ववरणं लौकिकम् । इदं समन्त्रकं मन्त्रजन्यादृष्टसंस्कारसिद्ध्यर्थम् । लौकिकस-
मन्त्रकवरणयोः क्रमस्तु भिन्नो भिन्न एव । होता भैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुदि-
त्यारभ्य सदस्यः सप्तदश इत्यन्तेन सूत्रेणोक्तो लौकिके वरणे क्रमः । मन्त्रक्रमानुरो-
धेन समन्त्रकवरणे क्रम इति द्रष्टव्यम् ।

अग्निर्देवो दैव्यो होता स मे होताऽस्त्वित्युपांशु दैव्यः
होतारं वृणीतेऽसौ मानुषस्तः होतारं वृण इत्युच्चैर्मानुषम् ।

दैव्यं देवसंबन्धिनं, मानुषं मनुष्यसंबन्धिनम् । असाविति यः शब्दस्तस्य स्थाने
होतुः पित्रादिभिर्यव्यवहाराय नाम कृतं तद्गृह्णाति । तच्च शर्मान्तं शर्मान्तं ब्राह्मण-
स्येति बौधायनोक्तेः शर्मान्तं ब्राह्मणस्य येन व्यवह्रियत इति वासिष्ठसूत्राच्च । येन
व्यवह्रियत इति नाक्षत्रादिनाम्नां शर्मान्तताया व्यावृत्त्यर्थम् । वरणं नाम संमानना-
द्यर्थनपूर्वकं स्वकर्तव्यकर्मणि आर्तिवज्यकरणानुशूलप्रवृत्तिसंपादनं, तत्र समम्भ्रकत्वं
संस्कारविशेषार्थम् । अग्निर्देवो दैव्यो होता स मे होताऽस्त्विति दैव्यहोतृवरणमम्भ्रः ।
असौ मानुषस्तः होतारं वृण इति मानुषहोतृवरणमम्भ्रः । लिङ्गादेव दैव्यहोतृवरणा-
र्थत्वे पूर्वमम्भ्रस्य सेत्स्यति सति पुनर्वचनं हेतुप्रदर्शनार्थं यतो दैव्यो होताऽत उपांशु
वृणीत इति । एवमुच्चैर्मानुषमित्यत्रापि । यद्यप्युपांशुशब्दस्य दैव्यहोतृवरणेऽन्वयः
प्रतीयते तथाऽपि उपांशुशब्दस्य स्वरपरत्वात्तस्य च मन्त्रधर्मत्वाद्भरणरूपक्रियाया-
मन्वयासंबन्धेन वरणरूपक्रियाकरणीभूते मन्त्रेऽन्वयो ज्ञेयः । तथा चैवं वानयं भवति
अग्निर्देव इति मन्त्रमुपांशुक्त्वा दैव्यं होतारं वृणीत इति । एवमुत्तरत्रापि ।

एवमितरेषुपांशु दैव्यं वृणीत उच्चैर्मानुषम् ।

एवमितरोष्वित्येतावतैव दैव्यमानुषवरणसिद्धौ दैव्यं वृणीते मानुषमिति पुनर्वचनं
दर्शपूर्णमासादिष्वमन्त्रकवरणेऽयमेव दैव्योऽग्निर्होता मानुषश्चेत्यभिधानपूर्वकत्वमाव-
श्यकमितिज्ञापनार्थम् । एवमितरेषु दैव्यं वृणीते मानुषं चेत्येतावत्युच्यमान उपांशु-
स्वोच्चैष्टयोर्निवृत्तिः स्यात्तां वारयितुं तयोर्वचनम् । इतरेषु अध्वर्वादिषु ऋत्विक्षु ।

आदित्यो देवो दैव्योऽध्वर्युः स मेऽध्वर्युरस्त्वसौ मानुषस्तम-
ध्वर्युं वृण इत्यध्वर्युं चन्द्रमा देवो दैव्यो ब्रह्मा स मे ब्रह्माऽ-
स्त्वसौ मानुषस्तं ब्रह्माणं वृण इति ब्रह्माणं पर्जन्यो देवो
दैव्य उद्गाता स मे उद्गाताऽस्त्वसौ मानुषस्तपुद्गातारं वृण
इत्युद्गातारमाकाशो देवो दैव्यः सदस्यः स मे सदस्योऽ-
स्त्वसौ मानुषस्तः सदस्यं वृण इति सदस्यमापो देवीर्देव्या
होत्राशंसिन्यस्ता मे होत्राशंसिन्यः सन्त्वमी मानुषास्ता-
न्होत्राशंसिनीर्वृण इति होत्रकान्द्रूपयो देवा दैव्याश्च-
पसाध्वर्यवस्ते मे चपसाध्वर्यवः सन्त्वमी मानुषास्तान्-
चपसाध्वर्युंवृण इति चपसाध्वर्युन् ॥ १ ॥

मन्त्रेषु तं वृण इति परोक्षनिर्देशाल्लिङ्गाद्भरणं किञ्चिद्भारकं न साक्षादिति गम्यते । स
चोपस्थितत्वात्सोमप्रवाक एवेत्यभिप्रायेण माष्यकारेण तदनुयायिभिः प्रयोयकारैश्च

सोमप्रवाकद्वारा वरणासुक्तं तद्दानवाचनान्वारम्भणवरवरणव्रतप्रमाणेषु यममानं प्रतीवा-
दितिकात्यायनसूत्रविरोधादुपेक्ष्यम् । नचैवं मन्त्रगतस्तच्छब्देन परोक्षनिर्देशोऽसंगतः
स्यादिति वाच्यम् । तच्छब्देन दैव्यं होतारमग्निं परामृश्य युष्मच्छब्दार्थं मनस्यनुसंधाय
तच्छब्दार्थयुष्मच्छब्दार्थयोरभेदेन तं दैव्यं होतारमग्निं स्वामेवाहं वृण इत्येतादृशा-
र्थसिद्धावसंगतस्वपरिहारसंभवात् । एवं च कात्यायनसूत्रविरोधः परिहृतो भवति ।
अदःशब्दस्तु तत्तन्नामग्रहणार्थं प्रयुक्तः । विशितं वासाविति नाम गृह्णातीत्यावेदन-
प्रकरणस्थेन सूत्रेणादःशब्दस्थाने नामग्रहणम् । होत्रध्वर्युन्नसोद्गातृशब्दार्थः प्रागेव
दर्शितः । सदसि भवः सदस्यः । अत्र भवनं सत्ता विद्यमानत्वमिति यावत् । योगरूढं
पदम् । विगादित्वाद्यत्प्रत्ययः । अनेन सदस्यशब्देन सदस्येष्वेतस्योपवेशनमिति बोध्यते ।
अथ वा सदसि साधुस्तस्यै हितो वा सदस्य इति । सदःशब्देनात्र सदोमण्डपव-
त्कृत्स्नं कर्म लक्ष्यते । तद्गृह्णत्वात्साधुत्वं हितत्वं वा द्रष्टव्यम् । होत्रं हवनसाधनं
वपट्कारस्तमा उच्चैः शंसन्ति वदन्तीति होत्राशंसिनः । नच होतरि स्वयं निषद्य
यजत इत्यस्मिन्पक्षे यजमानाध्वर्योश्चातिप्रसङ्गः । होत्रकवरण एव होत्राशंसिवरणम-
न्त्रस्योक्तत्वेन मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाऽच्छावाक आग्नीध्रश्च होत्रका
इत्यनेन मैत्रावरुणादिषु षट्स्वैव होत्रकशब्दप्रवृत्तेर्देशितत्वेन होतरि यजमानाध्वर्यो-
श्चातिप्रसङ्गाभावात् । तथा च होतृयजमानाध्वर्युणां न होत्राशंसिशब्देन ग्रहणम् ।
एतेन होतृयजमानाध्वर्युणां स्वस्वमन्त्रेण वृत्तत्वेऽपि होत्राशंसिलिङ्गकमन्त्रसं-
स्कारसिद्ध्यर्थं पुनर्वरणमिति शङ्काऽपि निरस्ता भवति । अमी इतिशब्दोऽदः-
शब्दस्य प्रथमाबहुवचनम् । अमी इत्येतस्य शब्दस्य स्थाने समासेन प्रथमान-
बहुवचनेन शर्मन्तानि नामानि षण्णां होत्रकक्रमेण गृहीत्वा मानुषास्तान्होत्राशंसि-
नीर्वृण इति वृणुयात् । यथा केशवशर्मनारायणशर्ममाधवशर्मगोविन्दशर्मविष्णुशर्म-
कृष्णशर्माणो मानुषास्तान्होत्राशंसिनीर्वृण इति । सर्वान्ते वा शर्मशब्दः सकृदेव ।
मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाऽच्छावाक आग्नीध्र इत्येवं क्रमोऽत्रानुसंधातव्यः ।
एवं च (न) इतिबहुवचनान्तो युष्मदर्थश्च । एवं चमसाध्वर्युवरणमन्त्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।
अत्रापि होत्रध्वर्युन्नसोद्गातृयजमानसदस्यमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टच्छावाकाग्नीधा
इत्येवं चमसाध्वर्युवरणे क्रमो ग्राह्यः । चमससंवन्धिनोऽध्वर्यवश्चमसाध्वर्यवः । धार्यधार-
कमावरूपोऽत्र संबन्धः । तच्च धारणं होमाद्यर्थम् । प्रतिप्रस्थात्रादीनां तु तत्तन्मुख्यार्थ-
व्यन्त्रेण । तत्र प्रतिप्रस्थातुरध्वर्युमन्त्रेण, प्रस्तोतुरुद्गातृमन्त्रेण, प्रतिहर्तुरुद्गातृमन्त्रेण, प्राव-
स्तोतुर्होतृमन्त्रेण, उजेतुरध्वर्युमन्त्रेण, सुब्रह्मण्यस्योद्गातृमन्त्रेणेति प्रतिप्रस्थात्रादीनामध्व-
र्यादिशब्दैरेव वरणम् । नच प्रतिप्रस्थात्रादिपरिज्ञानार्थमध्वर्यादिशब्दोत्तरं प्रतिप्रस्था-
त्रादिशब्दप्रयोगोऽप्यस्त्विति वाच्यम् । प्रतिप्रस्थात्रादिपरिज्ञानस्य लौकिकवरणेनैव
जातरवेन मन्त्रस्वरूपविषयकाधिकशब्दप्रयोगस्याप्रयोजकत्वात् । होत्रकवरणान्तरं

प्रतिप्रस्थात्रादीनां वरणम् । ततश्चमसाध्वर्यूणां, गौणचमसाध्वर्यूतिगपेक्षया प्रति-
 प्रस्थात्रादीनां मुरुधार्त्विक्त्वेन तेषामेव पूर्ववरणस्य युक्तत्वात् । राज्ञः पूजनानन्तर-
 मृत्विनां निमग्णार्थं सोमप्रवाकोऽवश्यं वरणीयः । सोममृत्विग्भ्य आर्त्विज्यप्रवृ-
 त्त्यनुकूलव्यापारं निश्चेतुं वक्तृतीति सोमप्रवाकः । एतस्मादेव नाम्नः सोमप्रवाकप्रयोजन-
 मवगतं भवति । साद्यस्केष्वश्वरथाः संक्षीरद्वयः । ससोमप्रवाका विधावन्तीति
 लिङ्गमपि सोमप्रवाकसत्त्वे । छाट्यायनद्राक्षायणमरद्वाजाश्वलायनैर्नित्यमेवाज्ञातश्चास्ति ।
 अतः सोमप्रवाक ऋत्विजामामग्णार्थमवश्यं वरणीयः । स च तूष्णीमेव मन्त्रानुपदे-
 शात् । तस्य गन्धादिभिः पूजनं तस्मै यथाशक्ति दक्षिणादानं च । दक्षिणाकाले वा
 दक्षिणादानम् । सोमप्रवाकवरणादिप्रयोग इत्यम्—राजपूजनानन्तरमस्मिन्कतौ त्वं
 सोमप्रवाको भवेति वृत्वा नाडमिति तेनोक्ते तं गन्धवस्त्रादिभिः संपूज्य सोमप्रवाकाऽऽ-
 र्षेयेभ्य ऋत्विग्भ्यः सोमं प्रवृहीति यजमानस्तमाह । यजमानप्रहितः सोमप्रवाकस्तं
 तं यथोक्तगुणमुपेत्य सर्वान्यजमानगृहं प्रत्यानीय तत्राऽऽमग्णं कुर्यात् । तत्राऽऽम-
 ग्णवाक्यमित्यम्—अमुकशर्मणः सोमो भविष्यति तत्रभवता हीत्रं कर्तव्यमाध्वर्यवं
 कर्तव्यं ब्रह्मत्वं कर्तव्यमौद्गात्रं कर्तव्यं प्रशास्त्रियं प्रतिप्रस्थानं ब्राह्मणाच्छंसियं प्रास्तो-
 त्रमच्छावाकीयं नेष्ट्रीयमाग्नीध्रीयं प्रातिहर्षं ग्रावस्तुतीयर्मात्रेण पौत्रीयं सौब्रह्मण्यं कर्त-
 व्यमिति सदस्यपक्षे सादस्यमिति । होत्राम्यञ्छ इत्यस्मिन्सूत्रे होत्राशब्देन होत्रका
 एव गृह्यन्ते । तथा च प्रशास्तृब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकाग्नीध्रेभ्य एव च्छप्रत्ययो
 न प्रतिप्रस्थानुप्रस्तोतृप्रतिहर्षुत्तेतृसुब्रह्मण्येभ्यः । ग्रावस्तुच्छब्दात्तु वृद्धाच्छ इत्यनेन
 च्छप्रत्ययः । ब्रह्मशब्दात्तु ब्रह्मणस्त्व इति सूत्रेण त्वप्रत्ययः । होत्रध्वर्यूद्गातृशब्देभ्यस्तु
 सामान्यतोऽणोवेति द्रष्टव्यम् । तत्र को यज्ञः क ऋत्विजः का दक्षिणेत्येकः प्रश्नप्रकार
 आपस्तम्बाश्वलायनाद्युक्तः । प्रत्युत्तरवाक्येष्वश्वलायनेन विशेष उक्तः कल्याणैः सह
 संप्रयोग इति । कल्याणोऽमुको यज्ञः कल्याणा अमुकशर्मादय ऋत्विजः कल्याण्यो
 गावो दक्षिणेति । अन्यः प्रश्नप्रकार आपस्तम्बेनोक्तः—तं पृच्छति क ऋत्विजः के
 याजयन्ति कश्चिन्नाहीनः कश्चिन्न न्यस्तमार्त्विज्यं कश्चित्कल्याण्यो दक्षिणा इति च्छन्दो-
 गत्राक्षणं भवतीति । अत्र विकल्पं सूचयितुं छन्दोगत्राक्षणग्रहणम् । ऋत्विक्परीक्षा
 तावत्पतितयाजित्वादि यजमानदोषशङ्कानिरासार्था । वर्तमानर्त्विक्परीक्षाऽपि संप्रयोजन-
 र्हेत्वशङ्कानिरासार्था । अहीनदक्षिणापरीक्षा तु अल्पदक्षिणे ऋतावहीने च याजननिषेधा-
 देव । यथोक्तमाश्वलायनेन न्यस्तमार्त्विज्यमकार्यमहीनस्य नीचदक्षिणस्येति । अप्रश्न-
 सेऽपि परीक्षाऽऽवश्यक्येव । आर्त्विज्याकरणे प्रत्याख्यानप्रकार उक्तो छाट्यायन-
 द्राक्षायणाभ्यां सोमप्रवाकमकरिष्यजमः सोमाय राज्ञ इति प्रत्याचसीत महन्मेऽवोच

इति करिष्यन्प्रतिमन्त्रयेतेति । भारद्वाजमतात्त्वयाजविष्यतोऽपि जपो नित्यः । पशुपालः
 प्रेष्या धाता शमिता ध्रुवगोपो दोग्धा सोमविक्रयी हविष्येपणार्थिका स्त्री, अग्नीषोमी-
 यार्थेध्मावर्हिर्नयनार्थे द्वे, प्रसर्पका उपगताश्चेत्यत्रैवोपकल्पयितव्याः । आलब्धव्यानां
 पशूनां दक्षिणार्थगवादिप्राणिद्रव्याणां दोहार्थानां गवां राजवहनार्थान्दुहोश्च संरक्षण-
 कर्ता पशुपालः । वैश्योऽयम् । तद्वृत्तित्वात् । प्रेष्याः प्रेषार्थकर्तारः सनीहारादयो
 व्रतप्रदातारः परिकर्मिणश्च । सर्नि याञ्चालब्धं धनं तद्ये हरन्ति ते सनीहाराः । एतेन
 ज्ञायते पूर्वमेव ऋत्विग्यं द्रव्यं याचितं भवति । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या वैते । सनी-
 हारविषये विशेष उक्तो द्वेषे बौधायनेन—अथ सनीहारान्प्रहिणोतीत्यन्यत्रोग्रशूद्रयो-
 रिति बौधायनोऽन्यत्रोग्रैरिति शालीकिः सर्वान्यज्ञसिद्धय इत्यौपमन्यव इति । धाता
 यज्ञसामग्रीरक्षको ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा । शमिता पशुसंज्ञपनकर्ता । स च
 ब्राह्मणः शूद्रो वा । बाहुं शमित्रे तं स ब्राह्मणाय ददाति यद्यनाक्षणो भवतीति सूत्रात् ।
 बाहुं शमित्रे यजमानो ददाति । तं बाहुं स शमिता ब्राह्मणाय ददाति यदि स्वयम-
 ब्राह्मणो भवतीति सूत्रार्थः । एतस्मादेव छिन्नादृत्विग्यतिरिक्त एवायम् । पराङ्गवर्त-
 तेऽध्वर्युः पशोः संज्ञाप्यमानादिति वचनादध्वर्योरसामर्थ्यादध्वर्युपुरुषाणां मध्य एकस्य
 द्वयोः सर्वेषां वा कार्यानुसारेण पशुसंज्ञपनकर्तृत्वम् । तत्रैकश्चेत्प्रतिप्रस्थातेव संनि-
 हितत्वाद्वा चेत्प्रतिप्रस्थातृनेष्टारौ त्रयश्चेदुज्जेता चेति द्रष्टव्यमिति नैमिनिमतम् ।
 तथा च तृतीयाध्याये सप्तमे पादे तत्सूत्रे शमिता च शब्दभेदात् । शमयति पशुं
 हिनस्तीति शमितुशब्दार्थः । अत्र यद्यपि शामित्रस्थाऽऽध्वर्यवसमारूपानादध्वर्योरेव
 शमितृत्वं युक्तं तथाऽपि संज्ञाप्यमानात्पशोरध्वर्योः पराङ्गवृत्तिवचनेन तस्य शमितृत्वा-
 नुपपत्तेश्चप्रत्यासन्नः प्रतिप्रस्थात्रादिः कश्चिच्छमिता भवतीति । नचैवं क्लोम चार्थं
 वैकर्तनं च शमितुस्तद्ब्राह्मणाय दद्याद्यद्यब्राह्मणः स्यादितिवचनविरोध इति वाच्यम् ।
 यदि यजमानोऽब्राह्मणः क्षत्रियादिः स्यादित्यर्थकरणेन विरोधाभावात् । नचैवं शामित्रं
 चैव विप्राणामितिनिषेधकत्रैवार्थिकः शमितेति कुलालः शमितेतिविधायकवचनद्वयवि-
 रोध इति वाच्यम् । एतासां स्मृतीनामध्वर्युपुरुषासंभव एव प्रवृत्तिसंभवेन विरोधपरि-
 हारस्य कर्तुं शक्यत्वात् । तत्र ऋत्विजः शमिता ध्रुवगोपो दोग्धा सोमविक्रयीति
 सूत्रकृतैव प्रदर्शितास्तेषामुपकल्पनं सिद्धमेव । आपस्तम्बभरद्वाजादिभिरुपगतातृणामप्यु-
 क्तत्वात्तेषामप्युपकल्पनं सिद्धमेव । इतरेषां तूपकल्पने याज्ञिकमतेऽपि न नियम इति
 द्रष्टव्यम् । ध्रुवगोपस्तु मीमांसकमतेऽपि राजपुत्रो गोपायतीतिवचनादन्य एव । एवं
 च तस्योपकल्पनं नियतम् । शमितुस्तु याज्ञिकमत उपकल्पनं न मीमांसकमते । विहि-
 तत्वाद्गोमुररपि उपकल्पनम् । सोमविक्रयिणः कर्मान्तःपातित्वात्तस्य सर्वमतेऽन्यत्वा-
 द्योपकल्पनम् । पशुपालादीनामुपकल्पने विकल्पगात् (?) शमितुरध्वर्यादिवदुत्पत्ते-
 रभावादुत्पत्तिकालिकसंज्ञासंबन्धाभावादिति । नहि संज्ञामात्रं भेदकं किंतुत्पत्तौ श्रुता ।

नवेयं संज्ञोत्पत्तौ श्रूयते वरणाभावेन शमितुरध्वर्वादिवदुत्पत्तेरमावात्तस्मान् केवलसं-
ज्ञाऽत्र भेदिकेति भावः । सूत्रार्थस्तु शमिता चर्त्विग्भ्यो भिन्नः शमितेशब्दभेदात्प्र-
करणाद्वा । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । प्रकरणमाध्वर्यवप्रकरणे शमिता पशुकण्ठे
निगृह्णातीति । उत्पत्त्यसंयोगं च ब्राह्मणभावे । कञौ तु शामित्रं चैव विप्राणामिति
शामित्रकर्मकरणनिषेधाच्छूद्र एव । ध्रुवग्रहभंरक्षणकर्ता ध्रुवगोपः । स च राजपुत्र
इति सूत्रकारेण प्रागेवोक्तम् । अतः सन्निवो दोग्धा व्रतप्रवर्गार्थं दोहनकर्ता । स
च ब्राह्मणः शूद्रो वा । अग्निहोत्रमेव न दुह्याच्छूद्र इत्यग्निहोत्रसंन्यवेदोहन एव
शूद्रनिषेधादन्यत्रानियमः । अयं च शूद्रो गोप एव । स्मृतौ सच्छूद्रौ गोपनापिताविति
तस्य सामान्यतः समीचीनत्वोक्तेस्तद्वृत्तित्वाच्च । ब्राह्मणो दोहकर्ता चेतसमीचीनत-
रमेव । सोमविक्रयी कौत्सः शूद्रो वेति सूत्रकारेण प्रागुक्तमेव । सोमविक्रयणं तपेति
कञौ सोमविक्रयस्यापि निषेधाच्छूद्र एवेदानीम् । अयं च ऋत्विग्भ्यतिरिक्त
एवेत्युक्तमेव प्राक् । हविष्येषणार्था स्त्री ब्राह्मणी दासी वा । अग्नीषोमीया-
र्थेधमवहनार्थाऽग्नीषोमीयार्थेर्हिर्वहनार्था च रूपेण ब्राह्मणी । प्रसर्पन्तीति प्रस-
र्पका यज्ञेऽर्थसंशये निर्णायकाः । एते ब्राह्मणा एव दक्षिणाप्रतिग्रहीतृत्वात् ।
तेषामुपवेशनस्थानं तु यावत्पर्यन्तं प्राग्वंशे कर्म तावत्पर्यन्तं प्राग्वंश एव । अग्निपण-
यनप्रभृति तत्तत्समीपप्रदेश एव । यत्र यज्ञे शिष्टा विद्वांस उपविशन्ति सैव यज्ञसमे-
त्युच्यते । तदुक्तं राजधर्मेषु—

समास्तु तिस्रो विज्ञेया धर्मस्यैका च कर्मणः ।

तथा राजसभेत्येता विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ॥ इति ।

धर्मशब्देन व्यवहारः प्रायश्चित्तं चोच्यते । तदर्थं या कल्पिता शाला सा धर्मस्य
सभा । इयमेका सभा । च परं कर्मार्थं यज्ञादिकर्मार्थं या शाला सा कर्मसभेत्युच्यते । इयं
द्वितीया । राजा यत्र विप्रैः परिचारकैर्मटादिभिश्च सहित उपविशति सा शाला राज-
सभेत्युच्यते । इयं तृतीया सभा । एतास्तिष्ठः सभा विद्वद्भिर्ऋषिभिः परिकीर्तिताः
कथिता इत्यर्थः । सभासत्संरूपोक्ता बृहस्पतिना—

लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—यत्र धर्मं विनिर्णेतुं विद्वांसश्चतुरादयः ।

उपविष्टा भवेयुश्चेत्तदा ज्ञेया सभेति सा ॥ इति ।

यज्ञार्थशालोपविष्टा विद्वांसः शिष्टा ब्राह्मणा अत्र प्रसर्पकशब्देनोच्यन्ते । ते च त्रिप्रभू-
तय इति द्रष्टव्यम् । यज्ञमारभ्याऽऽन्तं शालायां नियमेनैतैरुपवेशनं कर्तव्यं कर्मसाक्ष्या-

र्षम् । उपगातार ऋत्विजां मध्ये ये केचन षड्वराध्या इत्युक्तमेव प्राक् । अहोरात्रे पशु-
पाश्वी, मूर्त्ताः प्रेष्या अमवन्, मृत्युस्तदमवद्वाता, शमितोम्रो विशां पतिः, ध्रुवगोपः
सहोऽमवत्, आकृतिरपिनडूढविः, इधमश् ह क्षुचेभ्य उत्रे तृष्णा चावहतामुमे इति
विश्वसृनामयनेऽनुक्रमणास्त्रिंशद्देतेषां कल्पनमत्रैव । न चाऽऽर्त्वेना उपगातार इति लिङ्गा-
देतेषामपि भिन्नत्वेनोपकल्पनमस्तिवति वाच्यम् । तेषां सर्वमत ऋत्विगमेदस्यैव सिद्ध-
त्वेनोपकल्पनासंभवात् । गोमांसकमत आर्त्वेना उपगातार इत्यस्या अर्थत्वात्त्वेन वज्र-
हस्तः पुरंदर इत्यादिवस्त्वार्थे प्रामाण्याभावाज्जोपमानृणां भिन्नत्वं कल्पयितुं शक्नोति ।
याज्ञिकमते स्वार्थप्रामाण्यसत्त्वेऽपि वचनादभेद इति द्रष्टव्यम् । यजमानस्यार्त्विजां च
षावत्कर्म व्रतं भवति । तदुक्तं षौचायनप्रायश्चित्तसूत्रे—सर्वत्र यजमानस्यार्त्विजां च
षावत्कर्म व्रतमुपदिशन्तीति । तद्योक्तमाश्रयायनेन—न मांसमश्रीयुर्न श्विषमुपेयुरा-
कतोरपवर्गादिति । ऋत्विगपेक्षं बहुवचनम् । अन्योऽपि विशेषनिषेधो षौचायनप्राय-
श्चित्तसूत्रे—नर्त्विजामार्त्विजयमन्यत्र विद्यते न महर्त्विजां समाप्तो न सर्वत्र यजमा-
नस्याऽऽर्त्विग्यमन्यत्र सत्रादिति । यो होता सोऽध्वर्युरित्ययं समाप्तः कुण्डपायिनाम-
यने विहितः । स तस्य सप्रत्वात्तत्रैव नान्यत्राहीनैकाहादौ । एवं यजमानस्याऽऽर्त्वि-
ग्यमपीति । ऋत्विजां मधुपर्केण पूजा कार्या । तत्र विश्वामित्रः—

संपूज्य मधुपर्केण ऋत्विजः कर्म कारयेत् ।

असंपूज्य कारयेच्चैत्किञ्चिदपि स युज्यते ॥ इति ।

मधुपर्कार्हा धर्मसूत्रे—गोमधुपर्कार्हो वेदाध्यायनार्थं ऋत्विक्स्नातकः भृशुरो
राना वा धर्मयुक्त इति । गौश्च मधुपर्कश्च गोमधुपर्को ताम्यामर्हो योग्य इत्यर्थः ।
एतादृशे समाप्ते मधुपर्कान्तर्गतगोरपेक्षयाऽधिका गौर्देया भवति । वेदाध्यायीत्याचा-
र्यादिविशेषणम् । यद्याचार्यादयः कृत्स्नवेदाध्यायिनस्तदैव मधुपर्कदधिका गौर्देया
नान्यदेति । एतेन ज्ञायते वेदैकदेशाध्यायिनोऽप्याचार्यादयः स्युस्तेऽपि केवलेन
मधुपर्केण पूज्या एवेति । अथवा गवा युक्तो मधुपर्को गोमधुपर्क इत्येवं समाप्तः ।
अधिकगोदानामावस्तु सुतराम् । अन्यश्च धर्मसूत्रे विशेषः—आचार्यार्त्विजे
स्नातकाय श्वशुराय राज्ञ इति । पारिसंवत्सराद्गृपतिष्ठम्यो गौर्मधुपर्कश्चेतिपूर्वोक्तविशे-
षणविशिष्टानामाचार्यादीनां संवत्सरोत्तरं प्राप्तानामेतेषां गोयुक्तमधुपर्केण पूजा कार्ये-
त्यर्थः । अनेन सूत्रेणावधिप्रदर्शनं क्रियते । विद्यास्नातकविद्याव्रतस्नातकाम्यामेव
गौर्देया न केवलव्रतस्नातकाय । एतस्मात्सूत्रादिदं ज्ञायते पूर्वसूत्रे धर्मोपदेष्टृत्वादि-
धर्मसंपत्तिप्रयुक्तो मधुपर्क इति । तत्र धर्मोपदेष्टृर्मधुपर्क उपनयनोत्तरम्, ऋत्विजो
वरणोत्तरं, स्नातकस्य समावर्तनान्ते, श्वशुरस्य देहकोत्थापनान्ते, राज्ञोऽभिवेकान्त
इति द्रष्टव्यम् । प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमिति न्यायात्, ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाह-

रोदित्याश्वजायनसूत्रात्, पुनः पुनर्यज्ञ इति च्छन्दोगसूत्रात्, अथैतेऽर्घ्या ऋत्विक्श्व-
श्वरपितृव्यमातुलाचार्या राजा स्नातकः प्रियागतोऽतिथिरिति संवत्सरं पर्यागतेभ्य
एतेभ्य एव कुर्याद्विवाहे वरायाथत्विभ्यः कर्मणि कर्मणि वदातीति नौधायनसूत्रात् ।

असंपूज्य कारयेच्चेत्किल्बिषेण स गुज्यते ।

इति विश्वामित्रेण मधुपर्कपूजाया अकरणे दोषश्रवणात् प्रतिपद्यते । संवत्सरोत्तरं
देवभूतपितृभूतानामेवत्विजां कर्मव्यतिरिक्तकाल उपस्थितिः संभवति न मनुष्यभूतानां
कर्मव्यतिरिक्तकाल एतेषामृत्विक्त्वामंभवात् । यज्ञवापमते होत्रादिषु चतुर्ष्वर्त्विज्य-
समावेशात्तद्दशवर्तिनां पुत्रादीनामाशीचपातेऽन्ये तदीया आगमयितव्या इति । इदं
च देवभूतपितृभूतत्विक्पक्षे द्रष्टव्यम् । ऋत्विक्करणप्रयुक्तमाशीचं याज्ये यस्मृता-
युक्तं तद्देवभूतपितृभूतविषयकमेव । एवं याज्यकरणप्रयुक्तमाशीचं देवभूतपितृभूतेष्वेव-
त्विक्षु इति द्रष्टव्यम् । ऋत्विजामाशीचाभावो मधुपर्कोत्तरमेव ।

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानात्तु ऋत्विजः ।

पश्चादाशीचे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥ इति ब्राह्मणम् ।

यत्र मधुपर्को नास्ति तत्राऽऽशीचमस्त्येवेति स्वर्थात् । तत्राऽऽधानेष्टिपशुबन्वाशौ
मधुपर्को नैव किंतु ज्योतिष्टोमादावेव स इति केषित् । समम्भ्रकवरणस्य ज्योतिष्टो-
मादावेव सत्त्वान्मधुपर्कः, आधानेष्टिपशुबन्वाशौ समम्भ्रकवरणामावाप्त स इत्येतन्मता-
शयः । सर्वत्रापि मधुपर्क इति केषाचिन्मतम् । समम्भ्रकवरणस्यैव मधुपर्कनिमित्तत्वे
प्रमाणाभाव इत्येतन्मताशयः । तुच्छमेतन्मतं समम्भ्रकवरणसंबद्ध एव मधुपर्क इति प्रद-
र्शयितुमेवत्विजो वृत्तेत्यनुवादकरणात्प्रयोजनान्तरस्य चासंभवात् । महादानादौ मधु-
पर्कस्तु वाचनिकः । वैखानसेनाऽऽधानेऽपि मधुपर्क उक्तः सोऽपि वाचनिक एव ।
किमिव वचनं न कुर्यान्नस्ति वचनस्यातिभार इति ।

प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः ।

नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥

इति वचने यद्यपि वरणस्यैव केवलमाशीचाभावहेतुत्वं प्रतीयते तथाऽपि वरणमधु-
पर्कयोः संबद्धत्वाद्वरणशब्देन मधुपर्कोऽपि गृह्यते । नातो गृहीतमधुपर्कस्येति ब्राह्मण-
विरोधः । अथ चर्त्विजामाशीचाभावो यावत्कर्म तावदेव ।

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

सन्निवृत्तिवृत्तवारिदातृवृत्तविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविद्युवे ।

आपद्यापि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते । इति वचनात् ।

प्रारम्भो वरणं यज्ञ इति वचने गृहीतमधुपर्कस्येतिवचनैकवाक्यत्वाय वरणं समन्व-
कमेवेति ज्ञेयम् ।

एतेन—व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्धने जपे ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥

इतिविष्णुवचनबोधितानारम्भहेतुकं सूतकं लौकिकवरणवृत्तानामप्यस्येव । सूतक-
ग्रहणं मृतकोपलक्षणम् । गृहीतमधुपर्कस्य यजमानात्तु भस्विज इत्यत्रैविवशब्द-
अतुयजनविशेषनिमित्तक एव ग्राह्यः । तेन न अमसाध्वर्युभ्यो मधुपर्कः किंतु गन्वा-
दिभिः पूजामात्रम् । यजमानस्यापि यावत्कर्म तावदेशाशौचाभावः । भस्विजा दीक्षि-
तानां चेत्यनन्तरोदाहृतवाक्यात् ।

न दीक्षिण्याः परं यज्ञे न कृच्छ्रादि तपश्चरन् ॥ इतिवचनाच्च ।

दीक्षिणी दीक्षणीया । दीक्षितानामिति बहुवचनं सत्राभिप्रायेण । इदमपि प्रारम्भो-
त्तरमेव ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ इतिवाक्यात् ।

अत्रापि प्रारम्भशब्दार्थः प्रारम्भो वरणं यज्ञ इतिवचनसिद्धवरणात्मक एव ।
संकल्पोत्तरं वरणात्प्राक्चेत्तदा विराम एव । नान्दीश्राद्धं तु पूर्वकृतमेवैकादशतिदिन-
पर्यन्तमुपयोगाय भवति ।

एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः ।

त्रिषट्चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं विधीयते ॥ इतिवचनात् ।

दीक्षितस्य त्ववमृयात्प्रागकर्मकालेऽप्याशौचाभाव एव ।

तद्वद्गृहीतदीक्षस्य त्रैविध्यस्य महामखे ।

छानं त्ववमृये यावत्तावत्तस्य न सूतकम् ॥ इतिवचनात् ।

सत्रिषतिब्रह्मचार्यादिसद्यःशौचवदिति तद्वदित्यस्यार्थः । गृहीता दीक्षा येन स
दीक्षित इति यावत् । दीक्षणीयायागोत्तरं दीक्षितत्वमिति प्रागुक्तमेव । उपवयवा विद्या
त्रिविद्या तामधीते वेद वा स त्रैविध्यो वेदत्रयाध्यायी तत्प्रतिपाद्यकर्मत्रयज्ञानवान्वा ।
एतादृशो यजमानो भवेत्तस्य महामखेऽग्निष्टोमादिरूपेऽवमृयच्छानं यावत्पर्यन्तं न
निर्वृत्तं तावत्पर्यन्तं तस्य यागकर्तुर्न सूतकमित्यर्थः । तद्वदित्यनेन सद्यःशौचमति-
दिश्यते । तेनाकर्मकालेऽप्याशौचाभावः सिध्यति । गृहीतदीक्षत्वस्यावमृयस्नानकर्तृ-
त्वस्य च चातुर्मास्यसौत्रामण्यादावपि सत्त्वादतिव्याप्तिः स्यात्तां वारयितुं महामख
इति । गृहीतदीक्षस्येत्यनेन पूर्वावधिः अर्हदर्थते । तेनेतन्मध्य एवाकर्मकालेऽपि
आशौचाभावो नत्वेताभ्यां पूर्वम् । ननु गृहीतदीक्षस्येत्येतावदेवास्तु चातुर्मास्यसौत्रा-

मण्यादिषु दीक्षाया एवाभावेनापि प्रसङ्गवारणसंभवात्प्रमहामस इति विशेषणं व्यर्थ-
मिति चेन्न । दीक्षधातोरनेकार्थकत्वेनेज्यास्वरघातवर्षस्य तत्रापि सत्त्वेन तद्वारणार्थं
महामस इत्येतस्याऽऽवश्यकत्वात् । त्रैविद्यस्येत्यनेन विशेषणेन केवलं श्रद्धावानस्य
महामसोऽपि अकर्मकाले दीक्षितस्यापि अवधृथात्प्रागाशौचमस्त्येव । तथा चाशौचनि-
मित्तकं स्नानं कर्मरम्भात्प्राक्कृत्वाऽङ्गेष्वेव घृतवस्त्रजातं शुष्कं कृत्वा भस्म घृत्वा
कर्माऽऽरभेत । कर्मसमाप्त्युत्तरं पुनराशौची भवेत् । एवं प्रतिकर्मरम्भं स्नानं भवति ।
धारणाशक्ततायां स्नानोत्तरं वस्त्रमंसलाकृष्णाजिनादीनि प्रक्षालय यावत्पर्यन्तं दीक्षार्थं
यस्त्रं शुष्कं भवति तावदन्यत्परिधाय शुष्के तस्मिन्दीक्षाऽसि तनूरसि सोमस्य तनूरसीति
मन्त्रैः परिधाय सूर्यस्य वासोऽसि नीविरिति नीविमनुपरिकल्प्य नवनीताम्यङ्गुलं
कृत्वाऽसिणी अङ्गुत्वा प्रक्षालितया तपैव मेखलया परिष्कयणे कृते प्राप्तमग्निं कर्म
करोति । एवं पत्न्या अपि । एवं यावदाशौचनिवृत्ति । एतच्चान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते ।
एतादृशकल्पनायां त्रैविद्यग्रहणमेव गमकम् । अन्यथेतस्य निरर्थकत्वापत्तेः ।

अपि वा होतारमध्वर्युं ब्रह्माणमुद्गातारं चैतानेव वृणीते ।

अपि वा मुख्यानेव चतुरो वृणीत इत्येतावतैव होत्रध्वर्युनसोद्गातृत्वाभे चतुर्णां
ग्रहणमाश्रयायनोक्तब्रह्मपूर्वकत्वं चतुरः सर्वान्वा चतुरो वृणानो महर्त्विजो वृणीतेऽध्वर्युं
ब्रह्माणं होतारमुद्गातारमितीतिभारद्वाजोक्ताध्वर्युपूर्वकत्वं च व्यावर्तयितुम् । तेनाऽऽम-
न्त्रप्रकारादिकं तदुक्तं सर्वमुपसंहार्यमेवेति । एतच्छब्दश्चकारेण मुख्यत्वात्सदस्य-
स्यापि संग्रहः शङ्कितः स्यात्तद्व्यावर्तनाय । एतकार इतरेषां समन्त्रकवरणव्यवच्छे-
दार्थः । अमन्त्रकं वरणं त्वेतेषामपि भवति । चतुर्णां समन्त्रकवरणपक्षे चतुर्णामेव
मधुपर्कपूजा, इतरेषां तु वस्त्रालंकारगन्धादिभिः पूजनमात्रमिति ज्ञेयम् ।

अर्थं क्षत्रियं देवयजनं याचते ।

याजमानं व्याख्यास्याम इत्यधिकाराद्यजमान एव सर्वत्र कर्ता । अथशब्दो नित्य-
स्वार्थः । तेन विद्यमानेऽपि देवयजनदेशे याचनं नित्यमिति सिद्धं भवति । आपस्त-
म्बेन तद्वतो राज्ञोऽपि याचनावचनात् । एवं प्रतिग्रहरहितस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य चापि
याचना नित्या । देवयजनयाचने मन्त्रमाहाऽऽपस्तम्बः—देव वरुण देवयजनं मे
द्वेहीति यजमानो राजानं याचेदिति ।

स चेद्ददाति देवयजनवान्भूया इत्येनमाह न चेश-

दहं देवयजनं वेद तस्मिन्स्त्वा वृथाभीत्येवमाह ।

चेद्यदीत्यर्थः । एनं ऋदातारम् । न चेदित्यनन्तरं ददातीत्यनुपपन्नः । यदि न
ददातीत्येवापठदापस्तम्बः । चेद्ददातीत्येतावतैव सिद्धेऽपि तच्छब्दमृच्छरति तस्येदं

* अदातारमित्येवोपलभ्यते तत्प्रायादिकम् ।

प्रयोजनं याचित एव सश्रद्धं ददति तदैव देवयजनवान्मूया इत्याशीर्षदि निर्बन्धादि-
नाऽनुव्यवहारमयाद्वा तदा नाऽऽशीरिति । यदहं देवयजनं वेदेत्यनुव्याहरिष्यतः प्रतिज्ञा ।

अथैनमभिव्याहारयन्ति ।

अथशब्द आनन्तर्यार्थः । तेन यदहं देवयजनं वेद तस्मिन्स्त्वा वृश्वामीत्येतदन-
न्तरमेव होत्राभिव्याहारणं कर्तव्यं न तु तेन सह तत्पूर्वं वेति । एनमदातारम् । अभि-
व्याहारोऽत्र शापः । वाचमुपावधीर्वाक्त्वा हास्यतीत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रलिङ्गात् । वक्ष्यमा-
णाभिव्याहारणमन्त्रप्रतिपाद्याभिर्वागादिभिरित्यर्थः । बहुवचनं वक्ष्यमाणहोत्राद्यभिप्रा-
येण । सामान्यप्रतिज्ञेयम् । अथवाऽभिव्याहारयन्तीति स्वार्थे णिच् । वक्ष्यमाणा होत्रा-
व्ययः । नचाश्विजः प्रयोज्याः प्रयोजको यजमानस्तथा च नागतिका(क)गतिका
णिचः स्वार्थपरस्वरूपनेति वाच्यम् । अभिव्याहारणकर्तृत्वस्य होत्रादिनिष्ठत्वमिव यज-
मानस्यापि तत्कर्तृत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वेन स्वस्मिन्स्वप्रयोज्यत्वासंभवात् । अतः स्वार्थ
एव णिच् ।

तत्प्रकारमाह—

वाचमुपावधीर्वाक्त्वा हास्यतीति होता प्राणमुपावधीः
माणस्त्वा हास्यतीत्यध्वर्युर्धन उपावधीर्भिनस्त्वा हा-
स्यतीति ब्रह्मा चक्षुरुपावधीश्चक्षुस्त्वा हास्यती-
त्युद्गाता श्रोत्रमुपावधीः श्रोत्रं त्वा हास्यतीति होत्र-
का आत्मानमुपावधीरात्मा त्वा हास्यतीति सदस्योऽ-
न्नान्युपावधीरन्नानि त्वा हास्यन्तीति चमसाध्वर्यवः
प्रजापतिमुपावधीः प्रजापतिस्त्वा हास्यतीति यजमा-
नो भूतान्युपावधीर्भूतानि त्वा हास्यन्तीति सर्वे ।

होत्रादीनामुपादानं तत्तन्मन्त्रसंबन्धपरिज्ञानार्थम् । अन्यथा प्रथमः कस्य मन्त्रो
द्वितीयः कस्येत्यादिपरिज्ञानं न स्यात् । सर्वे उक्ता होत्रादयोऽनुक्ता यजमानस्य
प्रेष्याद्याश्च । क्रमेणैवाभिव्याहारणम् ।

एवं शप्ते ततोऽन्यं याचते—

अथर्विजो देवयजनं याचते ।

अथशब्दो यद्यपि स्वकीय एव देवयजनदेशस्तथाऽपि राजानुज्ञां विना नैवर्त्विजः
प्रति याचनं भवतीति । ऋत्विज इति द्वितीयावहुवचनम् । होत्रादीनामनुज्ञापनमेवात्र
याचनशब्दार्थः । आपस्तम्बस्तु ऋत्विजः प्रति याचने राजकर्तृकतामाह—राजा
देवयजनं याचत्याग्निर्मे होता स मे होता होतर्देवयजनं मे देहीत्यादिना । यत्र उच्य-

देवयजनस्य तत्र गच्छति याचनार्थम् । तत्रापि न लभ्यते चेत्, यो यक्ष इत्यु-
क्त्वा न यजते त्रैधातवीयेन यजेतेति विहितां त्रैधातवीयेष्टिं कुर्यात् । वरणकाल एव-
त्स्विकसंपादनमिति पक्ष ऋत्विगलाभेऽपीति केचित् । वस्तुतः सामग्न्युपकल्पनं यथा
संकल्पात्पूर्वं तथास्विग्देवयजनकल्पनमपि । तथा च न त्रैधातवीयेष्टिर्न च क्रत्वनार-
म्भरूपो विभ्रेषः । वौषाधनः स्पष्टमेतद्वैधमूत्र उक्तवालादृष्ट्वा रानानं चर्त्विजश्च दीक्षे-
दिति । चकारो देवयजनपात्रादिसामग्रीसंग्रहार्थः ।

अभिर्मे होता स मे देवयजनं ददात्स्वित्युपा९-
शु होतर्देवयजनं मे देहीत्युच्चैर्मानुषम् ।

उपांशित्यनन्तरं देवयजनं याचत इत्यनुवर्तते सामान्यप्रतिज्ञामूत्रात् । तत्तन्म-
न्त्रलिङ्गात्तं तं प्रति । मानुषमिति देवयजनविशेषणम् । ऋत्विग्विशेषणत्वे मन्त्रेषु मानु-
षनामानिर्देशाभावेन तत्त्वानुपपत्तेः । तेनार्थात्पूर्वतो देव्यदेवयजनयाचनमिति सिध्यति ।
अदृष्टार्थमेतत् । उपांशुत्वस्य शब्दधर्मत्वाद्देवयजनयाचनमन्त्रेष्वेवान्वयो न तु याचने ।
तेन मन्त्रमुपांशुक्त्वा देव्यं देवयजनं याचत इत्येवं वाक्यं भवति । एवं मानुषमित्य-
त्रापि । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

एवमितरेषुपा९शु देवतानामधेयमभिव्याहरत्युच्चैर्मानुषस्य ।

एवमितरेष्वित्येतावतैव सिद्धावुपांशु देवतानामधेयमभिव्याहरत्युच्चैर्मानुषस्येतिव-
चनं प्रकारान्तरमिदं पूर्वेण सह विकल्पार्थं इति प्रदर्शयितुम् । किं तत्पूर्वं किं तदुत्तर-
मिति चेदुच्यते-पूर्वमन्त्रयोरुपांशुत्वोच्चैस्त्वे अत्र तु नामधेययोरुपांशुत्वोच्चैस्त्वे इति
पूर्वमन्त्रेषु देवतानामधेयानामेवोपांशुत्वेऽवशिष्टमन्त्रभागाणामर्थादुपांशुत्वमिति ज्ञेयम् । उत्तरमन्त्रेषु
मानुषनामधेयानामेवोच्चैस्त्वेऽवशिष्टमन्त्रभागाणामर्थादुपांशुत्वमिति ज्ञेयम् । मानुषभि-
त्येव लाघवाद्भक्तव्ये गुरुभूतः पष्ठ्यन्तत्वेन निर्देशोऽत्र ऋत्विङ्नामापि ग्राह्यमिति
गमयति । यथाऽमुकशर्मन्मानुष होतर्देवयजनं मे देहीत्यादि । नामैव नामधेयम् ।
मागरूपनामभ्यो धेय इति स्वार्थं धेयप्रत्ययः । अभिव्याहरणमुत्कीर्तनमेव देवताना-
मधेयशब्दसमभिव्याहारात् । होतेत्यादिनामानि तु न मानुषाणि किंतु आर्त्विज्यप्रयु-
क्तानि । मानुषस्येत्यनन्तरं देवतानामधेयमित्यत्रत्यसमासिकदेशनामधेयशब्दोऽनुवर्तते ।
देवतानामधेयमभिव्याहरतीत्यत्र देवताया नामधेयं देवतानामधेयमिति पठितत्पुरुष
एव लाघवात्तु देवताया नामधेयं यजेति व्यधिकरणबहुव्रीहिरिति । बहुव्रीहिसमासे
तु देवतानामधेयशब्दस्य मन्त्रपरतायां पूर्वेण सहैकार्थत्वेन पुनरुक्तीतादवस्थापत्तेः ।
अतः पठितत्पुरुष एव युक्तः । अत उपांशु देवतानामधेयमभिव्याहरत्युच्चैर्मानुषस्ये-
त्येतसूत्रं पक्षान्तराभिप्रायमेवेत्येवमवश्यं स्वीकार्यमित्यलं बहुना ।

आदित्यो मेऽध्वर्युः स मे देवयजनं ददात्वध्वर्यो देवयजनं
मे देहीत्यध्वर्यु चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे देवयजनं ददातु ब्रह्म-
न्देवयजनं मे देहीति ब्रह्माणं पर्जन्यो म उद्गाता स मे देव-
यजनं ददातुद्गातर्देवयजनं मे देहीत्युद्गातारमाकाशो मे सदस्यः
स मे देवयजनं ददातु सदस्य देवयजनं मे देहीति सदस्यमापो
मे होत्राशस्मिन्यस्ता मे देवयजनं ददतु होत्राशस्मिन्यो मे
देवयजनं मे दत्तेति होत्रकान्द्रमयो मे चमसाध्वर्यवस्ते मे देवय-
जनं ददतु चमसाध्वर्यवो देवयजनं मे दत्तेति चमसाध्वर्युन् ॥ २ ॥

स्पष्टम् ।

याचित्वेदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इति देवयजनमध्यवस्यति ।

देशा इज्यन्ते यस्मिंस्तद्देवयजनं देवानां यजनं यस्मिन्निति वा देवयजनं, तदध्यव-
स्यति सहाग्निभिरुपकल्पितसोमार्द्धैश्चोदकुम्भपुरःसरं वासार्थं गच्छतीत्यर्थः ।
अनुपयायावस्येदित्यत्रावस्येतेतथाऽर्थदर्शनात् । एदमगन्म देवयजनमिति मन्त्रलि-
ङ्गाच्च । मदेमेति मन्त्रान्तः । अगन्मेति बहुवचनं पत्न्यमात्याभिप्रायम् । तेनामात्या
अपि सह स्युः । इदं चामात्यासाहित्यं तत्सद्भावाभिप्रायेण । पत्न्यां तु नैवं तां विना
क्रतोरेवाभावात् । तस्या देवयजनं प्रति गमनं तु अरण्यन्वारम्भस्य पत्न्या विहितत्वा-
त्तद्वारा सिद्धमेव । यजमानस्य मुरुपत्त्वादेवैतद्भाषणे देवयजनश्च क्षेप पृथिव्या
आगच्छति यो यजत इत्येकवचनं श्रूयते । याचित्वेत्युक्तानुवाद आपस्तम्बोक्तस्यापि
वा न देवयजनं याचेद्देवता एवोपतिष्ठेत् सत्सेदं पश्यत्येतस्य पक्षस्य निराकरणार्थः ।
क्त्वाप्रत्ययाद्देवयजनाध्यवसानाङ्गता । तेन देवयजनाध्यवसानोत्कर्ष एतस्याप्युत्कर्षः
समारोपणादिकं देवयजनयाचनात्पूर्वमेव भवतीति । अत्र देवयजनाध्यवसानमरण्ये
दीक्षतेऽरण्ये यजत इत्यस्मिन्पक्षे । अग्रे यद्विधास्यति तद्गामे दीक्षतेऽरण्ये यजत
इत्यस्मिन्पक्ष इति द्रष्टव्यम् ।

देवयजनमध्यवस्यतीति पूर्वमुक्तं तत्र किंलक्षणं देवयजनमित्याकाङ्क्षायामाह—

यत्समं प्रतिष्ठितमोषधिवदन्नपरमभ-

ङ्गुरमनुपाहितमनिरिणमपिस्रग्दरि ।

यत्समं सममूर्धिकां यद्देवयजनं भवति तद्देवयजनमध्यवस्यतीति पूर्वोक्तान्वयः । प्रति-
ष्ठितं सुशोभितं मृदुमूर्धित्वादिभिर्वज्र स्थितस्य मनोऽभिरुचितं भवति । तथा च वीधा-
यनः—जुष्टे देवयजने शाला कारिता भवतीति । जुष्टेऽभिरुचित इत्यर्थः । सर्वेषामपि

देवयजनविशेषानां पूर्वोक्तान्वयः । ओषधिवत्, ओषध्यः फलपाकान्ता यत्र तादृशम् ।
 वकारश्चात्तसः । ऊषा क्षारस्मृत्सा यत्र न विद्यते तदनुपहृत् । तस्य स्वकृत ईरिणे
 नावस्येदिति निषेधात् । इरिणशब्देन सोपदेशस्यैवोक्तत्वात् । कश्चिदनुत्तरमित्यपि पाठः ।
 धान्योत्पत्तिरहिता मूमिरूत्तरा तथा रहितमिति अनुत्तरशब्दार्थः । अमङ्कुरं यत्र नदी-
 प्रवाहादिभिर्बद्धो न संभाव्यते तदमङ्कुरम् । इदममुपिरोपलक्षणम् । अमुपिरमच्छि-
 द्रम् । अनुपहतं यद्दहनषण्डाखवासादिभिरुपहतं न भवति तदनुपहतम् । अनिरिणं
 यत्र तृणादिकं नोत्पद्यते तदिरिणं ततोऽन्वदनिरिणम् । अविमृगदारि विमृगविसर्गः
 शेषिण्यं दारि दारणं च वृत्तानां यत्र न संभाव्यते तदविमृगदारि । तदीयदारणनिषे-
 धस्य स्वमङ्कुरमित्यनेनैव गतार्थत्वान्नात्र तन्निषेधापेक्षा । अविमृगदारीति पाठेऽपि
 अर्थस्तु स एव ।

प्राचीनप्रवणमुदीचीनप्रवणं प्रागुदकप्रवणं वा ।

पूर्वं सममित्युक्तं तत्रैतत्प्रवणं विकल्पते । प्राचीनं प्रवणं क्रमनिष्ठं स्थलं यत्र,
 उदीचीनं प्रवणं क्रमनिष्ठं स्थलं यत्र, प्राक्चोदकचानयोरन्तरालं प्रागुदक् । ईशानदिगि-
 त्यर्थः । प्रागुदकप्रवणं क्रमनिष्ठं स्थलं यस्य । प्रतिष्ठितत्वादिकं तु पक्षचतुष्टयसाधा-
 रणम् ।

यस्मात्स्थलान्तरमभितो भवति ।

यस्माद्देवयजनादन्वयस्थलं स्थलान्तरमभितः समन्ततो भवति तादृशं देवयजनं
 स्वीकार्यमित्यर्थः ।

न देवयजनमात्रं पुरस्तादतिशेषिण्येति ।

देवयजनस्य पुरस्तात्पुरोभागे । मात्रशब्दाद्देवयजनप्रमाणतो न्यूनाधिकस्थलाति-
 शेषे न दोष इति गम्यते । देवयजनमात्रातिशेषनिषधो दृष्टासंभवाददृष्टार्थ एव ।

पक्षान्तरमाह—

यावान्वा शम्पापासः ।

यावति प्रदेशे शम्पा प्रास्ता प्रक्षिता भवति तावन्मात्रं वा नावशिनष्टीत्यर्थः ।
 न देवयजनमात्रं पुरस्तादतिशेषिण्येनेन विकल्पते ।

यावत्समं प्रतिष्ठितं तद्वत्श्रियंजेतेति नित्ये काम्ये ।

यावत्सममित्यत्र सर्वत इति शेषः । यत्सर्वतः समं प्रत्येव तिष्ठतीति श्रुतेः ।
 यावत्समं स्थलं तावत्प्रतिष्ठितं देवयजनमित्यारूपायत इत्यर्थः । यावत्समं तावत्प्र-
 तिष्ठितं देवयजनं तत्तत्र प्रतिष्ठिते देवयजने यजेतेति नित्ये विधौ काम्ये विधौ च
 यत्समं प्रतिष्ठितं तदेव देवयजनं गतश्रियो भवतीत्यर्थः । स्वभावतो यत्समं प्रतिष्ठित-

मित्यादिवान्वा शम्पाप्राप्त इत्येतदन्तलक्षणलक्षितं तन्निष्पन्नगतश्रीगताश्रीसाधारणं देव-
यजनमिति निष्कृष्टोऽर्थः । शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्यश्च गतश्रियः । शुश्रुवान्वेदत्रया-
ध्यायी । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति मन्त्रे वेदत्रयाध्यायिनः श्रीशब्दवाच्यता स्पष्ट-
माप्नाता । ग्रामं नयतीतिव्युत्पत्त्या ग्रामणीशब्देन ग्रामाधिकार्युच्यते । राजन्योऽभि-
षिक्तः श्रियः । गता प्राप्ता श्रीर्यस्य स गतश्रीः । ये गत्यर्थास्ते प्राप्त्यर्था इति
शास्त्रात् । देवयजने विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—यत्र वा बहवो ब्राह्मणाः सःश्राधयेयु-
रग्रयो वाव देवयजनं यत्र क्व चाग्नीनाधाय यजते देवयजन एव यजत इति विज्ञापते
दक्षिणी वाव देवयजनं दक्षिणाश्वेतकल्पाणीर्दिदाति देवयजन एव यजत इत्येक इति ।
यत्र यदेवयजनविषये बहवो ब्राह्मणाः सदस्यवत्साक्षिणः साधु ते कृत्यमत्रेति श्राव-
येरस्तदुक्तलक्षणाभावेऽपि देवयजनं स्यात् । गरीयसोऽस्य गुणस्य लाभादिति भावः ।
तथा च देवयजनाधिकारे ब्राह्मणम्—विश्वे ह्येतद्देवा जोषयन्ते यद्ब्राह्मणा इति । यत्र
क्व चाग्नीनाधायान्याधानं कृत्वा यजते यगं करोति तदेवयजनं नित्यमुक्तलक्षणाभा-
वेऽपि । अयं कल्पः सोमपूर्वाधाने । अथ वा यत्र क्व चाग्नीनाधाय स्थापयित्वाैव यजते
तदेव देवयजनं नित्यमुक्तलक्षणाभावेऽपीति । अस्मिन्पक्षे देवयजनैकदेश एव प्राक्-
शाविरुद्धे स्थल एवाग्नीनाधाय तत्रैव संकल्प्य राजपूजनादि मधुपर्कान्तं कृत्वा शालां
प्रति गच्छेदिति प्रयोगः । अग्निनाधदेशस्य का गुणापेक्षेति भावः । कल्याण्यो लक्षण-
वस्यो बहवो गावश्चेत्स्युस्तदा दक्षिणाबाहुरूपे महागुणे सति देवयजनगुणाभावः क्रतो-
रकिंचित्कर इति भावः । यथोक्तलक्षणलक्षितदेवयजनालाभ एवैते पक्षा द्रष्टव्याः ।
उभयसत्त्वे त्वधिकगुणावहं भवतीत्यर्थतः ।

अतिप्रब्रह्म्येऽभिचरन्त्यजेत गुहाक्येऽभिशास्यमानः ।

अति अतिशयेन प्रवृक्ष्य प्रवृक्ष्य वृक्षांश्छित्त्वा छित्त्वाैव देवयजनं कुर्युस्तदतिप्रब्र-
ह्म्यम् । आपस्तम्बेन निर्ब्रह्म्येऽभिचरन्त्यजेतेत्येतस्यैव निर्ब्रह्म्यशब्देन व्यवहारः कृतः ।
एतत्स्वरूपमाह स एव—यस्माद्बृक्षांस्वल्मीकानीति निर्हरेयुरथो अभिखनेयुरिति ।
वृक्षांश्छित्त्वा वल्मीकानि खात्वा देवयजनं कुर्युस्तन्निर्ब्रह्म्यमिति तात्पर्यार्थः । गुहाक्ये
गुहावने गुहाबहुले वन इति यावत् । यमकर्तारं पापस्य कर्तारमभिदिशन्ति सोऽभिशा-
स्यमानस्तस्य गुहावनं देवयजनं भवतीत्यर्थः । अत्राऽऽपस्तम्बो विशेषमाह—परोक्ष-
गुहावने याजयेदभिशास्यमानं परोक्षं पृष्ठान्युपेयुः सर्वमुपाशु क्रियेत स्थले यजेतेति ।
यथा लोका न पश्यन्ति तत्परोक्षमभिशास्यमानं याजयेत् । तस्य पृष्ठान्यपि परोक्ष-
मुपेयुः । न स्वास्वृक्षु गाथेयुः, सर्वं साहं प्रधानमुपाशु क्रियेत, स्थल उच्छ्रित्तमुपे-
यजेतेत्यर्थः । अन्ये विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—यत्रापि देवयजनं चान्तरेण पन्था अभि-
षिषावैतस्मिन्प्राजयेद्यं कापयेत् तन्न सुतरो यज्ञ उपानमेदिति । वौचायनोऽपि कर्षा-

न्ते—अपातो देवयजनकल्पः स एतद्देवयजनं जोषयते पुरस्ताद्गुदकमनुषरमनुषहतम-
 विस्रग्दार्धमङ्गुरं बहुलौषधि यत्रान्या अन्या ओषधयो व्यतिषक्ताः स्युः प्रागुदकप्रवणं
 यथा चात्वालसारिणीरापः स्युर्नातिप्रवणं यस्मादन्यत्पुरस्तात्समन्तिकं देवयजनं न
 विन्देदिति । कात्यायनः—देवयजनं जोषयन्त उच्यते समपविध्रश्शयमितो देवयज-
 नमात्रदेशं पुरस्ताद्गुर्न प्राक्प्रवणमुदग्वा षरिकचानूचानरिवज उद्धृतौषधिमूले परेते
 विमितं कुर्वन्तीति । लाट्यायनद्राह्यायणावाहतः—प्रागुदकप्रवणं देवयजनं लोमशम-
 वृक्षश्च समं पुरस्ताच्चास्याऽऽपः स्युस्तदभावे महावृक्ष उरवानो महापथो वा नचास्य
 स्थलतरमदूरे स्याद्देवयजनमात्रं च पुरस्ताद्विपर्यस्याभिचरणीयेषु स्थलादन्यदेवयजनमा-
 त्राञ्चेति । लोमशं तृणौषधिनहुलम् । न यस्मिन्वृक्षाः स्युस्तदवृक्षम् । समं यत्राविषमा
 भूमिस्तादृशम् । अस्य देवयजनस्य पुरस्तादापः स्युर्नवेयुः । तदभावेऽपामभावे । उद-
 पानं कूपः । देशान्तरगामी पन्था महापथः । यस्यातिशयितं स्थलं स्थलतरमदूरे
 समीपे समन्ततो न च स्यात्तद्देवयजनम् । चस्त्वर्थे । देवयजनमात्रं तु पुरस्तात्पुरो-
 भागे देवयजनस्य न स्यात् । पूर्वमुक्तानि लक्षणानि तद्विपर्यस्तानि अभिचरणीयेषु
 ज्ञेयानि । न चास्य स्थलतरमदूरे स्याद्देवयजनमात्रं च पुरस्तादित्येतत्तु नैव विपर्यस्तं
 भवतीत्यर्थः ।

पुरोहविषि देवयजने याजयेदितिब्राह्मणव्याख्या-
 तानि काम्यानि देवयजनानि तेषां याथाकामी ।

पुरोहविषि देवयजने याजयेदित्यारभ्य भवत्येवेत्येवमन्तं यद्ब्राह्मणं तेन व्याख्या-
 तानि उक्तानि काम्यानि कामयायाह्राणि तेषां मध्ये याथाकामी कामनानुरोधेन पक्षो
 भवतीत्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि पुरोहविषीति काम्यानि देवयजनानीति । बौधायनोऽपि जुष्टे
 देवयजने शाला कारिता भवति पुरोहविषि देवयजने याजयेदित्येतेषां यज्जोषयत इति ।
 यं कामयेतोपैनमुत्तरो यज्ञो नमेदभि सुवर्गं लोकं जयेदिति तं पुरोहविषि देवयजने
 याजयेत् । पुरोहविषि देवयजने याजयेदिति विधिः । यं कामयेतोपैनमुत्तरो यज्ञो
 नमेदभि सुवर्गं लोकं जयेदित्ति कामनापानधिकारी । यस्य होता प्रातरनुवाकमि-
 त्यारभ्य विपश्यतीत्यन्तेन पुरोहविषो देवयजनस्य लक्षणम् । उपैनमुत्तर इत्यारभ्य
 सुवर्गं लोकं जयतीत्यन्तेन फलम् । यस्य देवयजनस्य मण्डपे प्रातरनुवाकमनुब्रुवन्हो-
 ताऽग्निं पुरोवर्तिनमौत्तरवेदिकाग्निं ततः प्राग्वर्तिनं नदीतडागादिजलं ततोऽपि प्राग्दि-
 श्यदितमादित्यं चाऽऽभिमुरूषेन युगपत्पश्यति एतादृग्देवयजनं पुरोहविरिस्युच्यते ।
 उक्त्येषोद्देश्यादिरुत्तरो यज्ञ एनं यजमानं प्रति उपनमेत्सुवर्गं लोकं चाभिजयेदित्य-
 ध्वर्गुः कामयेत तदैतादृशे देवयजने याजयेदित्यर्थः । प्रातरनुवाकशब्देनाऽऽज्यप्रउग-
 शब्दे ग्राह्ये नतु प्रातरनुवाको गृह्यते तस्य पुरोदयात्समाप्तेः । अन्यथाऽऽदित्यमपि

विषयतात्वेतद्विरुध्येत । अथ वाऽऽदित्यशब्देन तत्संबन्धिप्रकाशो ग्राह्यः । भ्रातृ-
व्यवन्तमासे देवयजने याजयेत् । आसे देवयजने याजयेदिति विधिः । भ्रातृव्यवन्त-
मित्यनेनाधिकारी प्रदर्श्यते । पन्थां वाऽधिस्पर्शयेदित्यारम्य न रथायेतद्वा आसं
देवयजनमित्यन्तेन लक्षणम् । आम्रोत्येवेत्यारम्याऽऽम्रोतीत्यन्तेन फलम् । प्रौढं राममार्गं
प्रौढं गतं वा विलोक्याऽऽधिक्येन तत्संस्पर्शो यथा भवति तथा देवयजनं निर्मातव्यम् ।
देवयजनगर्तवोर्मध्ये शकटस्य वा रथस्य वा यातवै गन्तुं यावदन्तरं पर्याप्तं तावदेवा-
न्तरं कर्तव्यं सोऽयमधिस्पर्शः । एतदेवाऽऽसनामकं देवयजनमाप्नोति जयतीत्यर्थः ।
पशुकाममेकोजते देवयजने याजयेत् । एकोजते देवयजने याजयेदिति विधिः । पशु-
मानधिकारी । एकोजताद्वै देवयजनादङ्गिरसः पशूनमृन्नेत्यर्थवादः । अन्तरा सदो-
हविर्धाने उन्नतः स्यादेतद्वा एकोजतं देवयजनमिति लक्षणम् । पशुमानेव भवतीति
फलम् । प्राचीनवंशात्पुरतः प्रत्यासन्नं सद उत्तरवेदेः पश्चात्प्रत्यासन्नं हविर्धानं तयो-
र्मध्यमुजतं यत्र तदेकोजतमित्यर्थः । सुवर्गकामं व्युजते देवयजने याजयेत् । व्युजते
देवयजने याजयेदिति विधिः । सुवर्गकाम इत्यधिकारी । व्युजताद्वै देवयजनादङ्गि-
रसः सुवर्गं लोकमाप्तित्यर्थवादः । अन्तराऽऽहवनीयं चेत्यारम्येतद्वै व्युजतं देव-
यजनमित्यन्तेन लक्षणम् । सुवर्गमेव लोकमेतीति फलम् । उत्तरवेदिहविर्धानिसदः प्राची-
नवंशानां चतुर्णामन्तरालप्रदेशेषु त्रिपूजतं यत्र तद्व्युजतमित्यर्थः । प्रतिष्ठाकामं प्रति-
ष्ठिते देवयजने याजयेत् । प्रतिष्ठिते देवयजने याजयेदिति विधिः । प्रतिष्ठाकाम इत्य-
धिकारी । एतद्वै प्रतिष्ठितमित्यारम्य सममित्यन्तेन लक्षणम् । प्रत्येव तिष्ठतीति
फलम् । एतस्यैव नित्यत्वमपीति सूत्रकृतेव प्रागुक्तम् । गतश्रियोऽप्येतदेव देवयजन-
मित्यपि प्रागुक्तम् । यत्सर्वतः सर्वप्रदेशे समं न तु कुत्रचिदपि उन्नतं कुत्रचिन्न-
मित्यर्थः । यत्रान्या अन्या ओषधयो व्यतिषक्ताः स्युस्तथाजयेदिति विधिः । अनेनैव
लक्षणं बोध्यते । पशुकामोऽधिकारी । एतद्वै पशुनामित्यारम्य पशुमानेव भवतीत्य-
न्तेन फलम् । यवगोधूमकोद्वत्रप्रियङ्गवादिबीजानि परस्परविलक्षणानि यस्मिन्प्रदेशे
सहोप्यन्ते तत्र पशुकामं याजयेदित्यर्थः । एतस्य देवयजनस्य यद्यपि नाम नोक्तं
तथाऽपि लक्षणत एव नामोत्पद्यमान्यन्यव्यतिषक्तौषधि देवयजनमिति । नाम विना
व्यवहारो न घटत इति हि प्रसिद्धम् । यं कामयेत निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयमिति
तं निर्ऋतिगृहीते देवयजने याजयेत् । निर्ऋतिगृहीते देवयजने याजयेदिति विधिः ।
यं कामयेत निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयमिति कामनावाचाधिकारी । एतद्वै निर्ऋति-
गृहीतं देवयजनं यत्सदृश्ये सत्या ऋक्षमित्येतेन निर्ऋतिगृहीतदेवयजनलक्षणम् ।
निर्ऋत्यैवास्य यज्ञं ग्राहयतीति फलम् । निर्ऋतिर्यज्ञविधाती राक्षसविशेषः । निम्नो-
त्स्वराहित्येन सदृश्याः सत्या मूमेः संबन्धि यदृक्षं तृणादिशून्यं स्थानं यत्र तजि-
र्ऋतिगृहीतम् । व्यावृत्कामं व्यावृत्ते देवयजने याजयेत् । व्यावृत्ते देवयजने याजये-

दिति विधिः । व्यावृत्कामोऽधिकारी । यं पात्रे वा तस्ये वेत्यारभ्येतद्वै व्यावृत्तं देव-
यजनमित्यन्तेन लक्षणम् । विपाप्मना भ्रातृव्येणेत्यारभ्य मीमांसन्त इत्यन्तेन फलम् ।
पात्रोपलक्षिते सहपङ्क्तिभोजने तस्योपलक्षिते विवाहे वन्धुमित्रादयो यं पुरुषमुद्दिश्य
मीमांसेरन्संदिहोरन्स पुरुषः संवेहहेतोरपवादादेः पाप्मनो व्यावृत्तिं कामयते स व्यावृ-
त्कामः । तं व्यावृत्तसंज्ञकं देवयजने यानयेदित्यर्थः । औत्तरवेदिकादाहवनीयात्प्रा-
चीनं स्थलं प्रवणं क्रमनिर्ज्ञं गार्हपत्यात्प्राजहितात्प्रतीचीनं स्थलं प्रवणं क्रमनिर्ज्ञं यत्र
तद्यावृत्तसंज्ञकं देवयजनमित्यर्थः । पापेन वैरिणा च व्यावर्तते वियुज्यते । एवं यज-
मानं न पात्रोपलक्षिते सहपङ्क्तिभोजने न तस्योपलक्षिते विवाहे च वन्धुमित्रादयो
मीमांसन्ते संदिहन्ते । भूतिकामं कार्यं देवयजने याजयेत् । कार्यं देवयजने याजये-
दिति विधिः । भूतिकामोऽधिकारी । कार्यं इत्यनेनैव लक्षणमप्युक्तं भवति । कार्यो वै
पुरुषो भवत्येवेति फलम् । मृच्छिळादिभिरुज्जतीकरणायं कार्यम् । उपनयनादिसंस्कारै-
रुज्जतीकरणीयः पुरुषस्ततस्तस्येदं योग्यं फलमिति दर्शयति भवत्येवेत्यनेन । भवत्येवेति
ऐश्वर्यं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । तत्रैकोज्जतव्युज्जतव्यावृत्तेषु देवयजनेपूजतत्पनिम्नत्वे अकृ-
त्रिमे ज्ञेये । असंभवे कृत्रिमे अपि । एकोज्जते देवयजने स्वीक्रियमाणे प्राग्भंशमारभ्य
सूपावटान्तं शौस्वेन मानेन तूष्णीमेव मानं कर्तव्यं सदोहविधानयोरन्तरौन्नस्यसंपा-
दनाय । एवं व्युज्जतव्यावृत्तयोरपि यथालक्षणम् । कार्यं तु सर्वं मृच्छि-
ळादिभिरुज्जतं स्थलं यावत्पर्याप्तं संपादनीयम् । निर्ऋतिगृहीतदेवयजनस्य निन्दि-
तत्वादधीदितरेषां प्रशास्तत्वं नहि निन्दा निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु स्तुत्यं स्तोतुं प्रव-
र्तते इति न्यायेन । यजमानपरिक्रान्तोऽध्वर्युः कथं यजमानायानिष्टं कामयेत । अथ
वा याजयेदिति यावन्ति पदानि तेषु स्वार्थे णिच् । यं कामयेत नमेज्जयेत्, आतृ-
व्यवन्तं पशुकामं सुवर्गकामं प्रतिष्ठाकामं पशुकामं यं कामयेत निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं
प्राहयेयं व्यावृत्कामं भूतिकाममित्येतेषु विभक्तिभकारव्यत्ययो ज्ञेयः । अस्मिन्पक्ष
इच्छाया यजमानगतत्वं संपन्नं भवति । वैपश्चिकरण्यं च परिहृतं भवति । निर्ऋति-
गृहीतदेवयजनस्याऽऽभिचारिके कर्मणि उपयोगश्च सिद्धो भवति । यजमानानिच्छा-
यामध्वर्योरेवेच्छा कथं कर्माङ्गकाम्यदेवयजनप्रयोजिका भवेदित्यापत्तिरपि निरस्ता
भवति । अत्र प्रतिग्रहप्रतिषेधार्थं तीर्थगर्मादि कथ्यते । तत्र ब्रह्मपुराणं—

प्रवाहमवर्धिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।

तत्र नारायणः स्वामी मान्यः स्वामी कदाचन ॥

तत्र न प्रतिगृह्णीयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि । इति ।

अत्र प्रवाहमिति जलावधुपलक्षणम् । तेन पुष्करादौ तडागवाप्यादिरूपे तीर्थे
सर्वत्रैव मज्जमवधीकृत्य हस्तचतुष्टयाम्यन्तरे निषेधः ।

दानधर्मै—माद्रशुकचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।

तावद्धर्मं विजानीयात्तद्धर्मं तीरमुच्यते ॥ इति ।

अत्र माद्रशुकचतुर्दश्यां कदाचिवृष्ट्यभावे जलवृष्ट्यभावेऽपि तावत्पर्यन्तं देश उपलक्षणीयः । यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुवाश्शुयाजमन्तरा यजतीत्यत्र पुरोडाशद्वयाभावेऽपि यथा देश उपलक्ष्यते तथा । तीरावधिश्च ब्रह्मपुराणे—

सार्धं हस्तशतं यावद्धर्मतस्तीरमुच्यते । इति ।

स्कान्दे—तीराद्द्वयूतिमात्रं तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।

अत्र दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः । इति ।

तटद्वये प्रत्येकं क्रोशद्वयाख्यगव्यूतिमात्रं क्षेत्रम् । अत एवोक्तं मण्डिके—

गङ्गासीमां न लब्ध्वन्ति सर्वपापाप्यशेषतः ।

दिशो दश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः ।

एकयोजनविस्तीर्णा क्षेत्रसीमा तटद्वयम् ॥ इति ।

गर्भे प्रतिग्रहनिषेधः प्रसिद्धनदीषु । प्रसिद्धतरगण्डक्यादिनदीषु तृष्यतः सार्ध-
हस्तशतमिति तीरेऽपि निषेध इति शिष्टाः । क्षेत्रे तु निषेधो गङ्गाविषयः । तत्रैव
क्षेत्रकथनात् । यत्तु ब्रह्मपुराणे—

यत्र गङ्गा महादेवः स्वयंभूश्च तपोवनम् ।

सिद्धिस्तत्रं तु तज्ज्ञेयं समन्तात्तु त्रियोजनम् ॥ इति ।

एकैकस्मिन्पार्श्वे सार्धयोजनमिति समन्तात्रियोजनमित्यर्थः । एतन्मरणेऽतिशयार्थं
न तु प्रतिग्रहप्रतिषेधार्थम् । यदा तु समन्तावर्धयोजनमिति पाठस्तदा स्कान्देन
तुष्ट्यार्थतैव । गर्भतीरक्षेत्रेषु यागकरणे यष्टुर्महाफलमृत्विजां तु दोषोऽस्त्येव ।

न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात्प्राणैः कण्ठगतेरपि ।

अपि कामातुरोऽजन्तुरेकां रक्षति मातरम् ॥

तीर्थे प्रतिग्रहो यस्तु तीर्थविक्रय एव सः ।

विक्रीतायां तु गङ्गायां विक्रीतः स्याज्जनार्दनः ॥

अनार्दने तु विक्रीते विक्रीतं भुवनत्रयम् ।

यस्तु लौक्याद्विजः क्षेत्रे प्रतिग्रहरुचिर्भवेत् ।

नैव तस्य परो लोको नायं लोको दुरात्मनः ॥ इति पाप्मे,

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्दस्तचतुष्टयम् ।

तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥

तत्र न प्रतिगृह्णीयात्प्राणैः कण्ठगतेरपि ।

इति ब्राह्मे च ऋत्विजां दक्षिणाप्रतिग्रहे दोषश्रवणात् । लौक्यं लोलुपता । आप-
त्तावत्रापि प्रतिग्रहो न दोषाय । तथा च बह्विपुराणम् —

हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्यासनादि यः ।

कृष्णामिने च गृह्णाति अनापत्सु गतो द्विमः ॥

तथोपग्रमुर्खा गां च सशैलां मेदिनीं द्विमः ।

कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चण्डालात्पातितात्तथा ॥

मासिके च नवश्राद्धे भुञ्जन्प्रेतस्वमाप्नुयात् । इति ।

पाप्मे-प्रतिगृह्णीषाद्वृत्त्यर्थं ब्राह्मणः साधुतः सदा ।

अश्वं च मणिमातङ्कतिललोहानि वर्जयेत् ॥ इति ।

भूतिर्भावनम् । अथैतत्प्रायश्चित्तं प्रसङ्गाद्बुध्यते । तत्र योगीश्वरः—

गोष्ठे वसन्ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ।

गायत्रीनाप्यनिरतः शुध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ इति ।

मनुः-मपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।

मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ इति ।

असत्प्रतिग्रहादिति वचनद्वये पदच्छेदः । मासमित्यत्यन्तसंयोगवाचिन्या द्वितीयया
त्रिसहस्रजपस्य प्रतिदिनव्यापित्वं गम्यते । जपः पयोव्रतं च दोषगुरु(गौरव)लाचवानु-
सारेण प्रत्येकं प्रत्येकं समुचितं वा कल्प्यम् । यत्तु षट्त्रिंशन्मते—

पवित्रेष्ट्या विशुध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।

ऐन्द्रवेन मृगारेष्ट्या कदाचिन्मित्रविन्दया ।

देव्या लक्षणपेनैव शुध्यन्ते दुष्प्रतिग्रहात् ॥

इति, तद्देशकालद्रव्यकर्तृणामन्यतरदुष्टत्वे ज्ञेयम् । अनयेव दिशा त्रिचतुःसंनिपाते
प्रायश्चित्तगौरवं कल्प्यम् । पूर्वोक्तगायत्रीलक्षणो वेति केचित् । तीर्थे प्रतिग्रहस्य
सतोऽपि निषिद्धत्वात्सत्प्रतिग्रहत्वमेव । तथा चेदमेव प्रायश्चित्तं भवति । तत्र तीर्थे
कर्माङ्कदक्षिणाप्रतिग्रहस्य निषेधेऽपि वैधत्वात्प्रायश्चित्तलाघवं कल्प्यमिति ज्ञेयम् ।
प्रायणीयादिषते प्रयाणकर्तृन्यतायामरणीसमारोपस्यैव नियमेन विधानादत्रानियमः
सूचितो भवति । तत्र बौधायनोऽरण्योः समारोपणमाह—आमावास्येन वा हविषेष्ट्या
नक्षत्रे वाऽरण्योरग्नींसमारोष्य शाखामभिष्वेत्युत्तरेण शाखां परीत्य पूर्वया द्वारा शाखां
प्रपाद्य गार्हपत्यस्याऽऽयतने मपित्वाऽग्नीन्विद्धत्य मध्यमे वंशे राजानं प्रमथन्तीति ।
कात्यायनः—समारोप्याग्नींशाखास्तम्भे पूर्वार्धे गृहीत्वाऽरणीपाणिराहेदमगन्मेति ।
द्वेषेऽपि—अग्नीनां हरणमित्यजम्भान्हरेदिति बौधायनोऽरण्योः समारोष्येति शाखी-

किरिति । बाधुलोऽपि—अरण्योरात्मनि वाऽग्नीन्समारोह्य शकटेन प्रत्यक्षान्वा नय-
च्छालामभिप्रैर्ताति । शकटेन हरणेऽनुच्छ्वासादि न । संनिधौ चेच्छकटं विनाऽपि
प्रत्यक्षाणां नयनं, त्रिभिरुच्छ्वासैर्गमनं चेद्भवति तदैव शकटं विनाऽपि प्रत्यक्षाणां
नयनम् । चतुर्थोच्छ्वासगमने पुनराधानमेव, कर्मार्थहरणेऽनुच्छ्वासात्तदनाऽने (?)न
चात्र वास्तोष्पतीयावसितहोमौ, एतस्य प्रयाणस्य कर्मार्थत्वात् । अत्रापि मन्त इति
केचित् । शालां प्रति गमने विशेषो द्वैवे—शालाया अध्यवसान इति स ह स्माऽऽह
बौधायनो मध्यंदिने शालामध्यवस्थेदावः पूर्वा गच्छेपुरन्मग्नमानो राज्ञा चारणीभ्यां
चेत्यत्रो ह स्माऽऽह शालीकिः कामं पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे वा शालामध्यवस्थेत्प्रां-
क्त्वस्तमयाहीक्षणीयां संतिष्ठावपिभेदितीति । देवयजनाध्यवसानानन्तरं गोमयोप-
क्षितेषु संस्कृतेष्वायतनेषु अग्नीन्विहरति ।

अपराह्णे दीक्षते ।

द्वादशसंभारयजुर्होमादि अपराह्ण एव केवलदीक्षाकृत्वात् । संभारयजुर्होमादेर्दी-
क्षाकृत्वे दीक्षिष्यमाणवचनं साधकमिति दर्शितमेव प्राक् । कूर्माण्डहोमस्तु पूर्वाह्ण
एव तस्य तन्मात्राकृत्वानावात् । स्वे दक्ष इत्यस्य सत्यमस्मीत्यन्तस्य पुरस्ताद्दीक्षणी-
याया जपः प्रत्यगाशीर्भ्रानकर्मकरणाऽनपतीति सूत्रात् । आपस्तम्बेन पुरस्ताद्दी-
क्षणीयाया आहवनीयमुपतिष्ठत इत्युपस्थाने विनियुक्तत्वादुपस्थानस्यापि जपरूपत्व-
स्योपोद्धाते दर्शितत्वादुपस्थाने विनियोगेऽपि न विरोधः । सूत्रस्य स्पष्टोऽर्थः ।

यः कामयेत तपस्वी स्पामिवि स पूर्वाह्णे ।

काम्यः पक्षोऽयम् । अथ वा नेयं स्वतन्त्रा कामना किंतु तद्विषये दीक्षितानियमेषु
कालाधिक्यात्पूर्वाह्णदीक्षाप्रधानतामात्रम् । स यजमानो वाग्यतस्तपस्तप्यमान आस्त इति-
शास्त्रान्तरदर्शनात् । पूर्वाह्णापराह्णदीक्षाविधिम्यामिदं ज्ञायते यस्मिन्विभागे पूर्वाह्णापराह्ण-
शब्दाभ्यामंशो गृह्यते सोऽत्र विभागो प्राक्त इति । स च द्वेषा विभागस्तेषां विभाग
एव वा । पूर्वाह्णे वै देवानामपराह्णः पितृणामिति द्वेषाविभागे पूर्वाह्णापराह्णशब्दाभ्या-
मंशद्वयग्रहणमस्ति । अतो द्वेषाविभागस्य ग्रहणम् । एवं पूर्वाह्णे वै देवानां मध्याह्णे
मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति त्रेषाविभागेऽपि पूर्वाह्णापराह्णशब्दाभ्यामंशद्वयग्रहण-
मस्ति । अतस्त्रेषाविभागस्य वाऽपि ग्रहणम् । प्रातःसंगवदध्याह्णापराह्णसायाहात्मके-
पञ्चधाविभागे तु अपराह्णशब्देनैकांशस्यैव व्यवहारोऽस्ति न तु पूर्वाह्णशब्देनान्यांश-
स्यापि व्यवहारोऽस्ति । अतः सोऽत्र न गृह्यते ।

यदस्य यज्ञार्थं तन्निरादिश्य शेषाद्भुञ्जतेऽनि-
रादिश्यं वा तस्य न भुञ्जते प्रागग्नीषोमीयात् ।

अस्य दीक्षितस्य यद्द्रव्यमाज्यपशुपुरोडाशीयादि यज्ञार्थं कल्पितं तन्निरादिश्य
निर्दिष्टाऽऽज्ये पशवः पुरोडाशीयादि यज्ञार्थमेतद्द्रव्यं तन्मध्ये एतावद्यज्ञ उपयो-
क्ष्यन्त एतावद्यज्ञार्थं शेषाद्ब्राह्मणा भुञ्जीरन्निति निरादिश्य, अन्तर्भावितेष्वर्थोऽत्र
विशसितो निरादेश्येति निरादेशनं कारयित्वेति तदर्थः । अत्र प्रयोज्यो यजमानः
प्रयोजका ऋत्विजः । तेनर्त्विजिभः स्वार्थं निरादेशनं कारणीयमित्यर्थः सिद्धो भवति ।
अन्यथा निरादिश्य भुञ्जत इत्यनयोः समानकर्तृकत्वानुपपत्तेः । अनिरादिश्येत्यत्रापि
अन्तर्भावितो णिच्, अनिरादेश्येति निरादेशनमकारयित्वेति तदर्थः । यदि सर्वत्र
भोक्तव्यमिति सर्वेषामृत्विगादीनामिच्छा तदा निरादेशनं कारयितव्यं भोक्तव्यं च ।
यदि नेच्छा तदा तु निरादेशनं न कारयितव्यं न च भोक्तव्यम् । निरादिश्य शेषा-
द्भुञ्जत इत्येतावाने(वतै)वान्निरादिश्य न भुञ्जत इत्याधिक्यतिरेकार्थमिद्धौ तस्योपा-
दानमिच्छाधीनं स्वतन्त्रं तुल्यमेतत्सद्व्यपमिति ज्ञापयितुम् । अन्यथा वैयर्थ्यं दुष्परिहरं
स्यात् । यज्ञार्थमेतावद्द्रव्यमिति निश्चितद्रव्यावशिष्टोऽशः शेषशब्देनोच्यते ।
भोजननिषेधावधिमाह—प्रागग्नीषोमीयादिति । अग्नीषोमीयाद्यागादित्यर्थः । स च
पत्नीसंयाजान्तो वपायागान्तो वा । तथा च धर्मसूत्रम्—अग्नीषोमीयसंस्थाया-
मेव दीक्षितस्य भोक्तुः हुतायां वपायां कृते वा राजनि यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे
शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणमिति । कृते वा राजनीति भोक्तरापत्तावयं पक्षः । अग्नीषो-
मीयस्य पशोः संस्था समाप्तिस्तस्यां सत्यामेव दीक्षितस्य दीक्षितसंबन्धजनं भोक्तव्य-
मनिरादेशोऽपि न तु निरादेशं विनैतत्पूर्वम् । अथ वाऽग्नीषोमीयस्य पशोर्वपायां
हुतायां सत्यां वा । राजनि कृते वा । एते पक्षा आपदनापदनुसारेण व्यवस्थाप-
नीयाः । यज्ञार्थं निर्दिष्ट एतेभ्यः पूर्वमपि भोक्तव्यम् । अत्र वचनमृत्विगर्थं तत्रेया-
न्परमेद ऋत्विगर्थनिरादेशने यजमानस्य प्रयोज्यत्वम् । इतरार्थनिरादेशने प्रयोज्यत्वं
तु आज्यं पशवः पुरोडाशीयादि यज्ञार्थमेतद्द्रव्यं तन्मध्ये एतावद्यज्ञ उपयोक्ष्यन्त एता-
वदेव यज्ञार्थं शेषाद्भुञ्जीरन्निति । देशने प्रयोज्यत्वं नरा(?)आज्यं पशवः पुरोडा-
शीयादि यज्ञार्थमेतद्द्रव्यं तन्मध्ये एतावद्यज्ञ उपयोक्ष्यन्त एतावदेव यज्ञार्थं शेषाद्ब्रा-
ह्मणाः सर्वे भुञ्जीरन्निति निरादेशनवाक्यद्वयम् । ऋत्विगर्थनिरादेशनमृत्विगर्तृकप्रक-
रणाधीनमित्येतन्नित्यम् । द्वितीयं तु स्वकर्तृकत्वाद्ब्राह्मणार्थमावश्यकत्वाच्च नित्यमेव ।
एवंरीत्येवमथत्र विधानं सप्रयोजनं भवति नान्यथेति द्रष्टव्यम् । अपराह्णे दीक्षित इत्यन-

न्तरं विधानादिदं ज्ञायते दीक्षाप्रभृतिर्कोपयोगिद्रव्यनिरादेशनमावश्यकम् । संपारथ-
जुहोमादेरपि दीक्षार्थत्वात्तदर्थस्यापीति । तथा च कूडमाण्डहोमावशिष्टाज्यस्य स्थापि-
तस्य दीक्षोत्तरमशने निरादेशनाभावेऽपि न दोष इति । अनिरादेशने भोजनं तु स्वस्वा-
जस्यैर्विज्ञाम् । अनिर्दिष्टदीक्षितान्नभोजनप्रायश्चित्तमुक्तमापस्तम्बस्मृतौ—

यज्ञियान्नं नवश्राद्धं संग्रहे चैव भोजनम् ।

स्त्रीणां प्रथमगर्भे च द्विजश्वान्द्रायणं चरत् ॥ इति ।

यज्ञियान्नं यज्ञसंबन्धयत्नम् । यज्ञसंबन्धयत्नस्याभोज्यता सूत्रैकवाक्यस्वायाज्ञोषोमी-
यसमाप्तिपर्यन्तमशोमीयवपायागपर्यन्तं वा द्रष्टव्या । संग्रहो विवाहः ।

स्वस्त्युत्तराण्यशीयेति सर्वत्र केशेषूप्यमानेषु जपति ।

सर्वत्रेतिवचनं समावर्तनचौल्लगोदानसंबन्धिकेशवपनेऽप्येतज्जपप्राप्त्यर्थमनूषन्ध्या-
वपायां हुतायां दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां परिश्रिते यजमानस्य केशश्मश्रूणि वापयत
इत्यस्मिन्नमन्त्रकेऽपि वपन आश्रमेधिके केशश्मश्रूणि वापयते नखानि निकृन्तते
दतो धावते स्नात्यहृतं वासः परिधत्ते इत्येतस्मिन्मन्त्रकेऽपि वपने च स्वस्त्युत्तराण्य-
शीयेति जपप्रापणार्थं वा । उप्यमानेष्विति वर्तमाननिर्देशाद्वपने क्रियमाण एव जपो न
तु तत्पूर्वं न चानन्तरम् । अशुचित्वेऽपि वचनान्मन्त्रजपः । एतावानेव मन्त्रः ।

कृते नापितकृत्य औन्धुम्बरेण दतो धावते लोहितमनागमपन् ।

नापितस्य कृत्यं नापितकृत्यं तस्मिन्नापितकृत्ये । नापितकृत्य इत्यनेनाध्वर्युकर्तृक-
मिदं वपनकृत्यमित्यवगम्यते । नापितकर्तृकत्वे नापितकृत्ये कृत इत्येवं प्रयोगोऽसंगतः
स्यात् । नापितकर्तृकत्वं चेदिष्टमवधिप्यत्तदा जाते नापितकृत्य इत्येवावश्यत् । नहि-
तथा सूत्रकृतोक्तम् । अतोऽध्वर्युकर्तृकमेवेदं वपनमिति । औद्भुम्बरग्रहणमितरवृत्तव्या-
वृत्त्यर्थं तात्रव्यावृत्त्यर्थं च । अविशेषात्काष्ठं पर्णं वा ग्राह्यम् । दतो दन्तान् । धावते
शोधयति । इदं च दन्तधावनं कर्माङ्गं न तु मुखदौर्गन्ध्यादिनाशार्थम् । तस्य प्रातः
कृतेन दन्तधावनेन निषिद्धतिष्ठयादिवशेन दन्तधावनकाष्ठस्थानीयद्वादशगण्डूषैर्वा तस्य
जातत्वात् । एतस्य दन्तधावनस्य वैषत्वात्त स्मार्तनन्दादिनिषेधस्यात्र प्रवृत्तिः ।

यत्तु—दीक्षितो ब्रह्मचारी च यतिश्च विधवाऽङ्गना ।

नित्यमद्याहन्तकाष्ठममायां तु विवर्जयेत् ॥

इति स्मृतिवचनं तन्मन्त्रदीक्षापरं ।

गृहीतमन्त्रदीक्षस्तु दन्तानां धावनं चरेत् ।

नित्यं वेदाङ्गुलैः काष्ठैरमायां तु विवर्जयेत् ।

इतितन्मन्त्रवचनसंवादात्तु यज्ञसंबन्धिदीक्षापरत्वे(त्वं) । दतो धावत इति श्रौतविधिना
साकं विरोधापत्तेः । तथा चामायां दीक्षायां दन्तधावनं भवत्येव । दन्तधावने विशेष-
माहाङ्गिराः—

तत ऊर्ध्वक्रमेणैव धावयेच्छाखया दतः ॥ इति ।

पूर्वमूर्ध्वदन्तान्संशोध्य पश्चादधोदन्ताऽशोध्येत्यर्थः ।

दन्तधावनकाष्ठप्रमाणं कौर्भे—

मध्याङ्गुलिसमं स्थूलं द्वादशाङ्गुलसंमितम् ।

सत्पक्वं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण तु धावयेत् ॥ इति ।

इदं विषमदन्तस्य, इतरस्य तु कनिष्ठिकाग्रसमं स्थूलम् ।

सूक्ष्मं तु हीनदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ।

स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम् ॥ इति विष्णुक्तेः ।

विष्णुः—द्वादशाङ्गुलिकं विप्रे काष्ठमाहुर्मनीषिणः ।

क्षत्रविदशूद्रजातीनां नवपदचतुरङ्गुलम् ॥ इति ।

गर्गः—चतुरङ्गुलमानं तु नारीणां नात्र संशयः ॥ इति ।

इदं पत्न्या दन्तधावन उपयुज्यते । दन्तधावनं प्रकृत्य व्यासः—

प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मुखं च सुप्तमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कुर्याज्जान्वन्तरा तु तत् ॥ इति ।

आश्वलायनः—राक्षस्यामुत्सृजेत्काष्ठं दिशि संमृज्य वा शुचौ ॥ इति ।

संमृज्य प्रक्षाल्य ।

विष्णुः—प्राच्यां सौरूपं दन्तधावे शरीरारोग्यमेव च ।

दक्षिणे तु तथा कष्टं पश्चिमे तु पराजयः ॥

उत्तरे तु गवां नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च ।

पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ इति ।

अङ्गिराः—प्रक्षाल्य भक्षयेत्काष्ठं प्रक्षाल्यैव तु संत्यजेत् ।

आयुरित्यादिमन्त्रोऽयमुक्तः शाखाभिमन्त्रणे ॥ इति ।

स च मन्त्रः पुराणे—आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवमूनि च ।

ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥ इति ।

दन्तधावनमन्त्रस्तु—मुखदुर्गन्धिनाशाय दन्तानां च विशुद्धये ।

ष्टीवनाय च गात्राणां कुर्वेऽहं दन्तधावनम् ॥ इति पुराणोक्तः ।

तूष्णीं वा दन्तधावनम् । मुखदौर्गन्ध्यसंभावनायामयं मन्त्रोऽन्यथा तूष्णीमेवेति ।

शौनको दन्तधावनोत्तरकृत्यमाह—

पश्चाद्द्वादशगण्डुवैर्विदध्याहन्तधावनम् ॥ इति ।

लोहितं रक्तम् । अनागमयन्ननिर्गमयन् । ददन्त्य इति शेषः । तेषामेव संनिहितत्वात् । पूर्वत्र दीक्षणीयायां कृतायां यदि लोहितं बहिर्निर्गतं चक्षुर्विषयं स्यात्तदा

सर्वेषां दीक्षितधर्माणां प्रवृत्तत्वेन नमो रुद्रियाभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति जपो भवति । तस्यामकृतायां दीक्षितधर्माणामप्रवृत्तत्वेन न जपः । यदि दन्तेभ्यो बहिर्निर्गतं जठरे गच्छति तदा प्रायश्चित्तं कृत्वाऽग्निं कर्म कार्यं तस्मिन्नकृते तद्विनाऽधिकाराभावात् । तस्माद्यथा लोहितं न निर्गच्छति तथैव दन्तधावनं कर्तव्यम् । तच्च प्रायश्चित्तं षट्त्रिंशन्मत उक्तम् । केशनखरुधिराशने मतिपूर्वं त्रिराश्रमज्ञानादुपवास इति ।

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्येषा हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका वृत्रं भित्वा प्रचक्रमुर्हित्वाऽवद्यमापः । शतं पवित्रा वितता षासां ताभिर्नो देवः सविता पुनातु । आपो अस्मान्मातरः शुभन्त्विति च शङ्खिनि हृदे हिरण्यमवधाय स्थावरामु स्नाति ।

ज्ञानमन्त्रास्त्रय एते । मन्त्रप्रयान्ते सकृदेव ज्ञानम् । इत्येषेतिवचनमन्यत्र प्रसिद्धस्य मन्त्रचतुष्टयमहणस्यानुवाकप्रहणस्य वाऽत्र प्रातिरितिशङ्कावारणार्थम् । तृतीयस्य रिप्रमित्यन्तः । शङ्खिनि हृदे स्नाति केवलं स्थावरामु चेत्स्नाति तदा तासु हिरण्यमन्तर्धायैव स्नातीति । अथवा शङ्खिनि हृदे याः स्थावरा आपस्तास्वेव हिरण्यमन्तर्धायैव स्नातीति । स्थावरा अशोष्याः । हृदशब्दसोनिध्यात् । स्थावरा निवृत्तगतय इत्यस्मिन्नल्पे तटाके सरसि वाऽपि ज्ञानम् । अस्मिन्पक्षे पूर्वव्याख्या-
नार्थ एवात्रानुकूलो भवति । स्मृतौ दीक्षार्थस्नानं देवखाते नद्यां गङ्गायां संगमे वा महाफळमित्युक्तं—

देवखातेऽथवा नद्यां गङ्गायां संगमेऽपि वा ।

ज्ञानं दीक्षार्थं कुर्वति महाफळमुदाहृतम् ॥ इति ।

नद्यो महानद्यो गोदावरीभीमाद्या द्वादश । तथा च महानदीः प्रकृत्य ब्रह्मपुराणम्—

गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका ।

तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥

भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।

विशोका च वितस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्थिताः ॥ इति ।

भागीरथीगोदावरीवेणा इति तिस्रो गङ्गाः । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

तिस्रो नद्यो महापुण्या वेणा गोदाऽथ जाह्नवी ।

गां हरीशाङ्गतः प्राप्ता गङ्गा इति हि कीर्तिताः ॥ इति ।

गां हरीशाङ्गिकात्प्राप्ता इति पाठान्तरम् । हरेश्वरण ईशस्य शिरस्तस्माद्गां पृथिवीं प्राप्ता इत्यर्थः । शङ्खशब्दः स्वच्छं जलं लक्षयति । शङ्खशब्दान्मत्वर्थाय इति । शङ्खः शङ्ख इव स्वच्छं जलमस्मिन्नस्तीति शङ्खी तस्मिन्नित्यर्थः । अगाधं जलं यत्र स हृद इत्युच्यते । हृदस्यैव विशेषणं शङ्खिनीति ।

प्रकारान्तरमाह—

यल्लोमशमवकाशं तीर्थं तस्मिन्स्नाति कुण्डे स्नातीत्येकेषाम् ।

यज्जलं लोमशं यत्र तृणानि भवन्ति तल्लोमशं लोमानि विद्यन्ते यस्मिंस्तीर्थे तल्लो-
मशं, लोमशब्दस्तृणपरः । लोमशोऽधिस्तम्बयजुर्हरतीतिदर्शनात् । लोमादिषामादीत्य-
नेन मत्वर्थीयः शः । अवकाशमवकाः शेवालाः । केचिच्छरोऽवका इति अपा-
शरोऽवका इति लिङ्गाद्याचक्षते । अवकाभिराशो व्याप्तिर्यस्य तदवकाशम् । अथवाऽ-
वकाशोऽस्यास्तीत्यवकाशः । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽचप्रत्ययः । मुखेनावतर्तुमवकाशो
यस्मिन्भवति तादृशमिति यावत् । एतादृशं सतीर्थं यत्र लोकः स्नाति तस्मिन्वा
स्नायादित्यर्थः । न तु महामहिमास्वप्स्वेव स्नायादिति नियमः । तासां संभवे तु
तास्वेव ज्ञानमधिकम् । कुण्डं तल्लक्षणद्रोणी तस्यां वा स्नातीत्यर्थः । स्नातीत्यस्या
मध्ये पुनरावृत्तिः पश्चान्तरं स्वतन्त्रमिदमितिप्रदर्शनार्थम् । कुण्डे स्नातीत्यत्र मण्डूक-
पुत्या हिरण्यमवधायेत्यनुवर्तते । तथा चाऽऽपस्तम्बः—कुण्डे हिरण्यमवधाय तस्मि-
न्स्नातीति वाजसनेयकमिति कूपे नैवैतत्स्नानं वाजसनेयिमतात् । तीर्थं प्रति गमने विशेष
उक्तो द्वेषे—तीर्थगमन इति स ह स्माऽऽह बौधायनः प्रदक्षिणमावृत्त्येतरत्तीर्थं
गच्छेदधामुतोऽपसलैरावर्तेतेत्यत्रो ह स्माऽऽह शाखीकिरपसलैरावृत्त्येतरत्तीर्थं गच्छेद-
धामुतः प्रदक्षिणमावर्तेतेतीति । इतो वपनप्रदेशात् । अमुतस्तीर्थप्रदेशात् । यदि तीर्थं
दूरे भवति तदोपाय उक्तो बौधायनेन—अथ यदि दूरे तीर्थं भवत्युत्तरेण शालां द्वौ
कटपरिवारौ कुर्वन्ति पूर्वं यजमानायापरं द्वितीयं पत्न्यै तयोः प्राचीद्वारौ कुर्वन्ति
तद्दुदकुम्भौ निधापयतीति । तत्तयोः कटपरिवारयोरुदकुम्भौ निधापयति परिकारिभिः
स्नानार्थमित्यर्थः । अस्मिन्स्नाने यत्राऽऽपः सुखाः सुखावगाहा इत्यारभ्य पवमानः
सुवर्जन इति चैतेनानुवाकेन स्नात्वेत्यन्तं सर्वं स्नानतन्त्रं भवति । यत्राऽऽपः सुखाः
सुखावगाहास्तदवगाहोत्यस्मिन्नवगाहशब्दाच्चे स्नाने हिरण्यवर्णा इत्यादिमन्त्रत्रयं
दीक्षार्थत्वेन विधीयते । अवगाहोत्यस्य स्नात्वेत्यर्थः । एतेनानुवाकेन स्नात्वेत्यत्रत्य-
स्नानशब्दस्य मार्जयित्वेत्यर्थ इति पदद्वयस्य स्नानप्रतिपादके सूत्रे संस्काररत्न-
मालायामर्थः कृतोऽस्ति स तत्र द्रष्टव्यः । मध्याह्नस्नानदीक्षार्थस्नानयोः कालैक्ये
प्रसङ्गसिद्धिर्भध्याह्नस्नानस्येति ।

उदाभ्यः शुचिरापूत एमीति स्नात्वोद्गाहते ।

पुनः स्नात्वेतिवचनं स्नानाङ्गतर्पणव्यावृत्त्यर्थम् । एमीति लिङ्गाद्ग्राहने मन्त्रः ।
उद्गाहनं तीरं प्रत्यागमनम् । ततो यन्मया दूषितं तोयमिति यक्ष्मोद्देशेन तीरे जलं
निक्षिपति-। पूर्वत्र दीक्षणीयाकरणपक्षे तु माध्याह्निकस्नानाभावा एव । ततः स्मार्तं
द्विराचमनम् ।

उपस्पृश्याऽऽचम्य ॥ ३ ॥

कुत्रचिदप इति नोच्यते कुत्रचिदुच्यते यत्र नोच्यते तत्रापामुत्पवनं कृत्वोपयोक्तव्या यत्रोच्यते तत्र नेतीति सार्वत्रिकम् । प्रकृतेऽऽशब्दामावात्पात्रे जलं गृहीत्वा तासां पवित्राभ्यामुत्पवनं कृत्वा ता हस्तेनोपस्पृश्येति सिद्धं भवति । आचम्येत्यत्राऽऽ आचम्येति पदच्छेदः; स्मृत्युक्तप्रमाणसिद्धजलमाचमने न विवाक्षितं किंतु अधिकमपि भवतीत्याहुः बोध्यते । तथा च चुलुकमात्रं जलं पात्रे गृहीतं हस्तेनैव सकृत्प्राश्नातीत्यर्थः सिद्धो भवति । अनेनाऽन्तरतो मेध्यो भवति । तथा च श्रुतिः—अपोऽश्नात्यन्तरत एव मेध्यो भवतीति । वसनस्याऽन्तेन प्रतिच्छाद्येति बोधायनः । जलान्तःस्थितस्यैव चेद्दिदमाचमनं तदाऽत्र माध्याह्निकं कर्म, यदि बहिरागत्याऽऽचमनं तदा वक्ष्यमाणनीविपरिकल्पनान्ते माध्याह्निकं कर्मेति ज्ञेयम् । ब्रह्मयज्ञस्तु कृत्वारम्भात्प्राक्प्रातरेव कर्तव्यः ।

दीक्षाऽसि तनूरसि तां त्वा शिवाश् स्थोनां
परिधिषीयेति क्षौमं वासोऽहतं महत्परिधत्ते
सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीति च ।

क्षौमाहतशब्दो व्याख्यातौ । महच्छब्देनात्र वाससः स्थौल्यमुच्यते । देर्ध्यस्यार्थादेव सिद्धेः । तेन वासोऽत्र स्थूलं भवति दृढमिति यावत् । एतेन सूक्ष्मस्यादृढत्वाद्भ्रावृत्तिः कृता भवति । दीक्षाऽसीति दीक्षाऽसि तपसो योनिरित्याच्छिद्रिकप्रपाठकपठितस्य सन्निवत्यन्तस्य प्रतीकमिदम् । उक्तश्चाऽऽपस्तम्बेनाप्ययं मन्त्रः परिधाने । तनूरसि तां त्वामिति सौत्रो द्वितीयः । सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीति संहितास्थस्तृतीय इत्येवं मन्त्रत्रयं परिधाने । प्रादक्षिण्यं परिभाषासिद्धम् । प्रदक्षिणमहतं वासः परिधत्त इत्येवापठद्वौ धायनः । चकारः पूर्वाभ्यां सह समुच्चयार्थः । अथवा चकारो दीक्षाऽसि तपसो योनिरित्याच्छिद्रिकमन्त्रसमुच्चयार्थः । अस्मिन्पक्षे प्रथममन्त्रो दीक्षाऽसि तनूरसित्ययमेक एव । दीक्षाऽसि तपस इत्यन्तं मन्त्रस्तृतीयः । सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीति च क्षौमं वासोऽहतं महत्परिधत्त इत्यन्वयः ।

सूर्यस्य वासोऽसि नीविर्नामोर्जमस्मासु

धेहीति तस्य नीविमनुपरिकल्पयते ।

सूर्यस्य वास इव वासोऽसीत्यर्थः । एतेन वाससः सोमदेवत्वत्वात्कथं सूर्यदेवत्वमिति शङ्का निरस्ता भवति । तस्य परिहितवाससः । वासोन्ताप्रकाशनार्थोऽभ्यन्तरगोपनाय वेष्टितवसनग्रन्थिर्नीविस्तामनु पश्चात्कल्पयत इत्यर्थः । परिशब्दो दाढ्यार्थः । नीविमित्येकवचनं जातौ । तत्र कच्छचतुष्टये द्वौ नीविशब्दवाच्यौ कच्छौ । तत्र पश्चात्कच्छ एव मुख्यत्वात्पूर्वम् ।

मुक्तकच्छो यदा कुर्यात्कर्म काम्यं कश्चिन्नरः ।

वृषा भवति तत्सर्वं गुह्यस्थानप्रदर्शनात् ॥ इति गोभिलोक्तेः ।

नचात्राम्रकच्छस्य मुख्यत्वमस्तिवति वाच्यम् । गुह्यस्थानप्रदर्शनादिति हेतुना तस्यैव मुख्यताया अवगमात् । काम्यग्रहणान्नित्यनैमित्तिकयोर्नायं नियम इति द्रष्टव्यम् । एकवचनारसकृदेव मन्त्रः । स चाऽऽद्यायां नीव्याम् । परिधानीयवस्त्रं परिधानाय दक्षिणतो न प्रसार्य, प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा परिदधीत नौविकल्पनं प्राक्संस्थोदक्संस्थमावेनेत्यादि स्मार्तं सर्वमुपसंहार्यम् । आचम्येति रूपया वासःपरिधानस्याप्सु दीक्षासंबद्धत्वं बोध्यते । तेन दशपेयेऽपराह्णे दशपेयाय दीक्षतेऽप्सु दीक्षायाः स्थाने षट्पुण्डरीकां द्वादशपुण्डरीकां वा हिरण्यस्रजं यजमानः प्रतिमुञ्चत इत्यत्रावशानान्ताया अप्सु दीक्षायाः पुण्डरीकस्रजप्रतिमोचनेन वासोनिवृत्तिमिव वासोदीक्षाया अपि निवृत्तिः सिद्धा भवति ।

ऊर्जे त्वेत्यभ्रात्यूर्जमस्मासु धेहीति वा यदस्य मनसः

प्रियं सर्पिर्मिश्रं दधि मधु वाऽभ्युपसेकम् ।

यदस्य मनसः प्रियं सर्पिर्मिश्रं दधि मधु वाऽभ्युपसेकं तदूर्जे त्वेत्यभ्रातीत्यन्वयः । यत्तदोमित्यसंबन्धादार्षिकस्तच्छब्दान्वयः । यदन्नमस्याशनीयपदार्थसमूहस्य मध्ये मनस आत्मनः प्रियं तदभ्रातीत्यर्थः । न तु यजमानस्येतीदमोऽर्थः स्वस्मिस्तस्य प्रयोगाभावात्, मनःशब्दस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । मनस आत्मवाचित्वमात्मानमात्मना वेत्सीत्यादौ दृष्टम् । मनसः प्रियं हविष्यमेवेति केचित् । सर्वस्याहविष्यस्यापि अत्राशनमित्येतदर्थप्राप्त्यर्थं यदस्य मनसः प्रियमितिवचनमित्यन्ये । यस्याहविष्यस्यापि मसूरवृन्ताकादेस्तिथिविशेषपरिनिषेधेनेतरकाळे रागप्राप्ते भोजनेऽशनाभ्यनुज्ञा यथा तथैतस्य भोजनस्य रागप्राप्तस्य कर्माङ्गत्वस्यापि सत्त्वात्तिथिविशेषनिषेधेनेतरकाळेऽभ्यनुज्ञाया अप्रवृत्तौ तत्प्राप्त्यर्थं यदस्य मनसः प्रियमितिवचनमित्येवमेव व्याख्यातव्यम् । सर्वा हविष्याशनकरूपना तु पलाण्डादिष्वतिप्रसक्तत्वेनाप्रयोजिकैव । इष्टापत्तौ तु पलाण्डाद्यशनस्य पुनरुपनयननिमित्तत्वेन मध्ये तदापात्तिः । नचैतद्व्यतिरिक्तसर्वाहविष्याशनबोधनार्थमेतद्वचनमिति वाच्यम् । एतदपेक्षया स्वरूपाहविष्याशनपरत्वस्यैव युक्तत्वात् । न च दोषाभाव एवात्र वचनात्करुणाय इति वाच्यम् । स्पष्टवचनमावेन बहुषु दोषाभावकरुणायपेक्षया यदशने प्रायश्चित्तप्रसक्त्यभावस्तावत्स्वेवाहविष्येषु

* अत्राऽऽश्वशब्दस्य मनोवाचित्वेऽपि मनःशब्दस्याऽऽत्मवाचित्वं कथमिति चिन्तयन् नावा-
भेदस्यने हरिशब्दस्याश्ववाचित्वेऽपि अश्वशब्दस्य हरिवाचित्वमाभावात् ।

पदार्थेषु दोषामावप्रतिपादनस्य युक्तत्वात् । ममूरवृन्ताकादीनामशने त्रिपिबिशेषपरत्वेन निषेधस्तु अत्रापि अस्त्येव । रागप्राप्ते भोजने कालो मन्त्रविशेषश्चानेन विधीयते । सर्पिःशब्दो लौकिकाज्यमाचष्टे । अत एव सूत्रकृता सायंदोहामिघारणे तूष्णीकेनेति संस्कारार्थसर्पिषि विशेषणं दत्तम् । दधि मधु वाऽभ्युपसिच्य सर्पिर्मिश्रं स्वस्य यदन्नं भवति तद्भ्रातीत्यर्थः । दधि मधु चेति पाठ उभयोः समुच्चयः । समासामावासानयोः सहभावः । येषु पदार्थेषु यदतीव मनसः प्रियमेतेष्वेकं तस्याशनमावश्यकमिति अनेन सूत्रेण प्रदर्शयते । मनसः प्रियमितिवचनं मनसः प्रियानशने श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं, तच्च सर्वप्रायश्चित्तमेव विशेषानुक्तेः । अत्र दधि गव्यं माहिवं चापि । अत्र मधु सौद्रमेव न तु मयं तस्याशने महापातकिस्वादिदोषश्रवणात् । दधि मधु वैवाभ्युपसे-
कमिति नियमः । तेन दधिमधुनोरेवाभ्युपसेकार्थता न तु पयसः । तस्य तु स्वातन्त्र्ये-
णाशनम् । अथ वा दधि मधु वाऽभ्युपसेकमेवेति नियमः । तेन दधिमधुनोरभ्युप-
सेकार्थता । पयसस्तु मयथाऽपीति ज्ञेयम् । पूर्वकल्पे दधिमधुनोरभ्युपसेकेन स्वात-
न्त्र्येण चेत्युपयथाऽपि । सर्पिषस्तु मिश्रणेनैवेति द्रष्टव्यम् ।

आशितो भवति ।

आशित इति णिक्प्रयोगात्प्रयोजका अमात्येष्टनन्धादयः प्रयोक्तव्यो यजमानः । तथा चायमर्षो भवति अमात्येष्टनन्धादिभिः प्रेरितो यावत्तृप्ति बहु मुञ्जीतेति । न तु आ, अशित इति पदद्वयं तथा पदकारैरपाठान् । यावत्तृप्ति बहु मुञ्जीतेति अयमर्षो यावानेवास्य प्राणस्तेन सह भेधमुपैतीति श्रुत्या लभ्यते । ननु इदं वचनं व्यर्थम् ।

अष्टौ ग्राहा मुनेः प्रोक्ताः षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥

इति धर्मसूत्रोक्तगृहस्थविषयकद्वात्रिंशद्वासतरूपानियमवाचनार्थं कृतेन ।

आहिताशिरनद्वांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनभताम् ॥

इति धर्मसूत्रवचनेनैव तस्मिद्धेरिति चेत्सत्यम् ।

भुजिप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजीर्षति ।

भोजनं हीनमात्रं तु न बलोपचयौजसे ।

सर्वेषां वाररोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ।

अतिमात्रं पुनः सर्वांनाशु दोषान्प्रकोपयेत् ॥

इतिवैद्यकग्रन्थे वारमष्टौये भोजनस्य न्यूनाधिक्ये दोषमुक्त्वा

अनेन कुसेर्द्वाविंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।

आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥

इत्यनेन भोजनप्रमाणमुक्तम् । तथा च जठर एकमंशं पवनाद्यर्थमवशेष्यैव भोजनं कर्तव्यमिति आयुर्वेदसिद्धभोजनतः पवनाद्यर्थतुरीयभागचतुर्थीशपरिमितमधिकमत्र भोजनं कर्तव्यमित्येतादृशार्थज्ञापनार्थत्वेन सार्थक्यात् । इतोऽप्यधिकभोजनं शरीरपीडाप्रसङ्गाद्विरुद्धमेव । अतः पवनाद्यर्थं किञ्चित्स्थळं संरक्ष्यैव भोक्तव्यम् । भुजि-प्रमाणं निर्दिष्टमित्यत्र मात्राप्रमाणं निर्दिष्टमित्यापि पाठः । अस्मिन्पाठेऽपि मात्राशब्देन भोजनमेव गृह्यते । दीक्षणीयायां पूर्वत्र कृतायां दीक्षितधर्माणां प्रवृत्तत्वेन न कांचनाऽऽहुतिं जुहोत्यन्यत्र क्रतुसंयुक्ताभ्य इतिसूत्रोपात्तो वैश्वदेवप्राणाहुतीनां निषेधोऽपि प्रवर्तते । दीक्षितस्य वैश्वदेवे मुख्यकर्तृत्वे तदनुज्ञयाऽन्यैः स्वार्थपाकेन कर्तव्य एव वैश्वदेवः । प्राग्वंशप्रपादनोत्तरं दीक्षणीयायाः कर्तव्यतायां दीक्षितधर्माणामप्रवृत्तत्वेन निषेधस्याप्रवृत्तैर्वैश्वदेवः स्वेनापि कर्तव्यः । एवं प्राणाहुतयोऽपि भवन्ति । ऊर्ध्वं त्वेति मन्त्रोऽशनार्थ एव निषेधप्रवृत्त्यप्रवृत्तिसाधारण्येन न तु प्राणाहुत्यर्थः । प्रथमप्राणाहुतिमन्त्रेणोर्ध्वं त्वेत्ययं मन्त्रः समुच्चीयते तस्य पुरुषार्थत्वात् । अस्य क्रत्वर्थत्वात्प्रयोजनभेदासैवोर्ध्वं त्वेत्यस्य प्राणाहुतिमन्त्रप्रत्याम्नायत्वमिति केचित् । अन्ये तु पञ्चानां स्थानेऽयमेव वा न कांचनाऽऽहुतिं जुहोत्यन्यत्र क्रतुसंयुक्ताभ्य इत्यनेन पुरुषार्थाहुतीनां प्रतिषेधात्क्रत्वर्थ एव स्यादिति प्राहुः । तत्र पूर्वं मतं तुच्छम् । प्रथमेन प्राणाहुतिमन्त्रेण समुच्चयेऽन्यतरस्य व्यवहितत्वेन क्रियासंनिपाताभावेनाकर्षणत्वप्रसङ्गात्, भिन्नशास्त्रार्थत्वेन द्वाभ्यां त्रिभिरित्यादिवदेककरणत्वोपदेशाभावाच्च । प्राणाहुतीनां पुरुषार्थत्वाज्जिषेधे प्राणाहुतीनामेवामावेन प्राणाहुतीनां सर्वासां स्थानेऽयमेव मन्त्र इत्युक्तिरसंगतैवेति द्वितीयमपि मतं तुच्छमेव । अतः केषुचमशनार्थमेव मन्त्रो न तु प्राणाहुतिस्थानिक इत्येव समञ्जसम् । ब्रह्मो नैव भवन्ति । देवतोद्देशेन त्यज्यमानत्वेनाऽऽहुतिरूपत्वात् कांचनाऽऽहुतिं जुहोतीत्येतस्य निषेधस्यात्रापि प्रवृत्तेर्निरावाधात् । परिषेकाभिमन्त्रणे तु भवत एव तयोर्देवतोद्देशेन त्यज्यमानत्वाभावात् । यत्रैकस्मिन्द्रव्य इति सूत्रात्सकृन्मन्त्रः ।

कनीयः कनीयोऽत ऊर्ध्वं व्रतयति ।

दीक्षास्विति शेषः । कनीयः कनीयोऽल्पमल्पमत ऊर्ध्वं दीक्षाभारभ्य यावद्दीक्षासमाप्तिं व्रतमुपैतीत्यर्थः । स्पष्टमेतदुक्तमापस्तम्बेन—तथाऽऽशितः स्याद्यथा ततो दीक्षामु कनीयः कनीयो व्रतमुपेयादिति । शरीरे कार्श्यसंपादनायैतत् । यथा यथा च शरीरे कार्श्याधिक्यं तथा तथा मेध्यता । तथा चाऽऽपस्तम्बः—यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ स मेध्यो भवति यदाऽस्मिन्नन्तरं किञ्चित् भवत्यथ स मेध्यो भवति यदाऽस्य कृष्णचक्षुर्वोर्नश्यत्यथ स मेध्यो भवति यदाऽस्य त्वचाऽस्य संधीयतेऽथ स मेध्यो भवति पीषा दीक्षिते कृशो यजते यदस्याङ्गानां मीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायत इति । तृतीयाध्यायेऽष्टमे पादे जैमिनिरपि—तपश्च फलसिद्धत्वाहो कवदिति-

वाक्यशेषश्च तद्वदिति । तद्दीक्षासु निवर्तत इत्येतत्सूत्रव्याख्यानान्तरे व्याख्या-
तमेतत्सूत्रद्वयम् । मेधो मेधो यज्ञस्तदर्हः । दीक्षादशायामपि कृशस्य दीक्षावर्तैर्य-
दङ्गानां मध्येऽङ्गं क्षीयते तदग्रावेव हुतं भवति । अतः कर्शिताङ्गेनैव पष्टव्यम् ।
एतेनापि ज्ञायते दीक्षाधिक्यपक्षोऽत्यन्त प्रशस्त इति । इदमप्यतोऽवगम्यत आशितो
भवतीति विधिरनेकदीक्षापर एव न त्वेकदीक्षापरः । तत्र तु किञ्चित्केशसंपादनाय
स्वरूपमेव भोक्तव्यमिति । अत्र व्याध्याद्यकृतं व्रतश्रासनिमित्तककृशत्वं गृह्यते ।
पीवा दीक्षेतेति दर्शनात् । एतद्भोजनार्थः पाकोऽभ्येनैव कारयितव्यो ननु स्वेन
नच पन्था । तथा च बौधायनः—अथाऽऽभ्यां प्रतोषावनीवं पापयति तस्याऽऽ-
शितौ भवत इति । ईश्वराय निवेद्यैव भोक्तव्यमिति सुप्रसिद्धमेव । एतच्च दंपतिभ्यां
केवलाभ्यामेव भोक्तव्यं ननु ब्राह्मणोऽप्यत्र भोजयितव्य इति । एतस्य भोजनस्य
दीक्षितसंस्कारार्थत्वेनेतरभोजनस्य प्रसक्तेरेवाभावात् । अत एवैकाकी न मुष्नीतेति
निषेधस्यात्राप्रसरः ।

महीनां पयोऽसीति दर्भपुञ्जीलाभ्यां गर्भं नयनीत्
समुद्यीति वर्चोधा असि वर्चो मसि भेहीति सेनाभ्यङ्गे
मुखमग्रेऽनुलोममितराण्यङ्गानि स्वभ्यक्तो भवति ।

गठयग्रहणं माहिषादिव्यावृत्त्यर्थम् । संशब्दः सस्यगित्यर्थे । तच्च सस्यकस्वमुखवनकि-
षायामन्वेति । उद्यीतीत्यत्र शोधनार्थमिति शेषः । शोधनार्थमेवोदशरावे निधानमाह बौधा-
यनः—अथास्यैतन्नवनीतं विवितमुदशराव उपशेरत इति युधातोर्भिश्चणार्थकत्वेऽपि तस्य
पदार्थद्वयसाध्यत्वेन प्रकृते पदार्थान्तरासंभवेन तदर्थासंभवादालोडनार्थकत्वमेव युधातो-
रिति अर्थविशेषं प्रदर्शयितुमेवोच्छब्द उपात्तः । उद्यवने प्रादक्षिण्यं परिभाषासिद्धम् ।
तेनेति वचनं नियमार्थम् । तेन यथा तेनैव सर्वाङ्गानामभ्यङ्गो भवति तावत्पर्याप्तमेवाऽऽलोड-
नात्प्रागुपादातव्यं न पुनरन्यदुपादातव्यमित्येषोऽर्थः सिद्धो भवति । आलोडनं देवाद्धिसृत्त्व
कृतेऽभ्यङ्गे तदनन्तरं स्मरणे पुनरन्यदृहीत्वाऽऽलोड्य तेन पुनरभ्यङ्गः कर्तव्य इत्ये-
तदर्थं वा तेनेतिवचनम् । अभ्यङ्गः पाणिभ्यामेव सामर्थ्यात्, न दर्भपुञ्जीलाभ्यां
सामर्थ्याभावात् । तस्य पाणिभ्यां संप्रच्छाद्य मुखमेव प्रथममभ्यङ्ग इति बौधायनः
स्पष्टमेवाऽऽह । अग्र इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे । तेन मुखमग्रादारम्याभ्यङ्ग इत्यर्थो
भवति । मुखस्याग्रं शिरस्तदारम्य मुखमभ्यङ्ग इति । एतेन पराचीनताऽभ्यङ्गे प्रद-
र्शिता भवति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—पराचीनं त्रिरभ्यङ्गे मुखमग्र इति ग्रीवाऽपि
मुखसंबन्धिन्येव तदाधारभूतत्वात् । उत्तरप्रानुलोमग्रहणादपि शिरःप्रभृतिग्रीवान्तानाम-
वयवानां मुख्यवृत्त्या मुखपदवाच्यत्वाभावेऽपि गौण्या वृत्त्या तत्पदवाच्यत्वम् ।
अन्यथा ग्रीवायां लोभाभावेन कुत्रापि तत्संग्रह एव न स्यात् । अनुलोमं यन्मुखानि

लोमानि तदभिमुखतयेतराङ्गानामभ्यङ्ग इत्यर्थः । अथवा मुखशब्देन केवलस्य मुख्यस्य मुखस्यैव ग्रहणम् । अग्रशब्दः क्रमार्थः । शिरःप्रभृतिग्रीवान्तानामवयवानामनुलोममितराण्यङ्गानीत्यत्र समावेशः । अनुलोमशब्दस्यानुक्रमेणेत्यर्थः । तेन शिरःप्रभृतिपादान्तक्रमेणाभ्यङ्गः कर्तव्य इति सिद्धं भवति । इतराणि मुखादितराणि, पूर्वकल्पे हस्तादीनि उत्तरकल्पे शिरआदीनि । मुखमग्रेऽनुलोममितराण्यङ्गानीति पार्थक्येन निर्देशान्मुखाभ्यङ्गने पृथक्त्वम् । इतराभ्यङ्गने संभवतां सकृन्मन्त्रः, असंभवतां मन्त्रावृत्तिः । स्वभ्यक्तो भवति, तथाऽभ्यङ्गे यथा स्वभ्यक्तो भवति । मुशब्दो यथा सर्वावयवसंबन्धो नवनीतस्य भवेत्तथेति सूचयति । अभिपूर्वकोऽङ्गुधातुरभ्यङ्गरूपमर्थमाचष्टे । आङ्पूर्वकोऽङ्गनमाचष्टे । सर्वावयववाचच्छेदेन नवनीतसंबन्धोऽभ्यङ्गपदार्थः । नेत्रावच्छेदेन कज्जलसंबन्धोऽङ्गनपदार्थः । एतावर्थादुपसर्गबलाह्लभ्येते प्रहारादिशब्दवत् । स्वकीयकृत्स्नपृष्ठाभ्यङ्गस्य सुष्ठु स्वेन कर्तुमशक्यत्वात्सुशब्देनान्यकर्तृकताऽपि प्रापिता भवति । तत्र कर्तुरनियमप्राप्तौ नियममाह बौधायनः—अन्योन्यस्य पृष्ठमभ्यङ्गनक्तीति ।

बृत्रस्य कनीनिकाऽसीति त्रैककुदेनाऽऽङ्गनेनाऽऽङ्ग ।

त्रिककुदि पर्वते मवं त्रैककुदं तेन त्रैककुदेन । एतादृशेनाऽऽङ्गनेनाऽऽङ्ग इत्यर्थः । अक्षिणी इति शेषः । आङ्गनक्रियासांनिध्यात् । पाहीति मन्त्रान्तः ।

तस्मिन्नाविद्यमाने येनैव केनचित् ।

त्रैककुदेन येन केनाप्यन्येन वाऽऽङ्गनेनाऽऽङ्ग इत्येतावत्येव लाघवेन वक्तव्ये तस्मिन्नाविद्यमान इति वचनं त्रैककुदाङ्गनतद्व्यतिरिक्तयत्किञ्चिदन्याङ्गनयोस्तुल्यविकल्पोऽपि कदाचित्स्यात्तद्वारणार्थम् । नन्वेवं तस्मिन्नाविद्यमानेऽन्येनेत्येतावदेव वक्तव्यं तथा च व्यर्थं येनैव केनचिदिति सूत्रमिति चेत्सत्यम् । अस्मिन्प्रतिनिधावत्यन्तसजातीयस्यैव प्रथमं ग्रहणमनन्तरमितरस्येत्येतस्य नियमस्यात्राप्रवृत्तिरित्येतादृशार्थज्ञापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् । तथा च शैलजमेवाऽऽङ्गनान्तरमादावत्यन्तसजातीयत्वात्प्रतिनिधित्वेन ग्राह्यम् । एतस्याप्यभावे कज्जलमित्येतस्य नियमस्यात्राभावः सिद्धो भवति ।

सतूलया शरेषीकया दर्भेषीकया वा दर्भपुञ्जीलेन

वाऽभ्यन्तरमनिधावयस्त्रिरेकैकं दक्षिणं पूर्वमाङ्गे ।

तूलमग्नं मूलेभ्यः स्वाहेति मूलसाहचर्यात् । पुण्यमिति केचित् । तन्न, ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः स्वाहा काण्डेभ्यः स्वाहा बल्लशेभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहेत्यश्वमेध ओषधिहोममन्त्रेषु पुष्पस्य पृथङ्निर्देशानुपपत्तेः । तेन साग्रयेत्यर्थो

भवति । शराख्यतृणशलाका शरेषीका तथा, दर्भेषीका दर्शशलाका तथा वा । दर्भ-
पुञ्जीलं दर्भकाण्डं तेन वा । दर्भकाण्डाग्रस्याञ्जनक्रियायां सामर्थ्याभावान्मूलेनैवाञ्जनम् ।
सतूलत्वं शरेषीकादर्भेषीकयोरेव । एतज्ज्ञापयितुमेव वाशब्दोपादानं मध्ये कृतम् ।
अथ वा तूलः कार्पासस्तत्सहितयेत्यर्थः । मध्ये वाशब्दोपादानं श्रुतौ सतूलयेतिस्त्री-
लिङ्गनिर्देशाच्छरेषीकादर्भेषीकयोरेव तुल्यकरत्वं, दर्भपुञ्जीलस्य तु गौणकरत्वं, फलं
शरेषीकाया अभावे दर्भेषीकाया ग्रहणं मुख्यत्वेनैव, दर्भपुञ्जीलसत्त्वेऽपि नतु तस्य
ग्रहणं तथात्वाभावादिति द्रष्टव्यम् । अभ्यन्तरं यथाऽक्षितो बहिर्न भवति । अपाङ्ग-
मारभ्याऽऽन्तमिति यावत् । अनिघावयन्नप्रतिनिवर्तयन्नेकैकं त्रिराङ्गे दक्षिणं त्रिरुत्तरं
त्रिरित्यर्थः । सकृत्सकृदेव मन्त्र उभयोरक्षणेः । तत्र क्रममाह—दक्षिणं पूर्वमिति ।

द्विर्वा सव्यम् ।

सर्वेषु पक्षेषु सकृन्मन्त्र एवोभयत्र । सव्ये त्रिराञ्जनं पूर्वमुन्नात्प्राप्तं तत्र वैकल्पिकं
द्वित्वमनेन विधीयते ।

द्विर्दक्षिणं सकृत्सव्यमित्येकेषाम् ।

उभयं त्रिखिर्दक्षिणं त्रिः सव्यं द्विरिति वेत्येवं पूर्वमुक्तं तत्र स्वतन्त्रं पक्षान्तर-
मनेनोच्यते ।

न पुनर्निषेचयति ।

एकेन प्रयत्नेन संततमञ्जनं कर्तव्यं तथा कर्तुमशक्यत्वे सांतत्यार्थं पुनरञ्जनं
न निषेचयति न नेत्रयोर्नोन्नयतीत्यर्थः । अपवा पुनःशब्दो बह्वित्यर्थे । निषेचयती-
त्यस्य निर्गमयतीत्यर्थः । तथा चायमर्थो भवति न बहु निर्गमयतीति । अर्थात्नेत्रतो
बहिरिति । आञ्जनक्रियायां विशेषमाह बोधायनः—अथास्यैतदाञ्जनं पिष्टं दृष्यु-
पशेते सतूला च शरेषीकया तस्य प्राङ्मुखस्य प्रत्यङ्मुख उपविश्य सव्येन पाणिना
दक्षिणमक्षयनक्तीति ।

तस्य ते पवित्रपते पवित्रेणेति पाठ्यमानो जपति चित्पतिर्मा

पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्विति

च पवमानः सुवर्जन इति चैतमनुवाकम् ॥ ४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

आद्यक्षकारोऽर्थेकत्वेऽपि मन्त्रत्रित्वद्योतनार्थः । आध्वर्यवे भेददर्शनाद्युक्तमेत-
त्त्रित्वम् । एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽसति बाधकेऽन्यत्रापीति जैमिनिनाऽपि स्वीकृ-
तम् । यथाऽऽदित्यः प्रायणीयश्चरुरिति विधौ स्थालीवचनस्यापि चरुशब्दस्यादिति-

मोदनेनेतिवाक्यशेषवशादोदनार्थकत्वे निर्णोते सौर्यं चरुमित्यादौ वाक्यशेषामावेऽप्यो-
दनार्थकत्वं तथाऽत्रेति । अच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वत्रानुपजतीत्याध्वर्यवमूत्रे सर्वत्रेति-
ग्रहणाज्ज्ञापकात्त्रिष्वच्छिद्रेणेत्यादिरनुषङ्गः । पवमानः सुवर्जन इति चैतमनुवाकमि-
त्यत्रत्यश्वकारोऽनुवाकशब्दोत्तरं योज्यः । रहस्यपातकान्यध्ययमनुवाको नाशयतीत्य-
स्यन्तं पावित्र्यमेतस्येति प्रसिद्धमिति प्रदर्शयितुमेतच्छब्दः । उक्तश्चायमर्थश्चतुर्वि-
ंशतिमते—

पावमानीस्तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च ।

जप्त्वा प्रत्यहमेतानि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

पावमानीः पवमानानुवाकगता ऋचः । पावित्र्यार्थं प्रत्यहमपि पाठः कार्यः । तथा
च स्मृतिः—

रुद्राध्यायं पावमानं पूर्वनारायणं तथा ।

यो जपेत्प्रत्यहं ह्येतान्सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

चकारः पूर्वमश्रैः सह समुच्चयार्थः । अध्वर्युणा पावमानं सावकाशतया कर्तव्यं
यथा पवनप्रये तत्तन्मन्त्राणां सर्वेषां पाठो भवेत् । पवमानानुवाकस्य वाक्यञ्च
एव पाठः ।

इत्योकोपाहश्रीमदशिष्टोमयाजिसाहस्राम्रियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विसाहस्राम्रियुक्तपौण्डरीकयाजिगणशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
त्राङ्गुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तौ दशमप्र-
श्नस्य प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ दशमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

आ वो देवास ईमह इति पूर्वेण द्वारेण प्राग्वक्ष्णं प्रविशञ्जपति ।

द्वारग्रहणं वातायनव्यावृत्त्यर्थम् । प्रविशन्निति शत्रा प्रवेशसमकालं जप इति
बोध्यते । यज्ञियासो हवामह इति मन्त्रान्तः ।

विद्युदसीत्यप उपस्पृश्यापरेणाऽऽहवनीयं
दक्षिणाऽतिक्रम्य दक्षिणत उपविशति ।

दर्शपूर्णमासादौ दृष्टस्य प्रतीकस्य ग्रहणम् । तेन मायि श्रद्धेति मन्त्रान्तो भवति ।

दक्षिणत उदङ्मुखतयोपवेशनमन्यथा दक्षिणाग्नेः पृष्ठतःकरणापत्तेः । बौधायनोऽपि स्पष्टमेवाऽऽह-दक्षिणत उदङ्मुखमुपवेशयेति । एकद्वारत्वे तु तेनैव प्रवेशः सामर्थ्यात् ।

तस्यैव एव संचर आ सुत्यायाः ।

संचरो मार्गः । आ सुत्याया इत्यत्राऽऽहमिवासी । नासंस्थिते सोमेऽध्वर्युः पूर्वेण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्यापरेण निष्क्रामेदित्यत्रावमृथान्ता सुत्येत्यस्यार्थस्य निर्णीत-त्वात्प्रापि स एव निर्णयः । इदं कर्मार्थसंचरे, लौकिके तु अग्नेणाऽऽहवनीयं जघ-नेन गार्हपत्यं वेत्यादि अव्यवायानुसारेण संचरः । आ सुत्याया इति अवधिविशेषवि-धिवलास्सुत्यासमाप्त्युत्तरमुदयनीयादिषु अग्नेणाऽऽहवनीयमेव कर्मार्थोऽपि संचरो न तु अतिदेशप्राप्तोऽपरेणाऽऽहवनीयम् । अन्यथा वैशेषिकातिदेशप्राप्तयोः संच-रयोर्भेदाभावेनावधिविशेषविधिवैयर्थ्यापत्तेः । याजमानं व्याख्यास्याम इत्यधिकारा-देव यजमानलाभे तत्परामर्शकतच्छब्दोपादानमेतस्मात्पूर्वतानि यजमानकर्माणि पत्न्या अपि भवन्तीतिज्ञापनार्थम् । तत्र वपनं पत्न्या नास्तीति आध्वर्यवसूत्रव्याख्या-न उक्तमेव । वपनामावास्वस्त्युत्तराण्यशीयेति जपोऽपि न । उद्गाहने पूतैमीत्यूहः । तूष्णीमिति बौधायनः ।

इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी इत्याहवनीयमभिमन्त्रयते ।

सन्तं पाहीति मन्त्रान्तः । प्राग्वंशप्रपादनोत्तरं दीक्षणीयापक्षे तां कृशाऽनन्तरमे-षांऽऽहवनीयामिमन्त्रणम् । अत्र साधिका युक्तिस्तं प्राग्वंशं प्रपाद्यात्र दीक्षणीयामेके समामनन्तीत्यस्मिन्सूत्रे प्रदर्शिता । एतदनन्तरं दीक्षाहुतयः । दीक्षाहुतिहोमानन्तरं वातं प्राणं मनसाऽन्वारमामह इत्यस्य मन्त्रस्य जपो यजमानस्य । प्रत्यगाशिषो मन्त्रानकर्मकरणाञ्जपतीति सूत्रात् । आपस्तम्बेन पूर्णाहुतिसंज्ञकायाः षष्ठ्या दीक्षाहुते-रनुमन्त्रणे विनियुक्तत्वादानुमन्त्रणमेव वा षष्ठ्या दीक्षाहुतेर्ह्यमानाया अनेन कर्तव्यम् । अनुमन्त्रणस्यापि जपत्वमस्तीत्युपाद्धाते प्रदर्शितमेव ।

अन्तर्वेदि कृष्णाजिनस्याऽऽस्तीर्णस्यकर्षामयोः

शिल्पे स्थ इति शुक्लकृष्णे राजी आलभते ।

अन्तर्वेदिग्रहणं शयनार्थकृष्णाजिनास्तरणादौ सर्वत्र राज्यालम्बनं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थम् । कृष्णग्रहणं व्याघ्राजिने राज्यालम्बनव्यावृत्त्यर्थम् । राजी पङ्क्तिः । शुक्लकृष्णराज्योः सहैवाऽऽलम्बनम् । शिल्पे स्थ इति लिङ्गात् । आलम्बनं स्पर्श-नम् । अत्र बौधायनः-शुक्लेऽङ्गुष्ठो भवति कृष्णेऽङ्गुलिरिति । द्वेषेऽन्योऽपि विशेषः-शुक्लकृष्णयोः संस्पर्श इति शुक्लेऽङ्गुष्ठो भवति कृष्णेऽङ्गुलिरित्येवं शुक्लकृष्णे संमृशैदिति बौधायनः पृथेनैवैतत् संधिः संमृशैदिति शालीकिरप्येने एकाङ्गुल्यैव संमृशैदित्यौप-मन्यव इति । पृथं त्रयोदशाङ्गुलम् । यज्ञस्योद्वच इति मन्त्रान्तः ।

सुशर्माऽसीति दक्षिणतो भसत्त आरोहतीमां
धियः शिक्षमाणस्य देवेति च सुत्रामाणं पृथिवीं
घामनेहसमिति चेमाः सुनावमारुहमिति वा ।

सुशर्माऽसीत्येतावानेवायं मन्त्रः । पूर्वश्चकार उत्तरमध्येण सह संधानार्थः । उत्तर-
श्चकारः प्रथमेन मन्त्रेण समुच्चयार्थः । इमाः सुनावमारुहमिति सुत्रामाणमित्यनेन
विकल्पते । दक्षिणतो दक्षिणप्रदेशतः पञ्चम्यर्थकस्तसिः । भसत् कटिप्रदेशो गुद-
प्रदेशो वा तृतीयार्थे तसिः । दक्षिणं जान्वाच्यामित्सर्पतीति बौधायनः ।

आऽहं दीक्षामरुहमृतस्य पत्नीं गायत्रेण छन्दसा
ब्रह्मणा चर्तः सत्येऽधायि सत्यमृतेऽधाय्यृतं च मे
सत्यं चाभूतां ज्योतिरभूवः सुवरगमः सुवर्गं
लोकं नाकस्य पृष्ठं ब्रह्मस्य बिष्टपमगममित्यारुह जपति ।

आरुह्येतिवचनमारोहणप्रयोः कालाव्यवधानार्थं, तेन पत्न्याः शिरसि जाळं
प्रतिमुञ्चतीत्येतदादि जपानन्तरं भवतीति सिद्धं भवति ।

विष्णोः शर्मासीति कृष्णाजिनेन दक्षिणमःसं प्रच्छादयति ।

कृष्णग्रहणप्रयोजनं पूर्ववत् । दक्षिणग्रहणप्रयोजनं प्रागुक्तमेव । प्रशाब्दोऽसस्य
सर्वावयववच्छेदेन च्छादनं यथा भवति तथा कर्तव्यमिति बोधयति । कृष्णाजिनग्रहण-
मापस्तम्बोक्तवासोव्यावृत्त्यर्थम् । यच्छेति मन्त्रान्तः ।

नक्षत्राणां माऽतीकाशात्पाहीति वाससा शिरः भवेष्टयते ।

वासोऽप्रोष्णीषरूपं शिरोवेष्टने तस्यैव लोकतः सिद्धेः । प्रादक्षिण्यं परिभाषासि-
द्धम् । बौधायनापस्तम्बौ स्पष्टमाहतुः—प्रदक्षिणमुष्णीषेण शिरो वेष्टयत इति ।
उष्णीषरूपवस्त्रालाम इतरदपि । अत एवाऽऽपस्तम्बेन वाजसनेयकग्रहणं विकल्पार्थं
कृतं द्रष्टव्यम् । द्वैवे स्पष्टमेव विकल्प उक्तः—अथास्य प्रदक्षिणमुष्णीषेण शिरो
वेष्टयतीति सूत्रं बौधायनस्य वाससैव प्रच्छन्नः स्यादिति शालीकिरिति । आचार्यस्य
तुभयमप्यभिमतमिति विशेषानुक्तेर्गम्यते । उष्णीषशब्दो दीर्घशाटके प्रसिद्ध एव ।
वेष्टनं व्यापनम् । न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्षीतेति प्राक्क्रयाद्वासोपसारणे श्रुतौ
दोषश्रवणात्, गर्भो वा एषयद्दीक्षित उखं वासः प्रोर्णुते तस्माद्गर्भाः प्रावृता जायन्त
इति गर्भरूपदीक्षितोत्त्वरूपत्वेन वाससः संस्तवनात्प्रत्यपोर्णुते शिरोऽग्रेऽनुपूर्वमितराप्य-
क्त्वातीतिवक्ष्यमाणमुत्राल्लिङ्गात्, अथ यजमानं वाससा प्रोर्णोतीति यजमानस्य वाससा
प्रोर्णवनस्य स्वतन्त्रतया विधानाच्च वाससा सशिरस्कसर्वावयवप्रोर्णवनमादौ कृत्वाऽन-
न्तरमुष्णीषेण शिरोवेष्टनमिति सिद्धं भवति । शिरोगतवासोवयवसंकोच उक्तो बौधाय-

नेन—प्रतिकृष्य वसनस्यान्तान्प्रदक्षिणमुष्णीपेण शिरो वेष्टयतीति । प्रोर्णवनं प्रावरणम् । वाससा प्रोर्णवनास्प्राग्दक्षिणांसगतं कृष्णाजिनं निष्कासनीयम् । अन्यथा दक्षिणांसस्य प्रावरणासंभवात् । दीक्षितस्य गर्भरूपत्वं बहवृचब्राह्मणे प्रपञ्चितं—पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्तीति । पट्टसदृशं गर्भवेष्टनमुत्त्वं, जरायु तु एतस्यापि वेष्टनं येन क्रियते स पदार्थः । सोऽत्र कृष्णाजिनरूपः । तेन वाससा प्रावरणोत्तरं कृष्णाजिनेनाऽऽच्छादनं शरीरस्य कर्तव्यम् । उक्तं च सूत्रान्तरे—वाससा शिरः प्रवेष्टयते कृष्णाजिनेन शरीरमाच्छाद्य कृष्यै त्वा सुसस्याया इति वेदेः कृष्णविषाणया लोष्टमुद्धन्तीति । एवं च दीक्षिते गर्भत्वं संपन्नं भवति । सोमक्रयात्पुराऽपोर्णवने दोषः श्रुतौ—यत्पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णवत गर्भाः प्रजानां परापातुकाः स्युरिति । परापातुकाः परापतनशीलाः । एतस्य सोमक्रयोत्तरं जननं ततो वस्त्रापनयनं युक्तमेव । तथा च श्रुतिः—क्रीते सोमेऽपोर्णुते जायत एव तदिति । अपोर्णवनमुद्धाटनम् । किं चात्यन्तं राजादिकं प्रति जनानां प्रतिदिदृक्षायां पार्श्वस्थैः पार्ष्णिक्दिभिः समाया आवरणपट्टो यथाऽपनीयते तादृगेवैतद्भवति । तथा च श्रुतिः—अथो यथा वसीयाश्सं प्रत्यपोर्णुते तादृगेव तदिति । अनेन प्रच्छादनेनास्मिन्काले तत् उत्थानं बोध्यते ।

प्रत्तया कृष्णविषाणया कृष्यै त्वा सुसस्याया इति वेदेलोष्टमुद्धन्ति ।

प्रत्तवचनं कृष्णविषाणान्तरनिवृत्त्यर्थम् । प्रत्तवचनेनेदमपि गम्यते कृष्णविषाणा. प्रदानं वाससा शिरोवेष्टनोत्तरमेव कर्तव्यमिति । मन्त्रपाठक्रमान्मेखलापरिव्ययणादि. पत्नीसंनहनान्तस्य दक्षिणांसप्रच्छादनपूर्वभावित्वमेव । वेदेर्वेदिसंबन्धि लोष्टं मृदूलकं यं कंचनोद्धन्ति विदीर्णं करोति । अत्र वेदिशब्दो लक्षणया वेदिदेशपरः । लोष्टमित्येव युक्तः पाठ इति लोष्टैर्नन्तीत्यास्मिन्सूत्रे प्रदाशितमेव । अथवा लोष्टमिवोद्धन्तीत्यर्थः, यथा लोष्टस्य प्रहारेण विदारणं तथेति । अर्थान्मृदः । मृदो विदारणं तुत्किरणेनेति लोकप्रसिद्धितः प्राप्तं तत्र प्रहारेण विदारणं विधीयते । नन्वेवं वेदिमुद्धन्तीत्येव वक्तव्यं लावषादिति चेत्, सत्यं, वेदिमुद्धन्तीत्येवमुच्यमाने वेद्याः सर्वावयवावच्छेदेनोद्धननं वेदेर्मृदमुद्धन्तीत्युक्तौ तु कस्मिंश्चित्प्रदेशे उद्धननमिति स्वरूपभेदेऽत्रैकदेशोद्धननस्यैव विवक्षितत्वेन लावषस्यात्राप्रयोजकत्वात् । एतादृशकुसुष्टिकल्पनया व्याख्यानं लोष्टाभावे लोपापत्त्या । न चेष्टापत्तिः । यथाकथंचिदलोपानुगुणव्याख्यानसंभवे लोपकल्पनाया अनुचितत्वात् । तथा च निदानसूत्रम्—अलोपो लोपान्न्याय्यतर इति । इदं चादृष्टार्थविषये द्रष्टव्यम् । नच वक्ष्यमाणस्य शिरसि कण्ठ्यत इत्यस्य यथाऽर्थाभाव लोपस्तथाऽत्राप्यास्त्विति वाच्यम् । तत्रार्थे प्राप्ते शिरसि

कण्डूयत इत्यत्र लोपकरुपकापस्तम्बीयस्पष्टवचनमिव प्रकृते तादृशस्पष्टवचनाभावेन तपाकरुपनाया असंभवात् । बोधायनसूत्रस्वरसतः कण्डूयत्वावेऽपि कर्तव्यताप्रतीतेः ।

सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति शिरसि कण्डूयते ।

एतस्यादृष्टार्थत्वपक्षे शिरसि यस्मिन्कास्मिन्श्चिदवयवे वर्णनं कुरुत इत्यर्थः । बोधायनेन दक्षिणं गोदानं कण्डूयत इति कण्डूयने नियतदेशोक्त्याऽर्धप्राप्त्यभावेऽपि कण्डूयनं कर्तव्यमेवेति सूच्यते । अर्धे प्राप्ते कण्डूयत इत्यापस्तम्बोक्तदृष्टार्थत्वपक्षे तु अर्धाभावे लोप एव । सूत्रकारस्योभयमपि संमतम् । नचादृष्टार्थत्वपक्ष इतरेषु कण्डूयनेषु एतन्मन्त्रप्राप्तिः कथं भवेत्प्रापकामावादिदि वाच्यम् । अर्धपृथक्त्वात्कण्डूयनमन्त्रोऽभ्यावर्तत इति परिभाषासूत्रस्यैव प्रापकस्य सत्त्वात् । शिर इति सप्तम्यन्तवचनं शिरसि यत्र कुत्रचित्, यत्र कण्डूयतिस्तत्र वा कण्डूयनं न तु शिरसः सर्वस्य कण्डूयनमित्यर्थं बोधयति । अदृष्टार्थत्वपक्षे एतन्मन्त्रकरणकशिरोधिकरणककण्डूयनविधिः । दृष्टार्थत्वपक्षे मन्त्रमात्रांशे विधिः कण्डूयनविधिस्त्वनुवाद एव । यदा शिरसि कण्डूयते तदा सुपिप्पलाभ्य इत्यनेनैव मन्त्रेण कण्डूयते । इतराङ्गेषु यदा कण्डूयते तदा विषाण इत्यनेनैव । उभयपक्षेऽपि शिरस्येव कण्डूयनमादौ तत इतराङ्गेष्विति । अनेकेषु अर्थेषु कालव्यवधानेन जायमानेषु मन्त्रावृत्तिः । तथा च सूत्रम्—अर्धपृथक्त्वात्कण्डूयनमन्त्रोऽभ्यावर्तत इति । कालव्यवधानकृतमेवात्रार्थपृथक्त्वम् । जैमिनेस्तु मते कालव्यवधानेऽपि नाऽऽवृत्तिः । तथा च तत्सूत्रमेकादशाध्याये चतुर्थपादे कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्म भेदात्, अपि वा चोदनेऽयमैककर्मात्स्यादिति । कण्डूयनक्रियायां कण्डूयनकर्मापनेयस्य दुःखस्य दुःखापनयनसंस्कार्याणामङ्गानां च भिन्नत्वात्प्रत्यङ्गमावृत्तिः । अत्र कर्मशब्दः क्रियाजन्यफलशालित्वरूपपारिभाषिककर्मपरो धात्वर्थक्रियापरञ्च । तथा च क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मपरत्वस्वीकारे कर्मणां क्रियाजन्यफलशालिनां शिरादिरूपाणां भेदात्कण्डूयने प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिरित्यन्वयः । धात्वर्थरूपक्रियापरत्वे तु प्रत्यङ्गं कण्डूयने कर्मभेदान्मन्त्रावृत्तिरित्यन्वयः । अयं पूर्वसूत्रार्थः । उत्तरसूत्रार्थस्तु ऐककर्मात्, एकमेव कर्म यत्र तस्य भावस्तस्माद्धेतोश्चोदना कण्डूयेतेति चोदना तस्या ऐक्यमेव न भेद इति । अयं निष्कृष्टोऽर्थः—दुःखानि न भिन्नानि न तु दुःखापनयनं स्वरूपेण चिकीर्षितं, नाप्यङ्गसंस्कारः । येन तद्वेदाद्वेदः स्यात् । किं त्वात्मानं कण्डूयतेदुःखास्मिन्नचित्तमपनीतकण्डूदुःखं कर्तुं कण्डूयनं क्रियते । तेन यावता दुःखेनानपनीतेनाऽऽत्मनि दुःखं भवति तावतः सर्वस्य दुःखस्यापनयनमत्र क्रियाजन्यफलतच्छाहत्यात्मैव । तथा चैक आत्मैव

* तादृशत्वधिकम् ।

कर्म यत्र तदेककर्म तस्य भाव ऐककर्म्यं तस्माद्धेतोः । एककर्ममिति कण्डूयनविशेष-
णम् । कण्डूयनान्यङ्गभेदेन भिन्नानि न भवन्ति । यदाऽङ्गसंस्कारः कण्डूयनं भवेत्तदा
तद्भेदाद्भेदः स्यादतोऽङ्गसंस्कारोऽपि न भवति, किं तु आत्मगतस्य दुःखस्यापनये-
नाऽऽत्मन्येव संस्कार उत्पद्यते । अङ्गगतकण्डूनिवृत्तिस्तु द्वारमात्रं, यावता दुःखेना-
पनीतेनाऽऽत्मनि दुःखं भवति तावत्सर्वमपनेतुमभिसंधाय कण्डूयनोपक्रमो दृश्यते हि
अन्त ऐककर्म्यं कण्डूयने सिद्धं भवति । अस्मादेव हेतोश्चोदनैक्यमेव भवति न स्वतः-
कृतो भेदः कण्डूयने । अतोऽगृह्यमाणविशेषत्वात्तत्र भवतीति ।

विषाणे विष्यै तं प्रन्थि यदस्य गुल्फिदस् हृदि
मनो यदस्य गुल्फिदमित्यवशिष्टान्यङ्गानि ।

अवशिष्टेष्वङ्गेष्वित्यर्थः । तेन हस्ताद्यवयवेषु एकदेश एव कण्डूयनं न तु कृत्स्नानां
कण्डूयनमिति पूर्ववदर्थो भवति । शिरःशब्देन केवलशिरस एव ग्रहणं, तेन छला-
टादिषु विषाणे विष्या इत्येव मन्त्रो न तु सुपिप्पलाम्य इति । चक्षुषोरर्थप्राप्तौ कृष्ण-
विषाणया कण्डूयनं न, अयोग्यत्वात् । हस्तेनापि कण्डूयनं न, पामनंभावुकाः प्रसाः
स्युरिति दोषश्रवणात् । तार्हं कथं कर्तव्यमिति चेत् । कृष्णविषाणाम्रे पाटलिका दृढ-
तया बद्ध्वा तथा कण्डूयनमित्येवं कण्डूयनं कर्तव्यमित्येवेहि । अङ्गग्रहणं शिरसोऽ-
ङ्गत्वेऽपि प्राधान्यं द्योतयितुम् । तेन स्नापनीयेनोत्साद्येत्यनेन विहित उद्धर्तने प्राधा-
न्यात्प्रथमं शिरस उद्धर्तनं तत इतरेषामिति सिद्धं भवति ।

सूपस्था देवो वनस्पतिरूर्ध्वो मा
पाशोहच इति दण्डं प्रतिगृह्णाति ॥ ५ ॥

प्रतिग्रहणं यावत्पर्यन्तं न कृतं तावत्पर्यन्तं दानशब्दार्थः सिद्धो न भवति । दानं
विना प्रतिग्रहशब्दार्थोऽप्येवम् । एवं च दण्डदानप्रतिग्रहयोः समानकालिकताऽऽर्थ-
क्येव । तत्करणमन्त्रः पूर्वमेव वक्तव्य इत्यप्यर्थात् ।

अग्निर्दीक्षितः पृथिवी दीक्षा तथाऽग्निर्दीक्षया दीक्षितो ययाऽ-
ग्निर्दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे
चायुर्दीक्षितोऽन्तरिक्षं दीक्षा तथा चायुर्दीक्षया दीक्षितो यया
चायुर्दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षायतु तथा दीक्षया
दीक्ष आदित्यो दीक्षितो च्यौर्दीक्षा तथाऽऽदित्यो दीक्षया
दीक्षितो ययाऽऽदित्यो दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु
तथा दीक्षया दीक्षे चन्द्रमा दीक्षितो नक्षत्राणि दीक्षा तथा

चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितो यया चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे वरुणो राजा दीक्षित आपो दीक्षा तथा वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितो यया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे सोमो राजा दीक्षित ओषधयो दीक्षा तथा सोमो राजा दीक्षया दीक्षितो यया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे प्राणो दीक्षितो वाग्दीक्षा तथा प्राणो दीक्षया दीक्षितो यया प्राणो दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे प्रजापतिर्दीक्षितो मनो दीक्षा तथा प्रजापतिर्दीक्षया दीक्षितो यया प्रजापतिर्दीक्षया दीक्षितः सा मा दीक्षा दीक्षयतु तथा दीक्षया दीक्षे वाचा मे वाग्दीक्षतामग्रये समष्ट्वा उ प्राणेन मे प्राणो दीक्षतां वायवे समष्ट्वा उ चक्षुषा मे चक्षुर्दीक्षतां सूर्याय समष्ट्वा उ मनसा मे मनो दीक्षतां प्रजापतये समष्ट्वा उ द्यौश्च पृथिवीं चाहश्च रात्रिश्च कृषिश्च वृष्टिश्च त्विषिश्चापचितिश्चाऽऽपश्चोषधपश्चोर्क्च सूनुता च ता मा दीक्षमाणमनु दीक्षन्तां भूर्भुवः सुवः सत्यं म आत्मा श्रद्धा मे क्षितिस्तपो मे प्रतिष्ठा श्रद्धा सत्यं गृहपतिरिति केशिनीं दीक्षां जपित्वा स्वाहा यज्ञं मनसेति द्वे अङ्गुली निर्भूजति स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति द्वे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टीं कृत्वेष्टीः स्थेति चतस्रोऽङ्गुलीरुत्सृजति ताभिर्यथासुखं चरति वायं च यच्छति ।

संभारयजुर्होमोत्तरमयं जपः । केशिनीये तस्य शब्दस्योपादानं ज्ञानार्थम् । ज्ञानाभावे यजुर्भेषप्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ होतव्यम् । दीक्षाशब्देन दीक्षापदवन्तो मन्त्रा लक्षणयोच्यन्ते । दीक्षाम्राहिणोऽग्न्यादयो देवविशेषा एव केशशब्दवाच्याः । केशिनीति दीक्षाविशेषणम् । विशेष्ये लक्षणया मन्त्रपदवाच्यतायां विशेषणस्यापि लक्षणया तत्पदवाच्यत्वम् । कः स्वर्गस्तस्येशाः केशा इति व्युत्पत्त्या केशशब्दस्य देववाचित्वम् । तस्मान्मत्वर्धीय इति विशेष्यस्य दीक्षाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद्विशेषणीभूतात्केशिशब्दाद्विशेष्यलिङ्गानुरोधेन ङोप् । केशशब्दस्य स्वर्गवाचित्वं हैमकोशे—

को ब्रह्मात्मानिष्काराग्निचित्रारियमकेतुषु ।

विष्णुवाहनशब्देऽब्धौ सितकर्णे वसौ घृतौ ।

कलहे कः समाख्यातः प्रश्नेऽर्थेऽपि च को मतः ।

स्वर्गे चक्रे तथा मित्रे शुद्धयर्थे स्मरकालयोः ॥ इति ।

सर्वेषु देवेषु स्वर्गेशत्वं तु त्रिदिवेशपदादिव केशपदादपि सिध्यति । एकवचनं जात्यभिप्रायम् । दीक्षायां नियमव्रतादिरूपायां जपत्वात्संभवेन तत्साधनीभूतमश्रवाचित्वं लक्षणया स्वीकार्यम् । केशा दीक्षाग्राहिणोऽग्न्यादयो देवा यस्यां सन्ति यत्साधनीभूतमश्रेषु प्रतिपाद्यत्वेन सन्तीति यावत्सा केशिनीति निष्कृष्टोऽर्थः । केशिनीदीक्षाजपात्पूर्वमध्वर्युः पृथिवी दीक्षा तयाऽग्निर्दीक्षया दोसितो ययाऽग्निर्दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामीत्यारभ्य तास्त्वा दीक्षमाणमनु दीक्षन्तामित्यन्तं यजमानभीक्षमाण आच्छिद्रिकप्रपाठकस्थमश्रजातं जपति । युष्मच्छब्दप्रयोगाद्भवयोर्जपोऽयम् । केशिनी दीक्षां जपित्वेति स्वप्नमानकर्तृकत्वार्थो यो मुष्टिकरणकर्ता स एव जपकर्तेति । तेन मुष्टिकरणस्य यजमानेनैव कर्तव्यत्वाज्जपोऽपि तेनेव कर्तव्य इति सिद्धं भवति । तथा च परम्याः कर्तृत्वं वारितं भवति । मुष्टिकरणं यजमानकर्तृकमेवेत्यत्र मूलं ताभिर्थ्यासुखं चरति वाचं च यच्छतीत्यत्रत्यश्वकार इत्यग्रे वक्ष्यते । द्वे अङ्गुली निर्भुजतीति सामान्यतो यद्यप्युक्तं तथाऽप्यङ्गुलिद्वयं द्वयोर्द्वयोर्हस्तयोर्द्वेष्वयम् । एवमुत्तरास्वपि । आदौ कनिष्ठिकाद्वयं ततोऽनामिकाद्वयं ततो मध्यमाद्वयं ततो द्वयोर्हस्तयोर्मुष्टिकरणमित्येवं क्रमः । न च दक्षिणस्य हस्तस्यैव द्वे अङ्गुली कनिष्ठिकानामिके प्रथमं ततो मध्यमातर्जन्यौ ततः सव्यस्य हस्तस्य कनिष्ठिकानामिके ततो द्वयोर्हस्तयोर्मुष्टिकरणमित्येवमेवास्त्विति वाच्यम् । समं स्यादश्रुतत्वादितिन्यायविरुद्धस्यैतादृशानुष्ठानस्यानुचितत्वात् । निर्भुजति संभुग्रे करोतीति यावत् । संभुगता द्वयोर्द्वयोरङ्गुल्योर्युगपद्युगपदेव । संभुग्राभिः सर्वाभिरङ्गुलिभिः सहाङ्गुष्ठसंयोगो मुष्टिस्तत्करणं तत्संपादनम् । एतेनार्यात्तर्जन्योरपि संभुगता प्रदर्शिता भवति । अन्यथा तद्विना मुष्टिकरणविविरनुपपन्नः स्यात् । मुष्टी इति द्विवचनम् । पदकारैः प्रग्रहत्वबोधकेतिकरणात् । तेन द्वयोर्हस्तयोर्मुष्टिकरणम् । एष्टीः स्येति सौत्रो मन्त्रः । द्वयोर्हस्तयोर्द्वे द्वे एवं चतस्रो न तु एकस्यैव । अन्यथा मुष्टी वाचं च विसर्जयित्वेत्यग्रे मुष्टिद्वयविसर्जनविधानानुपपत्तेः । आपस्तम्बेन द्वे अन्यतरतो द्वे अन्यतरत इति स्पष्टमभिधानाच्च । उत्सर्गोऽपि युगपदेव । एष्टीः स्येति बहुवचनात् । ताभिरुत्सृष्टाभिः । यथासुखमिति वचनाद्याभिरुत्सृष्टाभिः सुखेनाऽऽचमनादि कार्यं कर्तुं शक्यते ता उत्सृष्टव्या इति । तास्तु कनिष्ठिके अनामिके चैव । कनिष्ठानामिकयोरनुत्सर्ग एताभ्यां साकमङ्गुष्ठसंयोगः पीडावह इत्यनुपपत्तिद्वयम् । अतः कनिष्ठे अनामिके इत्येतासामेव चतसृणामुत्सर्गः । अङ्गुलीस्तृ-

अतीत्यत्र चतस्र इति खोलिङ्गात् । एष्टीः स्थेतिमन्त्रगतखोलिङ्गाच्चैवाङ्गुलिग्रहणे सिद्धेऽङ्गुलिग्रहणं दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या इति श्रुतावङ्गुलिखेनाङ्गुष्ठ-ग्रहणेऽपि यदि कामयेतोमयं जनयेयमित्यमीव लोमान्यङ्गुष्ठं सहाङ्गुलिभिर्गृहीयादि-स्यत्राङ्गुष्ठस्य पृथग्रहणदर्शनात्ताङ्गुलिष्वङ्गुष्ठग्रहणमिति प्रदर्शयितुम् । एतेनाङ्गुष्ठत-र्जन्योरुत्सर्गो वाजसनेय्युक्तो निरस्तो द्रष्टव्यः । वाचं च यच्छतीत्यत्रत्यश्रकारोऽङ्गु-लिकरणेन सह संनियोगशिष्टत्वार्थः । तेन मुष्टिकरणकर्तुरेव वाङ्मनियम इति तथा च पत्न्या न वाग्यमनम् ।

वाग्यमलोपप्रायश्चित्तमाह—

यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्णवीमात्रावैष्णवीं सारस्वतीं
वार्हस्पत्यामित्यनुच्य व्याहृतीश्च पुनर्वाचं यच्छति ।

यदीत्यनेन नैमित्तिकत्वं प्रदर्शयते । प्रमत्तः प्रमादतो व्याहरेद्वाचमुच्चारयेत् । मुच्छा प्रमत्ततावशेन व्याहरणे तु द्विवारं त्रिवारं चैतेषां मन्त्राणां जप इति स्वार्थिकम् । यदा तु प्रमत्त इत्यस्य उन्मत्त इत्येवार्थे इत्युच्यते तदैतेषां मन्त्राणां सकृदेव जपः । प्रमा-देन व्याहरणे तु—

यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथंचन ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

इतिस्मृत्युक्तं ग्राह्यमिति । अयं च वागुच्चारणनिषेधो यज्ञसाधनव्यतिरिक्तविषये । तथा चाऽऽश्वलायनः—आपद्यातो देवा अवन्तु न इति जपेदपि वाऽन्यां वैष्णवी-मिति । अन्यद्यज्ञस्य साधनादिति चाऽऽह । आपद्य नियममतिक्रम्य । यज्ञसाधनमिति वचसो विशेषणम् । यज्ञसाधनं वचो यद्यज्ञसंपादनार्थं तद्व्येपपरिहारार्थं च तत् । एतद्व्यतिरिक्तवचसो यमनमित्यर्थः । वैष्णवी, इदं विष्णुरिति प्रसिद्धा । अग्नाविष्णु महि तद्वामित्यनुवाकस्याऽऽद्ययोरन्यतराऽऽग्नावैष्णवी । ततः परयोः प्र णो देवी, आ नो दिव इत्यनयोरन्यतरा सारस्वती । ततः परासां बृहस्पते जुषस्व न एवा पित्रे बृहस्पते अतीत्येतासां तिमृणामन्यतरा वार्हस्पत्या । इतिशब्दः प्रकारार्थः । तेनाना-ज्ञातादिमन्त्रत्रयपाठः सिद्धा भवति । अनुरत्र मन्त्रपाठात्पूर्वमेव वाग्यमलोपप्रायश्चि-त्तार्था एते मन्त्रा इत्यनुसंधानार्थः । नचैतदनुसंधानं मन्त्रपाठकाल एवास्तिवति वाच्यम् । मन्त्रार्थानुसंधानावरुद्धत्वेनैतदनुसंधानासंभवात् । अनुसंधानस्य ज्ञानरूपत्वेनैककाले ज्ञान-द्वयानुत्पादात् । अथवाऽनुरत्रैतेषां मन्त्राणामनुवचनरूपतां दर्शयितुम् । तेनैकश्रुत्यमेव भवति । जपित्वेत्येवं वचनाभावात् चातुस्वर्धनियमः। चातुस्वर्धनियमाभावात्तमेव जपित्वेति-वचनं परित्यज्यानुच्येतिवचनम् । व्याहृतीः समस्ता व्यस्ता वा । एकैकशः समस्ताभिश्चेति

समुच्चयनोपकवचनस्यात्राभावात् । इष्टिपशुवन्धत्रस्तत्वमूत्रे यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्ण-
वोमृचं जपित्वा व्याहृतीश्च पुनर्वाचं यच्छतीति उक्तत्वाद्ब्रह्मविषयकमेव । अग्निष्टोम-
ब्रह्मत्वमूत्रे यद्वक्ष्यमाणं तद्ब्रह्मपरमेव । अत्र विहितं यजमानविषयकमेव । अव्यर्था-
दीनां तु वैष्णव्युपमन्त्रेणैव विष्णुस्मरणमिति न नियमः किंतु नामोच्चारणेनापीत्येतादृ-
शोपायान्तरमपीति । एतदभिधेयैवाऽऽध्वर्यवमूत्र एतस्यावचनम् । तत्रोपायान्तरं
रमृतावुक्तम् —

यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथंचन ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमन्वयम् ॥ इति ।

प्रसङ्गादिवमुक्तम् ।

नानृतं घदति ।

सामान्यनिषेधेनाऽऽधानप्रभृति यावज्जीवं नानृतं वदेदितिविशेषनिषेधेन चैवानृतवाद्-
निषेधे सिद्धे पुनर्निषेधः कर्माङ्गस्वार्थः । तेन प्रायश्चित्तत्रयमत्र भवति । एकं सर्वाधिकारक-
सामान्यनिषेधापरिपालननिमित्तकं प्रायश्चित्तम् । द्वितीयमाहिताभ्यधिकारकसामान्या-
कारकविशेषनिषेधापरिपालननिमित्तकम् । तृतीयमेतत्कर्माङ्गभूतनिषेधापरिपालननिमि-
त्तकमिति । आद्ये स्मार्तं प्रायश्चित्तम् । अन्त्ययोः श्रोतं, तच्च द्विगुणम् । एतन्नित्य-
माचरणीयम् । तत्र स्मार्तप्रायश्चित्तमुच्यते । वृद्धपराशरः—

विप्रः सुकृत्य निष्ठीव्य कृत्वा चानृतमाषणम् ।

वचनं पतितैः कृत्वा दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

प्रेक्षणं शशिनोऽर्कस्य ब्रह्मनिष्णीशसंरमृतिः । इति ।

वृद्धशातातपः—

धुस्वा निष्ठीव्य वासस्तु परिधायाऽऽचमेव्बुधः ।

कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्य च दर्शनम् ।

यथासंभवतो ह्येतत्पूर्वाभावे ततः परम् । इति ।

पूर्वं जलाभावे कर्मणि व्यापृतौ वा द्रष्टव्यम् । शङ्खलिखितौ—आक्रोशानानृतवादे
त्रिरात्रमेकरात्रं वोपवास इति । एवं स्मृतिषु प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तं तत्ततो द्रष्टव्यम् ।
तत्र शक्ताशक्तकामाकामाभ्यासान्भ्यासस्वरूपास्वरूपत्वेन व्यवस्था ज्ञेया । श्रौतप्राय-
श्चित्तं शब्दानृतार्थानृतमेदेन भिन्नम् । तत्र शब्दानृते सारस्वतीष्टिर्भगवता पतञ्जलि-
नोक्ता । अर्थानृते त्रातपत्येव । स्मार्तं तु अनृतद्वयेऽपि साधारणमेव । यद्यपि श्रौतेनै-
केनैव प्रायश्चित्तेन द्वितीयप्रायश्चित्तस्य प्रसङ्गतः सिद्धिस्तथाऽपि पुनरत्र श्रौतनिषे-
धकरणादावृत्तिरेव सिद्धा भवति । इदमेवैतन्निषेधस्य फलम् ।

न मांसमश्राति ।

मांसग्रहणं मूषादीनामुपलक्षणम् । आपस्तम्बेन निषेधपदार्थेषु तद्ग्रहणात् । राग-
प्राप्तस्य मांसाशनस्य प्रतिषेधः । पश्चिद्ग्रहणं वैधमिति कृत्वा तस्य न निषेधः । न
हिंस्यात्सर्वभूतानोतिशास्त्रेण हिंसा निषिध्यते यागीया तु न निषिध्यते वैधस्वादित्यत्र
यथा तथाऽत्रेति द्रष्टव्यम् । अयं वैधव्यतिरिक्तमांसाशनप्रतिषेधो युगान्तर उपयुज्यते ।
कलौ तु मांसाशनस्य सर्वथैव निषेधेन तदप्राप्तिरेव । कलौ तु यागनिषेधस्यैवाभावेन
तत्संबन्धिमांसमक्षणस्याप्यनिषेध एव ।

सत्रस्तेयान्यदीक्षा च नरमेधाश्वमेधकौ ।

सौत्रामण्यां सुराग्रहः ।

असता गोपशुश्रूषेव श्राद्धे मांसं तथा मधु ।

इत्यादिभिः कलिबर्ज्यविषयकवचनौर्ध्वशेषनिषेधेनाग्निष्टोमादीनां गोव्यतिरिक्तच्छा-
गादिपशूनां च निषेधाभावस्यार्थादेव प्रदर्शनात् ।

न स्त्रियमुपैति ।

ऋतावपि । यदि दीक्षितोऽवकिरेदिति रेतःसेके प्रायश्चित्तश्रवणात् । मर्तारं प्रति
पत्न्या गमनमर्थादेव निवृत्तं भवति । तत्र बुद्धिपूर्वस्कन्दने यदि दीक्षितोऽवकिरेदिति
वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तम् । अनुद्धिपूर्वं तु यन्मेऽत्र पयसः परितोषात्तदपिथ । अग्निहोत्रमिव
सोमेन तदहं पुनरादद इति रेतः स्कन्नमनुमन्त्रयत इत्यापस्तम्बोक्तं प्रायश्चित्तं द्रष्ट-
व्यम् । इदमनुमन्त्रणमाचान्तेन कर्तव्यम् । तथा च सूत्रान्तरम्—आचान्तो रेतःस्कन्न-
मनुमन्त्रयत इति । यदि दीक्षितोऽवकिरेदिति स्वस्त्रियामेव नान्यस्त्रियाम् । तत्र तु यां
ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेवादित्येतत्प्रायश्चित्तं स्मृत्युक्तं च भवति । रागप्राप्तस्य प्रतिषेधः ।

नोपर्यास्ते ।

नोपरि पीठमञ्चादावास्ते शयीत च । प्रदर्शनार्थं चाऽऽसनवचनम् । अथ शयी-
तेत्येवाऽऽश्वलायनः ।

न निष्ठीवते ।

छीवनं लालानिसर्जनम् ।

न दतो धावते ।

दतो दन्तान् । दन्तधावननिषेधे तत्स्थाने द्वादश गण्डूषाः कार्यास्तेनैव मुखशुद्धि-
रिति स्मृतितो ज्ञेयम् ।

नाऽऽविष्कुरुते ।

दत्त इत्यनुवर्तते । आविष्करणं प्रकटीकरणम् ।

नाऽऽनतौ स्मयेतापिगृह्य स्मयेत् ।

आनतौ केनचिद्भास्यकारणेन हास्यप्राप्तावपि नैव स्मयेत् नेपद्धास्यमपि कुर्यात् ।
स्मिद्ध, ईषद्धसन इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः स्मयशब्दः । ईषद्धास्यनिषेधेन कैमुतिकन्यायेन
कस्वरूपस्य हास्यस्यापि सुतरां निषेधः । अकारणहास्यस्य तु धर्मशास्त्रादेव निषेध-
सिद्धिः । यदीषद्धास्यमपि निरोद्धं न शक्यते तत्रा स्मयेतैव परं तु अपिगृह्य वस्त्रेण
मुखमाच्छाद्यैव स्मयेत् । एतत्फलं श्रुतौ कृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपिगृह्य स्मयते
प्रजानां गोपीयायेति । गोपीया रक्षणम् । उणादिसूत्रेषु निपातनात्साधुः । प्रवर्ग्य-
ब्राह्मणे फलान्तरमपि—तस्माद्दक्षितेनापिगृह्य स्मेतव्यम् । तेजसो धृत्या इति । एते
निषेधाः पत्न्या अपि । तस्येति ज्ञापकात् । पत्न्या वाग्यमनलोपे विष्णुस्मरणमेव
प्रायश्चित्तम् ।

यदि वाग्यमलोप स्याज्जपादिषु कथंचन ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् । इति सामान्यवचनात् ।

उपायान्तरसत्त्वे मन्त्रपाठकल्पनायोगात् । अत्रद्धं मन उन्दतीर्बलं घत्तेति जपौ
तु न भवतः । यावदुक्तं पत्न्याः कर्माणि ब्रह्मचर्यं जपाश्चेति सूत्रात् । नचैवं
नखनिकृन्तनदन्तधावनस्नानवासःपरिधानाशनाभ्यङ्गाञ्जनपावनादीनामप्यभावोऽस्तिवति
वाच्यम् । तस्यैव एव संघर आसुत्याया इत्यत्रत्यतच्छब्दस्यैतेषां धर्माणां प्रापणार्थ-
मेव कृतत्वात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यस्य दुष्परिहार्यत्वापत्तेः । नच वैयर्थ्यपरिहारार्थ-
मुपायान्तरमेव किञ्चित्कल्पनीयमिति वाच्यम् । एतत्कल्पनातिरिक्तायाः सूत्रान्तरानु-
गुणार्थकल्पनाया एतांसंभवात् । तूष्णींपक्ष इदम् । ऊहपक्षे तु स्नानमन्त्रे पूतमीत्यूहः ।
ऊहपक्ष एतावपि जपौ भवत एव । जपाभावपक्षे प्रायश्चित्तं तु विष्णुस्मरणमिति
द्रष्टव्यम् ।

अत्रद्धं मन इत्यमेध्यं दृष्ट्वा जपति ।

अमेध्यमशुचि मलमूत्रादि पतितचण्डालरजस्वलादि च दृष्ट्वा जपति कालव्यवाये
सत्यसकृद्दृष्ट्वाऽपि सकृदेव जपति । कालव्यवाये तु पृथगेव मन्त्रः । सर्वेषामेकार्से-
न्नेव काले युगपदर्शने सकृदेव जपति । स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणाभिमिध्यप्रतिमन्त्रणेषु
चैवमिति एकादशाध्यायचतुर्थपादगते सूत्रे स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणेषु कालभेदेऽपि
नाऽऽवृत्तिः । अमेध्यप्रतिमन्त्रणे तु एकस्मिन्काल एव युगपदनेकामेध्यदर्शने कालभे-
दामावाद्दिस्पष्ट आवृत्तेरभाव इति विशेषो द्रष्टव्यः । अमेध्यप्रतिमन्त्रणे दर्शनस्यैव
निमित्तत्वात्कालभेदेनामेध्यदर्शन आवृत्तिरेव मीमांसकमतेऽपि । एवमित्यनेन कण्डूय-
नाधिकरणसिद्धान्तार्थोऽतिदिश्यते । सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव । आचमनादित्यावेशणयोः
स्मृतिप्राप्तयोः समुच्चय इति केचित् । मा मा हासीरिति मन्त्रान्तः ।

उन्दन्तीर्षलं धत्तेत्यभिवृष्यमाणो जपति ।

अभिशाब्दात्संमुखं वृष्यमाणस्य जपः । वृष्यमाण इति शानचा वर्षणसमकालं मयः । कालाव्यवाये सकृदेव जप इति याज्ञिकमते । भीमांसकमते तु काला(ल)व्यवायेऽपि नाऽऽवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् । निर्वधिष्टेति मन्त्रान्तः ।

दक्षिणेन विहारं दीक्षितागारे विहरति ॥ ६ ॥

विहित्यन्तेऽग्नयो यस्मिन्स विहारः प्राग्वंशादिरूपस्तं दक्षिणेनादूर एव दीक्षितागारे कृते विहरति । एतस्मादेव ज्ञायते विहारस्य दक्षिणतो दीक्षितागारं विहारार्थं कर्तव्यमिति । विहारोऽत्र सत्कथात्रादपुराणश्रवणवेदार्थविचारादिस्तं कालातिवाहनार्थं करोतीत्यर्थः । दक्षिणेन विहारमित्यनेन स्वायतनोपवेशनं व्यावर्त्यते । एनपा दूरत्वं व्यावर्त्यते । दीक्षितागारवचनं बाह्यशालायां यत्रकुत्रचिद्विहरणं व्यावर्तयितुम् । सूत्रान्तरे दीक्षितधर्मान्प्रकृत्य न लौकिकीः कथाः कुर्यात्काव्यरसान्बर्जयेन्न गायेत्र रोद्रेन्न नृत्यदर्शी भवेदिति । कवेः कर्म काव्यं तच्च नाटकभागिमप्रहसनादिभेदादनेकविधमित्यग्निपुराणादौ प्रदर्शितं तद्वर्जयेत् । रसान्बृह्णारादिभेदेन दशविवांरसान्बर्जयेत् ।

नान्यत्र कृष्णाजिनादास्ते शेते वा ।

स्पष्टम् ।

नैनमन्यत्र दीक्षितविमितात्सूर्योऽभिनिम्नोचेन्नाभ्युदियात् ।

दीक्षितार्थं विमितं दीक्षितविमितं तच्च प्राग्वंश इति प्रागेव दर्शितं तस्मादन्यत्रान्यस्मिन्देश एनं दीक्षितं सन्तं सूर्योऽभिनिम्नोचेदस्तनियान्नचाभ्युदियात् । सूर्यास्तमयोदययोर्दीक्षितविमिताद्बहिर्न गच्छेत्किंतु तत्रैव स्यादिति तात्पर्यार्थः । एतत्प्रायश्चित्तमापस्तम्ब आह—वारुणीरभिनिम्नोक्तो जपेत्सौरिरभ्युदित इति । यच्चिद्धि ते यत्किंचेदं कितवास इति वारुण्योऽस्तमित उद्वयं तमसस्पर्युदु त्यं चित्रमिति तिस्रः सौरिरभ्युदिते । उदुत्तमं वरुणास्तभ्राद्यां यत्किंचेदं कितवास इति वारुण्यः, उदु त्यं चित्रं देवानां मस त्वा हरितस्तरणिर्विश्वदर्शत इति सौर्य इति वा । भारद्वाजमते तरणिर्विश्वदर्शत इति नास्ति । आपस्तम्बः—मधु मांसं स्त्रियमनृतमुपरिशय्यां छीवनं विकाले निष्क्रमणं दीक्षितविमितात्प्रवासमिति वर्जयेदिति । विकालो निष्क्रमणायोग्यसंध्यादिः । प्रवासोऽन्यत्र रात्रिवासः । दीक्षितविमितादिति काकाशिन्यायेनोभयत्र संबध्यते । विकाले दीक्षितविमितात्तत्र निष्क्रामेन्न च ततोऽन्यत्र रात्रिं वसेदित्यर्थः । सर्वत्र व्रततिक्रमे व्रतपती । यथाविहितानि तु वैशेषिकाणि । छर्दनादिप्रायश्चित्तमापस्तम्बेनोक्तम्—यदत्राविरसस्य मे निरष्टविषमः स्मृतः । अग्निष्टत्सोमः पृथिवी पुनरात्मन्दधानु म इति छर्दयित्वा क्षुत्वा वा यदन्नमद्यते नक्तं न तत्पातः क्षुषोऽवति । सर्वं

तदस्मान्मा हिस्तीर्निहि तद्दृशे दिवेति स्वप्नेऽन्नं भुक्त्वा रुद्रियाभ्योऽन्नः स्वाहेति
 लोहितमुत्पतितं दृष्ट्वा नीमत्सा नाम स्याऽऽपः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशतेति स्तूहानं
 कृपाणा नाम०त्यश्रु तपस्या ना० स्वेदमिति । जपतीत्येव शेषो न त्वनुमन्त्रयत इत्य-
 स्यानुवृत्तिः । स्वप्नेऽन्नं भुक्त्वेत्यत्र स्वाग्निकस्य पदार्थस्य जाग्रद्दशायामसंभवे तदनुमन्त्र-
 णासंभवात् । एकत्र व्यभिचारेण सर्वत्रापि जपतीत्ययमेव शेषः । स्तूहानमित्यादि-
 प्वपि दृष्टेतिपदस्याप्यन्वयः । अश्रु दुःखजमानन्दजं चेत्युभयमपि गृह्यते । अवि-
 शेषात् । अग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं च आहिताग्निरार्तिजपश्रु कुर्यादित्यस्यानैमित्ति-
 कत्वाच्चैमित्तिकस्य नित्यतुल्यत्वात् कांचनाऽऽहुतिं जुहोत्यन्यत्र क्रतुसंयुक्ताभ्य
 इत्यनेन क्रतूपयोगिव्यतिरेकाहुतेर्निषेधाद्ब्रातभृतीष्टेर्निषेध इति केचित् । नैतद्युक्तम् ।
 एतस्याः प्रायश्चित्तप्रकरणे पाठात्पात्रिकृतीष्टिवद्वापनिर्घातार्थत्वेन क्रतुसंयुक्तत्वात् ।
 नहि दोषनिर्हरणं विनाऽग्निं कर्म संभवति । अत इयमिष्टिर्भवत्येव पूर्णाहुतिर्वेति ।
 स्तूहानं नासास्तुते जले श्लेष्मादि । अश्रु नेत्रस्रुतं जलं, स्वेदः शरीरजं जलम् । पर-
 द्वाजः—नापरया द्वारा निष्क्रामेद्यदि निष्क्रामेत्तेनैव प्रविश्येदं विष्णुरिति जपेदिति ।
 आपस्तम्बः—न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विमृजेद्यदि विमृजेदितं विष्णुस्त्वमग्ने व्रतपा
 असीति जपित्वा वाचं यच्छतीति । न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विमृजेदित्यनुवादः प्राय-
 श्चित्तविधानार्थः । वाग्यतस्तपस्तप्यमान आस्त आं नक्षत्रस्योदेतोरिति पूर्वमवोक्तत्वात् ।
 श्रुतौ तु न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विमृजेद्यत्पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विमृजेद्यज्ञं विच्छि-
 न्द्यादिति दोषं प्रदर्श्य नक्षत्रोदयोत्तरं वाग्विसर्गं कर्तुं तद्विधिमुक्त्वा यदि विमृजेद्वैष्ण-
 वीमृचमनुब्रूयाद्यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं संतनोतीति केवलं वैष्णव्यग्नपमात्रं प्रायश्चि-
 त्तमुक्तम् । प्रातस्तु त्वमग्ने व्रतपा असीत्यनुब्रूयाद्यद्यदीक्षितवाद् वदेन्मुष्टी वाचं च
 विसर्जयित्वेति वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । आपस्तम्बः—न दीक्षितवसनं परिद-
 धीत नास्य पापं कीर्तयेदिति । अदीक्षितानामपि निषेधाद्दीक्षार्थवासस्तेन त्यक्तं न
 परिदधीत कश्चिदपि, नास्य सन्तमसन्तं वा दोषं कीर्तयेदित्यर्थः ।

नक्तमेव मूत्रपुरीषे कुर्यादित्वा वा छायायाम् ।

नक्तं रात्रावेव मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । न दिवा । यदि निरोद्धं न शक्नुयात्तदा
 दिवाऽपि कुर्यात् । परं तु छायायां कुर्यात् । अत्रेदं धर्ममूत्रम्—आराचाऽऽवसथा-
 न्मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा ग्रामादावसथाद्वाऽस्तमिते च बहिर्ग्रामा-
 न्मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेदशमानं लोष्टमार्द्रानोषधिवनस्पतीन्ध्वानाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः
 शुन्धने वर्जयेद्देवतानामभिधानं चाप्रयत इति ।

पराशरः—ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विष्णुमूत्रमेव च ।

नैर्ऋत्यामिषुविशेषमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥

दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषं च समाचरेत् । इति ।

दूरादिति दिनपरं न रात्रिपरं मयसंभवात् । तथा चैतदभिप्रेत्यैव देवलः—

रात्रौ दूरं नैव गच्छेद्विष्णुमूत्रार्थं कदाचन । इति ।

शौनकोऽपि—प्राणवाधामयाद्वात्रौ गृहेऽप्युत्सर्गमाचरेत् ॥ इति ।

विष्णुमूत्रे संध्ययोनैव कुर्यात् । तथा च देवलः—

विष्णुमूत्रे आचरेन्नित्यं संध्यासु परिवर्जयेत् । इति ।

धर्मसूत्रे—दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्यादिति । अन्यच्च—न सोपानन्मूत्रपुरीषे कुर्यात्कष्टे पथ्यप्सु च तथा घ्रीवनमैथुनयोः कर्माप्सु वर्जयेदग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा देवताश्चाभिमुखो मूत्र-पुरीषयोः कर्म वर्जयेदिति ।

अन्यच्च—प्राङ्मुखोऽज्ञानि भुञ्जीत उच्चारे दक्षिणामुलः ।

उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनम् ॥ इति ।

उच्चारः पुरीषकर्म । मूत्रपुरीषोत्सर्गप्रयुक्ता धर्माः स्मृतितो ज्ञेयाः । अत्राऽऽवसथा-दक्षिणां दिशं दक्षिणापरं वेत्यमेव पक्ष आश्रयणीयः । अन्तर्ग्रीमेऽपि गृहस्य द्वारतो न कुर्यात् । यद्यपि च्छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेदिति सामान्यतः सर्व-च्छायानिषेधस्तथाऽपि स्मृतिषु नचोपजीव्यच्छायास्त्विति विशेषतः श्रवणात्तस्या एव निषेधो न तु च्छत्रादिच्छायाप्रतिषेधः । अप्रतिषिद्धा या छाया सैवात्र आह्या । तस्यां छायायामेव मूत्रपुरीषयोः कर्मात्र नियतमिति दिवा वा छायायामित्यनेन प्रद-र्श्यते । उपजीव्यच्छाया नाम यस्यां पथिकादयो विश्राभ्यन्ति सा । एतस्यास्तु निषेध एवात्रापि मेघच्छायादेरप्रतिषेधस्त्ववर्जनीयत्वादेवेत्यस्त्वप्रस्तुतम् ।

मूत्रं चिकीर्षन्नियं ते यज्ञिषा तनूरिति विषाणया
लोष्टं किञ्चिद्दोषहृत्य तदादायापो मुञ्चामि
न प्रजाम२होमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमावि-
शतेति प्रस्त्रावयत्यप उपस्पृश्याऽऽचम्य पृथिव्या२
संभवेति तत्प्रतिनिदधाति पृथिव्याः संभवेति वा ।

मूत्रं चिकीर्षन्कर्तुमिच्छन् । अपो मुञ्चामीति मन्त्रालिङ्गादेव मूत्रोत्सर्गमात्रसं-
नित्व एतस्य विधेः सिद्धे मूत्रं चिकीर्षन्नितिषचनं नियमार्थं मूत्रमेव केवलं कर्तुमि-
च्छन्न तु पुरीषमामि तेन पुरीषोत्सर्गकालिकमूत्रप्रस्त्रावे नायं विधिरिति । विषाणया
प्रत्तयाऽन्यथा वाऽपि । न तु प्रत्तयैवेति नियमः । लोष्टोद्धननवत्प्रत्तवचनाभावात् । लोष्टं
मृत्पिण्डः । किञ्चिदित्यनेन लोष्टादन्यत्तृणादिकमुच्यते तद्वा । तृणं लोष्टं वाऽपादाये-

त्येवापठदापस्तम्बः । उपहत्योद्धृत्य खनित्वेति यावत् । तेन पतितस्य छोटस्य तृणा-
दिकस्य वा न ग्रहणम् । तदुपहतम् । उत्तरत्र प्रतिनिधानादेवाऽऽदाने सिद्ध आदा-
येतिवचनं तदादायैव मूत्रप्रस्त्रावः कर्तव्य इति । प्रस्त्रावयति मूत्रं चिकीर्षन्निति पूर्वत्र
तस्यैवोपक्रमात्, योग्यत्वाच्च मूत्रस्यैव प्रस्त्रावणम् । प्रस्त्रावणेन्द्रियशुद्धिं कृत्वा हस्त-
पादप्रक्षालनाचमनानि कार्याणीति स्मृतिसिद्धम् । अप उपस्पृश्य, अपः स्पृष्ट्वा,
आचम्य श्रौतमाचमनं कृत्वेत्यर्थः । अप उपस्पृश्याऽऽचम्येति त्रयोर्मैदं विना पृथग्र-
हणानुपपत्तेरुपस्पर्शशब्देन स्पर्शमात्रं न तु उपस्पर्शस्त्वाचमनमितिकोशोक्त आचमन-
शब्दार्थो ब्राह्म इति । उदककार्ये प्रोक्षणाचमनादौ कुत्रचिदप्यशब्द उपादीयते कुत्र-
चिन्नोपादीयते तत्र चीजमिदं यत्रोपादीयते तत्रोत्पवनादिसंस्काराभावो यत्र नोपा-
दीयते तत्र संस्कारसत्त्वमिति । पृथिव्याः संभवेति तदपात्तं छोटं तृणादिकं च यतोऽ-
पात्तं तत्रैव पुनर्निदधाति पृथिव्याः संभवेति वा । अनुनासिकविसर्गकृतो मन्त्रमे-
दोऽत्र । छोट्यादानोत्तरमेव कर्णे यज्ञोपवीतधारणादि । आदानात्पूर्वं धारणं तु यज्ञो-
पवीती कर्म कुर्वतेतिशास्त्रविरोधापत्तेर्न युक्तम् । नचैवमादायेतित्यन्वेषितादानमूत्रप्र-
स्त्रावयोरव्यवहितानन्तर्यावाधापत्तिः । अत्राव्यवहितत्वस्याविवक्षणात् । कर्णे यज्ञो-
पवीतधारणस्यापि मूत्रपुरीषोत्सर्गानुगुणस्वेनाव्यवधायकत्वाच्च । आचमनं तु मुष्ट्य-
नुरोधेन कथञ्चिदाचमनविधानात् । आचमनार्थं मुष्टिविसर्गे दोषो नेति केचित् ।
अस्तीत्यन्ये । शौचविधिस्तु मुष्टिं विसृज्यैव कर्तव्यः । तत्र न प्रायश्चित्तमिति
केचित् । तदनन्तरं मुष्टिविसर्गप्रायश्चित्तं कृत्वा पुनर्मन्त्रेण मुष्टिकरणमित्यन्ये ।
दण्डकृष्णाजिने निधायैव मूत्रपुरीषे कर्तव्ये । तथाचाऽऽपस्तम्बः—न दण्डात्कृष्णा-
जिनादिति विप्रच्छिद्येतोमे निधाय मूत्रपुरीषे कुर्यादिति ।

नैनं शूद्रोऽनुप्रविशति ।

एनं दीक्षितं प्रति शूद्रो नानुप्रविशति न प्रतिपद्यते । अनुरत्रानुलक्षीकरणपूर्वकप्रवे-
शनिषेधार्थः । तेन साहजि(मि)कप्रवेशे निषेधो नेत्यर्थादवगतं भवति ।

ब्राह्मणेन राजन्येन वैश्येन वा संभाषेत ।

एतैः सम्यगपि भाषेतेत्यर्थः । परिगणनात्स्त्रीशूद्राभ्यां सह संभाषणस्यार्थान्निषेधः
सिद्धो भवति । सर्वमेतत्स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—न स्त्रिया शूद्रेण संभाषेत नैनमनुप्रप-
द्येतेति । स्त्रिया त्वशूद्रयाऽपि न संभाषेत । बहूपकारमोहादपि नैनं शूद्रमनुगच्छेत् ।
एनं यजमानं शूद्रो नानुप्रपद्येतेत्यर्थो वेत्वापस्तम्बसूत्रार्थः । नैनमनुप्रपद्येतेत्यस्य
द्वितीयोऽर्थोऽस्मत्सूत्रानुगुणः । मात्रादिभिर्मान्याभिः सह सम्यग्भाषणेऽपि न दोषः ।
भारतादिषु दर्शनात् । संशब्दात्सम्यग्भाषणस्यैव निषेधः । तेन कार्यार्थं स्वल्पभाषणे
न दोष इति सिद्धं भवति । शूद्र इत्येकवचनं लिङ्गं चाविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । तेन

बहवः शूद्राः स्त्रियश्चापि न प्रपद्येरिति । शूद्रसंभाषणविषये कंचित्प्रतिप्रसवमाहाऽऽ-
पस्तम्बः—कामं शूद्रेण संभाषेत यः पापेन कर्मणाऽनभिलषितः स्यादिति शाट्यायनक-
मिति । यस्त्वगभ्यागमनस्तेयादिदोषाश्रयतया न श्रुतो निश्चित इति यावत्तेन कामं
संभाषेतेत्यर्थः । शूद्रग्रहणं खद्युपलक्षणम् । प्रतिलोपानां तु जन्मनैव पापामिलषित-
त्वान्निमिः सह भाषणम् । द्युपापाभिलषितेन न संभाषणं निषिद्धम् । ननु ब्राह्मणा-
दिभिरप्यशुचिभिः संभाषणं स्मृतिनिषिद्धं शूद्रस्य को विशेष इति चेत् । उच्यते—
पापानभिलषितैः सद्भिर्ब्राह्मणादिभिः संभाषणं कर्मान्तराले विहितं यथा भारतादि-
श्रवणम् ,

अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च संयुतः । इति च, तथा न शूद्रेण शिष्टेन चापि
विधीयते ।

न कंचन प्रत्युत्तिष्ठति ।

कमपि शिष्टं पित्रार्दिं गुरुं वृद्धं ज्ञानिनं चापि समागतं दृष्ट्वा न प्रत्युत्थानं कुर्यात् ।
स्मृतितः प्राप्तस्य निषेधः क्रियते ।

नाभिवादयते ।

पितरं मातरं चैव पितामहं पितामहीम् ।
प्रपितामहतत्पत्न्यौ मातामहं च तत्स्त्रियम् ॥
पितृव्यं मातुलं चैव भ्रातरं श्वशुरं तथा ।
आचार्यमुपनेतारमन्नदातारमेव च ॥
उपाध्यायं नीतिशास्त्रप्रवक्तारं तथैव च ।
भयत्रातारमाप्तं च ऋत्विजं वृद्धमेव च ॥
विद्याविनयसंपन्नं ज्ञानिनं चाभिवादयेत् ।

इत्यादिस्मृतिप्राप्तानमित्राद्यान्नमस्कार्यान्नाभिवादयेन्न नमस्कुर्यादित्यर्थः । आप-
स्तम्बः—अभिवदति नाभिवादयतेऽप्याचार्यं श्वशुरं राजानमिति शाट्यायनकमिति ।
अन्यैरभिवादितस्तेष्व आशिषं वदति न स्वयम्, आचार्यादीन्समागतानपि नाभिवा-
दयते किं पुनरन्यान् । राजाभिवादननिषेधो राज्ञो ब्राह्मणस्याप्रसक्तेः । आपस्तम्बो-
क्ताचार्यादिषुसमाभिवाहारात्नमस्कार एवात्राभिवादनशब्दार्थः ।

सर्व एवैनमभिवादयेरन्सर्वानेवाभिवदेत् ।

एनं दीक्षितं सर्व एतस्याभिवाद्याः पित्राद्या अन्ये चाभिवादयेरन् । अनभिवा-
द्यत्वेऽपि तस्य सर्वास्तानभिवदेत्सर्वान्प्रति आशिषम् ।

आयुष्मान्मव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरे घृतः ॥

इति लक्षणलक्षितां वदेत् । नमस्कारं वा कुर्याद्यथायोग्यम् । नाभिवादयत इत्ययं निषेधो वृद्धत्वेऽपि स्वेन प्रथममभिवादनं न कर्तव्यं तैः कृते पश्चात्कर्तव्यमिति पिण्डितोऽर्थः । एवकारस्याभिषेदेत्यनन्तरमन्यवः । आपस्तम्बः—अग्निर्वै दीक्षितस्तस्मादेनं नोपस्पृशेन्नचास्य नाम गृहीयादिति । अन्यस्य विधिरयम् । अस्य दीक्षितस्य न नाम गृहीयार्त्तिकं तु भो इत्यादिभिः पूजाशब्दैरामन्त्रणमात्रं कर्तव्यमिति । स्पर्शने प्रत्यक्षदोषो न नामग्रहणे । अग्निस्तस्त्वो न स्पर्शनमात्रे हेतुः किंतु अभिवाद्यैरप्ययमभिवाद्यस्तेभ्योऽभिवाद्येभ्योऽपि स्वेनाऽऽशिषो देया इत्यत्रापि । अत एवाभिवदति नाभिवादयतेऽप्याचार्यश्च शुरः राजानमिति शाब्द्यायनकमित्यस्यानन्तरमुपादानम् । अयं निषेधः स्वस्विनामपि विधिष्यतिरिक्तस्पर्शविषये ।

यद्येनं शूद्रेण संभाषोपेयादेतेषां वर्णा-
नामेकं ब्रूयादिमामित्थं विचक्ष्वेति ।

एनं दीक्षितं प्रति शूद्रेण सह संभाषा संवाद उपेयादुपपद्येत । एतेषां शूद्रव्यतिरिक्तानामनन्तरोपासानां ब्राह्मणराजन्यवैश्यानाम् । यद्यपि वर्णशब्दो ब्राह्मणसत्रिय-वैश्यशूद्रेषु वर्तते

ब्राह्मसत्रियविद्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यान्त्रयो द्विजाः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः, [तथाऽपि] शूद्रात्मकवर्णस्य निषेधकोटिकत्वेनैतच्छब्देन तस्य ग्रहणासंभवाद्ब्राह्मणसत्रियवैश्यानामेव ग्रहणम् । यद्यावश्यकः संवाद उपपद्येत तदा ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां मध्य एकमन्यतमं यं कंचन वर्णं पुरस्कृत्य संवादयेत्, इमामित्थं विचक्ष्वेतीमं शूद्रं प्रतीत्यमनेन प्रकारेण विचक्ष्व ब्रूहीति ।

लौकिकीं वाचं वदन्नामधेयेषु विच-
क्षणं चनसितं चान्ततो दधाति ।

लौकिकीं भाषारूपां वाचं वदन्वदिप्यन्वक्तुमुद्युक्त इत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवदपि कदाचिद्भवतीति तदर्थं यानि आह्वानार्थानि नामधेयानि तेषु विचक्षण-चनसितेष्वेतद्ब्रूवन्ततो नामधेयान्ते दधाति योजयति । चकारादुपयोगः प्रतिनामधेयं समुच्चयो यथा देवदत्त विचक्षणचनसितेति । विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—चनसितवि-चक्षणेति राजन्यवैश्याविति । यथायथं राजन्यवैश्ययोरेती भवत इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तूमयोः समुच्चय एव । लौकिकीं वाचं वदन्नित्यनेन लौकिकवाग्भाषणस्य गौणता गम्यते । तेन मुख्यत्वेन संस्कृतवागेव वक्तव्या, तस्या वक्तुमशक्यत्वे लौकिकीति सिद्धं भवति । तथा चाऽऽस्तम्बः—परिणयेन मानुर्गं वाचं वदतीति । परितः सर्वेषु देशेष्वेकरूपो नीयत इति परिणयः साधुशब्दस्तेन लौकिकार्थामपि वाचं वदन्ति ।

साधुशब्दैरेव भाषेत नान्यैरित्यर्थः । श्रुतिरप्यत्रास्ति प्रमाणं— तस्माद्ब्राह्मणेन न श्लेच्छवाचा भाषितव्यं श्लेच्छो ह वा एष यवपशव इति । अपशब्दरूपाभिर्देशमा-
 षामिर्देशितेन न भाषितव्यमिति निष्कृष्टोऽर्थः । लौकिकवाग्दने प्रायश्चित्तं सामा-
 न्यमेव त्रातपत्यात्मकम् । देवतानामधेयेषु न विचक्षणचनसितशब्दौ किंतु मानु-
 पनामधेयेष्वेष । तथा च बौधायनः— यानि देवतानामानि यथाख्यातं तान्याचक्ष्वाथ
 यान्यदेवतानामानि यथाख्यातं तान्याचक्षण उपरिष्टाद्विचक्षणं धेहीति । अदेवता-
 नामानि मनुष्याणां हित्वादीनि न तु कृष्णगणेशशिवमास्करादीनि तेषां देवतानाम-
 धेयत्वात् । बौधायनेन लौकिकवाग्भाषणेऽपि चनसितविचक्षणप्रयोग उक्तः— चन-
 सितवर्ती विचक्षणवर्ती वाचं वदे[दि]ति । मतुब्द्रयाद्यथार्थं प्रयोगः प्रथमस्याऽऽदौ
 द्वितीयस्योत्तरमिति । अथवाऽयमर्थः सूत्रस्य लौकिकीं मानुषीं वाचं वदिष्यन्नामधे-
 येषु च विचक्षणमन्ततश्चनसितं दधाति यथाक्रमं लौकिकीं वाचं वदिष्यन्विचक्षणश-
 व्दमादौ दधाति नामधेयेषु अन्ततोऽन्ते चनसितं दधातीत्येवमिति । अथवोमयत्रापि
 उपमयस्य समुच्चयः । तत्र वाग्बिषय आदाबुमयोः समुच्चयो नामधेयविषयेऽन्तत
 उपयोः समुच्चय इति । विचक्षणं चनसितमिति प्रातिपदिकनिर्देशो न विभक्तिर्विष-
 क्षिता । लौकिकं भाषणं कर्तुमादौ विचक्षणचनसितेत्युक्त्वा लौकिकं भाषणं यथा-
 स्वच्छं कुर्यात् । हित्यविचक्षणचनसितेत्याह्वानार्थं संबोधनवाक्यप्रयोगः । चनसित-
 विचक्षणेत्यामन्त्रयेतेति मारद्वाजः ।

न पचति न ददाति न कांचनाऽऽ-

हुतिं जुहोत्यन्यत्र क्रतुसंयुक्ताभ्यः ।

अक्रतुसंयुक्तं पाकं न करोतीत्यर्थः । तच्चाऽऽतिथ्याद्यर्थम् । अन्येन पाचने न
 दोषः । नास्य ब्राह्मणोऽनाश्वान्गृहे वसेदित्यनेन निषेधेन वसत्यर्थं ब्राह्मण आगते
 तस्य सत्यां भोजनेच्छायामजं दद्यादेवेति तदर्थं पाकः प्राप्तः । तत्र स्वयं पाकं कृत्वाऽ-
 तिथये भोजने दत्त आयासविशेषेण फलेऽतिशयात्स्वस्यापि पाककर्तृत्वं प्राप्तं तदनेन
 निषिध्यते । न ददाति अक्रतुसंयुक्तं दानं न करोतीत्यर्थः ।

ईजे यज्ञैश्चन्द्रसेनो भूर्यज्ञैर्भूरिदक्षिणैः ।

इति पुराणेऽन्नदानदर्शनात्, अनिरादिश्य न भुञ्जत इत्येतस्मात्सूत्राल्लिङ्गाच्चा-
 भदानं भवत्येष । न कांचनाऽऽहुतिं जुहोति कामपि आहुतिं न जुहोति । कथंभूतां
 क्रतुसंयुक्ताभ्योऽन्यत्र विहिताम् । क्रतुसंयुक्ताभ्य इत्यत्रैकशेषः । क्रतुसंयुक्तश्च क्रतु-
 संयुक्तं च क्रतुसंयुक्ता च क्रतुसंयुक्ताः । तल्लक्षणविशेषत्वाभावात्त्रात्र पुंशेषः । नपुं-

सकमनपुंसकेनेत्येकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वादभावः । तेन पाकदानयोरपि संग्रहः ।
 आवश्यकश्चायं संग्रहः । अन्यथा क्रतुसंयुक्तपाकदानयोरपि निषेधापत्तेः । पाकेऽ-
 क्रतुसंयुक्तत्वं निषेधे प्रयोजकमेवं दानहोमयोरपि । क्रत्वर्थाभ्य इति क्रतुविहिताभ्य
 इति वा परित्यज्य क्रतुसंयुक्ताभ्य इतिवचनं प्रायश्चित्तार्थपाकदानहोमानामयं निषेधो
 न भवति, तेषामपि विनष्टसंधानद्वारा क्रतुसंयुक्तत्वादितिज्ञापनार्थम् । क्रतुविहिताभ्यः
 क्रत्वर्थाभ्य इति चैषमुच्यमाने क्रत्वर्थाणां पाकदानहोमानां निषेधे क्रतोरैवासंभवेन
 तद्व्यतिरिक्तविषयत्वस्यैवावश्यमर्थादेवाङ्गीकर्तव्ये पर्युदासवैयर्थ्यापत्तेः, प्रायश्चित्तार्थ-
 पाकदानहोमेषु क्रत्वर्थत्वक्रतुविहितत्वासंभवेनैतेषां क्रतुसंधानार्थत्वेनाऽऽवश्यकानाम-
 संग्रहापत्तेश्च । अतः प्रायश्चित्तार्थानामेतेषां संग्रहार्थमेवैतादृशं वचनमित्यवश्यं स्वीक-
 र्तव्यमेव । संशब्दः पाकदानहोमात्मकेषु विहितेषु प्रायश्चित्तेषु एतेषु एतन्नितयान्य-
 तमं विना येन नैव निर्वाहस्तदेव भवति । यस्य तु निर्वाहोऽस्ति तस्यैव भवतीति । यथा
 यत्र प्रायश्चित्ते पाकात्मकं दानात्मकं होमात्मकं वा जपाद्यात्मकप्रकारान्तरेण वा
 विकल्पितं तत्र प्रकारान्तरेणापि दोषनिर्हरणसंभवात्तैतानि भवन्तीति । प्रात्यहिकं
 देवतार्चनं तु होमसहितं क्रियते चेत्तदा न कांचनाऽऽहुतिं जुहोतीति निषेधाद्धोम-
 हितमेव भवति न तु होमसहितम् । आहुतिग्रहणं देवतोद्देशेन द्रव्यप्रक्षेपमात्रस्यो-
 पलक्षकम् । तेन तर्पणस्य वैश्वदेवस्य चापि निवृत्तिः । आहुतिग्रहणात्समिदाधान-
 स्याप्रायश्चित्तार्थस्यापि न निषेधः । देवेभ्यः स्वाहा पितृभ्यः स्वधाऽस्तु भूतेभ्यो नम
 इत्येते एव देवयज्ञपितृयज्ञभूतयज्ञा न तु वैश्वदेवान्तर्भूता एवेति पक्षेऽपि एतेषामपि
 अक्रतुसंयुक्तत्वान्निषेधः । मनुष्येभ्यो हन्तेति मनुष्ययज्ञोऽपि न भवति । अक्रतुसं-
 युक्ताहुतिरूपत्वात् । एतदाज्ञयाऽन्यस्य तु भवत्येव । बौधायनप्रायश्चित्तसूत्रेऽन्येऽपि
 निषेधाः—न दद्यान्न जुहुयाज पचेन्न जपेदित्यादित एव विभजेदित्याहुर्नापोऽवगा-
 हेत न वासो जह्यान्न वासः प्रह्लावपेदिति । नापोऽवगाहेतेत्यनेन वारुणस्नानं व्याव-
 र्थते न तु आग्नेयादिस्नानानि व्यावर्त्यन्ते । ब्रह्मयज्ञोऽपि न भवति । यदृचोऽधीते
 पयआहुतिभिरेव तद्देवास्तर्पयतीत्याद्यर्थादेनाध्ययनरूपत्वेऽपि आहुतिरूपत्वप्रति-
 पादनात्, यज्ञशब्दाच्च । धारणाध्ययनमपि न हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे यज्ञे चानुबन्धयान्तं
 दोक्षितस्यास्त्विना चेति अनध्यायोक्तेः । औपासनहोमस्याग्नीपाकपार्वणश्राद्धाष्टकाश्र-
 वणाकर्मप्रत्यवरोहणादीनां नित्यानां नैमित्तिकानां मासिकादीनां चौलोपनयनादीनां
 संस्काराणां च निवृत्तिः । न गर्भिणीं दीक्षेतेतिनिषेधादेव पुंसवनसीमन्तादीनां जाते-
 ष्वेति निवृत्तिः सिद्धैव । यत्तु बौधायनप्रायश्चित्तसूत्रे—अथ सूतिकायां दशाहे पर्य-
 वेते यथाग्नात् शौचं कृत्वा पत्नीं कर्मसु योजयेत्तत्कर्म पुत्रो ब्रह्मचारी वा कुर्यात्त-
 न्मन्त्रान्यजमानो जपेदिति, तत्कर्मणि सूतिकात्वे द्रष्टव्यम् । एतस्य संवत्सरसाध्य-
 सत्रे संभवो ज्ञेयः । न कांचनाऽऽहुतिं जुहोत्यन्यत्र क्रतुसंयुक्ताभ्य इत्यनेनाग्निहो-

अहोमदर्शपूर्णमासतद्विकारपशुपिण्डपितृयज्ञाग्रयणानामभ्यासपक्षे चातुर्मास्यानां च निषेधः । एवं क्षामवतीहिरण्यनाशेष्टचार्दीनां चापि । यद्यपि दानं निषिद्धं तथाऽपि वस्त्रालंकरणानुलेपनानि देशान्बेन । रामायणादौ दर्शनात् । कन्यादानमपि भवतीति स्वप्ने वक्ष्यते । पाकदानहोमादिनिषेधोऽप्यमनमृष्यपर्यन्तं, संध्योपास्तितोत्रपाठादि तु भवत्येव । पाकदानहोमरूपस्याभावात् । संवत्सरसाध्यसत्रे सूतिकायां सत्यां पुंसवनादयः संस्कारा उत्कृष्टैव कर्तव्याः । होमो वैतेषु न कर्तव्यः । सर्वलोपापेस्यैकदेश-लोपस्योचितत्वात् । अत्र यद्युक्तं तद्ग्राह्यं सुधीभिः । गर्भिणीपत्युरग्न्याधानादिनिषेधस्तु षण्मासोत्तरमेव । तथा च दशौ गर्भिणीपतिधर्मान्प्रकृत्य—

मासषट्के व्यतीते तु न कुर्यान्मौञ्जिवन्धनम् ।

अग्न्याधानं गयाश्राद्धं वपनं च विवर्जयेत् ॥ इति ।

अग्न्याधानग्रहणं नित्यानां सोमादिकर्मणामुपलक्षणम् । तथा च गालवः—

प्रव्यक्तगर्भापतिरिच्छियानं मृतस्य वाहं क्षुरकर्म सङ्गम् ।

तथैव यत्नेन गयादितीर्थं यागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात् ॥

इति स्पष्टमेव यागनिषेधमाह । यागोऽत्र सोमादिरेव । इदमपि व्यक्तमाह स्मृत्यन्तरं गर्भिणीपतिधर्मान्प्रकृत्य—

मासषट्के व्यतीते तु न कुर्यादनलाहितम् ।

यागदीक्षां तीर्थयात्रां गयाश्राद्धं च वर्जयेत् ॥ इति ।

मासषट्के व्यतीते न कुर्यादित्युक्त्या मासषट्कमध्ये करणे न दोष इति । अत्र केचित्—षण्मासोत्तरं योऽग्न्याधानादिनिषेधः स दोषातिशयार्थः । तेन तत्पूर्वमपि सति संभवे निषेधपरिपालनमस्त्येवेत्याहुः ।

तद्दहर्दोक्षितो रात्रिं जागर्ति ।

यस्मिन्नङ्घ्रि दीक्षितस्तस्मिन्नङ्घ्रि रात्रिं जागर्तीत्यर्थः ।

न व्रतं भवति ।

पयःपानरूपम् । अन्यत्स्पष्टम् ।

नक्षत्रं दृष्ट्वा तूष्णीमेव वाचं विसृजते ।

नक्षत्रमित्येकवचनं श्रुतौ बहुवचनश्रवणेऽप्येकमपि दृष्टं चेत्तेनैव श्रुत्यर्थः सिद्धो भवतीति बोधयितुम् । व्रतं कृणुतेत्यस्य परप्रेषणार्थत्वं वाग्विसर्गार्थत्वं चेत्युभयार्थ-त्वेऽपि तत्र परप्रेषणार्थत्वस्यास्मिन्नङ्घ्रिन्यभावेऽपि वाग्विसर्गस्य सत्त्वात्तदर्थं व्रतं कृणु-तेति प्राप्तेः शङ्कायां तद्वारणार्थं तूष्णीमिति । कालार्थ एव संयोगो नाङ्गाङ्गिभाव इति भावः । तथा च जैमिनिः—तयोत्थानविसर्जने इति । एवकारो बोधायनोक्तव्याह-

तिनिरासार्थः । षोडशयनोक्तोऽथोदितेषु नक्षत्रेषु यजमानः कृष्णाग्निमासज्य पूर्वया द्वारोपनिष्क्रम्याद्येण शालां तिष्ठन्पूर्ध्वः सुवर्जतं कृणुतेति त्रिर्वाचं विसृजत इति विशेषोऽन्योऽत्र नियमेन स्वीकार्य इत्येवकारेण गम्यते । तूष्णीमित्यनेनोपस्थितस्य व्रतं कृणुतेत्यस्यैव निवृत्तिः । प्रथमदिने न व्रतं भवति तूष्णीमेव वाचं विसृजते व्याहृतिभिर्वेति बाधूलादिप्रोक्तपाक्षिकव्याहृतिनिवृत्तिरेवकारेण । कृष्णाग्निनेनोर्ध्वप्रविण शरीरं प्रावृत्य तदुक्तोऽयमपि विधिः स्वीकार्यः ।

यत्रैनं व्रतमदः संप्रेष्यति तस्मिन्काले वाचं यच्छति ॥ ७ ॥

यत्र यस्मिन्काले दीक्षित वाचं यच्छेति दीक्षितं संप्रेष्यति तस्मिन्नेव काले पत्न्यपि वाचं यच्छति । अत्र तस्मिन्नित्यस्याव्यवहितसमीपकाल इत्यर्थः । तथा च दीक्षित वाचं यच्छेत्येतत्प्रैषाव्यवहितोत्तरकालिकपत्निशब्दश्रवणमात्रे जाते वाचं यच्छति न तु पत्नि वाचं यच्छेतिश्रवणानन्तरं वाचं यच्छतीतिज्ञापनार्थम् । एतेनेदमपि अवगतं भवति यजमानस्य स्वप्रेषसमकालमेव वाग्यमनमिति । तस्मिन्काल इत्यत्र कालवचनं देशव्यावृत्त्यर्थं, तेन यस्मिन्देसे प्राग्जने प्रैषो दत्तस्तस्मिन्देश एव वाग्यमनमिति नियमो व्यावृत्तो भवति । नन्विदं सूत्रमेव व्यर्थं प्रैषसंबन्धिकाळस्यापि पुरोदयमधिवृक्षसूर्ये च व्रतप्रदः संप्रेष्यतीत्यनेनैव प्राप्तत्वाविति चेत्सत्यम् । कालान्तरमप्यत्रास्तीतिज्ञापनार्थमेव सार्थक्यात् । तच्च कालान्तरं षोडशयनसूत्रे—अयं पुरा नक्षत्राणामन्तर्धानात्संप्रेष्य वाचंयमयोर्व्रते दोहयत इति । अथोपसमिन्वनेलायामुत्तरेणाऽऽहवनीयं तिष्ठन्संप्रैषमाहामीञ्ज्योतिष्मतः कुरुत दीक्षित वाचं यच्छ पत्नि वाचं यच्छेति संप्रेष्य वाचंयमयोर्व्रते दोहयत इति च । उपव्युपमिति सूत्रान्तरे ।

याः पञ्चानामृषभे वाचस्ताः सूर्यो अग्ने शुक्रो अग्ने

ताः प्रहिष्यो यथाभागं वो अत्र शिवा नस्ताः

पुनरायन्तु वाचः इत्युद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठते ।

नेसेतोद्यन्तमादित्यमित्यस्य निषेधशास्त्रस्यात्र बाधः । आदित्यग्रहणं रश्म्यरूपव्यावृत्त्यर्थम् ।

उदित आदित्ये व्रतं कृणुतेति संप्रेष्यति ।

संप्रैषान्ते वाग्निवसर्गः ।

एवमस्तमिते ।

एवमित्यनेन व्रतं कृणुतेति प्रैषोऽतिदिश्यते वाग्निवसर्गश्च ।

मध्यंदिने मध्यरात्रे च व्रतयति ।

त्रेषा विभक्तस्य पञ्चधा विभक्तस्य वा दिवसस्य मध्यमो भागो मध्यंदिनः । रात्रेऽप्येधा विभक्तायाः पञ्चधा विभक्ताया वा मध्यमो भागो मध्यरात्रम् । सूर्यपरिवर्त-

नकाले यस्य कस्यचिदप्यशनस्य स्मृतौ निषेधात्तद्व्यतिरिक्तकालव्रतम् । तत्र दिवसपूर्वा-
र्धान्त्यघटिकाद्वयात्प्राक्प्रथममागोत्तरो यः कालः स व्रतकाल इति भागत्रयपक्षे । माग-
पञ्चकपक्षे रात्रिपूर्वार्धान्त्यघटिकाद्वयात्प्राग्भागद्वयोत्तरो यः कालः स व्रतकाल इति ।
एवं रात्रावपीति निष्कृष्टोऽर्थः । अत्राऽऽपस्तम्बः पक्षान्तरमाह—अतिनीय वा
मानुषं कालं सायं दुग्धमपररात्रे प्रातर्दुग्धमपराह्ण इत्येक इति । यस्मिन्काले दिवा
नक्तं च प्रायशो मनुष्या भुञ्जते स मध्यदिनादिर्मानुषः कालस्तस्मिन्नतीति वा व्रतयति ।
सायंदुग्धं रात्रिव्रतं प्रातर्दुग्धमहर्षतम् ।

नैनमदीक्षिता व्रतयन्तं पश्यन्ति ।

परिश्रित्य व्रतयतीति बौधायनः ।

पयो ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्य ।

पयः क्षीरं, यवागूः शिथिलौदनः । आमिक्षा प्रसिद्धा । यथावर्णमेतानि व्रतान्यनु-
संधातव्यानीत्यर्थः । नचेदं व्रतं पुरुषार्थमेव दृष्टार्थत्वादिति वाच्यम् । प्राप्तियमस्य
दृष्टासंभवेन क्रत्वपूर्वार्थताया एव युक्तत्वात् । तथा च चतुर्थ्याध्याये तृतीयपादे जैमिनिः—
द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यादिति । सूत्रार्थस्तु क्रियाया अर्थः
क्रियार्थः । अर्थशब्देनाध्यत इत्यर्थमिति व्युत्पत्त्या फलमुच्यते । क्रियार्थ एवार्थो
येषां पुरुषाणां ते क्रियार्थास्तेषां क्रियार्थानाम् । तेषां कथंभूतानां द्रव्याणां द्रव्यवताम् ।
द्रव्याणामित्यत्रार्शादिस्त्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः । तेषां द्रव्यवत्त्वं तु पयो ब्राह्मणस्य
व्रतं यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्येतिश्रुतिसिद्धम् । तेषां संस्कारः पयआदिजन-
रूपः संस्कार इति क्रतुधर्मः स्यादिति । एतच्छेषभूतं द्वितीयं सूत्रं पृथक्त्वाद्भवतिष्ठे-
रन्निति । पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्येतिविधिनोपितपुरुष-
पृथक्त्वाद्भवतिष्ठेरन्वयवस्थिततां गच्छेरन्निति । अत्र राजन्यशब्दः सर्वक्षत्रियपरो न
त्वमिपिक्तक्षत्रियमात्रपरः । अवेष्टाधिकरणे तथादर्शनात्, ब्राह्मणवैश्ययोर्मध्ये पाठाच्च ।
इममर्थं द्वितीयाध्याये तृतीयपादे—अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यत इति सूत्रेण
जैमिनिरप्याह । राजसूये राजकर्तृक आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमे-
कादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी पशौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षां
यशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणेत्यवेष्टिनामेष्टिर्निहिता । पिशङ्गी
पिशङ्गवर्णा । पशौही बालगर्भिणी गौः । चतुर्वर्षेति केचित् । यशा वन्ध्या गौः ।
शितिपृष्ठः श्यामपृष्ठो गौः । सर्वत्र निर्वपतीत्यनुषङ्गः । यद्यपि(?)दिशामवेष्टयो
भवन्तीत्यर्थनादादवेष्टिसंज्ञैतस्या इष्टेः । अर्थवादे बहुवचनं प्रत्येकयागामिप्रायम् ।
अत्र तु अवेष्टिसंज्ञकहविःसमुदायवत्कर्मपरमित्यविरोधः । जात्यभिप्रायं वैकवचनम् ।
एतस्यामवेष्टौ यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायऽऽहुतिमाहुतिं हुत्वा

तमभिवारयेद्यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति तत्संबन्धिंब्राह्मणादिवाक्ये
ब्राह्मणादिश्रवणं क्रतुर्यागान्तरं तत्प्रधानमुच्यते । कुतः—यज्ञसंयोगात्, क्षत्रियस्यैवेति
सूत्रार्थः । विस्तरस्त्वाकर्तो ज्ञेयः । पयआदीन्येतानि द्रव्याणि द्रव्यान्तरसद्भावेऽपि
नित्यान्येव । तथा च षष्ठाध्यायेऽष्टमे पादे जैमिनिः—तथा भक्षप्रैषाच्छादनसंज्ञसहो-
मद्वेषमिति । पयो व्रतं ब्राह्मणस्येति भक्षोदाहरणं, द्रव्यान्तरसद्भावेऽपि पयआदीन्येव
व्रतेषु । अग्नीदग्नीन्विहरेत्स्यादिः प्रैषोऽन्यतोऽवगमेऽपि प्रैषार्थस्य । अहतं वासः
परिधत्त इति वासोन्तरसत्त्वेऽपि । यत्पशुर्मायुमकृतेति संज्ञसहोमो मायुकरणामावेऽपि ।
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति मन्त्रो द्वेष्यासद्भावेऽपीत्युदाहरणानि द्रष्ट-
व्यानि । निमित्ताश्रवणात्सत्यपि चान्यस्मिन्नियमादृष्टसिद्धेरनन्योपायत्वात्तियत-
मिति । सूत्रे तथाशब्दो नियतं वाऽर्थवत्त्वात्स्यादिति पूर्वसूत्रगतनियतशब्दानुवृत्त्यर्थः ।
अन्यत्सपष्टम् । आमिक्षा लौकिकेन दध्ना कर्तव्या कठिनत्वात् । पाकयज्ञस्य रूपमिति
व्रतविषयकामिक्षाविषये पाकयज्ञसंस्तवादेवाऽऽमिक्षाधर्माणामप्राप्तिः ।

सर्ववर्णसाधारणं द्रव्यमाह—

एकदुग्धं यवागूं वैकदुग्धे ।

एकस्या व्रतदुहो दुग्धमेकदुग्धं तद्व्रतयेत् । एकस्या व्रतदुहो दुग्धे यवागूं
श्रपयित्वा तां वा व्रतयेत् । शास्त्रान्तरीयोऽयं विधिः । स्पष्टमेतमाहाऽऽपस्तम्बः—
यवागूमेकदुग्धं वा व्रतयेदित्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति तद्व्रतदेके पयो व्रतयन्ति तद्
यथा न कुर्यात्पयस्येव यवागूं श्रपयित्वा व्रतयेदिति । अत्रैकदुग्धग्रहणात्केवलपयोव्रते
बहु दुग्धमपीष्यते यदि बह्व्यस्तासामाशिरं कर्तव्यमिति । अत्रान्यमपि विशेषमाहाऽऽ-
पस्तम्बः—यदि व्रतधुगल्पं दुहीतान्यां दुह्याद्यन्या न स्यादद्भिः सश्मृज्य श्रपयेद्यदि
पयो न स्यादप्स्वेव यवागूं श्रपयित्वा व्रतयेदप्यन्ततः पिप्पलानि नत्वेव न व्रतयेदग्नि-
होत्रस्याविच्छेदायेतीति । पिप्पलानि फलानि व्रीहयो वा । सर्वाभावे फलान्यपि
व्रतयेत्, न तु लोपयेत्, व्रतस्याग्निहोत्रसंस्तवादिति भावः । इतिः श्रुतिसूचनार्थः ।
तथाऽग्निहोत्रस्याविच्छेदायेति विज्ञायत इति पारद्वाजः ।

यदि दधीयादेतदस्मै दधि कुर्युः ।

दधीयाद्दधीच्छेत्, एतदेवाऽऽतञ्च्चास्मै यजमानाय यजमानार्थं दधि कुर्युः । बह्व-
चनं परिकर्म्यृत्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थम् ।

यद्यन्नीयाद्धाना अस्मा अन्वावपेयुः सकू-

न्वाऽस्मा अन्वावपेयुर्धृतं वाऽस्मा अन्वावपेयुः ।

यदि तीक्ष्णबलोऽन्नमदनीयमिच्छेत्तदा तस्यानुपदासार्थं व्रतकाले व्रत एव धानाद्य-
न्यतमद्रव्यं निवपेयुः प्रक्षिपेयुरित्यर्थः । एते समविकल्पा इतिप्रदर्शनार्थं वाशब्दद्वयो-

प्रादानम् । अनुर्यावता प्राणसंरक्षणं भवति तावदेवानुलक्षीकृत्य धानादिकस्यान्वानापो न स्वधिकस्वेतिद्योतनाय । धानाः सक्तून्धृतं वाऽस्मा अन्वावपेयुरित्येतावत्येव सूत्रे छाषवात्कर्तव्येऽस्मा अन्वावपेयुरित्यस्य पृथक्पृथक्चर्चनं यदात्रो स्वीकृतं द्रव्यं तदेवाऽऽन्तं ग्राह्यं, तदभावे तत्प्रतिनिधिरेव ग्राह्यो न तु विहितं द्रव्यान्तरं त्रीहियववदितिज्ञापनार्थम् । धाना मृष्टयवाः । सक्तवो मृष्टयवपिष्टानि । अत्यन्ताशक्तावोदनोऽपि । तथा च ब्राह्मणम्—यदि मन्येतोपदस्यामीत्योदनं धानाः सक्तून्धृतमित्यनुव्रतयेदात्मनोऽनुपदासायेति ।

अपि वाऽग्निहोत्रहविषामेकं व्रतयेत् ।

अग्निहोत्रहविषां मध्य एकं द्रव्यं व्रतयेत् । उपदस्यलोदनाद्यपि व्रतयेत् । एतन्मध्य ओदनोऽपि संगृहीतो भवतीति । न मांसमन्नातीतिनिषेधान्मांसमेतेषु वर्ज्यम् । स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—अप्याग्निहोत्रं हविषामेकं व्रतयेन्मांसवर्जनिति । एकग्रहणं मिश्रणप्रतिषेधार्थम् ।

सर्ववर्णिका एते व्रतकल्पाः ।

सर्ववर्णसाधारणा एते व्रतकल्पा भवन्तीत्यर्थः ।

सर्वेषामुपसत्सु स्तनकल्पाः ।

पयो ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यास्याऽऽमिक्षा वैश्यस्येत्यादिविधिः स दीक्षार्थः । उपसत्सु तु सर्ववर्णानामविशेषेण पयोव्रतस्यैव चतुःस्तनादिकल्पा आम्नातत्वात् । ते चोपसत्सुवैव दर्शयिष्यन्ते । यदा पुनर्व्रत्यमानं पयआदि न जीर्यतीत्याशङ्क्यते तदाऽपि किमवश्यं व्रतयितव्यमुत नेति संशये सिद्धान्तमाह षष्ठाध्यायेऽष्टमे पादे जैमिनिः—अनर्थकं त्वनित्यं स्यादिति । तदा हि यजमानस्य रोगोत्पत्त्या क्रतुविरोध एव संभाव्येत तेन प्रधानविरोधान्न व्रतयितव्यमिति । सूत्रार्थस्तु यत्तु प्रधानलोपप्रसङ्गादनर्थकं व्रतं तदनित्यं स्यादिति ।

उरुठयचा असि जनधाः स्वभक्षो मा

पाहीति कश्चं व्रतप्रदानमनुमन्त्रयते ।

कंसग्रहणं सूत्रान्तरोक्तचमसनिवृत्त्यर्थम् । प्रदीयतेऽनेनेति प्रदानं व्रतस्य प्रदानं व्रतप्रदानम् ।

दैवीं धियं मनामह इति हस्ताववनेनिक्ते ।

अवनेजनं प्रक्षालनम् । असद्वश इति मन्त्रान्तः ।

ये देवा मनोजाता मनोयुज इति व्रतयति ।

नमस्तेभ्यः स्वाहेति मन्त्रान्तः । अत्र बौधायनः—परिश्रित्य व्रतयतीति, यावन्मात्रं

व्रतयित्वा तूष्णीं भूयो व्रतयतीति च । एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता पत्न्यै पात्रे निषिच्य व्रतं प्रयच्छति तत्सा परिश्रित्य व्रतयति तूष्णीं निणिज्य पात्रे प्रयच्छत इति च । ओदनानुव्रतपक्षे व्रतस्य संस्कारत्वेन तदर्पस्यौदनस्य परिवेकानुमन्त्रणे भवत एव संस्कारत्वात्पाकदानहोमरूपत्वाभावाच्च भवत एवम(मा)पोशा(शा)नमपि भवत्येव ।

शिवाः पीता भवथ यज्ञियासो यूयमापोऽस्माकं
योनानुदरे मुशेवाः । इरावतीः पुरुषा
अनागतः शिवा नो भवथ पीतय इत्युदकं
पिबति यदाऽपीतं भवति यदा पिपासति ।

यदोदकं पी(वी)तं विशेषेणेतं प्राप्तं केनचिद्भक्त्याऽऽहृत्य दत्तं तदप्रत्यारूपेय-
मिति कृत्वा स्वरूपमपि तावदनेन मन्त्रेण पेयमेव ।

क्षीरं जलं च ताम्बूलमप्रत्यारूपेयमुच्यते ।

प्रत्यारूपानकृद्देतेषां पापीयाञ्जायते द्विजः ॥

इति स्मृतौ प्रत्यारूपाने दोषश्रवणात् । यदाऽपीतं भवतीत्येव पाठ इत्याग्रहस्तदाऽ-
पीतं संमुखमितं प्राप्तं केनचिदानीतं पानार्थं भवतीत्यर्थो ज्ञेयः । दुग्धपानाव्यवहितो-
त्तरं जलपानस्य वैद्यकशास्त्रे निषिद्धत्वात्पिपासायां सत्यामपि कंचित्कालं विरम्यैव
जलं पेयमिति ज्ञेयम् । व्रतकालिकोदकपान एवैष मन्त्र इति न किंतु सर्वेष्वपि पानेषु
इति । शिवाः पीता भवथ यूयमापोऽस्माकं योनानुदरे मुशेवाः । इरावतीरनभीवा
अनागतः शिवा नो भवथ जीवस इति व्रतयित्वा नाभिदेशमभिमृशत्यपश्च पीत्वा
जपतीत्यापस्तम्भः । पत्नी तूष्णीमेव व्रतयति । तथा चाऽऽपस्तम्भः—तूष्णीं
पत्नी स्व आयतने व्रतयतीति । तत्सा परिश्रित्य तूष्णीं व्रतयतीति बौधायनोऽपि ।
हस्तावनेजनमुदकपानमपि तत्संबन्धात्तूष्णीमेव ।

दक्षिणेनाऽऽहवनीयं प्राहृ शेते ।

प्राक्शिराः शेते ।

दक्षिणेन पार्श्वेन ।

शेत इत्यनुपगम्यते ।

नोत्तानः शयीत ।

स्पष्टम् । न न्यङ्ङित्यप्यापस्तम्भः ।

नाग्नेः पराङ्पर्यावर्तेत ।

पराङ् अग्नेः सकाशात्पराङ्मुखतया पर्यावर्तनं न कुर्यात् । परिशब्दोऽत्र सामीप्यार्थे ।

अग्ने त्वं मुजागृहीति स्वप्स्यन्नाहवनीयमुपतिष्ठते ।

स्वप्स्यन्स्वापं करिष्यन् । यत्र जागरणं नोक्तं तत्रायं नियमः । याज्ञिकमते पुनः पुनः प्रतिबुध्य स्वाप आहवनीयोपस्थानस्याऽऽवृत्तिः । मीमांसकमते सर्वां रात्रिं स्वापमनुसंधायोपस्थानमिति कृत्वा नाऽऽवृत्तिः । एतस्करणाभूतमन्त्रविषयकत्वस्य तैरुक्तत्वान्मन्त्रमात्रनिवृत्तिपरमेवैतन्नतु तदङ्गपरमपीति यद्युच्यते तदा तन्मतेऽप्युपस्थानस्याऽऽवृत्तिरस्त्येवेति द्रष्टव्यम् ।

विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रन्नित्युपपर्यावर्तते यंथपपर्यावर्तते ।

अपपर्यावर्तनमग्नेः पृष्ठतः करणं, यदीत्यनेन समन्त्रकमुपपर्यावर्तनं कर्तव्यमिदमेव प्रायश्चित्तमिति बोध्यते । उपपर्यावर्तनमग्न्याभिमुखतया भवनम् । राघसेति मन्त्रान्तः ।

पुनर्मनः पुनरायुर्म आगात्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगात्पुनः प्राणः पुनराकूतं म आगात्पुनश्चित्तं पुनराधीतं म आगाद्देश्वानरो मेऽदब्धस्तनूपा अन्तस्तिष्ठतु दुरितानि विश्वा । वैश्वानरो विश्वभृद्विश्वशंभूरववापतां दुरितानि विश्वा स नो दिवा स रिषः पातु नक्तं त्वमग्ने व्रतपा असीति प्रतिबुध्य जपति ।

यद्यु(द्य)पपर्यावर्ततेत्यस्यात्रान्वयो वा न पूर्वत्र । नक्तमित्येतदनन्तरमिति जपतीति अध्याहार्यम् । अस्मिन्पक्षे विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रन्नित्यन्तं समन्त्रकमुपपर्यावर्तनं नित्यमेव । नच त्वमग्ने व्रतपा असीति प्रबुध्य जपतीत्यस्याप्यत्रैवान्वयोऽस्त्विति याच्यम् । समुच्चयोपकाराभावात् । पूर्वत्रान्वये तु लोप एव । प्रतिबुध्य जपतीतिवचनं प्रतिबोधाङ्गभूतो जप इति बोधनार्थं, तेन जाभरणदिवसे स्नापाभावान्नायं रात्रौ जप इति सिद्धं भवति । प्रतीत्युपसर्गोऽत्यन्तजाग्रद्दशायामेवायं जप इति सूचयितुम् । ईड्य इति मन्त्रान्तः ।

त्वमग्ने व्रतपा असीत्यनुब्रूयाद्यदीक्षितवादं वदेत् ।

पुनस्त्वमग्ने व्रतपा असीतिवचनं पुनर्मन इत्यस्य वैष्णव्या ऋचश्च परिसंस्थानार्थम् । अनुब्रूयादिति वचनाज्जपत्त्वाभावः । तेन चातुःस्वर्यानियमोऽत्र सिद्धो भवति । श्लेच्छामिमाषणविवक्षणचनसितादिवर्जनं चादीक्षितवादः ।

मुष्टी वाचं च विसर्जयित्वा ।

त्वमग्ने व्रतपा असीत्यनुब्रूयादिति पूर्वेणान्वयः ।

दीक्षणीयाप्रभृतीयं वृत्तिः ।

यदि प्रमत्तो व्याहरेदित्यारम्य मुष्टी वाचं च विसर्जयित्वेत्येतदन्ता धर्मा वृत्तिशब्देनोच्यन्ते । इयमेतदन्ता ।

दण्डान्न च्छिद्यते न प्रतिमुच्य कृष्णाजिनं चंक्र-
म्यते कृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपिगृह्य स्मयत
इत्युपयोगप्रभृतीन्येतानि व्रतानि भवन्ति ॥ ८ ॥
इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

दण्डदानेन दण्डस्य कृष्णाजिनारोहणेन कृष्णाजिनस्य कृष्णविषाणयाः प्रदानेन
वस्त्रप्रावरणेन वासउपयोगः । एतत्प्रभृतीनि एतदुत्तराणि । दण्डान्न च्छिद्यते कृष्णा-
जिनं प्रतिमुच्य न चंक्रम्यत इत्येतद्व्यं निषेधरूपम् । उत्तरं द्वयं विधिरूपम् । एतानि
व्रतानि तस्य तस्योपयोगमारभ्य तत्तद्विसर्गपर्यन्तं भवन्ति । दण्डान्न च्छिद्यते दण्डान्न
वियुज्यते । कृष्णाजिनं विमृज्य पादविक्षेपणमपि न कुर्यात् । कण्डूयनं कृष्ण-
विषाणयैव कुर्यान्न नखादिभिः । दैक्षवातसा मुखमाच्छाद्यैव हास्यं कुर्यादित्यर्थः ।

इत्योकोपाद्दशमीमद्विष्टोमयाजिसाहस्राभियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विसाहस्राभियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीपद्मगवत्सत्यापादहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शाभिकायां ज्योत्स्नाव्यायां वृत्तौ दशमप्र-
श्नस्य द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ दशमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

पूषा सन्धेति सनीहारान्संशास्ति ।

सनिं याञ्जालठवं धनं तद्यस्माद्यस्माद्याचितं द्रव्यं ततस्ततो ये हरन्ति ते सनीहा-
रास्तान्संशास्ति प्रेरयति अमुं चामुं च गच्छतेति । अनेन ज्ञायते पूर्वमेव कर्त्तव्यं
द्रव्यं याचितं भवतीति । दीर्घरञ्जान्दसः । सनीहारजातिविषयविशेषप्रदर्शकं द्वैधसूत्रं
पशुपालप्रेष्याद्युपकल्पनावसर उक्तमेव ।

द्वादशाहं भिक्षाचर्यं चरत्यपरिमिते
दीक्षाकल्पे परिमिते याथाकामी ।

यदि असंभृतद्रव्यस्यायं निश्चयः क्रतुदीक्षामध्ये याञ्जयाऽपि द्रव्यप्राप्तिर्भविष्य-
त्येवेति तदाऽप्ययमेव प्रकारः । अत्र बौधायनः—अथ सनीहारान्प्राहिणोति स यं

मन्यते न मा प्रत्याख्यास्यति तं प्रति प्रथममभिप्रहिणोतीति । तत्र प्रकारद्वयम्—
अपरिमिते दीक्षाकल्पे द्वादशाहं भिक्षाचर्यचरणम्, एकव्यादिदीक्षाकल्पे यथैच्छं
कालानुरोधेन । एकदीक्षादिकल्पेऽपि भिक्षाचर्यचरणं कर्तव्यमेव । इदं भिक्षा-
चर्यचरणं दक्षिणाचर्यम् । तथा च भरद्वाजः—द्वादशाहं दक्षिणार्थं भिक्षेतेति । द्रव्य-
सत्त्वेऽपि याचना नित्यैव । तथा च पष्ठाध्यायंऽष्टमे पादे जैमिनिः—याचनाक्रयणम-
विद्यमाने लोकवत् । नियतं वाऽर्थवत्त्वात्स्यादिति सूत्राम्याम् । अधिकरणार्थस्तु सोम-
क्रये प्रदर्शित एव ।

याचनीयानि द्रव्याण्यह—

हिरण्यं वासो गामश्वं छागं मेपं च यावत्प-
रिमिता गाव एकैकमितरेषां जातीनाम् ।

यावद्यावत्पर्यन्तं परिमिताः पर्यासाः संख्यापर्यासास्तावत्सो मवन्तीत्यर्थः । इतरेषां
हिरण्यवासोश्चच्छागमेषाणाम् । इतरेषामिति जातिविशेषणमन्येऽपि पदार्थाः सन्ति
तेषां चापि प्रतिग्रहणमितिज्ञापनार्थम् । ते च हिरण्यं वासोऽविरजा च नियुक्तान्ये-
तानि मवन्त्यनो रथोऽधीवासोऽश्वः पुरुषो हस्ती वाऽनियुक्तानीति वक्ष्यमाणा अव्य-
जानोरथोधीवासपुरुषहस्त्यात्मका वक्ष्यमाणा अत्र गृह्यन्ते ।

तानि प्रतिगृह्णाति चन्द्रमसीत्येतैर्यथारूपम् ।

चन्द्रमसीत्यादिभिः षड्भिः षण्णां प्रतिग्रहणम् । सर्वेषां हिरण्यादीनां षण्णामुप-
स्थितौ सत्यामेवैतेन मन्त्रेण तदन्तर्गतसल्लिङ्गकावयवोच्चारणकाले तत्तद्द्रव्यं प्रति-
गृह्णीयात् । एतेषां मध्ये यस्य कस्यचिदनुपस्थितौ तूष्णीमेव, सर्वद्रव्यप्रतिग्रहकरण-
त्वस्यासंभवादित्याशङ्कां निराकर्तुमेतौरिति वचनं, तेनैते मन्त्रा भिजा एव । यस्य द्रव्यस्यो-
पस्थितिस्तत्प्रतिग्रहणकमन्त्रमात्रेण तावन्मात्रस्य प्रतिग्रहः । अवशिष्टानां लोप इति ।
अथवैतरिति सनीहारपरामर्शकमाहृतानीति अध्याहृत्य तेनान्वयः । तानि हिरण्यादीनि ।
एतैर्मन्त्रैः । यथारूपं यथालिङ्गम् । चन्द्रमसीत्येतेन हिरण्यं, हेम चन्द्रं रुक्ममिति
वैदिकनिघण्टौ चन्द्रशब्दस्य हिरण्यनामसु पाठात् । चन्द्रं हिरण्यमिति दर्शनाच्चन्द्र-
शब्दो हिरण्यपरोऽत्र । वज्रमसीति वज्रम् । उस्त्राऽसीत्युस्त्राम् । उस्त्रशब्दो गोवाची ।
स्त्रीलिङ्गनिर्देशास्त्रियामेव गवि मन्त्रः । पुंगोस्तु तूष्णीमेव प्रतिग्रहः । प्रकृत ऊहा-
भावात् । अद्य सुत्यामित्यालेखन इति द्वादशाहे प्रकृतावूहदर्शनादुत्सोऽसीत्यूहो
वा । एवमश्वच्छागमेष्वप्युपस्थितावूहोऽनूहो वेति पक्षद्वयं ज्ञेयम् । मम भोगाय मवे-
त्यन्ता मन्त्राः ।

देवः सवितेति सर्वत्रानुपजति ।

सर्वत्र सर्वेषु मन्त्रेष्वित्यर्थः । आयुषेति अनुपङ्गमन्त्रान्तः । इतरेषां द्रव्याणां
मन्त्रानुपदेशान्तूष्णीमेव प्रतिग्रहः । अथ यद्वाद्येनानादिष्टं भवति प्राजापत्यमसि मम

भोगाय मवेत्येषमेतत्प्रतिगृह्णातीति तु बौधायनः । देवः सवितेत्यस्य प्राजापत्यमासि मम भोगाय मवेत्यस्मिन्मन्त्रेऽनुपङ्गे विकल्पः ।

वायवे त्वेति तासां या नश्येत्तामनुदिशेत् ।

तासां प्रतिग्रहलब्धानां मध्ये या गौर्नश्येत्तामनुदिशेत् । नाशो द्विविधः—अपहारा-
दिकरणकदृष्टयगोचरत्वरूपो मरणकरणकः सर्वथा स्वानुपयोगित्वरूपश्चेति । उपयमप्यत्र
गृह्यते । स्पष्टमाह बौधायनः—ताः समुदायोक्त्य रक्षन्ति तासां या नश्यति या वा
म्रियते वायवे त्वेति तामनुदिशतीति । मन्त्रसमवेतदेवतार्थतया संकल्पनमनुदेशनम् ।

अप्सु मज्जनेन मृतायां मन्त्रविशेषमाह—

वरुणाय त्वेत्यप्सु ममाम् ।

ममां सर्ती मृतामित्यर्थः । मज्जनेनोदकप्रयुक्तं मरणं लक्ष्यते । ननु अप्सु मृतामित्येवं
पचनं परित्यज्याप्सु ममामित्येवंचनमप्सु प्रवहन्त्याः केनचिद्विज्ञातकारणेऽप्ययं मन्त्रः
स्यात्स मा मूर्त्तिकं तु मृत्यवे त्वेत्ययमेव मन्त्रो भवेदित्येतादृशार्थज्ञापनार्थम् । अनुदिशे-
दिति शेषः । याऽप्सु वा पाशे वा वरुणाय त्वेति तामिति बौधायनः । अनुदिश-
तीति सर्वत्रान्वयः ।

निर्ऋत्यै त्वेत्यवसभाम् ।

दीर्घव्यात्संचाराक्षमां संशीर्णां वा । या शिथिलसंधिरुत्वात्तुमपि न पारयते या सं
वा शीर्यते गर्ते वा पतति निर्ऋत्यै त्वेति तामिति बौधायनः ।

रुद्राय त्वेति सर्पदंष्ट्रां मरुद्भ्यस्त्वेति हाटुनिह-
तामज्ञनिहतां चेन्द्राय त्वेति मेष्कहतां यमाय
त्वेति महादेवहतां मृत्यवे त्वेत्यविज्ञातेन मृत्युना ।

हाटुनिर्भहाशब्दयुतः सषूळिको वातस्तेन हताम् । अशनिर्विद्युत् । वाशब्दार्थेऽ-
प्यर्थे वाऽनास्थायां वा । मेष्को हिंस्रः प्राणी व्याघ्रादिः । महादेवहतां ष्वरहताम् ।
अविज्ञातेन मृत्युनेत्यत्र लक्षणया मृत्युहेतुमूतः कश्चनाविज्ञातो रोगविशेषो ग्राह्यः ।
तथा चाऽऽपस्तम्बः—यमाय त्वेत्यविज्ञातेन यक्ष्मणा मृतामिति । अविज्ञातेन यक्ष्मणा
मृताया मृत्यवे त्वेत्यनेनानुदेशनमस्मदाचार्यमते, यमाय त्वेत्यापस्तम्बमत इतीयन्मेदः ।

अनुदिष्टामधिगम्य यजमानो गोषु न चारयेत् ।

कृतेऽनुदेशे पुनर्यदि तां लभेत यजमानो गोषु तां न चारयेत्, तां देवतार्थमनु-
दिष्टां नाऽऽत्मार्यं गृह्णीयादित्यर्थः । यजमानग्रहणमन्येनाऽऽत्मार्यं गृहीतायां न दोषः ।

* सर्वपुस्तकेषु इदं सूत्रं न वर्तते ।

एतेनाभ्यस्मै दानमपि सूचितं भवति । तथा च बौधायनः—अथ येयं नष्टा तां यदि विन्देयुः कथं स्यादित्येषाऽनुदिष्टैव स्यादित्येतदेकं कर्मणोऽन्ते श्रेयांसं प्रतिग्रहीतारं लभेत दक्षिणाभिरैवैना सह दद्यादित्येतदेकं वायव्यैवैनया यजेतेत्येतदपरमिति । कर्मणोऽन्ते समाप्तौ श्रेयांसं श्रेष्ठं प्रतिग्रहीतारं लभेत तस्मा एनामनुदिष्टां दक्षिणाभिः सह दद्यादित्यर्थः । दक्षिणाभिरिति बहुवचनात्प्रमृतिविजातिव्यक्तयो देया इति गम्यते । कलौ गोपशोर्निषेधाद्वायव्यायागो न भवति । सनीहारप्रस्थापनान्ते दिवसपरिसमाप्तिः ।

यदि प्रयायात्पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्य रथेन प्रयाति ।

अथ यदि अत्र प्रयायात्प्रयाणं कुर्यात्पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्य रथेन प्रयाति गच्छति । अत्र प्रयाणविधानेनेदं ज्ञायते गृहदीक्षापक्षोऽप्यस्तीति । तत्र समारोपणविधिः प्रागेव दर्शितः । ननु रथविधानार्थं रथेन प्रयातीत्येतावदेव वक्तव्यं पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्येति न वक्तव्यम् । पूर्वोक्तसमारोपणविधिर्नैव तत्सिद्धेः । तथा च पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्येतिवचनं व्यर्थमिति चेत्सत्यम् । वास्तोष्पतिहोमादिपरिसंख्यार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् । नित्यघार्यौ द्वौ सम्पावसथ्यपक्षे चतुरो वाऽऽहवनीयस्य नित्यघार्यत्वपक्षे त्रीन्पञ्च वा पृथगरणी द्वये द्वये मन्त्रेण समारोप्य गृह्णाशौ सति तमपि समारोप्य प्रयाति । गार्हपत्यस्य संस्कृते अरण्यावन्धेषां लौकिक्यः । पृथगिति वचनात्प्रत्यग्नि द्वयोर्द्वयोररण्यावधानक्रमेण समारोपणम् । अरणीवचनमात्मसमारोपणव्यावृत्त्यर्थम् । समारोपणमरण्याः प्रतपनेनाग्नेनिवेशनं, तच्च निवेशनं मावनामात्रेणाऽऽत्मन्यग्निग्रहणमिव । मुख्यस्यासंभवात् । प्रत्यग्नि मन्त्रावृत्तिः । संशब्दो यथाऽरण्यान्तर्गतान्यधिकरणीभूतावयवपर्यन्तं तपनं भवति तथाऽऽरोपणं कर्तव्यमिति सूचयति । समारोपविधानादेव प्रत्यक्षनयनं व्यावर्त्यते । रथवचनं शकटव्यावृत्त्यर्थम् । पत्न्याऽन्वारब्धः समारोपणं कुर्यात् । सीमातिक्रमणे नद्यतिक्रमणे चान्वारम्भ उभयोः । अवारोपेऽपि पत्न्यन्वारम्भः । समारोपणमारम्भ्याऽऽवरोपमन्वारम्भ इति मुख्यः कल्पः । अयं ते योनिरिति समारोपणमन्त्रः ।

रथेऽविद्यमाने रथाङ्गेन सह ।

अविद्यमान इति पदच्छेदः । रथामावे रथाङ्गं किञ्चिद्गृहीत्वा तेन सह प्रयाति । सर्वभाण्डादिसामग्रीवाहनार्थं शकटानि अन्यानि भवन्त्येव । तत्र शकट एव स्वस्याप्यारोहणं प्राप्तं तद्वयेन वाध्यते । अथ वा रथेन प्रयातीत्यत्र रथेनेति तृतीयाऽध्याहार्यसहशब्दयोगित्वात्, न तु करणार्थिकेति । अस्मिन्कल्पे रथेन सह गमनं पादाभ्यामेवोभयोः । रथेऽरणीनां स्थापनम् ।

यद्यपो नाध्यास्तरत्यरणी रथं चाऽऽधाय सह तरति ।

नावा तार्या नाध्या अपो यदि तरति अरणी रथं चाऽऽधाय यस्यां नावि स्वयं तरति तस्यामेवाऽऽधाय तत्सहित एव तरति । आदायेति पाठोऽपपाठ एव । सर्वथा रथेन रथाङ्गेन वा वियोगो नैव कर्तव्य इति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—अरणीभ्यामरणीभिरित्येके रथेन रथाङ्गेन वा न विप्रच्छिद्येतेति । अरणीशब्दोऽत्र द्वितीया-महवचनान्तः ।

यद्यपोऽनाध्या रथेन तरति हरति चैनाः ।

अनाध्या नावा तार्या यदि न भवन्ति तदा रथेनैव तरति हरति चारणीः स्वयमेव । अत्रापि अरणीरथरथाङ्गानां न विप्रच्छेदः ।

यद्यवगाहेत देवीराप इत्यवगाहेत ।

यदि पठ्यापः पादाभ्यामेव तरणीयाः स्युस्तदा जडावलोडनं प्राप्तं तज्जलप्रवेश-समये देवीरापो अपानंपादित्वादावेव कुर्यात्ततो गच्छेत् । क्रमिषमिति मन्त्रान्तः ।

अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमपा२ सेतु-
रसीति लोष्टं विमृद्भ्रापाराद्गन्तोस्तरति ।

लोष्टं मृत्पिण्डस्तं विमृद्भ्रान्विमर्दयन्पारपर्यन्तं गमनार्थं चूर्णीकुर्वन्स्तरतीत्यर्थः । लोष्ट-मिति जातावेकवचनं, तेनान्येषां प्रयोजनसत्त्वेऽन्यान्यपि आह्वानीत्युक्तं भवति । विमर्दनं सांतत्येन शेषणार्थम् । विशब्दः संततक्षेपणानुगुण्यार्थः । सेतुमेव कृत्वाऽ-स्येतीति ब्राह्मणम् ।

पृथिव्याः संभवेति ॥ ९ ॥ सिकता लोष्टान्वा
मध्ये तीरयोश्च न्यस्यति पृथिव्या संभवेति वा ।

सिकता मृत्पांसवः । लोष्टा मृत्पिण्डाः । मध्ये मध्यभागे तीरयोश्च न्यस्यति क्षिपति सिकता मृत्पिण्डत्रयं वा स्थानत्रये प्रक्षिपतीत्यर्थः । स्थानभेदान्मन्त्रावृत्तिः । पुनरन्तरप्राप्तौ देवीराप इत्यवगाहादीनामावृत्तिः । तथा च मरद्वाजः—मन्त्रव्यवाये मन्त्राम्यासो द्रव्यपृथक्त्वेऽर्घ्यपृथक्त्वे देशपृथक्त्वे च यथा कण्डूयनस्वप्ननदीतरणाभि-वर्षणामेधप्रतिमन्त्रणानिति । जैमिनिमते तु नाऽऽवृत्तिः । तथा चैकादशाध्याये चतुर्थ-पादे तत्सूत्रम्—स्वप्ननदीतरणामिवर्षणामेधप्रतिमन्त्रणेषु चैवमिति । व्याख्यातमेतत्सू-त्रमनर्द्धं मन इत्यमेधं दृष्ट्वा जपतीति सूत्रव्याख्यावसरे । सविसर्गाविसर्गकृतो मन्त्रभेदः । एतेषां प्रयाणधर्माणां दीक्षितधर्माधिकारे वचनाददीक्षितप्रयाणे नेष्यन्ते । बौधायनः—सप्तस(मृ)जन्ति व्रते संवद्भन्ति व्रतदुचयोर्वत्सावादधाति यदाधेयं भवतीति । स एव—

अथाद्येनं यान्तं व्रतनवेलोपाधि गच्छत्युत्तरतोऽरणी निधाय दक्षिणतः परिश्रित्य व्रत-
यति तूष्णीं तृणोदकायावस्यतीति । द्वैधे—अथाद्येनं प्रयान्तं व्रतनवेलोपाधि गच्छ-
तीति मथित्वाऽग्नीन्विहृत्य व्रतयेदिति बौधायन उत्तरतोऽरणी निधाय दक्षिणतः परि-
श्रित्य व्रतयेदिति शालीकिरिति । स एव—अथ यत्रावत्स्यन्भवति तदवस्यतीति । स
एव—अथ यत्र यक्ष्यमाणो भवति तदवस्यत्येदमग्नम देवयजनं पृथिव्या इत्यान्तादनुवाक-
स्येति । अस्मिन्प्रयाणेऽन्यं विशेषमाह भरद्वाजः—अद्भ्यः पवतेऽपोऽमिपवत इत्यहरहः
प्रस्थितो जपतीति । अहरहरिति दीर्घाध्वाभिप्रायेण वीप्सा । दिशोऽमिसंपवत इत्यन्तः ।

अत्र देवयजनाध्यवसानमेके समामनन्ति ।

य इहाध्यवस्येत्स प्रयायात् । य आदितो न स प्रयाति योऽन्यत्र दीक्षित्वा ततो
देवयजनमध्यवस्येत्स एव प्रयायात् । यस्त्वादावेव प्रयात्यध्यवसितदेवयजनस्तत्र
दीक्षितो न ततः प्रयाति । देवयजनाध्यवसानार्थत्वात्प्रयाणस्य तस्य च कृतत्वादिति
भावः । बौधायनस्तु देवयजनदीक्षायामपि तत्र योगक्षेमाकल्लतौ देवयजनान्तराध्यवसा-
नार्थं प्रयाणमनुमन्यते । तथा च तस्मूत्रम्—अथातः प्रयाणस्यैव मीमांसा दीक्षितं
वाऽयोगक्षेमे विन्दत्यन्यत्र वा देवयजनादीक्षित इति । पूर्वत्र यद्देवयजनाध्यवसानमुक्तं
तत्तत्र न कार्यं किंतु अत्रास्मिन्काले कर्तव्यमित्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः । अर्थात्प्र-
याणोत्तरमेव देवयजनाध्यवसानमित्यस्मिन्नर्थे सिद्धे वचनमत्र देवयजनाध्यवसाने
कर्तव्य एवैते प्रयाणधर्माः स्युर्न पूर्वत्रेतिज्ञापनार्थम् ।

प्राग्वक्षस्य मध्यमं स्थूणाराजमालभ्यैनं मन्त्रं जपति ।

अस्मिन्काले देवयजनाध्यवसानेऽयं विशेषोऽनेनोच्यते । स्थूणानां राजेति स्थूणा-
राजस्तं स्थूणानां मध्ये श्रेष्ठां स्थूणामित्यर्थः । राजशब्दः श्रेष्ठार्थवाची । राजाहः—
सस्विभ्यष्टजितिसमासान्तष्टप्रत्ययः । मेढीभूतस्थूणानां बहुत्वान्मध्यममिति विशेष-
णम् । एनमिति मन्त्रविश्लेषणमपवृत्ते दीक्षापरिमाणेऽपेत वीतेति देवयजनमध्यवस्य-
तीति वक्ष्यमाण आश्रिते देवयजनाध्यवसानेऽयं धर्मो न भवतीतिप्रदर्शनार्थम् । जपसा-
हचर्यादेव मन्त्ररूपविशेष्यलाभे मन्त्रग्रहणमयं मन्त्रो देवयजनाध्यवसानार्थं इत्यनुसंधानं
जपारपूर्वं कर्तव्यमित्येतादृशार्थज्ञापनार्थम् ।

एकरात्रं दीक्षितो राजानं क्रीणाति

द्वहे त्र्यहे चतुरहेऽपरिमिते वा ।

द्वहेऽतीत इत्यर्थः । एवं त्र्यहादिषु । चतुरहातिरिक्ताः पञ्चाहादयोऽपरिमितश-
ब्देन संग्राह्याः । द्वहत्र्यहचतुरहपक्षास्तु मुख्याः । अमुख्या इतर इति प्रदर्शयितुं

अहं च हचतुरहशब्दैर्ग्रहणं अहं च हदीक्षापक्षानाम् । इतरेषां पञ्चाहादीनामपरिमित-
शब्देन । द्वादशाहदीक्षापक्षस्तु एकद्वित्रिचतुरहदीक्षापक्षतोऽपि मुख्यः । अपरिमित-
दीक्षापक्षस्तु द्वादशाहदीक्षापक्षतोऽपि तपस आधिक्यान्मुख्य इति व्यवस्था द्रष्टव्या ।
यदि त्वेका दीक्षा द्वे तिलश्चतस्रोऽपरिमिता वेत्यनेनैव सिद्ध इदं वचनं प्रायणीया-
प्रभृति आतिथ्यासंबन्ध्याप्यायननिह्वनान्तमुपसद्विषस एव न तु दीक्षादिवस इति-
प्रदर्शनार्थम् । अहं तदस्मि आजुह्वान इत्येतौ मन्त्रौ पुरस्तात्प्रायणीयाया जपति ।
प्रत्यगाशिषो मन्त्रानिति सूत्रात् । आपस्तम्बेन तूपस्थानमुक्तं तथा वाऽपि विनियोगः ।
एकमिष इत्यस्य सोमकयण्याः पदानुनिक्रमणेषु जपः । यथारूपमितर इति सूत्रात् ।
अच्छिद्रा उपहोमाश्च लिङ्गानियम्यन्त इति भरद्वाजसूत्रात् । एकमिषे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु०
होत्राम्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेत्विति निष्क्रममाणेषु यजमानोऽनुवर्तयित्वा(र्त्ये) सखायः
सप्तय० मायोष्टा इति सप्तमे पदे जपतीत्यापस्तम्बसूत्राच्च सप्तमे पद इत्यत्र वचनवि-
परिणामेन निष्क्रममाणपदं सप्तम्येकवचनान्तमनुवर्तते । प्रत्यगाशिषो मन्त्रानकर्मका-
(क)रणाज्जपतीत्यनेन सूत्रकृता याजमानत्वं प्रदर्शितम् । आद्यानां षण्णां विष्णुस्त्वाऽन्वे-
त्विति लिङ्गादनुवर्तने विनियोगः । अन्तिमस्य तु प्रत्यगाशीष्टात्सूत्रकृद्दीत्याऽपि जप
एव । अयं च विनियोगः स्पष्टतया सूत्रेऽनुक्तत्वात्कृताकृतः ।

प्रत्तं पदं तोते राय इति पत्न्यै प्रयच्छति तव ते राय इति वा ।

इदं सूत्रं तृतीयं पत्न्यै प्रयच्छति तत्सा गृहेषु निधत्त इति सूत्र एव प्रसङ्गा-
द्व्याख्यातम् ।

क्रीयमाणस्य राज्ञो दक्षिणत आस्ते ।

अन्यत्र कर्मसु सान्निध्यमात्रं न दक्षिणतउपवेशननियम इति अत्र वचनाज्जायते ।
एवं यत्र यत्र वचनं तत्रापि द्रष्टव्यं सर्वत्र ।

क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ।

क्रीते वा रामन्याहवनीये यूपाहुतिः ह्रत्वा यूपं छिनत्तीत्यस्मिन्सूत्रे कालनिर्णयः
प्रदर्शित एवास्ति । अनेन दण्डदानेन निरूढपशुतोऽतिदेशप्राप्ताऽध्वर्युकर्तृकृता
मैत्रावरुणप्रैषकालता वाऽनेन बाध्यते । अविशुरो विशुरो भूयासमिति मैत्रावरुणः प्रति-
गृह्णाति । इदं च दण्डस्य दानं दण्डप्रतिपत्तिर्न भवति किं तु चतुर्थ्यां मैत्रावरुण-
स्याभिप्रेतत्वेन प्रधानमेव । दण्डमिति तु द्वितीयाऽनीप्सितकर्मणि । अवलम्बनार्थ-
त्वेन च स्वार्थत्वमेव दानस्येति । तथा च चतुर्थाध्याये द्वितीयपादे जैमिनिः—प्रास-
नवन्मैत्रावरुणस्य दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात् । अर्थकर्म वा कर्तृसंयोगात्प्राग्वत् । कर्म-
युक्तं च दर्शनादिति । प्रासनवत्कृष्णविषाणाप्रासनवत् । कृतार्थत्वात्कृतप्रयोजनत्वा-

जातप्रयोजनत्वादिति यावत् । तत्र प्रयोजनं दण्डेन दीक्षयतीत्येतद्विधिसिद्धं तस्य जातत्वान्मैत्रावरुणस्य दण्डप्रदानं प्रतिपत्तिरेवेति प्रथमसूत्रार्थः । मैत्रावरुणस्य दण्ड-
प्रदानं प्रतिपत्तिर्न भवति किं तु अर्थकर्म प्रयोजकमेव कर्म दृष्टार्थमेव कर्मेति यावत् ।
अत्र हेतुमाह—कर्तृसंयोगादिति । स्थित्वा प्रैषानुवचनकर्त्रा प्रशास्त्रा संयोगात् ।
संयोगः संबन्धः । स्थित्वा प्रैषानुवचने कुर्वत आलम्बनं भवन्दृष्टार्थ एव दण्डो
भवति । प्राग्भूतसंयवनार्थत्ववत् । इदमपि मैत्रावरुणार्थदण्डदानं प्रयोजकं दण्डस्येति
द्वितीयसूत्रार्थः । कर्मयुक्तमालम्बनरूपं कर्म तद्युक्तं च दर्शनात्, दण्डो प्रैषानन्वाहेति
दर्शनात् । दृश्यते ज्ञायतेऽनेनेति दर्शनं विधिवाक्यं तस्मात् कर्मयुक्तं भवतीति
तृतीयसूत्रार्थः ।

श्वः सुत्यायां वा क्रियमाणायाम् ।

इदमपि यजमानकर्तृकमेव । अविशुर इत्यनेनैव प्रतिग्रहो मैत्रावरुणस्य । अग्नीषो-
मीयदिवससंबन्ध्यनुष्ठानमारम्य मैत्रावरुणकार्यसमयात्प्राग्यत्र कुत्रचिद्दण्डदानं कर्तव्य-
मित्यनेन विधीयते ।

वयः सुपर्णा इति प्रत्यपोर्णुते शिरोऽग्नेऽनुपूर्वभितराण्यङ्गानि ।

प्रत्यपोर्णुत उद्धाटयति । अग्र इति क्रमार्थम् । अनुपूर्वमनुक्रमम् । तेन स्कन्ध-
प्रभृत्यवयवा ये वाससा संछादितास्ते क्रमेणोद्धाटनीया इत्यर्थः । अत्र शिरःशब्देन
मुख्यया वृत्त्या शिरस एव ग्रहणं तस्यैव च्छादनयोग्यत्वात् तु गौण्या वृत्त्या मुख-
नेत्रनासिकानामपि । छादनासंभवात्, अनुष्ठानविरुद्धत्वाच्च । नाहि मुले नेत्रद्वये च
च्छादिते मन्त्रपठनमीक्षणं च कर्तुं शक्यं, नेत्रद्वयान्तर्गतत्वात्केवलनासिकाया अपि
च्छादनं कर्तुं न शक्यम् । पादयोरपि च्छादनं गमनविरुद्धत्वात् कर्तुं शक्यम् । तथा
श्वेतव्यविरिक्तान्येवाङ्गानीतरशब्देन विवक्षितानि । यजमानोऽद्भिरम्युक्ष्य कौत्साय वा
परिकर्मिणे षोष्णीधं प्रयच्छतीति बौधायनः । दण्डप्रदाने मन्त्र उक्त आपस्तम्बेन
दीक्षितदण्डं च मैत्रावरुणाय प्रयच्छति मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रयच्छाम्यवक्रो
विधुरो न्यासामिति । बद्धानिति मन्त्रान्तः ।

मित्रो न एहि सुमित्रधा इत्यूरावासन्न* राजानमुपस्वर्जं उपैव गृह्णीते ।

अध्वर्युणेन्द्रस्योरुमाविशेत्यूरावासन्न* राजानमुपस्वर्जने वक्षस्येवोपगृह्णीत इत्यर्थः ।
स्वजधानुरालिङ्गने तच्चाऽऽलिङ्गनं वक्षसीति लोकप्रसिद्धमेव । उपस्वर्ज इति सप्तम्यन्तं
पदं वक्षोवाचकम् । उपस्वर्ज इत्यत्रोपेत्युपसर्गोऽतिशयार्थः । अतिशयेन स्वजनं वक्ष-
सैव । एवकार उपस्वर्ज इत्यनन्तरमन्वेति । अत्राप्युपेत्युपसर्गः सम्यक्श्लेषणार्थः ।

ग्रहणं श्लेषणमत्र । उपसर्गक्रिययोर्मध्य एवशब्दस्य पाठादियं श्रुतिरेवानुदितेत्यनु-
मीयते । एतावानेव मन्त्रः । अध्वर्यवाशक्तवा इति अध्वर्युं प्रति प्रभः । आशकामे-
त्यध्वर्युणोत्तरे दत्ते कथमाशक्तेति पुनः प्रभः । एतौ द्वौ प्रभाबध्वर्युसूत्रोपात्तौ गिरी
ऋयणमिति पक्षे नान्यदा ।

उदायुपेत्युत्तिष्ठति ।

अमृता२ अन्विति मन्त्रान्तः ।

उर्वन्तरिक्षमिति गच्छति ।

अन्विहीति मन्त्रान्तः ।

शकटं प्राप्याध्वर्यवे राजानं प्रददाति ।

शकटं प्राप्येतिवचनादिदं ज्ञायतेऽध्वर्युणा कृष्णाजिनास्तरणे कृते तत्रैव स्थितायाध्व-
र्यवे राज्ञः प्रदानं न तु तस्मात्स्वसमीपमागतायेति । उत्पानदेशात्किञ्चिद्देशमतिक्रम्य
गच्छति आस्तरणोत्तरं ततोऽपि तूष्णोमेव गच्छति यावच्छकटमिति च । साऽसि
सुब्रह्मण्य इत्यस्य मन्त्रस्य जपः सुब्रह्मण्याह्वाने । तथा चाऽऽपस्तम्बः—सर्वासु सुब्रह्म-
ण्यासु सुब्रह्मण्यमन्वारम्य यजमानो जपति साऽसि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते पृथिवी पादः
साऽसि सुब्रह्मण्ये तस्यास्तेऽन्तरिक्षं पादः साऽसि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते द्यौः पादः साऽसि
सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते दिशः पादः परोरजास्ते पञ्चमः पादः सा न इषमूर्जं धुक्ष्व तेज
इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमजायमिति । सर्वासु कालभेदाद्भिक्तासु सुब्रह्मण्योमित्याह याजमाने
साऽसि सुब्रह्मण्य इति यजमानो जपतीत्यर्थः । यथारूपमितर इत्यनेन सूत्रकृताऽपि
विनियोग उक्तोऽस्ति । प्रत्यगाशिषो मन्त्रानकर्मकरणाञ्जपतीतिदर्शपूर्णमासयाजमान-
सूत्राद्याजमानस्वमुक्तं भवति । लिङ्गात्सुब्रह्मण्याह्वाने विनियोगः सिध्यति ।

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति प्राग्ब्रह्ममोक्षमानं प्रतीक्षते ।

प्राग्भंशं प्रति ओक्षमानं प्राप्यमाणं राजानमीक्षत आभिमुह्येन । प्रतिशब्दादाभि-
मुर्यं लभ्यते । सूर्याय शंसतेति मन्त्रान्तः ।

अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्भन्यतामिति तानूनम२ समवष्टुशति ।

संशब्द ऋत्विग्भिः सहैवाभिमर्शार्यः । अवेत्युपसर्गः स्पर्शनकालेऽवनमनार्थः ।
मा धा इति मन्त्रान्तः ।

तत्रिषु व्रतेषु प्रतिपन्नो भक्षयति यदध्वर्युर्नावजिब्रति ।

त्रिषु औपसदेषु व्रतेषु प्रतिपन्नः प्रतिपत्तिं कुर्वाणो विमज्य विमज्य निक्षिप्य मस-
यति यदि अध्वर्योरवजिघ्नेच्छाया अभावः । अस्मिन्पक्षे प्रतिव्रतमावृत्तिर्मन्त्रस्य ।

उपयोः समुच्चयः। +अवजिघ्रणेच्छायां तु नैतद्भक्षणम् । अत्र कात्यायनो विशेषमाह तानूनप्त्रं प्रकृत्य—अपिधायामृन्मयेनापराह्णे व्रतमिश्रं दीक्षिताय प्रयच्छति बहुषु गृहपतय इति । अमृन्मयेन कांस्याद्यन्यतमेन व्रतमिश्रं यथा भवति तथा कृत्वा दीक्षिताय प्रयच्छतीत्यर्थः । अत्र दीक्षितग्रहणात्पत्न्या व्यावृत्तिः । सत्रे सर्वेषामपि दीक्षितत्वात्सर्वेभ्योऽपि दानप्राप्तावाह—बहुषु गृहपतय इति ।

अग्रे व्रतपत इत्यवान्तरदीक्षामुपैति ।

सह नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानीति मन्त्रान्तः । अप्मु दीक्षाप्रमृतिप्रायणीयादिवसप्रयाणात्प्राग्विहिता वर्तमाना धर्मा दीक्षाशब्दवाच्यास्तेषां विसर्गः । अवभृथे तन्मध्ये संतरां मेखलामित्यारभ्य येऽधिका धर्मास्ते मध्य उत्पन्नत्वादे(द)वान्तरदीक्षाशब्दवाच्यास्तानुपैति स्वी करोतीति सामान्यप्रतिज्ञेयम् ।

संतरां मेखलां समायच्छते संतरां मुष्टीं कुरुते
तप्तव्रतो भवति मदन्तीभिरुदकार्यान्कुरुते ॥ १० ॥

संतरां संहततरां मेखलां गाढतरामिति तदर्थः । मदन्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखलं कुरुत इति कात्यायनसूत्रात् । सभ्यक, आयच्छत आश्लेषयति । संतरा मुष्टीं कुरुत इत्यत्र संतरा संतरे इत्यर्थः । सुपां सुलुगिति सूत्रेण द्विवचनविभक्तेराकारः । संतरामिति पाठ एकवचनं छान्दसं द्रष्टव्यम् । संतरामित्यव्ययं वा । तप्तव्रतो भवतीत्यत्र वचनाद्वैशेषु व्रतेषु किञ्चिच्छीतमेव व्रतं ग्राह्यमिति गम्यते । मदन्त्यस्तप्ता आपस्ताभिरवोदकार्यानुदकार्याणि लौकिकानि शौचाचमनादीनि लौकिकीभिर्गार्हपत्ये तप्तमिः कर्षान्तर्गतानि कुरुत इत्यर्थः । मदन्तीभिर्मार्जयत इतिश्रुतिगतो मदन्तीभिर्मार्जनस्य विधिरुपलक्षणमिति भावः । आत्मानमेव दीक्षया पाति प्रजामवान्तरदीक्षया संतरां मेखलां समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तप्तव्रतो भवति मदन्तीभिर्मार्जयत इति ब्राह्मणेऽवान्तरदीक्षायाः प्रजारक्षणं फलं ज्ञेयम् । संतरां मुष्टीं कुरुत इति शाखान्तरीयो विधिः ।

व्याख्यातं पाणिप्रक्षालनमाप्यायनं निह्वनं च ।

मदन्तीभिः पाणीन्प्रक्षालयन्त इत्येतेन सूत्रेण पाणिप्रक्षालनं व्याख्यातमुक्तम् । अशुरशुरिति तं सर्वे सहिरण्यैः पाणिभिराप्याययन्तीत्यनेनाऽऽप्यायनं व्याख्यातम् । प्रत्युपनद्धेऽप उपस्पृश्येष्टा राय इति प्रस्तरे निह्ववते सव्यात्रीचः पाणीन्कृत्वा दक्षिणानुत्तानानित्यनेन निह्वनं व्याख्यातम् । उदकोपस्पर्शस्य निह्ववनाङ्गत्वात्सोऽपि भवति ।

या ते अग्ने रुद्रिया तनूरिति व्रतयति ।

ये देवा मनोजाता इत्येतस्य स्थानेऽस्मिन्व्रतेऽयं मन्त्रो भवतीत्यर्थः । तस्यास्ते स्वाहेति मन्त्रान्तः ।

दक्षमेतदहर्जतपरिमाणं भवति ।

एतस्याहो यद्भ्रतं दिवससंबन्धिभ्रतं तस्य परिमाणं दैक्षं व्रीक्षाया इदं दैक्षं वस्तस्यै-
क* स्तनमवशेष्येत्यनेन याद्विहितं तदेव मवत्युपसद्विषससंबन्धित्वेऽपि उपसत्प्रकृति-
पूर्वकालभवत्त्वादिति भावः ।

औपसदोऽत ऊर्ध्वं व्रतकल्पः ।

उपसदोऽयमौपसदः । अतः सायंकालिकव्रतादूर्ध्वमारभ्य व्रतकल्पो व्रतप्रकारो
भवति । अत ऊर्ध्वमस्याहः सायंभ्रतप्रमृत्यौपसदभ्रतान्येतेनैव व्रतयति न पूर्वेण मन्त्रेण
सहाधिनिमिशत इत्येवार्थः । यत्त्वद्यतनमहर्जतं तत्त्ववान्तरदीप्तोपायेनोत्तरकालमाव्यधि
दैक्षमेतदहर्जतपरिमाणं भवतीति दैक्षव्रतस्योक्तेर्दैक्षमेव भवति । मन्त्रस्तु दैक्षमेतदह-
र्जतपरिमाणं भवतीत्येतस्मात्प्रत्याया ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्युपदेशाद्दैक्षत्वेऽपि या ते
अग्ने इत्ययमेव मन्त्रो व्रते । बौधायनेन संतरां मेखलां समापच्छस्य संतरां मुष्टी
कुहण्व तस्रवत एधि मदन्तीभिर्माज्यित्वोत्पूर्वमन* सृज या ते अग्ने रुद्रिया तनूस्तया
नः पाहि तस्यास्ते स्वाहेत्येतेनातोऽधि व्रतयेति संशासनवाक्ये स्पष्टमेवोक्तम् । पूर्व(र्व)-
व्रतार्थो मन्त्रः पूर्वव्रतनस्तमुत्सृजेत्यर्थः । तर्हि को मन्त्र इत्याकाङ्क्षायामाह—या ते
अग्ने इत्यादि । एतेनातोऽधि अत आरभ्य व्रतय व्रतं स्वी कुरु इत्यर्थः । निह्वनोत्तरं
पाठादिदं व्रतं निह्वनोत्तरमेव भवति । यजमानश्चतुःस्तनमेतां रात्रिं व्रतं व्रतयति ।
पत्नी च व्रतं व्रतयति चतुःस्तनमेव । स्पष्टमयमर्थो मानवसूत्रे—चतुःस्तने प्रथमेऽहनि
त्रिस्तने द्विस्तने मध्यम एकस्तन उत्तम इति । चतुःस्तने इति द्विवचनात्प्रथम औप-
सदेऽहनि यजमानपत्न्योर्द्वे व्रते भवत इत्यर्थः । चत्वारश्चत्वारः स्तना ययोस्ते चतुः-
स्तने । संख्याशब्दानां वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवदिति कैथयः । तथा
चतुःस्तनपरिमितं यजमानस्य व्रतमेतावदेव पत्न्याश्चेत्यर्थः । यजमानपत्न्योर्व्रतमित्ये-
तावन्मात्रविषय इदं सूत्रमुपयुज्यते संमतित्वेन ।

यजमानपत्न्योरौपसद्व्रतपरिमाणान्याह—

चतुःस्तनमेता* रात्रिं व्रतं व्रतयति त्रिस्तनं

मध्यमेऽहनि द्विस्तन* रामावेकस्तनमुत्तमेऽहनि ।

एतां यस्मिन्दिने या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्येतेन प्रथमं व्रतं गृहीतं तां रात्रि
मेतस्यां रात्रावित्यर्थः । त्रिःस्तनं मध्यम औपसदेऽहनि, द्विस्तनं रात्रौ तस्यां रात्रौ-
एकस्तनमुत्तमेऽहनि औपसदेऽहनीत्यर्थः । मध्यमेत्तपत्न्युपसत्कृतं द्रष्टव्यम् ।

आराग्रामवान्तरदीक्षामुपेयादिति ब्राह्मणव्याख्या-
तानि काम्यानि व्रतपरिमाणानि तेषां याथाकामी ।

आराग्रामवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतास्मिन्मे लोकेऽर्धुकं स्यादित्येकं काम्यं व्रतपरिमाणम् । परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतामुष्मिन्मे लोकेऽर्धुकं स्यादित्येकम् । एकमग्रेऽथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एषा वा आराग्रामान्तरदीक्षाऽस्मिन्नेवास्यै लोकेऽर्धुकं भवतीति, चतुरोऽग्रेऽथ त्रीनथ द्वावथैकमेषा वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षाऽमुष्मिन्नेवास्यै लोकेऽर्धुकं भवतीति क्रमेण तयोः स्वरूपं ब्राह्मणे प्रदर्शितम् । तत्राऽऽद्याऽऽराग्राऽवान्तरदीक्षा द्वितीया परोवरीयसी । बलीवर्द्धप्रतोदनं लौहमारं तद्दृढरूपमग्रं मुखं यस्याः साऽऽराग्रा । परोवरीय इत्यत्र परःशब्देनात्र श्रेष्ठत्वाद्गुणक्रमो विवक्षितः । उपक्रमे वरीयोऽधिकं यस्याः सा परोवरीयसी । अर्धुकं समृद्धिशीलम् । इदमेतयोः फलम् । एतद्दीक्षासंबन्धोपसद्व्रतपरिमाणद्वयं काम्यम् । वत्सस्यैकः स्तनो भागी हि सोऽथैकं स्तनं व्रतमुपैत्यथ द्वावथ त्रीनथ चतुर इति एकं व्रतम् । एतस्य संज्ञा फलं चोक्तं ब्राह्मण एव—एतद्वै क्षुरपि नाम व्रतं येन प्रजातान्भ्रातृव्यानुदते प्रतिजनिष्यमाणानथो कनीयसैव भूय उपैतीति । चतुरोऽग्रे स्तनान्त्रतमुपैत्यथ त्रीनथ द्वावथैकमित्येतदेकम् । एतस्यापि संज्ञा फलं चोक्तं ब्राह्मण एव—एतद्वै सुजघनं नाम व्रतं तपस्यं सुवर्गमथो प्रैव जायते प्रजया पशुभिरिति । एतद्वयं चापि काम्यम् । एतानि चत्वारि ब्राह्मणेन व्याख्यातानि काम्यानि कामसंपादकानि व्रतस्य परिमाणानि क्रमभेदेन व्रतस्वरूपाणि तेषां यथाकामस्तद्व्रतपरिमाणमङ्गी कुर्यादित्यर्थः ।

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्यायेति संमिताद्धविर्धानात्प्रोगुप-
निष्क्रम्य तैरेव मन्त्रैर्यथान्युप्तं धिष्णिगयानुपतिष्ठते ।

संमिताद्विमितात् । अनेन रूपेण ज्ञायते—एतावत्पर्यन्तं हविर्धान एवोपविष्टो भवेत्, औदुम्बर्यभिहोमसंबन्धित्यागस्तत्रैवोपविष्टेन कार्यं इति । यैर्मन्त्रैरध्वर्युणा निवपनं कृतं तैरेव मन्त्रैरित्यर्थः । यथान्युप्तं न्युप्तमनतिक्रम्य यथान्युप्तं धिष्णिगयानायतनानि उपतिष्ठत इत्यर्थः । अनेनैच्छिकत्वं व्यावर्त्यते । यदध्वर्युणा न्युप्तं तत्तदनन्तरमेवोपतिष्ठत इत्येतादृशार्थप्रापणार्थं वा । उपतिष्ठत इत्येतावतैव समञ्चकत्वं सिद्धमुपस्थानस्य विना मन्त्रैरसंभवात् । ते च मन्त्रा धिष्णिगप्रकरणोपस्थितत्वाद्भिभूरसीत्याद्या एव । तथा चार्थादेव विभूरसीत्यादीनां मन्त्राणां प्राप्ताविदं वचनमेतानेवोपस्थानान्व्याघारणांश्चैके समामनन्तीत्यापस्तम्बोक्तं पाक्षिकत्वमुपस्थानस्य व्यावर्तयितुम् । एवशब्दस्योपतिष्ठत इत्यनन्तरमन्वयः ।

सम्राडसि कृशानुरित्याहवनीयं परिषद्योऽसि पवमान
इति यत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते प्रतकाऽसि नभस्वा-
निति चात्वालमसंमृष्टोऽसि हव्यसूद इति पशुश्र-
पणमृतधामासि सुवज्योतिरित्याहुम्बरीं ब्रह्मज्योति-
रसि सुवर्धामेति ब्रह्मसदनमजोऽस्येकपादिति प्राजि-
हितं गार्हपत्यमहिरसि बुध्निय इति शालामुखीयं
कव्योऽसि कव्यवाहन इति दक्षिणाग्निः समू-
होऽसि विश्वव्यचा इत्युत्करः समुद्रोऽसि विश्व-
भरा इति सदः सदस्योऽसि मलिम्बुच इति
सदस्यायतनः रौद्रमनीकः सर्वत्रानुषजति ॥ ११ ॥
इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

आहवनीय औत्तरवेदिकः । शालामुखीयस्याग्रे पृथग्रहणात् । यत्र बहिष्पवमा-
नेन स्तुवत इत्यनन्तरं यत्तदोर्नित्यसंबन्धादुपतिष्ठत इति सकर्मकधातुयोगाद्वितीयान्तो
देशविशेषणत्वात्पुंलिङ्गस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । ननु परिषद्योऽसि पवमान इत्यास्ताव-
मित्येव लाघवाद्ब्रह्मं नचैतावताऽऽस्तावशब्दार्थप्रसिद्धिः कथमिति चेत् । यत्र बहि-
ष्पवमानेन स्तुवत इत्याध्वर्यवसूत्रादेव सिद्धे व्यर्थमेतदिति चेत्सत्यम् । पूर्वोपात्तास्ताव-
शब्दार्थतोऽत्राऽऽस्तावशब्दार्थे किञ्चिदधिकं वैलक्षण्यमस्तीति ज्ञापनार्थत्वेनैतस्योपादा-
नस्य सार्थक्यात् । तथा हि पूर्वत्राऽऽस्तावशब्देनैक एव पदार्थः सर्वक्रतुषु समानः ।
अग्निष्टोमार्थेकाहेषु चात्वालसमीपप्रदेशरूप एवाहीनेषु द्वादशाहादिषु प्रथमे सौत्येऽहनि
चात्वालसमीपप्रदेशरूपः, द्वितीयादिषु सौत्याहेषु सदोरूप इत्येकैक एव । उपस्थान-
विषयेभ्यतेनाऽऽस्तावशब्देन तु द्वादशाहाद्यहीनक्रतुषु चात्वालसदआत्मकं देशद्वय-
मपि ग्राह्यं न तु चात्वाल एव । अन्यथोपस्थानजन्यसंस्कारश्चात्वालसमीपप्रदेश एव
स्यात्सदसि न स्यात् । इष्टश्च संस्कार उभयत्रापीतीष्टं वैलक्षण्यं ज्ञेयम् । देशभेदात्प-
रिषद्योऽसि पवमान इत्यस्याऽऽवृत्तिः । प्रथमे सौत्येऽहनि चात्वाले समीपप्रदेशे बहि-
ष्पवमानस्तवनमितरेष्वहःसु सदस्येवेति । अयमर्थो लाट्यानद्राह्यायणार्यां प्रदर्शितः—
अहीनबहिष्पवमानैः सदसि स्तुवीरन्प्रथमादहोऽन्यत्रेति । चात्वालः प्रसिद्धः । पशोः
श्रपणं यस्मिन्देशे स देशः पशुश्रपणः । प्राजिहितशब्दार्थो वसतीवरीपरिहरणसूत्रे
प्रदर्शितः । गार्हपत्यग्रहणं प्राजिहितशब्दः पुराणगार्हपत्यपर एवेति प्रदर्शयितुम् ।
अन्यथा कस्येयं संज्ञेति शङ्काया निराकरणं न स्यात् । तथा च यत्र यत्र प्राजिहि-
तशब्दस्तत्र तत्र पुराणगार्हपत्य एव ग्राह्य इति सिद्धं भवति । शाला प्राग्वांशाख्या

तस्या मुखेऽग्रभागे भवः शालामुखीयस्तम् । अन्यत्सपष्टम् । रौद्रमनीकश्च सर्वत्रानुप-
जतीति पूर्ववद्द्व्याख्येयम् ।

इत्योकोषाहश्रीपदमिष्टोपयाजिसाहस्राग्निपुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विसाहस्राग्निपुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीपद्मगवत्सत्याषाढाहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शाभिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तौ दशमप-
त्रस्य तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ दशमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

यत्र हविर्धाने ब्रह्मा राजानं प्रपादयति तस्मि-
न्काले पूर्वेण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्यैष वो देव
सखितः सोम इति शकटे राजानमासन्नमभिमन्त्रयते ।

यत्र यस्मिन्काले तस्मिन्काले तस्मिन्नेव काले प्रपादनं, राजानं प्रत्यादाय सोमो
जिगाति गातुविदिति सौम्यर्चाऽपरेण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्याध्वर्यवे राजानं प्रदा-
येतिब्रह्ममूत्रोक्तस्योपलक्षणम् । आसन्नमध्वर्युणा । अनासन्नस्य राज्ञोऽभिमन्त्रणं व्याव-
र्तयितुमासन्नमिति । शकटग्रहणं मण्डपव्यावृत्त्यर्थम् । शकटस्योत्तरतः प्राङ्मुखः सन्ने-
वाभिमन्त्रणं कुर्यात् । न चात्रोदङ्मुखताऽपि । प्राङ्मुखतयैव शास्त्रविरोधपूर्वकासन्ना-
भिमन्त्रणरूपकार्यनिर्वाह उदङ्मुखतायाः शास्त्रविरुद्धाया निर्युक्तिकत्वात् । राज्ञो
वामतः करणमेव शास्त्रविरोधोऽत्र । उपगा इति मन्त्रान्तः ।

इदमहं मनुष्यो मनुष्यानिति प्रदक्षिणमावर्तते ।

एतच्च शकटस्योत्तरत एव राज्ञः पृष्ठतः करणस्य परिहर्तुमशक्यत्वौज दोषः ।
सह रायस्पोषेणेति मन्त्रान्तः ।

नमो देवेभ्य इति प्राचीनमञ्जलिं
करोति स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणा ।

प्राचीनं प्रागग्रमञ्जलिम् । अग्रेण जुहूपभृतौ देवेभ्यः प्राचीनमञ्जलिं करोतीति प्रकृतौ
जुहूपभृतावग्रेण देवेभ्यः करोतीति दर्शनात् । अत्रापि अग्रेण देवेभ्य इति अध्याहा-
र्यम् । अर्थात्सोममग्रेण स्वधा पितृभ्य इत्यनेन मन्त्रेण, दक्षिणा दक्षिणमित्यर्थः ।

दक्षिणादाच्च, इत्याजन्तता । दक्षिणं दक्षिणाग्रमित्यर्थः । अङ्गलिं करोतीत्यनुवर्तते ।
न्यञ्चीति नौघायनः । शकटाव्यञ्चित्यर्थः ।

इदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्युपनिष्क्रामति ।

हविर्धानाद्बहिरिति शेषोऽर्थात् ।

सुवरभिविख्येषमिति सर्वं यज्ञमनुवीक्षते
वैश्वानरं उपोतिरित्याहवनीयं परेक्षते ।

सर्वयज्ञानुवीक्षणमाहवनीयपरेक्षणे दर्शपूर्णमासवदित्येतावतैव सिद्धे गुरुभूतमेवं वचने
स्वशाखायोमेतयोर्ब्राह्मणाभावेऽपि शाखान्तर एतद्ब्राह्मणं स्पष्टमेवेतिज्ञापनार्थम् । फलं
ज्ञानावश्यकता । यज्ञशब्देन विहारोऽत्र ग्राह्यः । तथा चाऽऽपस्तम्बः—सर्वं विहारम-
नुवीक्षत इति । तत्रैव तिष्ठन्निति परेत्यस्यार्थः । तथा च तिष्ठता कर्तव्यं यदीक्षणं
तत्परेक्षणमित्यर्थो भवति ।

अग्रे व्रतपत इत्यवान्तरदीक्षां विसृजते ।

संतरां मेखलां समायच्छते संतरां मुष्टीं कुरुत इत्याद्या अवान्तरधर्माः पूर्वं ये
स्वीकृतास्तान्वक्ष्यमाणरीत्या परित्यजेदित्यर्थः । अयमेवावान्तरदीक्षाविसर्गो नाम ।
यथायथं नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानीति मन्त्रान्तः ।

तत्प्रकारमाह—

वितरां मेखलां समायच्छते वितरां मुष्टीं कुरुते ।

वितरां शिथिला यथा भवति तथा समायच्छते समाकर्षेन्मेखलामित्यर्थः । वितरां
शिथिले मुष्टीं कुरुते । संतरामिति वदितरामिति व्याख्येयम् ।

स्वाहा यज्ञं वाचि वाते विसृज इति मुष्टीं वाचं च
विसर्जयित्वा यथासुखमत ऊर्ध्वं हस्ताभ्यां चरति ।

स्वाहा यज्ञमित्यनन्तरमिति शब्दाध्याहारेण च्छेदः । वाचि वाते विसृज इति भिन्न
एव मन्त्रः । तथा च प्रथमेन तु मुष्टिविसर्गः । द्वितीयेन वाग्विसर्गः । चकारो मुष्टि-
विसर्गेण समुच्चयार्थः । स्वाहा यज्ञमिति मन्त्रः स्वाहा यज्ञं मनसेत्यारभ्य वातादारम
इत्यन्तः । एतादृशमर्थमापस्तम्ब आह—वितरां मेखलां विसृजते वितरां मुष्टीं कर्ष-
तेऽत्र दण्डप्रदानमेके समामनन्ति स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां
स्वाहोरोरन्तरिक्षात्स्वाहा यज्ञं वातादारम इति मुष्टीं विसृजते स्वाहा वाचि वाते विसृज
इति वाचमिति । अथवैकेतिकरणात्स्वाहा यज्ञं वाचि वाते विसृज इत्येक एव मन्त्रः ।
अस्मिन्पक्षे मुष्टिद्वयविसर्गे वाग्विसर्गे च मन्त्र आवर्तनीयः । द्रव्यपृथक्त्वात् । या
नित्यं मध्ययोर्नियम्यते वाक्तामतः परं विसृजते । यथासुखं स्वेच्छम् । अत ऊर्ध्व-
मतोऽवान्तरदीक्षाविसर्गादूर्ध्वमारभ्येत्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् । इदं सूत्रमवान्तरदीक्षावि-

सर्गार्थमात्रमेतन्मुष्टिविसर्जनं तदनन्तरं तूष्णीमेव पुनर्मुष्टिकरणं यज्ञधारणार्थं कर्तव्यं तत्सहितैवान्या दीक्षितवृत्तिरिति कदाचित्स्यात्तद्वारयितुम् ।

वर्ततेऽन्या दीक्षितवृत्तिः ।

दीक्षणीयाप्रभृतीयं वृत्तिरिति सूत्रे यदि प्रमत्तो व्याहरेदित्यारभ्य यद्यदीक्षितवाद् वदेन्मुष्टी वाचं च विसर्जयित्वेत्येतदन्ता धर्मा वृत्तिपदेनोच्यन्ते । सैव वृत्तिरत्रान्यशब्देन गृह्यते । साऽन्या दीक्षितवृत्तिर्वर्तते एव न त्ववान्तरदीक्षाविसर्गकाले दीक्षणीयेष्टिमारभ्य प्रवृत्ता या वृत्तिस्तस्या अपि विसर्ग इति ।

जागर्त्येताः रात्रिम् ।

एतच्छब्दस्य सर्वनामत्वात्सर्वनाम्नो याऽग्नीषोमीयपशुसंबन्ध्यनूयाजवती रात्रिः सैतच्छब्देन गृह्यते । तेनैतस्यामेव रात्रौ जागरणं न द्वादशाहाद्यहीनेषु द्वितीयादि-रात्रिषु अन्यथा प्रत्यहं जागरणे द्वितीयसौत्यदिवसाद्यनुष्ठानेऽतीव शरीरे वैकृष्यं स्यात् । नच राजसंरक्षणानुपपत्तिः । तस्यान्यद्वाराऽपि संभवात् । अस्मिन्नर्थे साधकं व्याख्यानं हविर्धाने यजमानो राजानं गोपायतीत्येतत्सूत्र एव प्रदर्शितमेव ।

न व्रतं भवति दैक्षोऽत ऊर्ध्वं व्रतकल्पः ।

एतां रात्रिमिति वचनविपरिणामेनानुवर्तते । तथा चैतस्यां रात्रौ व्रतं न भवतीत्यर्थो भवति । अत ऊर्ध्वं चेद्व्रतं प्रसक्तं तदा दैक्षो दीक्षाया अयं दैक्षो दीक्षासंबन्धी व्रतकल्पो दीक्षासंबन्धिव्रतप्रकारो भवतीत्यर्थः । एतच्च प्रतिबन्धवशेन यद्यवभृथं न जातं तदा द्रष्टव्यम् । एवमहीनेषु द्वितीयप्रभृतिषु सुत्यारात्रिषु च ।

सप्तहोत्रा प्रावस्वासन्नः राजानमभिमृशति ।

प्रावस्वासन्नमित्यत्राध्वर्युणेति शेषः । अध्वर्योरेवाऽऽसादनस्य विहितत्वात् । अहो-मार्थत्वादग्रहोऽत्र सप्तहोता । स च महाहविर्होतेति । अयास्य उद्गातेति होतृमन्त्रान्तः ।

यत्र हविर्धानमपः प्रपादयीत ता अनु

प्रपद्यते यज्ञ एनमुपनामुकं भवति ।

यत्र यस्मिन्काले ताः प्रपादिता अपोऽनु पश्चात्प्रपद्यते हविर्धाने प्रविशतीत्यर्थः । पूर्वेण द्वारेणैव ता अन्वितिवचनात् । यत्रेति पूर्वत्रोक्तेस्तदेत्यस्याध्याहार आधिकः । तथा चायमर्थो भवति—यस्मिन्काले हविर्धानमपः प्रपादयति तस्मिन्काले ता अनु प्रविशतीति । एनं यजमानं प्रति यज्ञ उपनामुकं भवति । उपशब्दः सामीप्यार्थकः संस्तद्वारा नैरन्तर्यं लक्षयति । नामुकमित्यत्र णम ग्रहृत्वे शब्दे चैतिधातुसूत्रप्रदर्शित-प्रहृतार्थकाद्धातोरुक्प्रत्ययः । जित्वादादिवृद्धिः । चकारेण स्यात्यर्थकत्वमपि समु-

स्त्रेतव्यं सर्वदा नामुकं ख्यातं यशसो विशेषणम् । एनं यजमानं प्रति निरन्तरं ख्यातं यशो भवति प्राप्नोतीत्यर्थः । सत्कारूपार्थनिर्देशस्तूपलक्षणं यागात्स्वर्गो भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्याद्यर्थदर्शनात् । प्रकृते द्वितीयायोगेन प्रापणार्थकत्वस्यैव कल्पनात् । यद्यप्युणादिमूत्रेषूकञ्प्रत्ययो नोपात्तस्तथाऽपि

संज्ञामु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

इतिशास्त्रवलादविहितोऽप्युक्ञ् ऊहितुं शक्यः । इयं शास्त्रान्तरीया श्रुतिरेवानुद्यते । अयमनुप्रपदनस्तावकोऽर्थवादः । अत्रार्थवादप्रदर्शनमर्थवादज्ञानापश्यकत्वं प्रदर्शयितुम् । तदज्ञाने यजुर्भेषप्रायश्चित्तं भुव इति दक्षिणाग्नौ होतव्यं भवति ।

द्वादश धेनूः पष्ठौहीर्वा गर्भिणीः कृत्त्यधी-
वासं चांशावध्वर्यवे ददात्येवमदाभ्ये ।

धेनवो नवप्रसूताः । पष्ठौह्यः पञ्चवर्षाः । गर्भिणीरिति पष्ठौहीनां विशेषणम् । प्रथमगर्भाः पष्ठौहीर्वादातीत्यापस्तम्बः । कृत्त्यधीवासः शय्यासनार्थश्चर्मपटः । गजचर्ममय एवायमिति केचित् । अंशावशुग्रहे । सूत्रान्तरे ब्रह्मणोऽपि दानदर्शनाद्ब्रह्मव्यावृत्तयेऽध्वर्युग्रहणम् । अंशावदाभ्ये च ददातीत्येतावतैव सिद्ध एवमित्यतिदेशवचनं द्वादशधेनुदानपष्ठौहीदानयोर्मध्ये यदंशौ दत्तं तथैवादाभ्येऽपि देयं नानयोर्वैरूप्यामिति-ज्ञापनार्थम् । चकारः परस्परसमुच्चयार्थः सूत्रान्तरोक्तहिरण्यसमुच्चयार्थो वा ।

ध्रुवे गृहीते न मूत्रं करोत्यावनयनात् ।

मूत्रावरोधस्य न कुर्याद्विगधारणमिति स्मृतौ निषेधात्तस्यावर्जनीयत्वाच्च निषेधपरिपालनमत्यन्तदीर्घकालसाध्यमिति कृत्वा कर्तुमशक्यं तथा चाशक्यस्य किमर्थं निषेध इति चेत्सत्यं, मध्ये मूत्रकरणे प्रायश्चित्तप्रापणार्थत्वात् । तच्च त्रातपतीष्ट्यात्मकं क्रतुसमाप्तौ । एतेनान्यत्र कर्मसु मूत्रकरणे प्रायश्चित्तं नेत्यवेहि ।

वस्यै हि कुरु तस्यै प्रस्तुहि तस्यै मेऽवरुद्ध्या हति
पुरस्ताद्बहिष्पवमानाग्राहृतीर्दशहोतारं च जपति ।

व्याहृतीर्व्यस्ताः समस्ता वा । चित्तिः स्तुगिति दशहोता । अहोमार्थत्वादग्रहः । चकारः परस्परसमुच्चयार्थ एवात्र । अन्यस्यासंभवात् ।

श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वाऽऽरभे स्वस्तिमा
संपारयेति ॥ १२ ॥ स्तूयमानमन्वारभते ।

स्तूयमानं बहिष्पवमानमनुलक्षयन्नुद्गातृनारभत आलभते स्पृशति उद्गात्राञ्छम् एव ।

बहिष्पवमानालम्परूपस्वमनुसंधनुद्वात्रालम्भं करोतीति यावत् । स्तूयमानमिति वर्तमाननिर्देशगतस्तवनकर्तृनुद्वातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृनारमत इति गम्यते । तत्तद्भक्त्युच्चारणकाले तत्तद्भक्तिप्रसामिपर्यन्तं तं तमन्वारमत इति । निधनात्मकमक्तौ तु सर्वानवश्यमेकदैव येन केनाप्युपायेनान्वारमते । सर्वैर्हस्ता एकत्र संयोज्या यजमानस्यैकदान्वारम्भसिद्धये । उत्तरत्र मध्यमायां वेति वैकल्पिकमध्यमस्तोत्रीयाग्रहणादत्रोपस्थितत्वेन प्रथमाया एव ग्रहणमिति गम्यते । स्तूयमानमिति बहिष्पवमानविशेषणम् । एतस्य मन्त्रस्यान्वारोह इति नाम । तथा चात्र श्रुतिः—यो वै पवमानात्तामन्वारोहानित्यादि ।

‡मध्यमायां स्तोत्रीयायां वा ।

स्तूयमानपदं लिङ्गविपरिणामेनानुवर्तते । एवमन्वारमत इति पदमपि । तथा चायमन्वयो भवति—मध्यमायां स्तोत्रीयायां बहिष्पवमानमनुलक्षयन्नुद्वातृनालभत इति । अन्वारोहं जपतीत्येवाऽऽपस्तम्बः ।

स्तुतस्य स्तुतमसीति सर्वाणि स्तोत्राणि स्तुतः स्तुतमनुमन्त्रयते ।

सर्वाणि स्तोत्राण्यनुमन्त्रयते स्तुतं स्तुतमित्यन्वयः । स्तुतं स्तुतामेतिवचनं स्तूयमानशब्दाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । सर्वाणि स्तोत्राणि स्तुतान्यनुमन्त्रयत इत्येवमुच्यमाने सर्वस्तोत्रसमाप्त्यनन्तरमनुमन्त्रणं सर्वास्तोत्राणां सकृदेवेत्यपि शङ्कितं स्यात्तद्वारणायैवमुक्तम् । स्तुतः स्तुतः स्तोत्रमनुमन्त्रयत इत्येतावतैव सेत्स्यति सत्येवंवचनस्यैवं व्याख्यानं तु पूर्वसूत्रव्याख्यावत् स्तूयमानान्वारम्भाधिकारलाभार्थम् । तेन स्तुतस्य स्तुतमसीत्यनेन सर्वाणि स्तूयमानान्यनुलक्षयन्नुद्वातृनान्वारमत इति पूर्वोक्तमत्रापि सिद्धं भवति । स चान्वारम्भः प्रथमायां मध्यमायां वा न संभवति । पूर्वेणावरुद्धत्वात् । तत्र पवमानसंबन्धी ज्येनोऽसि गायत्रछन्दा इत्यन्वारम्भः । प्रथमायामिति पक्षे प्रथमायां न संभवत्ययमन्वारम्भः । मध्यमायामिति पक्षे मध्यमायामपि न तदितरास्वृशु यस्यां कस्यानिदृश्यन्वारम्भ इति । स्तूयमानमिति वर्तमानशान्करप्रत्ययान्प्रतिस्तोत्रम् । स्तुतं स्तुतमनुमन्त्रयत इत्यत्रापि स्तुतस्य स्तुतमसीत्यस्यानुवृत्तिरर्थत एव सिद्धा । अनुमन्त्रणस्य मन्त्रोच्चारणप्रधानत्वादितरमन्त्रस्वात्रानुपदेशादिति । अथवा स्तोत्रेषु पवमानानां ग्रहणं भवतीति शङ्कानिराकरणार्थं वा ।

शस्त्रस्य शस्त्रमसीति सर्वाणि शस्त्राणि ।

शस्त्रं शस्त्रमनुमन्त्रयत इति योग्यतया शेषो ज्ञेयः ।

इन्द्रियावन्तो वनामह इति सर्वत्रानु*षजति ।

सर्वेषु शस्त्रानुमन्त्रणेषु चेत्यर्थः । ननु अत्र स्तोत्रानुमन्त्रणमन्त्रस्यैकत्वात्तत्रानुषङ्गार्थं पूर्वत्रेत्येवं वक्तव्यं सर्वत्रेत्येवं तु न वक्तव्यम् । मन्त्रवाहुल्याभावात् । प्रथमस्तोत्रानुमन्त्रणवह्नितीयादिष्वपि अनुषङ्गो भविष्यति एवं शस्त्रानुमन्त्रणेष्वपि द्वितीयादिषु । तथा च किमर्थं सर्वत्रेत्येवं वचनमिति चेत्सत्यं, प्रथमद्वितीयादिष्वप्यनुषङ्ग इत्येतन्नियमाभावज्ञापनार्थत्वेनैतादृशवचनवैयर्थ्याभावात् । कुत्रैतज्ज्ञापनस्य फलमिति चेत्प्रातःसव-
मसंबन्धिधिष्णयविहरणव्याघारणयोरनुषङ्गस्वीकारेऽपि न माध्यंदिनसवनतृतीयसवनसं-
बन्धिधिष्णयविहरणव्याघारणयोरनुषङ्गस्वीकारावश्यकतेति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।
एतेनैवेदमपि ज्ञायते यत्रानुषङ्गवचनं नास्ति तत्रानुषङ्गः कृताकृत इति ।

धूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामित्यैन्द्रवायवे ह्यमान आदित्यमुपतिष्ठते ।

ह्यमान इति वर्तमानशान्चप्रत्ययाद्धोमे वर्तमान आदित्योपस्थानम् । धूरसीत्यस्यापि
ऐन्द्रवायव एव विनियोगः । आचार्येणाऽऽपस्तम्बत्रौघायनाभ्यां मैत्रावरुणग्रहे विनि-
योगमि(इ)व विनियोगानुक्तेः । अपानं मे पाहीति मन्त्रान्तो भवति ।

यो न इन्द्रवायू इत्यैन्द्रवायवे हुतेऽङ्गुष्ठमववाधेत
यदि श्रेयसा स्पर्धेताङ्गुष्ठेनाङ्गुली यदि पापीयसा ।

यो न इन्द्रवायू इत्यत्र तावतोऽशस्य निराकाङ्क्षत्वासंभवादिभेदासतीत्यादिरनु-
षङ्ग आर्थिकः । अत एवावचनम् । एवं यो नो मित्रावरुणावित्यत्रापि । यो नोऽश्वि-
नावित्यत्र पठित एव । पुनरैन्द्रवायवग्रहणं यो न इन्द्रवायू इत्यारभ्य यदि पापीयसे-
त्यन्तं नैमित्तिकं न तु यो न इन्द्रवायू इत्यैन्द्रवायवे हुत इत्येतदन्तं भिन्नमेव सूत्रं
कृत्वाऽऽदित्यमुपतिष्ठत इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्य क्रियानिराकाङ्क्षं कर्तव्यं, तथा च
होमोत्तरं यो न इन्द्रवायू इत्यनेनाऽऽदित्योपस्थानं नित्यमेधाववाचनमात्रं नैमित्तिकं
तच्च तूष्णीमेव मन्त्रानुपदेशादिति शङ्कां व्यावर्तयितुम् । अववाचनं निपीडनम् ।
अवशब्दोऽवनमनार्थः । यदीत्यनेन नैमित्तिकत्वं प्रदर्श्यते । श्रेयसा धनादिना
श्रेष्ठेन । स्पर्धा संघर्षो द्वेष इति यावत् । पापीयसा दारिद्र्यादिनाऽल्पेन ।

यो नो मित्रावरुणाविति मैत्रावरुणे यो नोऽश्विनावित्याश्विने ।

हुतेऽङ्गुल्याऽङ्गुष्ठमववाधेत यदि श्रेयसा स्पर्धेताङ्गुष्ठेनाङ्गुली यदि पापीयसेति पूर्व-
सूत्रादनुवर्तते ।

* इ. संज्ञकसूत्रपुस्तकेऽनुषजतीति न विद्यते ।

अच्छिन्नस्य ते रयिपते सुवीर्यस्येन्द्रेण
सयुजो वयमिति शुक्रं हूयमानं मन्वारभते ।

शुक्रं शुक्रग्रहम् ।

यत्रास्मै चमसमाहरति तं भक्षयति ।

यत्रेतियच्छब्दादुत्तरत्र तच्छब्दाध्याहारोऽर्थात् । यत्रास्मै चमसमाहरति तदा तं भक्षयतीति । यत्र यस्मिन्काले । अस्मै, इति पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । अस्माद्वपदकर्तुः सकाशात्स्वसमीपं चमसं स्वचमसं चमसाध्वर्युर्मक्षणार्थमाहरति यदा तदा तं चमसं भक्षयति मक्षेहीत्यादिविधिना हिन्व म इत्यन्तेन । वसुमद्गणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति प्रातःसवने भक्षमन्त्रः । नराशंसपीतस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दसः पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति प्रातःसवने नाराशंसमक्षणमन्त्रः । अन्तिमनाराशंसवर्जमाप्यायनं, समाख्यानिमित्तक एव मक्षो नान्यः । यत्र प्रतिभक्षितुरमावस्तत्रोपाह्वानमध्वर्योः । रुद्रवद्गणस्य सोमदेवते मतिविदो माध्यंदिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति माध्यंदिने सवने भक्षणमन्त्रः । नराशंसपीतस्य सोमदेवते मतिविदो माध्यंदिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छन्दसः पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति माध्यंदिने सवने नाराशंसमक्षणमन्त्रः । आदित्यवद्गणस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीच्छन्दस इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति तृतीयसवने भक्षणमन्त्रः । नराशंसपीतस्य सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीच्छन्दसः पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति तृतीयसवने नाराशंसमक्षणमन्त्रः । इत्येवंप्रकारेण तं तं स्वचमसं भक्षयतीत्यर्थः । चमसे विद्यमानं सोममित्यर्थश्चमसशब्दस्य । तस्यैव तच्छब्देन परामर्शः । भक्षणसमभिव्याहारात् ।

यथेतरे चमसाः ।

इतरे चमसा ब्रह्मादिभिर्मक्षिता भवन्ति यथा येन प्रकारेण तथा तं चमसं भक्षयतीति पूर्वोणान्वयः ।

गृहपते यजेत्युच्यमाने होतरेतद्यजेति

संप्रेष्यति स्वयं वा निषद्य यजति ।

उच्यमान इतिवर्तमानप्रत्ययादेव तद्गृहचनकाल एव प्रैषोऽयं, स्वयमेव वा निषद्य स्वदेश एव निषद्य प्राङ्मुख उपविश्य यजति । निषदनमुपवेशनं, यजमानस्योपविष्ट-

स्वादेवोपवेशनसिद्धौ निषद्येतिवचनं समन्त्रकं निरसनं कृत्वा समन्त्रमेवोपविशतीत्येता-
दशार्थलामार्थम् । तौ च दर्शपूर्णमासयाजुषहौत्रसंबन्धिनावेव ग्राह्यौ । तयोरेवस्वि-
क्संबन्धित्वात् । अत एव यजतीतिपरस्मैपदानिर्देशः । प्राङ्मुखताऽत्र यागामिमुख-
स्वायार्थसिद्धा । याज्यां चतुर्पैषात्मिकैवात्र ।

ज्योतिषे हि कुरु तस्यै प्रस्तुहि तस्यै मेऽवरु-

द्ध्या इति पुरस्तादाज्यानामेकैकस्य स्तोत्रस्य

व्याहृतीश्चतुर्होतारं पञ्चहोतारं च जपति ।

प्रातःसवनसंबन्ध्यावर्तिस्तोत्राण्याज्यानि यैर्देवा असुराञ्जेतुमाजिमीयुः । तथा च
च्छन्दोगश्रुतिः—यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वमिति । आर्जि सङ्ग्रामं तेषामाज्यानां
मध्य एकमेकमित्येकैकं तस्यैकैकस्य । अत्राऽऽज्यशब्दस्य स्तोत्रपरत्वं दर्शयितुं
स्तोत्रस्येति । आज्यानां चतुर्णामेकैकस्य स्तोत्रस्य पुरस्तादित्यन्वयः । व्याहृतीर्व्यस्ताः
समस्ता वा । अहोमार्थत्वादग्रहावस्वाहाकारौ चतुर्होतृपञ्चहोतारौ । चकारः पूर्वेण
समुच्चयार्थः । जपत्वान्नियतमेव चातुःस्वर्यम् ।

इटायै हि कुरु तस्यै प्रस्तुहि तस्यै मेऽवरुद्ध्या इति पुरस्ता-

न्माध्यंदिनात्पवमानाव्याहृतीश्चतुर्होतारं पञ्चहोतारं च जपति ।

पुरस्तान्माध्यंदिनात्पवमानादित्येतावत्युच्यमाने व्याहृत्यादीनां निवृत्तिः स्यात्सा मा
भूदित्येतदर्थं व्याहृतीरित्यादिवचनम् ।

मुपर्णाऽसि त्रिष्टुप्च्छन्दा अनु स्वा रभे स्वस्ति

मा संपारयेति स्तूयमानमन्वारभते ॥ १३ ॥

स्तूयमानमित्यनन्तरं वचनविपरिणामेन पवमानमित्यनुषज्यते । अन्यत्पूर्वव्या-
ख्येयम् ।

व्याख्यात* शुक्रस्यान्वारम्भणम् ।

अच्छिन्नस्य ते रयिपते सुवीर्यस्येन्द्रेण सयुजो वयमिति शुक्र* हूयमानमन्वारभत
इत्येतेन सूत्रेण व्याख्यातमुक्तमन्वारम्भणमित्यर्थः ।

सन्नेषु नाराशस्त्रेषु दक्षिणेन वेदिमवस्थिता दक्षिणा ददाति ।

वेदिं महावेदिम् । दक्षिणेनेत्येनया समीपेऽवस्थिता गा दक्षिणा ददाति ।

ता दक्षिणा आह—

गवा* सप्तैकविंशतिश्चतुर्विंशतिः षष्टिः शतं*

सहस्रं द्वादशशतं* सर्ववेदसमपरिमिता वा ।

द्वादशशतं द्वादशाधिकं शतं, वेद इति घननाम सान्तः शब्दः । सर्ववेदसं सर्वस्व-
मिति यावत् । तत्तु भूमिपुरुषवर्जमिति न्यायविदः । तत्र जैमिनिमूत्रद्वयं षष्ठाध्याये

सप्तमे पादे—स्वदाने सर्वमविशेषात्, यस्य वा प्रभुः स्यादितरस्यांशकयत्वादिति । न भूमिः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति च । अग्निष्टोमेऽपि सर्वस्वदानं पक्षे विहितं तत्र पितापुत्रादिकं सर्वमपि देयमविशेषात्पितुरात्मीयत्वेन स्वशब्दवाच्यत्वात् । पुत्रादिषु तु सत्तयैव स्वत्वं, घनेऽपि स्वत्वस्य सत्त्वात्तदपि देयम् । एवं चैतेषु विशेषामावात्सर्वं देयमिति पूर्वपक्षसूत्रार्थः । यस्य पदार्थस्य स्वत्वरूपपदार्थस्य षष्ठ्यर्थो निरूपितत्वं यन्निरूपितं प्रभुत्वं त्यागसामर्थ्यं स पदार्थोऽत्र स्वशब्देनोच्यते । तच्च घनमेव तस्यैव दानयोग्यत्वाद्घनेतरपदार्थस्यांशकयत्वादातुमशक्यत्वादिति सिद्धान्तसूत्रार्थः । स्वशब्देन भूमेरपि दानयोग्यत्वात्तस्या अपि दानप्रसक्तावाह—न भूमिर्देया सर्वान्स्वीयपुरुषान्प्रत्यविशिष्टत्वात् । न केवलं स्वस्यैवेति सार्वभौमस्य न महापृथ्वीस्वामित्वं किंतु देशपालनं करादानं च शासनं चेति राज्यतया संबन्धः । अतोऽसौ महापृथिवीमाण्डलिकोऽपि मण्डलं न दद्यादित्युत्तरसूत्रार्थः । वक्ष्यति च यदन्यद्वृत्तेः पुरुषेभ्यश्चेति । अत्राऽऽपस्तम्बो विशेषमाह—ज्येष्ठं वा पुत्रमपमज्यं सर्ववेदसं ददातीति । अस्यार्थः—सर्ववेदसं ददज्ज्येष्ठाय पुत्राय भागं दत्त्वा शेषं ददातीति । अन्यश्च विशेषस्तेनोक्तः—अश्वतरं सहस्रे सर्ववेदसे च ददातीति । गर्दमाद्वडवायां जातोऽश्वतरः सर्वत्र देयः । साहस्रसर्ववेदसयोस्तु नित्यम् । तथा च ब्राह्मणम्—तस्माद्बहिष्प्यनवक्रुसः सर्ववेदसे वा सहस्रे वाऽऽक्रुस इति । अत्र सहस्रशतादिदक्षिणापक्षा एव मुरूयाः सप्तादयोऽर्वाचीनसंख्याः पक्षा गौणा अनाढ्यपराः । शक्तस्य गौणपक्षाश्रवणे दोषः । तथा च बाधूलः—दशगुः सप्तगुना सोमेन यजते शतगुः सप्तगुनेष्टा पापीयान्भवतीति । द्वादशशतं दक्षिणा नित्यः कल्पः प्रकृताविति सूत्रान्तरे । आथर्वणे वैतानसूत्रेऽपि—अल्पस्व एकगुना यजेतेति । अल्पस्वोऽल्पघनः । सप्त गा दत्त्वा शतसहस्रद्वादशशतान्यतमसंख्यापूर्त्यर्थं मौल्यं दद्यादिति केचित् । वस्तुतस्तु सप्तापि सर्वेभ्य ऋत्विग्भ्यः कालसंकेतव्यवस्थाकृतोपभोगमात्रमुद्दिश्य देयाः । ते तु हिंसां वर्जयित्वा परस्परकालसंकेतव्यवस्थाकृतोपभोगमात्रेण विमज्य गृहीयुः, इष्टिसंबन्धिगोप्रतिग्रहवत् । एवमेकविंशतिचतुर्विंशतिषष्टिपक्षेऽपि द्रष्टव्यम् । शतपक्षसहस्रदक्षिणापक्षसर्ववेदसपक्षापरिमितपक्षेषु विभागोपपत्तिः स्वरूपत एवोपपद्यते । अपरिमितशब्दार्थो यावता साम्यमुपपद्यते तावानेव कल्पनीयः । चन्द्रमसि मम भोगाय भवेति प्रतिग्रहमन्त्राद्धनयाचनमपि कर्तव्यमृत्विग्भ्यो दानार्थम् । अत्र विशेष उक्त आपस्तम्बेन—सन्नेषु नाराशसेषु दक्षिणा ददाति बहूपरिमितमिति । बहु प्रभूतं तच्चापरिमितमनवधृतपरिमाणं घनमिति शेषः ।

मन्थौदनतिलमाषा हिरण्यं वासोऽवि-

रजा च नियुक्तान्येतानि भवन्ति ।

नियुक्तान्येतानि लब्धुं शक्यानि । मन्थौदनतिलमाषा इत्यत्र समासकरणाद्येतेषां दानं तदा चतुर्णामेव दानं नैकस्येति सूच्यते । इदं मन्थौदनतिलमाषाणां दानं स्वरू-

पेण शतघ्ना विभज्य संभवात् । शक्तौ सत्यां हिरण्यवासोव्यजानां तावतामेव दानं विभागानुरोधेन । यदि तावतामलाभस्तदा यावल्लब्धं तावदेव देयम् । अवशिष्ट-संख्यापूरणार्थं मौल्यद्वारा विभजनीयमिति केचित् । पूर्ववदुपमोगमात्रेणेत्येव युक्तम् ।

अनो रयोऽधीवासोऽश्वः पुरुषो हस्ती वाऽनियुक्तानि ।

अनियुक्तानीति पदच्छेदः । अनः शकटं, रयः प्रसिद्धः । अधीवासः शयनास-
नार्थो बहुमूल्यश्रमपटः । पुरुषो दासः । इदमुपलक्षणं दास्याः । अत्र याकारश्रवणे-
नैतेषां समुच्चयामावः सूच्यते । अत्र कन्यादानमपि यस्मै कस्मैचिद्विज उक्तं धर्म-
सूत्रे—देवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेदिति । अष्टौ विवाहा धर्मसूत्र उक्तास्तत्रायं
तृतीयो विवाहप्रकार उक्तः । देवैर्दृष्टे विवाहे यज्ञतन्त्रे वितत ऋत्विजे कर्म कुर्वते
यस्मै कस्मैचित्सपिण्डस्वसप्रवरत्वे परिहाप्य कन्यां दद्यात् । एष एव देवो विवाह
इत्यर्थः । देवे यज्ञ ऋत्विजे प्रतिपादयेदित्येतावतैव सिद्धौ तन्त्रशब्दस्तावन्महतः
सौमिककर्मण एवात्र ग्रहणं नैष्टिकपाशुकयोरल्पयोरिति सूचयति । प्रतिपादयेदिति
वचनात्, ऋत्विज इत्येकवचनेनैकस्मा एव प्रतिपादनाच्च नेयं तन्त्रसंबन्धिदक्षिणा ।
एतच्च प्रतिपादनं प्रधानदक्षिणादानानन्तरम् । तथा च बौधायनः—दक्षिणामु नीय-
मानास्वन्तर्वैद्युत्विजे दद्यादिति । दद्यात्प्रतिपादयेदित्यर्थः । अत्र प्रतिग्रहे मन्त्रविशेषं
उक्तस्तेनैव गृह्ये—अथ यदि दक्षिणाभिः सह दत्ता स्यात्तां प्रतिगृह्णीयात्प्रजापतिः
स्त्रियां वश इत्येताभिः षड्भिरनुष्ठानसमिति । दक्षिणाभिः सह दत्तेतिवचनमपि
कन्याप्रतिपादनस्य यागदक्षिणात्वं नेत्यत्र लिङ्गम् । अयं च प्रतिग्रहमन्त्रोऽस्माकमप्य-
विरुद्धः । नच तास्त्रीणां दक्षिणानां दर्शयतीति सूत्रविरोध इति वाच्यम् । एतस्य
प्रतिग्रहमन्त्रविशेषस्य दक्षिणाप्रतिग्रहप्रकरणे सूत्रकारेणाफठितस्य तास्त्रीणां दक्षिणानां
दर्शयतीति सूत्रविषयकत्वासंभवेन विरोधाभावात् । दीक्षितो न ददातीति निषेधो यज्ञत-
न्त्रान्तर्गतकन्याप्रतिपादने न प्रवर्तते वचनबलात् । प्रतिपादनं तु कृत्स्नकन्याप्रतिपाद-
नोक्तविधिना कार्यम् । कन्याप्रतिपादनाङ्गभूतहिरण्यादिदानस्य तु ददातिविहितस्वा-
भिषेधोऽस्त्येव । पुण्याहवाचनादिकं कन्यावरणं वाग्दानं मधुपर्कश्च निवर्तते । एतस्य
विवाहविशेषस्य फलविशेषोऽप्याश्रलायनेनोक्तः—ऋत्विजे वितते कर्मणि । दद्यादलं-
कृत्य स देवो दशावरान्दश परान्पुरुषान्पुनात्युमयत इति । इदं प्रसङ्गादागतमुक्तं
प्रकृतमनुसरामः । अव्यादिविषये विशेष आपस्तम्बेनोक्तः—अविमजां गामश्वं पुरुषं
हस्तिनं वासोऽनो रयमोदनं मन्यं माषांस्तिलान्त्रीहीन्यवान्गर्दममित्यधिकान्यनियता-
नीति । पूर्वाभिर्दक्षिणाभिः सह विकल्पशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्तमधिकानीति । नित्यवत्समु-
च्चयशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्तमनियतानीति । एतानि द्रव्याणि यथोक्ताभ्यो दक्षिणाभ्योऽधि-
कानि शक्तौ सत्यां ददाति । एवावतां दाने क्रतुर्गुणवत्तरो भवतीति भावः ।

ता रूपेण वो रूपमभ्यैमीति हिरण्यमोज्यं चाऽऽदायाभ्येति ।

ता दक्षिणा अभ्येति अभिमुखो मृत्वा ता दक्षिणा एतीत्यर्थः ।

तुथो वो विश्ववेदा विभजत्विति मध्यमवक्रम्य विभजति ।

तासां मध्यमवक्रम्य मध्ये प्रविश्य विभजति । कृष्णाजिनेन व्युत्रास्येत्यापस्तम्बः । पुच्छेनेति वीधायनः । यथा चतुर्धा विभक्ता भवेयुस्तथा कृष्णाजिनस्य पुच्छेन व्युत्रासयतीत्यर्थः ।

द्वादश द्वादश मध्यतःकारिभ्यः षट् षडर्धिभ्य-
थतस्रश्चतस्रस्तृतीयिभ्यस्तिस्रस्तिस्रः पादिभ्यः ।

मध्यतःकारिभ्योऽर्धो भागो येषामस्तीत्यर्धिनः । एवं द्वितीयिपादिशब्दयोरपि द्रष्टव्यम् । अत्राऽऽपस्तम्बः—यावदध्वर्यवे ददाति तस्यार्धं प्रतिप्रस्थात्रे तृतीयं नेष्ट्रे चतुर्थमुक्तेषु एतेनैवेतरेषां दानमुक्तमिति ।

एव* शेषम् ।

शेषशब्देन मन्धादिकमनआदिकं चोच्यते । इदं चैतेषां सत्त्वे द्रष्टव्यम् । अन-
आदीनां विभागसंभवे गोवद्विभागः । असंभवे मौल्यद्वारेति केचित् । उपभोगमात्रे-
णेति युक्तम् ।

होताऽध्वर्युर्व्रह्मोद्गाता च मध्यतःकारिणः ।

सदस्यव्यावृत्तय एतेषामुत्कीर्तनम् । ननु यथाश्रद्धं सदस्यायेतिवक्ष्यमाणपृथग्वि-
धानादेव सिद्ध एतत्परित्यागार्थकैतत्सूत्रप्रणयनं व्यर्थमिति चेत्सत्यं, यथाश्रद्धं सद-
स्यायेत्येतरसूत्रस्य दक्षिणाधिक्यशङ्काव्यावृत्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात् ।

भैत्रावरुणः प्रतिप्रस्थाता ब्राह्मणाच्छःसी प्रस्तोता चार्धिनोऽच्छा-
वाको नेष्टाऽऽग्नीध्रः प्रतिहर्ता च तृतीयिनः शेषाः पादिनः ।

के तेऽर्धिनस्तृतीयिनः पादिन इत्याकाङ्क्षायामिदं सूत्रम् । शेषशब्देन आवस्तो-
मुक्तेषु तृतीयसु ब्राह्मण्या उच्यन्ते । पादशब्देन चतुर्थोऽश उच्यते ।

एतत्ते अग्ने राध ऐति सोमच्युतमिति विभक्ता आनयति ।

विभक्ता दक्षिणाः । अन्यत्स्पष्टम् ।

आनयनप्रयोजनमाह—

अग्नेण प्राग्वत्समपरेण सदो दक्षिणेनाग्नीध्री-
यमन्तरेण चात्वालोत्करावुदीचीरुत्सृजति ।

उत्सर्गोऽत्र प्रयोजनम् । उदीचीः, उदङ्मुखाः ।

ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणा इति गच्छन्तीरनुमन्त्रयते ।

गच्छन्तीर्गाः । अन्यत्स्पष्टम् ।

ब्राह्मणमद्य राध्यासमृषिमार्षेयमिति हिरण्यं
दक्षिणाभागं चाऽऽदायाऽऽग्नीध्रमभ्येति ।

आग्नीध्रामिमुखगमानार्थो मन्त्रः । ऋषिर्वेदस्तस्याध्येता । आर्षेयस्तदर्थवेत्ता । एष वै
ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवानिति श्रुतेः ।

एतेनैव मन्त्रेण हिरण्यं दक्षिणाभागं चाऽऽग्नीध्रे ददाति ।

एतेनैव मन्त्रेण, आग्नीध्रामिमुखगमनार्थेनैव मन्त्रेण । अन्यत्सपष्टम् । प्रतिप्रति-
ग्रहं मन्त्रावृत्तिराग्नीध्रस्य ।

वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षमिति सदः प्रेक्षते ।

सदस्यैरिति मन्त्रान्तः ।

अस्मदात्रा देवत्रा गच्छतेति दक्षिणाः ।

प्रेक्षत इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । सस्कृतमिति मन्त्रान्तः ।

पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्य ॥ १४ ॥ आग्नेयाप

हिरण्यमुत्तमं ददाति तेनैव मन्त्रेण येनाऽऽग्नीध्रे ।

आग्नेयोऽग्निगोत्रोत्पन्नः । शुद्धाग्नेयालामे गविष्ठिरवाद्भुतकमुद्गलात्मकतरीयगण-
चतुष्टयोत्पन्नः । तस्मै हिरण्यमुत्तममुत्कृष्टमितरदत्तहिरण्यापेक्षया जातितो मानतश्चो-
त्कृष्टम् । तेनैव मन्त्रेण येन मन्त्रेणाऽऽग्नीध्रे इत्सं तेनैवेत्यर्थः ।

तास्मिन्नविद्यमाने य आर्षेयोऽनूचानोऽ-

नूचानपुत्रस्तस्मै तां दक्षिणां दद्यात् ।

तास्मिन्नग्निगोत्रोत्पन्ने तदीयगणचतुष्टयोत्पन्ने चाविद्यमाने तदलामे यः कश्चनाऽऽर्षे-
योऽनूचानोऽनूचानपुत्रश्च ऋषिर्वेदस्तं चार्थं च यो वेद स आर्षेयः । एष वै ब्राह्मण
ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवानिति श्रुतेः । अनूचानः, मार्गादिनपगतोऽनूचान इति भारद्वाजः ।
यः स्वयमनूचानोऽनूचानपुत्रोऽपि यस्य लिङ्गं चात्र भवति पितृमन्तं पैतृमत्यमिति
तस्मै तामाग्नेयार्थकल्पितां दक्षिणां दद्यादित्यर्थः । अत्राऽऽपस्तम्बो विशेषमाह—तद-
भावे य आर्षेयः संहितस्तस्मै दद्यादिति । संहितः पित्रादीनामार्षेयेण संतत इत्यर्थः ।

अयत्स्विग्भ्यो दक्षिणाभागान्ब्रह्मन्मनस्ते

ददामि तदनेन निष्क्रीणामीति ब्रह्मणे

ब्रह्मसदन आसीनायेदं ददामीति

यद्दास्यन्भवति तदनुदिशति ब्रह्मणे ।

ब्रह्मन्मनस्ते ददामि तदनेन निष्क्रीणामीति मन्त्रेण ब्रह्मसदन आसीनाय ब्रह्मणे
मन एव दत्त्वा दत्तस्य मनसो ब्रह्मणः सकाशान्मोचनायेदं ददामीत्यनेन तस्य निष्क-

यणं यद्दास्यन्मवति गोरूपं द्रव्यं दास्यन्मवति तद्ब्रह्मणे मनोनिष्क्रयणात्वेनानुदिशति
संकल्पयतीत्यर्थः । इत्येवं ब्रह्मणे दानम् ।

एवमितरेभ्यः ।

तत्तदङ्गनिष्क्रयणानुदेश इत्यर्थः ।

होतर्वाचं ते ददामि तामनेन निष्क्रीणा-
मीति होत्रे होतृपदन आसीनाय ।

इदं ते ददामीत्येवमेव सर्वत्रानुदेशः । वक्ष्यति चेदं ददामीति सर्वत्रानुपपत्तीति ।

अध्वर्यो प्राणं ते ददामि तामनेन निष्क्री-
णामीत्यध्वर्यवे हविर्धान आसीनाय ।

स्पष्टम् ।

उद्गातश्चक्षुस्ते ददामि तदनेन निष्क्री-
णामीत्युद्गात्र औत्तुम्बर्यामासीनाय ।

स्पष्टम् ।

होत्रकाः ओत्रं वो ददामि तदनेन निष्क्रीणामीति
होत्रकेभ्योऽन्तःसदसं यथाधिष्णियमासीनेभ्यः ।

यथाधिष्णियमासीनेभ्य इत्येतावतैव सदस्यन्तरुपवेशने सिद्धेऽन्तःसदसमिति-
षणं धिष्णियसमीप उपवेशनं सदस्यन्तरुपवेशनमात्रं वेतिपक्षद्वयसूचनार्थम् । इदमा-
ङ्गीधस्य न भवत्यन्तःसदसमिति । तस्य तत्रोपवेशनस्यैवामावात् । होत्रका मैत्राव-
रुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छाशाकाग्नीध्राः । यथाधिष्णियमासीनेभ्य इति सूत्रात् ।
प्रतिप्रस्थात्रादीनां तु तत्तन्मुख्यत्विङ्नामसमारूपानास्तस्य स एव तेषां मन्त्रो यो गण-
मुख्यस्य क्रमस्त्वेषामधिर्तृतीयादिक्रमाद्धोतृवर्गक्रमाच्च द्रष्टव्यः । तद्यथाऽध्वर्यो
प्राणं ते ददामि तामनेन निष्क्रीणामीति प्रतिप्रस्थात्रे । उद्गातश्चक्षुस्ते ददामि तदनेन
निष्क्रीणामीति प्रस्तोत्रे, होतर्वाचं ते ददामि तामनेन निष्क्रीणामीति ग्रावस्तुते,
अध्वर्यो प्राणं ते ददामि तामनेन निष्क्रीणामीत्युत्तुत्रे, उद्गातश्चक्षुस्ते ददामि तद-
नेन निष्क्रीणामीति सुब्रह्मण्याय, उद्गातश्चक्षुस्ते ददामि तदनेन निष्क्रीणामीत्यन्ततः
प्रतिहर्त्रे ।

प्रतिप्रस्थात्रे च हविर्धान आसीनाय ।

चकाराहुनेत्रेऽपि । सुब्रह्मण्यायोद्गातृसमीपे सदस्यन्तरेवाऽऽसीनाय । ग्रावस्तु-
तेऽपि होतृसमीपे सदस्यन्तरेवाऽऽसीनाय । प्रस्तोत्रादिभ्यः स्वस्वस्थान आसीनेभ्यः ।
अमुमर्थे स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—अन्तःसदस्यासीनेभ्य ऋत्विग्भ्यो दद्याद्दविर्धा-

नेऽध्वर्युर्म्य इति । यद्यपि नेष्टाऽध्वर्युस्तथाऽपि तस्य होत्रकत्वाद्धिष्णियसमीप आसी-
नाथैव दानम् ।

यथाश्रद्धा सदस्याय चमसाध्व-
र्युभ्यः प्रसर्पकेभ्यश्च ददाति ।

यथाश्रद्धमित्यनेन तन्त्रसंबन्धिदक्षिणाषहिर्भूतां दद्यादिति बोध्यते । स्पष्टमसुमर्ष-
माहाऽऽपस्तम्बः—अन्यत्र दक्षिणाभ्यश्चमसाध्वर्युप्रसर्पकतद्भ्य इति । यथाश्र-
द्धमित्यनेन परिमाणानियमोऽपि बोध्यते ।

सदस्याऽऽत्मानं ते ददामि तमनेन निष्क्रीणा-
मीति सदस्यायान्तःसदसं दक्षिणार्ध आसीनाय ।

स्पष्टम् ।

चमसाध्वर्यवोऽङ्गानि वो ददामि तान्भ्यनेन निष्क्री-
णापीति चमसाध्वर्युभ्यो हविर्धान आसीनेभ्यः ।

स्पष्टम् ।

प्रसर्पका लोमानि वो ददामि तान्भ्यनेन निष्क्रीणा-
मीति प्रसर्पकेभ्योऽन्तःसदसं दक्षिणार्ध आसीनेभ्यः ।

स्पष्टम् । यद्यपि सदस्योऽप्यृत्विगेव सप्तदशस्तथाऽपि वचनात्तन्त्रसंबन्धिदक्षिणासु
च मागभागवति ।

इदं ददामीति सर्वत्रानुषजति ।

इदं वचनमनुदेशः संकल्पमात्रं तथा च मानसिकोऽपि संकल्पः सिध्यति न क्त्र
इति स्यात्तन्मा भूत्कितु मन्त्रमुच्चार्यैव संकल्पो यथा स्यादित्येतादृशार्थब्रह्मार्थम् ।

न भीतो ददाति ।

भयशङ्कयाऽपि नायोग्याथ ददाति ।

न याचमानाय ।

याचमानाय प्रसर्पकायाप्रसर्पकाय च न ददाति ।

न कण्वकारुपेभ्यः ।

निषिद्धं दानं गोत्रद्वये येषां कण्वकश्यपप्रवरस्तस्मै दानं निषिध्यते ।

हेतुर्निगमे—कण्वं तु वधिरं विद्याद्विद्यात्काणं तु कश्यपम् । इति ।

अस्तुतस्त्वर्थं हेतुश्चिन्त्यः । अङ्गहीनत्वेऽपि तेषामचिन्त्यप्रभावत्वाद्ब्रह्मचनमेव शरणमत्र ।

न वीणागाधिभ्यः ।

वीणागाथाभ्यामेव ये जीवन्ति तेभ्यो न देयम् ।

नानृत्विजे ।

योऽनृत्विक्सदः प्रसृतः स्यात्तस्मै न दद्याद्यादि शाखाध्ययनवाज्ज भवेत् । अमुमर्थं स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—नाब्राह्मणाय ब्राह्मणायप्यविदुषे न देयमप्यब्राह्मणाय विद्याविदे दद्याद्यां स विद्यां वेद तां तथाऽवरुन्ध इति । त्रैवर्णिकेषु य एव कश्चित्तार्थवित्तस्मै दद्यान्नान्यस्मै यद्यसौ शाखां वेद तां तथा दक्षिणयाऽऽप्नोति तस्माद्धेदनमेव दानार्हत्वे निदानमिति भावः ।

न ज्ञातये ।

ज्ञातयः सजातीयाः संनन्धिनश्च । यां स विद्यां वेद तां तथाऽवरुन्ध इत्यापस्तम्बेनाब्राह्मिण्ये सार्थवेदनं निदानमुक्तं न तु स्वरूपमात्रवेदनमिति विवेकः ।

नाप्रसृष्टाय ।

यः सदसि प्रविष्टो न भवति तस्मै च न दद्यात् । कर्मज्ञानोपयोगित्वेन यः सदसि न प्रवेष्टुं योग्यस्तस्मै न दद्यादिति तात्पर्यार्थः । यां स विद्यां वेद तां तथाऽवरुन्ध इत्ययं हेतुरापस्तम्बेन सर्वत्रैवोक्तः ।

नाश्रोत्रियाय ।

श्रोत्रियोऽधीतवेदः । न केवलं गान्धर्वादिविद्यावान्, यः केवलगन्धर्वादिविद्यावानेव नाधीतवेदस्तस्मै न दद्यादित्यर्थः ।

नाब्राह्मणाय ।

ब्राह्मणायैव देयं नान्यस्मै वर्णयित्युत्तरगः ।

वेदविदे दद्यात् ।

यदि अन्यस्मै वर्णाय दद्यात्तदाऽधीतसार्थवेदायेत्यर्थः । अमुमर्थं स्पष्टमुक्तवानापस्तम्बः—नाब्राह्मणाय ब्राह्मणायप्यविदुषे न देयमप्यब्राह्मणाय विद्याविदे दद्याद्यां स विद्यां वेद तां तथाऽवरुन्ध इति । आर्षेयाय विदुषे दानस्य फलविशेष उक्त आपस्तम्बेन—यामार्षेयार्थं च विदुषे स्वर्गं तथा लोकमवाप्नोतीति ।

यामन्यो दीयमानां प्रत्याचक्षीत यं द्विष्यात्तस्मै तां दक्षिणां दद्यात् ।

यां दक्षिणां दीयमानामन्यो यः कश्चन प्रत्याचक्षीतैव न कामयीत यदि नेच्छेद्ग्रहीतुं तां प्रत्याख्यातां दक्षिणां यः स्वस्य द्वेष्यस्तस्मै द्वेष्याय दद्यादित्यर्थः ।

स हान्यया प्रतिगृह्णीयात् ।

स प्रतिग्रहीता, हेति निश्चयार्थे, अन्यया दक्षिणया सहैव प्रतिगृह्णीयात् । प्रतिगृह्णीयादित्यत्रान्तर्भावितो णिच् । तेन तं प्रतिग्राहयेदित्यर्थो भवति । अयमर्थ आप-

स्तम्बसूत्रसंवादानुरोधेन । तच्च सूत्रमित्थम्—यामन्यो दीयमानां न कामयेत यं द्विष्यात्तस्मै दद्यात्सहान्येन धनेनेति । यदि सर्वैरपि प्रत्याख्यातां गां यदि गोभिः सह चारयेत्स्वी कुर्याद्वा पृथक्चारयिष्यामीति साऽशिता मूत्रैव दशेत्, अतस्तां द्वेष्यायैव दद्यात् । अमुमर्थमाहाऽऽपस्तम्बः—यद्यतिनुत्तां दक्षिणां योषु चारयेत्प्रति वा गृह्णीयात्सालावृक्येव प्रतिनीयादिति ।

अन्ततः प्रतिहर्त्रे ददात्यात्रेयाय वा ।

प्रतिहर्त्रे दक्षिणामन्ततो दद्यात् । आत्रेयाय वाऽन्ततः । आत्रेयायान्ततो दानपक्षे तृतीयेषु चतुर्थस्थाने प्रतिहर्त्रे दानम् ।

न मरुत्वतीययोरनूक्ता दद्यात् ।

यदि मरुत्वतीययोर्ग्रहयोः पुरोनुवाक्याऽनूक्ता भवति ततः परं न देयं यस्मै कस्मैचिदागतायाधिकारिणेऽपि यजमानेन न देयमित्यर्थः । प्रतिग्रहीतृभिरपि न प्रतिग्राह्यम् । अत्र दानं प्रतिग्रहोपलक्षणम् । अमुमर्थं स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—यदा मरुत्वतेऽनूक्तमथ न देयं न प्रतिगृह्यमिति ।

यदि दद्यादनूबन्ध्यावपायां हुतायां

दद्यादुदवसानीयायां वेष्टौ ॥ १५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अनूबन्ध्यावपायां हुतायां सत्यां दद्यात्प्रतिगृह्णीयुश्च । अत्रापि दानं प्रतिग्रहोपलक्षणम् । अमुमर्थं स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—अनूबन्ध्यावपायां हुतायां दद्यात्प्रतिगृह्णीयुरिति । आभिक्षापक्षश्चेत्तन्नागोत्तरम् । उदवसानीयायाभिष्टौ समाप्तयां सत्यां वा दद्यादित्यर्थः । पूर्णाहुतिपक्ष इदम् । सोमप्रवाकायापि यथाश्रद्धं सर्वदक्षिणादानोत्तरं वहिर्भूता दक्षिणा देया प्रसर्पकदक्षिणादानोत्तरम् । आन्दोऽग्योपनिषदि उपस्तित्राक्षणदर्शनात् । सदस्याय शकौ सत्यां सर्वद्विगदक्षिणासममर्षं चतुर्भागं वा वहिर्भूतं द्रव्यं यथाश्रद्धं देयम् ।

नारदः—ऋत्विजो व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म निस्तरेत् ।

लभेत दक्षिणामागं स तस्मात्संप्रकल्पितम् ॥ इति ।

अन्य ऋत्विग्यतिरिक्तोऽन्यः ।

मनुः—ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽशः स हि कर्तृभिः ॥

दक्षिणामु प्रवृत्तामु स्वकर्म परिहापयेत् ।
कृतस्यैव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥ इति ।

अन्यच्च मनुः—ऋत्विजं वस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक्त्वजेद्यदि ।
शक्तं कर्मण्यवुष्टं च तयोर्विण्डः शतं शतम् ॥ इति ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निमुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विसाहस्राग्निमुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिमु-
आम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शाधिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तौ दशमम-
भस्य चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ दशमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

नीतासु दक्षिणामु हरिणस्य रघुप्यतोऽधिशी-
र्षाणि भेषजं सक्षेत्रियं विषाणया विषूची-
नमनीनशादित्युन्मुख्य कृष्णविषाणामनु त्वा
हरिणो मृगः पद्भिश्चतुर्भिरक्रीणाऽहि-
र्ब्रह्मा पृदाफुरिति चास्वाले प्रास्यति ।

नीतासु दक्षिणामु चास्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीत्येतस्य ब्राह्मणस्य स्मरणमा-
वश्यकं प्रयोगकाष्ठ इतिबोधनार्थं कृष्णविषाणोन्मोचने हरिणस्य रघुप्यत इति मन्त्रः ।
चास्वाले प्रास्यतीत्यत्र पूर्वसूत्रात्कृष्णविषाणामित्यनुवर्तते ।

रथंतरे वरं ददाति ।

यदि रगंतरं पृष्ठं तदेवायं वरो न बृहदादिषु इत्येतदर्थम् । यदि सा(?)अत्राऽऽप-
स्तम्भेन विशेष उक्तः—ऋत्विग्भ्यो नमस्करोति । एवं दत्तासु नीतासु च दक्षिणा-
स्वृत्विग्भ्यो नमस्करोतीत्यर्थः । होतुः पृष्ठे वरं ददातीति सामान्यतो वक्तव्यम् ।
तेनैव सर्वेषु होतुः पृष्ठेषु वरदानसिद्धौ सामान्यतः सर्वेषु होतुः पृष्ठेषु वरदानमिष्टमभ-
विष्यत्तदा होतुः पृष्ठे वरं ददातीति सामान्यत एवावश्यकम् । नच तथा कृतम् । अत
एतदर्थत्वमेव ।

वामदेव्ये वरं ददाति ।

वामदेव्यग्रहणप्रयोजनं रथंतरग्रहणवत् । उद्गातृभ्य उद्गात्रे वेदं वरदानम् ।

निष्केवल्ये वरं ददाति ।

निष्केवल्यारूपे शस्त्रे । होत्र इति सामर्थ्यात् । पुनः पुनर्वरं ददातीतिवचनं रथं-
तरपृष्ठस्याभावेऽप्येतयोर्बरदानं भवत्येव न तु संनियोगशिष्टशङ्का कार्येतिबोधनार्थम् ।

आदित्यग्रहं ह्युपमानमन्वारभते ।

स्पष्टम् ।

आयुषे हि कुरु तस्यै प्रस्तुहि तस्यै मेऽवरुद्धया इति
पुरस्तादारभन्वात्पवमानाद्याहृतीः पञ्चहोतारं च जपति ।

गतार्थम् ।

सयाऽसि जगतीछन्दा अनु त्वाऽऽरभे
स्वास्ति मा संपारयेति स्तूयमानमन्वारभते ।

इदमपि कृतव्याख्यानम् ।

यत्र स्वं चमसं न्यन्ते श्रीन्पुरोडाशशकलान्दाक्षिणत उपास्यति ।

अत्र स्व स्वमिति श्रीःश्रीनिति चोभयत्र वीप्सासहितः पाठः प्रामादिक एव ।
अन्यथैतत्सूत्रप्रणयनमेव व्यर्थं स्यादिति ज्ञेयम् । तेन यजमानकर्तृकमात्रपरतयैवेदं
सूत्रमुपपन्नं भवति ।

तत्कृत्वा प्राचीनावीतं कृत्वा षड्ढोतारं व्याख्याय
दानप्रभृतीन्प्रत्यायनान्तान्पिण्डपितृयज्ञमन्त्राञ्जपति* ।

उपास्यन्तीति जपन्तीत्युभयत्र बहुवचनान्तपाठोऽपि प्रामादिक एवानन्तरोक्तहेतोः ।
नन्वाध्वर्थवयूत्रान्तर्गतवीप्सासहितपाठेन बहुवचनान्तपाठेन चैव सिद्धावत्र वचनमृत्वि-
गसाहित्यार्थम् । तेन पृथगेवर्त्तिकर्तृकपिण्डदानानन्तरमेवैतस्य भवति ।

यज्ञायज्ञिये वरं ददाति ।

उद्गातृभ्य उद्गात्रे वा ।

पुरस्तादग्निष्टोमस्तोत्राद्याहृतीः सप्तहोतारं च जपति ।

यज्ञायज्ञियस्याग्निष्टोमसंस्थास्तोत्रत्वाद्ग्न्यष्टोमस्तोत्रादित्युक्तम् ।

सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां पियो देवानां स संसाधनीयः ।
तं स्वा सुभो देवा अभिसंविशन्त्विषोऽसि त्वेषोऽसि

* ज. झ. पुस्तकयोर्जपन्तीति पाठः ।

१ ड. च. ज. झ. म. 'त्र स्व स्व' । २ ड. च. ज. झ. न. 'न्ते श्रीःश्रीन्पु' । ३ ड. च.
ज. झ. म. उपास्यन्ति । ४ ड. ज. झ. म. सःसध' । ५ ड. सुभो । च. सुभो । ज. न.
सुतो । ड. सुवो ।

नृम्णोऽसि यद्दोऽसि व्रतोऽसि स्वोऽसि चारणोऽसि
 शूद्रोऽस्यार्योऽसि तस्य त इषस्य त्वेषस्य नृम्णस्य यद्दस्य
 व्रतरस्य स्वस्य चारणस्य शूद्रस्य चाऽऽर्यस्य च भुक्तिर्षीय
 यथा त्व* सूर्योऽसि विश्वदर्शत एवमहं विश्वदर्शतो भूया-
 समित्याग्निष्टोमं निष्पाद्याऽऽदित्यमुपतिष्ठते यद्यस्तमितः
 स्यादाहवनीयमेवाऽऽदित्योपस्थानेनोपतिष्ठते ॥ १६ ॥

अग्निष्टोमं निष्पाद्येत्यनेन या या क्रतुसंस्था तां तां तत्तत्संस्थाप्रयुक्तसाम्ना निष्पाद्य
 समाप्यानन्तरमेवाऽऽदित्योपस्थानं कर्तव्यम् । यदि आदित्योऽस्तं गतो भवेदाहवनीय-
 मेवाऽऽदित्यमावन्योपतिष्ठते । यत्र यत्रेदं वचनं तत्रैवेदम्, अन्यत्र त्वादित्योपस्था-
 नलोप एवेति ज्ञेयम् ।

व्याख्यातो हारियोजनः ।

त* सर्वे समशः प्रतिविभज्येत्यादिना रय्यै त्वा पोषाय त्वेत्यन्तेन सूत्रेण व्याख्यात
 उक्तः ।

दधिद्रप्सः ।

दधिकाल्गो अकारिषमित्याग्नीध्रागारे दधिद्रप्सान्मक्षयन्तीत्यनेन सूत्रेण व्याख्यात
 उक्तः ।

अप्सुषोमः ।

अप्सुषोमो नाम चमसस्तत्प्रयुक्तं कर्माप्सुषोमः । उक्ता वेयं संज्ञा स्याद्यायनद्रा-
 ह्यायणाभ्यामप्सुषोमा नाम चमसाश्चात्वालदेशेऽद्भिः पूर्णस्तेषु हरितानि तृणानि
 प्रास्तानि भवन्तीत्यादिना । एकघनपरिशेषानित्यारभ्य चात्वालेऽवनयन्तीत्येतदन्तं
 कर्माप्सुषोमशब्देनोच्यते ।

मिन्दयोपस्थानम् ।

यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूदितिमिन्दयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठन्त्य(न्त(?)) इत्यन्तेन सूत्रेण
 व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

शकलाभ्याधानम् ।

देवकृतस्थैनसोऽवयजनमसीत्यादिना प्रतिमन्त्रमाहवनीये शकल्यनभ्यादधतीत्यन्तेन
 सूत्रेण व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

सख्यविसर्जनं च ।

उमा कवीत्यादिना सख्यानि विष्टजन्त इत्यन्तेन सूत्रेण व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।
 चकारः पूर्वेः कर्मभिः सह समुच्चयार्थः ।

१ न. द. वारणोऽसि । २ न. द. वारणस्य । ३ ज. ङ. ष. यदाऽस्त° । ४ ड. ज. ङ.
 ड. 'प्सुषोमः ।

हुतेषु समिष्टयजुःषु अग्निना देवेन पूतना
जयामीति जागतान्विष्णुक्रमान्क्रामति ।

हुतेषु समिष्टयजुःष्वित्यनेनैतत्पूर्वतनं तावत्पर्यन्तं प्राकृतं पौरोडाशिकं पाशुकं च
कर्म सूच्यते । सौमिका एते विष्णुक्रमा जागतसंज्ञका ये विष्णवतिक्रमैर्मन्त्रैः क्रम्यन्ते ।

उपसृजन्धरुणं मात्रे मातरं धरुणो धयन् । रायस्पोषमि-
षमूर्जमस्मासु दीधरदित्युपनिष्क्रामन्नीदुम्बरीमुत्खिदति ।

अवभृथार्थं निष्क्रामन्नीदुम्बरीं स्वस्थानादुत्पाटयतीत्यर्थः । निष्क्रामन्निति शत्रुप्र-
त्ययाभिष्क्रमणसमकालमेवौदुम्बर्या उत्खेदनम् ।

अव ते हेडो वरुणेऽयुन्मुच्य कृष्णाजिनं चात्वाले प्रास्यति ।

औदुम्बर्युत्खेदनानन्तरं तूष्णीमेव स्वाङ्गाद्विसृज्य मन्त्रेण चात्वाले प्रक्षिपतीत्यर्थः ।

उदु त्यं चित्रमिति द्वाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते यद्यस्त-
मितः स्यादाहवनीयमेवाऽऽदित्योपस्थानेनोपतिष्ठते ।

यत्र यत्रेदं वचनं तत्रैवेदम् । अन्यत्र स्त्रादित्योपस्थानलोप एवेत्युक्तमेव प्राक् ।
उदु त्यं जातवेदसं चित्रं देवानामुदगादनीकमिति द्वाभ्यामादित्योपस्थानम् । अन्य-
त्स्पष्टम् ।

व्याख्यातं निधनोपायनम् ।

सह पत्न्या त्रिः सर्वे साम्नो निधनमुपयन्ति मध्यदेशे द्वितीयश्च साम्नो निधनमुप-
यन्त्युदकान्ते तृतीयमित्येतैः सूत्रैर्व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

सुमित्रिया च मार्जनम् ।

सुमित्रियेतिस्त्रीलिङ्गनिर्देशादयं मन्त्र ऋक्त्वेन ज्ञेय इति गम्यते । सुमित्रा न आप
ओषधयः सन्वित्ययं मन्त्रः सुमित्रिया(त्रा) । सुमित्रिया मार्जनं चेत्यन्वयः । सुमित्रा न
आप इति मार्जन्यन्त इत्यनेन व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

इन्द्रियाय उपैष्ठ्याच्छैष्ठ्यान्मा योषमित्युन्मुच्य कृष्णा-
जिनमभ्युक्ष्य निदधाति यदि पुरस्तादप्रास्तं भवति ।

यदि पुरस्तादप्रास्तं भवतीत्यनेन चात्वाले यत्कृष्णाजिनप्राप्तनं तस्य पाक्षिकत्वं
सूच्यते । तेन यदि पुरस्तादप्रास्तं भवति तदैतन्निधानमिति अवगम्यते ।

सुमित्रा न इत्यभिप्रगाहानुपमञ्जन्तौ सहशिरस्कौ स्नातोऽ-
न्योन्यस्य पृष्ठं मक्षालयतः प्रतीपमापुषमानौ गाहेते ।

स्नानं द्विविधम्—आपुष्यरूपमुपमञ्जनरूपं चेति । तत्राऽऽपुष्यरूपं स्नानं तु शरी-
रप्रक्षालनमात्ररूपम् । उपमञ्जनरूपं तु अप्स्वन्तर्धानात्पक्वम् । तत्रोपमञ्जनरूपस्नान-

स्यात्र निषेधः । तेन शरीर उदकोत्क्षेपणमात्रेण ज्ञानं सिद्धं भवति । गृहस्थधर्मेष्वपि पश्यति—सशिरिवमज्जनमप्सु वर्जयेदिति । छाद्यथायनद्राक्षाः यणावत्रैवाऽऽहतुः—अप उपस्पृश्य त्रिरम्युक्षेरजिति । सूत्रस्वरसतोऽपि उपमज्जनरूपं ज्ञानं प्रतिषिध्वाऽऽहाऽऽप्लवमानौ गाहेते इति । यस्वत्र केचिदाहुः—अनुपमज्जनावशोधयन्तावक्त्रानि ज्ञात इति, तत्तुच्छम् । अन्योन्वस्य पृष्ठं प्रक्षालयत इत्युत्तरसूत्रेण विरोधात् । प्रक्षालनं शोधनं तस्य पृष्ठं स्वयं दुष्करत्वादन्येन कर्तव्ये कर्तृनियमार्थमिदं नतु भावनार्थं तस्येच्छाप्राप्तत्वात्, अनिच्छतोऽपि त्रिः पादौ प्रक्षालयेत्त्रिरात्मानमित्यादिस्मृतिप्राप्तत्वात्, नवनीतदीक्षादिमन्मनोऽङ्गमलस्य शोध्यताया अत्रैव सर्वाणि दीक्षितव्यजनान्यपप्लावयन्त इति सूत्रेण मरद्भावेन स्पष्टतयोक्तत्वात्, शुकादीक्षायै तपसो विमोचनीरिति मन्त्रलिङ्गाच्च । तस्माच्छोधान्येव सर्वाण्यङ्गानीत्येव युक्तम् । अत्राऽऽप्लवमेन यद्दीक्ष इति मन्त्रत्रयस्य विनियोग उक्तः—यद्दीक्षे मनसा ऋषयो येन प्राणा अन्वो लोका दधिरे तेज इन्द्रियं शुकादीक्षायै तपसो विमोचनीः, आपो विमोचनीर्मयि तेज इन्द्रियमिति त्रिरज्जलिना विविच्येति । शिरसीति शेषः । यथारूपमितर इत्यनेनाविनियुक्तमन्त्राणामपि यथालिङ्गं विनियोगकर्तव्यताया उक्तत्वादिष्टोऽयं विनियोगोऽस्माकमपि । उदकोत्क्षेपणमात्रेण सशिरस्कौ ज्ञात इति अभिप्रगाह्यानुपमज्जन्तौ सहशिरस्कौ ज्ञात इत्येतस्य सूत्रस्यार्थः । प्रतीपमुदकप्रवाहाभिमुखमाप्लवमानौ जलं विलोडयेते इत्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् ।

नि ते मुञ्चाभि रशना इति मेखलां यजमानो विञ्चस्सयते ।

अवभृषे विञ्चसयते विञ्चस्य त्यजतीत्यर्थः । देवतास्विति मन्त्रान्तः ।

इमं विध्यामीति योक्त्रपाशं पत्नी ।

योक्त्रं परनीत्येव वक्तव्ये पाशशब्दाद्विञ्चस्तपाशं योक्त्रं विमुञ्चति परनीत्यर्थः सिध्यति ।

मेखलां योक्त्रं जालं दीक्षितवसने च प्रप्लाव्य सोमोप-

नहनं यजमानः परिधत्ते सोमपरिश्रयणं पत्नी ।

प्रप्लावनं(व्य) निमज्ज्य यजमान एवाधिकारात् । येन मितः सोम उपनह्यते तत्सोमोपनहनं, येनान्ततः पर्याणह्यते तत्सोमपरिश्रयणम् । अधिकारादुत्तरत्र पत्नीतिवचनाच्च पूर्वत्र यजमानस्य प्राप्ती यस्मिन्काले सोमपरिश्रयणवस्त्रपरिधानं पत्न्यास्तस्मिन्नेव काले सोमोपनहनवस्त्रपरिधानं यजमानस्यापीत्येतादृशार्थज्ञापनार्थम् ।

तावहतवाससावुदितः ।

तौ यजमानपत्नी(ऋषी), एताभ्यामेव वासोभ्यामहतवाससावुदकप्रान्तप्रदेशं प्रत्यागच्छत इत्यर्थः ।

ते उदयनीयायामध्वर्यवे दत्तः ॥ १७ ॥

ते वाससी । अन्यत्सपष्टम् ।

व्याख्यातमुष्मन्म् ।

उत्तेतर्वसीयो न उन्नयेत्वादिना होतृप्रथमान्यनमानप्रथमान्वात्तयतीत्यन्तेन सूत्रेण व्याख्यातमुक्तम् ।

महीया ।

महीयाजप इत्यर्थः । प्रथमान्तः षाठ एव युक्तः । अयाम सीमममृता अपूमेत्यादिना महीयां जपन्त इत्यन्तेन सूत्रेण व्याख्यात उक्त इत्यर्थः । अत्राऽऽस्तम्नेन यान्यपामिष्यान्यप्रतीक्षान्यास्मि अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिन्नेत्येतयोर्मन्त्रयोरपि महीयाजपोत्तरं जपे विनियोग उक्तः सोऽप्यस्माकमिष्टः ।

समिद्धभ्याधानम् ।

औदुम्बरोः समिधो धारयन्त इत्यनेन सूत्रेणैधोऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिधोऽभ्यार्द्धवतीत्येतेन सूत्रेण च व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः । प्रतियुनो वरुणस्य षाश्व इत्यादिनोदकान्तं प्रत्यस्येत्येतदन्तं कर्मापि ह्यपि संबन्धोऽधनाद्गृह्ये । उत्तेतारं पुरस्कृत्वा प्रतीक्षमायन्ति परोमांष्ट्रे मार्जयन्त इत्येतत्कर्मगोऽप्यत्र ग्रहणं मध्यपातित्वात् ।

उपस्थानं च ।

अथो अन्नचारिषामित्युपतिष्ठन्त इत्यनेन सूत्रेण व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

अपरेण शालामुखीयमुपविश्य जुहां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा कृष्णाजिनमुपस्थ आधाय मधीन्द्र इन्द्रियं उपैष्ठ्यञ्च श्रैष्ठ्यञ्च दधात्विति जुहोति ।

अतुर्गृहीतेन सह शालामुखीये जुहोतीत्यर्थः । जुहोतिचोदितत्वादत्र स्वाहाकारः । इन्द्रो देवता लिङ्गात् ।

कृष्णाजिनं प्र वाऽऽपयते ।

प्र वाऽऽपयते इत्यत्राऽऽपयते इति पदच्छेदः । अथवाहिनाञ्चेति पाणिनिः सूत्रेण मध्ये वाकारः । प्रापयते वेत्यन्वयः । शयनासनाद्यर्थं प्रापयते शयनासनाद्यर्थमुपपुञ्ज्यादित्यर्थः ।

सुगवधानं वा कुरुते ।

सुधामवधानं स्थापनं तस्मिन्कृष्णाजिने कुर्याद्वैत्यर्थः ।

हविषो वाऽथ पेपणम् ।

कुरुत इति पूर्वमूत्रादनुवर्तते । तस्मिन्कृष्णाजिने हविष्येपणं वा कुरुते प्राकृतं कृष्णाजिनं परित्यज्य ।

पुनर्दीक्षाया एवैनन्विधत्ते ।

पुनःशब्दात्स्वार्थैक्यं(वेयं)दीक्षा । अन्यत्स्पष्टम् ।

पुत्राय वैनद्ब्रह्मचारिणे वा दद्यात् ।

पुत्राय दीक्षाद्यर्थम् । ब्रह्मचारिणे शयनासनार्थम् ।

यदि पुरस्तादप्रास्तं भवति ।

यदि पुरस्तादप्रास्तं भवति तदैवैता हीमाद्याः प्रतिपत्तयः ।

उदयनीयायां व्रतमुपैति ।

स्पष्टम् ।

अनुबन्ध्यावपायाः हुतायां दक्षिणस्यां वेदि-

श्रोण्यां परिश्रिते यजमानस्य केशद्वय-

श्रूणि वापयतेऽत्र ददाति यदास्पन्भवति ।

रात्रावपीदं क्षौरं श्रौतत्वात् । अत्र ददातीत्यनेन पशुसंनन्धिरक्षिणात्वेनैव गोदानं न वर्त्तते । यदास्पन्भवतीत्यनेन द्रव्यजात्यानियमः सूच्यते हिरण्यं गौर्वासौ वेति ।

व्याख्यातः स्वरुद्धदयशूलो यूपोपस्थानं च ।

स्वरुशब्देन स्वरुसंनन्धि कर्म लक्षणयोच्यते । शृङ्गाणिवेच्छृङ्गिणामित्यादिना हुनः स्वरुमुपतिष्ठन् इत्यन्तेन पाशुबन्धिकयाजमानसूत्रेण व्याख्यातमुक्तम् । हृदयशूल-शब्देनापि तत्संनन्धि कर्मोच्यते । हृदयशूलेन चरन्त्यसृशन्हत्वा शुगसीत्यादिनाऽप्यो अन्यचारिषमित्युपतिष्ठन्त इत्यन्तेन पाशुबन्धिकाध्वर्यवसूत्रेण व्याख्यातमुक्तम् । यूपो-पस्थानमाशासानः सुवीर्यमिति संस्थिते यूपमिति पाशुबन्धिकयाजमानसूत्रेण व्याख्या-तमुक्तम् ।

मिथुनौ गार्वा मैत्रावरुण्वामामिक्षायां ददाति ।

अत्र मिथुनगोरूरादक्षिणाया उक्तत्वान्मुखानुबन्ध्यायां मिथुनगोद्रव्यतो यदास्प-न्भवतीत्यनेन मौरवाधिकं द्रव्यं देयमित्यार्थिकमिति लोकप्रसिद्धं च । स्पष्टः सूत्रस्यार्थः ।

सक्तुहोमे हूयमानेऽथं नो नभसा पुर इत्यग्निमुपतिष्ठते ।

हूयमान इति वर्तमाननिर्देशादध्वर्युणा सक्तुहोमे क्रियमाणे तस्मिन्नेव काष्ठ इदमु-पस्थानम् । असन्निति मन्त्रान्तः ।

स त्वं नो नभसस्पत इति वायुं देवसस्फानेत्यादित्यम् ।

सक्तुहोमे ह्यमान इत्यनुवर्तते । कृधीत्याद्यमन्त्रान्तः । स्वस्तिमित्यन्तिममन्त्रस्यान्तः ।

अनद्वाहमनडुहो वा हिरण्यमुदवसानीयायां ददाति ।

अनद्वाहमनडुहो वेत्यनेन संख्याविकल्पः । हिरण्यस्य समुच्चयः । उदवसानार्थे-
ष्टिरुदवसानीया तस्यामित्यर्थः ।

यथाशक्ति पूर्णाहुतौ ।

अनेन द्रव्यानियम उच्यते ।

अपवृत्ते षोडशिनः स्तोत्रे तमेवाश्वमश्वतरि वा दक्षिणां ददाति ॥१८॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

तमेवाश्वमित्यनेन यस्य स्तोत्रकाल उद्गातृणां पुरस्ताद्धारणं विहितं तस्य दानं
बोध्यते । गर्दभाद्ब्रह्मवायां जाता अश्वश्वतरी तां वा दक्षिणां दद्यात् ।

इत्योकोपाह्वश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निपुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विसाहस्राग्निपुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनुजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तौ दशमप्र-

श्नस्य पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ दशमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्प्रतिगृह्णा वा सप्तदशकृत्वोऽपानिति ।

प्रतिग्रहीष्यन्निति मविष्यनिर्देशादादावेव सप्तदशकृत्वोऽपाननम् । प्रतिगृह्येत्यने-
नानन्तरम् । अयं शास्त्रान्तरीयः पक्षः । अधो वायोर्नयनमपाननम् ।

बर्हिषा प्रतीयाद्गां वाऽश्वं वा ।

बर्हिस्तृणमुष्टिः । गां दीयमानामश्वं वा दीयमानं त्रासार्थेन तृणमुष्टिना गामश्वं वा
प्रतिगच्छेदित्यर्थः । बर्हिषा प्रतीयाद्गां वाऽश्वं वेतिब्राह्मणस्मरणार्थं वाकारद्वयम् ।

अन्नेन पुरुषम् ।

पुरुषो मनुष्यजातीयो दासो दासी वा । अत्राऽऽपस्तम्बेन हस्तिनं प्रत्यप्यन्नेनैव
प्रतिगमनमुक्तं तदप्यस्माकमिष्टम् । पुरुषग्रहणस्य हस्त्युपलक्षणत्वात् ।

गन्धेन च प्रियोद्येन च तल्पम् ।

गन्धः सुगन्धिद्रव्यं चन्दनमाल्यादि । प्रियोद्यं प्रियमाणम् । चकारद्वयं गन्ध-
प्रियोद्ययोरेककालिकत्वं नतु क्रमिकसमुच्चयमात्रमितिज्ञापनार्थम् । तल्पशब्दः शास्त्रेषु
स्त्रियां प्रयुक्ता लक्षणया । स्त्रिया दानं वाजपेय एव । तत्र दासीनां दक्षिणात्वेन विहि-
तत्वात्, न तु दैवविवाहविधिना दीयमानायाः कन्यायास्तस्या दक्षिणात्वेनादीयमान-
त्वात् । दक्षिणात्वेन दीयमानत्वं कन्याया नःस्तोत्रत्र लिङ्गमृत्विजे प्रतिपादयेदिति-
धर्मसूत्रगतः प्रतिपादनशब्दः । अथ यदि दक्षिणाभिः सह दत्ता स्यातां प्रतिगृह्णी-
यात्प्रजापतिः स्त्रियां यश इत्येताभिः पद्भिरनुच्छन्दसमिति बौधायनसूत्रे दक्षिणाभिः
सह दत्ता स्यादिति प्रनिग्रहे मन्त्रान्तरविधानं च लिङ्गम् । एतेन वाजपेयसंनन्धिदा-
सीविषयक एवायं विधिर्नेतु यज्ञतन्त्रान्तर्गतदैवविवाहप्रतिपाद्यकन्याप्रतिग्रहविषयकः ।
एतेन कन्याप्रतिग्रहमात्रविषयकत्वमेव कैश्चिद्भुक्तं तन्निरस्तं द्रष्टव्यम् ।

बर्हिः प्रत्युत्तिष्ठति बर्हिर्वै दक्षिणायाः प्रियं धाम
प्रियो दक्षिणाया भवत्येनं दक्षिणाऽऽगच्छति ।

बर्हिः प्रतिबर्हिर्दृष्टा प्रत्युत्तिष्ठति बौर्वाऽश्वो वा । अत्र हेतुभूतत्वेनार्थवादमाह—
बर्हिर्वै दक्षिणायाः प्रियं धामेत्यादिनेन दक्षिणाऽऽगच्छतीत्यन्तेन । वैशब्दो हेतुवा-
चकत्वर्थे । हि यस्मात्कारणाद्बर्हिर्गोरूपाया अश्वरूपाया वा दक्षिणायाः प्रियं धाम
प्रियं स्थानमतस्तास्मिन्प्रदत्ते दक्षिणाया गोरूपाया अश्वरूपाया वा प्रियो भवति ।
स्वस्मिन्प्रियत्वे संपन्न एनं प्रतिग्रहीतारं दक्षिणाऽऽगच्छति गोरूपा वाऽश्वरूपा वा
दक्षिणाऽनुकूला भवति न शृङ्गाविना गोरूपा दक्षिणा ताडितुं प्रवृत्ता भवति ।
अश्वो*लताप्रहारदंशनादिना प्रकर्तुं प्रवृत्तो [न] भवतीत्यर्थादायः । अत्रार्थवादप्रद-
र्शनं ज्ञानावश्यकत्वार्थम् । एतच्च गोरूपाश्वरूपदक्षिणाविषय एव नान्यत्र ।

देवा वै बरुणमयाजयन्स यस्यै यस्यै देवतायै दक्षि-
ष्मामनयत्तामव्लीनात्तेऽमुवन्वावृत्य प्रतिगृह्णाम तथा
नो दक्षिणा न व्लेष्यतीति ते व्यावृत्य प्रत्यमृ-
हन्ततो वै तान्दक्षिणा नाव्लीनाय एवं विद्वान्ध्या-
वृत्य दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा व्लीनातीति ।

एतदर्थस्तु देवा ऋत्विग्भूताः सन्तो वै निश्चयेन बरुणमयाजयन्तीजितवन्त
आसन् । स बरुणो यस्यै यस्मा ऋत्विग्भूताय देवतापरपर्यायदेवाय दक्षिणां दत्त-
वांस्तां देवतां दक्षिणाऽव्लीनाद्धंसितवती । ततो देवाः परस्परं विचारं कृतवन्तो

व्यावृत्य प्रतिगृह्णामेति । आत्मनोऽयं प्रतिग्रहीतारमपदिश्य प्रतिग्रहो व्यावृत्य प्रतिग्रहः । एतदुक्तं भवति या या दक्षिणाद्रव्यस्य देवता तां तस्य प्रतिग्रहीत्रा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरपदिश्य प्रतिग्रहः कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः । तथा च ब्राह्मणम्—अग्ने- हिरण्यमित्याह, अग्नेयं वै हिरण्यं स्वयैवैतद्देवतया प्रतिगृह्णातीति । श्रेयार्थः सुगमः । एतस्यार्थवादस्य पाठोऽत्र ज्ञानावश्यकत्वार्थः ।

अर्धवादनोचितं व्यावृत्य प्रतिग्रहणं विधत्ते—

व्यावृत्य प्रतिग्रहणम् ।

व्यावृत्य प्रतिग्रहो व्याख्यातः प्रागेव ।

तान्त्रीणां दक्षिणानां दर्शयति ॥ १९ ॥

तान्त्रीणां यज्ञतन्त्रार्थानामेव दक्षिणानां देवा वै वरुणमयाजयन्नित्याद्युदाहृतश्रुतिः प्रतिग्रहप्रकारं व्यावृत्य प्रतिग्रहणं दर्शयतीत्यर्थः । अथानयन्निति श्रुतावुपक्रमान्निमित्तमूताया दक्षिणाया व्यावृत्य प्रतिग्रहणम् । मन्त्राश्च तदर्था एवेत्यभिप्रायवानाह— तान्त्रीणामिति ।

प्रतिग्रहमन्त्रानाह—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूषणो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणेऽग्ने हिरण्यं तेनामृतत्वमश्वां वयो दात्रे भूयान्मयो मममस्तु प्रतिग्रहीत्रे क इदं कस्मा अदात्कामः कामाय कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता काम* समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्त एषा ते काम दक्षिणोत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णानु सोमाय वासो प्रास्त्वाऽऽकृन्तन्नपसोऽतन्वत वरुत्र योऽवयन्नवधियो अपृच्छत रुद्राय गां वरुणायाश्वं प्रजापतये पुरुषं मनवे तल्पं त्वष्ट्रेऽजां पूषणेऽर्बिं निर्ऋत्या अश्वतरगर्दभौ हिमवतो हस्तिनं गन्धर्वाप्सराभ्यः स्रगलंकरणे विश्वेभ्यो देवेभ्यो धान्यं वाचेऽन्नं ब्रह्मण ओदनं समुद्रायाप उत्तानायाऽऽङ्गीरसायानो वैश्वानराय रथं वैश्वानरः प्रतनथा नाकमारुहदिवः पृष्ठं भन्दमानः सुमन्मभिः स पूर्ववज्जनयज्जन्तवे धन* समानमज्जा परियाति जागृविरिति वैश्वानर्यर्चा रथं प्रतिगृह्णाति ।

वयो दात्र इत्यनन्तरं भूयानितिपदं सौत्रमधिकं, तद्द्रहितपाठोऽनेन विकल्पते । गृह्णात्वित्यन्तो हिरण्यस्य मन्त्रः । प्रास्त्वाऽऽकृन्तन्नपसोऽतन्वत वरुत्र योऽवयन्नवधियो

अपृश्नतेतिसौत्रमन्त्रान्ते तेनामृतत्वमश्यामित्यनुषज्यते । छिन्नानुसारैणैतेषां मन्त्राणां प्रतिग्रहे विनियोगः । एतेष्वप्यनुषङ्गः साम्यात् । तत्र तेन तथेति यथार्थमूहः कार्यः । यद्यनो दीयते यस्मिन्कर्मणि तत्र त्वष्ट्रेऽनामित्यूहः कार्यः । गर्दभाश्वतरयोर्व्यस्त्यस्तयोर्दाने तु निर्ऋत्या अश्वतरं निर्ऋत्यै गर्दभमित्येवं मन्त्रः । स्रगलंकरणयोर्व्यस्त्यस्तयोर्दाने तु गन्धर्वेभ्यः स्रनमप्सरोभ्योऽलंकरणमिति भवति । धान्यं व्रीहियवादि । अन्नमदनीयं मध्वाज्यादि नत्वोदनः । तस्य पृथगुपादानात् । रथे वैश्वानर्यर्चा समुच्चयः । अप्राणद्रव्यस्योत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णात्वित्येव मन्त्रः । तथा च श्रुतिः—तस्य वा उत्तानस्याऽऽङ्गीरसस्याप्राणत्प्रतिग्रहपु इत्युपक्रम्य य एवं विद्वानप्राणत्प्रतिगृह्णाति अथ योऽविद्वान्प्रतिगृह्णाति अष्टमस्येन्द्रियस्यापक्रामतीत्युपसंहृत्य यद्वा इदं किंचेत्यारम्यानयैवैनत्प्रतिगृह्णाति नैनं हिनस्तीत्यन्तया श्रुत्या, उत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णात्वित्यप्राणिद्रव्यप्रतिग्रहमन्त्रो विहितः । अत्राऽऽपस्तम्बोऽपि—यत्किंचाप्राणत्तत्सर्वमुत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णीयाद्यद्वाऽनाम्नातमन्त्रमिति । अस्यार्थः—यत्किंचान्यदप्राणिद्रव्यं तदनेनैव प्रतिगृह्णीयात्, यदनाम्नातमन्त्रं वा स्वात्, आम्नातमन्त्रं हिरण्यादि तु तत्तन्मन्त्रेणैवेत्यर्थः ।

सर्वेषां सावित्रमेकैकस्याऽऽदितो दधाति

तेनामृतत्वमश्यामित्यनुषङ्गमन्ततः ॥ २० ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

सर्वत्र पुरस्तात्सावित्रः । देवस्य सवितुरित्यादिर्दक्षिण इत्यन्तः सावित्रो मन्त्रः । तं दधाति योजयति । तेनामृतत्वमश्यामित्यादिः(देः) प्रतिगृह्णात्वित्यन्तस्य मन्त्रस्यानुषङ्गमन्ततः । अग्रये हिरण्यं सोमाय वासो आस्त्वाऽकृन्तन्नपसोऽतन्वत वरूत्र योऽवयज्जवधियो अपृश्नत रुद्राय गां वरुणायाश्वं प्रजापतये पुरुषं मनवे तल्पं त्वष्ट्रेऽजां पूष्णेऽर्षिं निर्ऋत्या अश्वतरगर्दभौ हिमवतो हस्तिनं गन्धर्वाप्सरस्यः स्रगलंकरणे विश्वेभ्यो देवेभ्यो धान्यं वाचेऽन्नं ब्रह्मण ओदनं समुद्रायाप उत्तानायाऽऽङ्गीरसायानो वैश्वानराय रथं वैश्वानरः प्रतनथा नाकमारुहद्विवः पृष्ठं भन्दमानः सुमन्मभिः स पूर्ववज्जनयज्जन्तवे धनं समानमज्जमा परियाति जाश्विरित्येते मुल्याः प्रतिग्रहमन्त्रांशाः । एतेषां सर्वेषां पुरस्तात्सावित्रः । तेनामृतत्वमश्यामित्युत्तरानुषङ्गः । उपरिष्टादनुषङ्गनीयस्य भागस्यान्वाधिरिति संज्ञा कृताऽऽपस्तम्बेन—सर्वत्र पुरस्तात्सावित्र उपरिष्टादन्वाधिरिति । प्रथमवद्वितीयादिमन्त्रेष्वपि देवस्य त्वेत्यादिर्दक्षिण इत्यन्तः सावित्रो मन्त्रः पुरस्तादनुषज्यते । तेनामृतत्वमश्यामितिमन्त्रस्यानुषङ्गमन्तत उपरिष्टादित्यर्थः

अनु पश्चान्मुख्यः प्रतिप्रहमश्रांश आधीयते योज्यत इत्यन्वाधिरिति । वाससि विशेष-
माहाऽऽपस्तम्बः—सास्त्वाऽऽकृन्तनपसस्त्वाऽतन्वत वरूत्र यस्त्वा वयमित्येतद्वासस्यनुष-
जति पुरस्ताद्देवतादिति । वाससि परस्तात्सावित्रस्य पुरस्ताच्च सोमशब्दस्यैतदनुषज-
तीत्यर्थः । तेनापृच्छतेत्यनन्तरमनुषद्गोऽस्मत्सूत्रेऽपि भवति । इदमुपलक्षणं, तेन जागृ-
विरित्यनन्तरं तेनामृतत्वमित्यनुषज्यते ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निद्युक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुख्या-
जिद्विसाहास्राग्निद्युक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिस्तु-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नाव्याख्यायां वृत्तौ दशमप-
थस्य षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ दशमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अथानन्तरपटलेन चतुर्होतृणां काम्यनैमित्तिकान्प्रयोगान्बक्ष्यंस्तदध्ययनक्रममपि प्रस-
ङ्गादाह—

संवत्सरं चतुर्णामेको नाश्रीयाविति
चतुर्होतृणामुपयोगव्रतं भवति ।

चतुर्णामेकपङ्क्तौ भुज्जानानामन्यतमः संवत्सरं नाश्रीयादिति यद्व्रतं, तच्चतुर्होतृणामु-
पयोगोऽध्ययनं तदर्थं भवति । उपयोगोऽध्ययनमेव । तथा चाऽऽपस्तम्बः—संवत्सरं
चतुर्णामेको नाश्रीयात्तद्व्रतमिति विज्ञायते, चतुर्होतृणामनुब्रुवाणस्येति । एतद्व्रतं चतु-
र्होतृननुब्रुवाणस्याधीयमानस्य विज्ञायते । अत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—एष वा
अनाहिताग्नेरिष्टिर्यच्चतुर्होतार इति । अस्यार्थः—इष्टिर्यज्ञः । एतदुक्तं भवति, श्रौता
अध्येते चतुर्होतृप्रयोगा अनाहिताग्नेरपि भवन्तीति । तत्राऽऽहिताग्नेराहवनीयेऽनाहि-
ताग्नेरौपासने ।

यः कामयेत बहु स्यां प्रजायेतेति सोऽरण्यं परेत्य
दर्भस्तम्बे दशहोतारमनया पूर्णया वा सुचा जुहुयात् ।

बहु सर्वेषां मध्ये बहु धनेन विद्यया वा यथा स्यामिति प्रजायेत बह्व्यः प्रजाश्च
जायेत जायेयुरिति च य एवं कामद्वयं कामयेत सोऽरण्यं परेत्य, गत्वोनया पूर्णया
वा सुचा जुहुयात् । आहवनीय आहिताग्नेरनाहिताग्नेरौपासने ।

कामान्तरमाह—

यः प्रजया पशुभिर्नैव प्रभवेद्दरासिं परिधाय
तसं पिबन्द्वादश रात्रीरधः शयीत द्वादश्यां
मातः प्राकृदेत्य प्राण्यापान्याप्राणन्दशहोतारं
व्याख्यायेन्मं गच्छ स्वाहेत्यपान्यात् ।

यः प्रजया पशुभिर्नैव प्रभवेत्समर्षो नैव भवेत्सः । प्रजापश्वोः कामयोः समुत्तयोऽत्र ।
तस्येदं पुरश्चरणं, वरासिः स्थूत्रा शाटिः । तप्तमित्यत्रोदकमित्येव शेषः । स्पष्टमेवापठ-
दापस्तम्बः । अधो भूमावेव न मञ्जारी । अतमासे व्रते द्वादश्या रात्र्याः प्रातः सामिः
प्राकृमुख उदेत्य होमदेशं गत्वा प्राण्यापान्य, ऊर्ध्वं वायोर्नयनं प्राणनम् । अधो वायो-
र्नयनमपाननम् । पुनरप्राणञ्चासमत्यजन्दशहोतारं व्याख्याय वाक्पशः पठित्वेन्द्राय
स्वाहेत्यनेन मन्त्रेणापान्याच्छ्वासमुत्सृजेदित्यर्थः ।

देवानां पत्नीभिः पुत्रकामो यजेत संवत्सरम् ।

सेनेन्द्रस्येत्यनुशाकगतमन्त्रप्रतिपाद्या देवानां पत्न्यस्ताभिः संवत्सरं पुत्रकामो यजेत ।
एतेर्मन्त्रैः संवत्सरं प्रतिदिनं जुहुयादित्यर्थः ।

चतुर्भिर्यजुर्भिरन्तरा त्वष्टारं देवानां च पत्नीभिः पुत्रकामेण
होतव्यं संवत्सरं चेन्न जायेत तदनादृत्य चतुर्होत्रा याजयेत् ।

संवत्सरशब्दस्योभयत्रान्वयः । उभयत्र पुत्रकामपदोपादानात् । तेन चतुर्भिरित्या-
दिकं भिन्नमेव कर्म दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंवाजेषु । सेनेन्द्रस्येत्यादिभिश्चतुर्भिश्चतुर्भि-
रन्तरा त्वष्टारं त्वष्टरीष्टे पर्वणि पर्वणि चत्वारि चत्वारि यजुषि गणयित्वा जुहुयात् ।
वाक्यानां समाप्तौ पुनरादित आरभ्य प्रयोगः । पुत्रकामेणानेन प्रकारेण होतव्यम् ।
जुहोतिशब्दं परित्यज्य यजतिशब्दप्रयोगः संकल्पवाक्ये यजिघातोः प्रयोगाय । तेन
संकल्पवाक्यं होण्यामीत्येवमेव(?) प्रयोज्यम् । यदि संवत्सराज्जायेत पुत्रकामना ततः
परममुं विधिमनादृत्य चतुर्होत्रैव याजयेत् । तत्प्रयोगपरिसमापनाय चतुर्होत्रा याजनम् ।

राजानमपरुद्धं सङ्ग्रामे संयत्ते खिलेऽच्छदिर्दशै
चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येन चतुर्होत्रा पूर्वामाहुतिं जुहोति
ग्रहेणोत्तरामपि वा चतुर्होतारं मनसाऽनुदृत्य
पूर्वेण ग्रहेणार्थं जुहोत्यर्धमुत्तरेण यत्तत्र विन्देर-
स्ततो दक्षिणा स्थाच्छतमेके समामनन्ति ।

अपरुद्धं शत्रुभिर्वेष्टितं सङ्ग्रामे संयत्ते प्रवृत्ते सति खिल आवृत्तेऽच्छदिर्दशै यत्र
गृहच्छर्षिणि न दृश्यन्त एतादृशे देशे चतुर्होत्रा पूर्वामाहुतिं जुहोति ग्रहेणोत्तरामि-

त्येतद्विधिविषयेऽपि वेत्यनेन प्रकारान्तरं विधीयते । अत्र विशेष इयान्, चतुर्हंतुर्भन-
साऽनुद्रवणं पूर्वेण ग्रहेण ग्रहभागेण वाचस्पते वाचो वीर्येण संभृतमेनाऽऽयक्ष्यते
यजमानाय वार्यमित्येतावान्ग्रहस्य पूर्वा भागः । आमुवस्करस्मै वाचस्पतिः सोमं
पिबति जननदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहेत्युत्तरो ग्रहस्य भागः । पूर्वभागान्तेऽपि जुहोतिचोदि-
त्त्वात्स्वाहाकारः प्रयोज्यः । उत्तरत्र पठित एव । अर्धमित्युभयप्राऽऽज्यस्येति शेषः ।
सङ्ग्रामं मित्वा यत्तत्र धनं लभेरस्ततोऽपकृष्य दक्षिणा देया । शतमेव देयमित्येक
भाचार्या वदन्तीत्यर्थः ।

चतुर्होत्रा याजयेत्प्रजाकामम् ।

याजयेदित्यन्तर्भावितो णिच् । तेन प्रजाकामो यजेदित्यर्थो भवति । वज्रिवातुप्रयो-
जनं पूर्ववत् ।

तस्य स एव होमकल्पः ।

खिलेऽच्छदिर्दर्श इत्यारम्भार्धमुत्तरेणेत्यन्तः ।

अत्र विशेषमाह —

वरो दक्षिणा ।

यत्तत्र विन्देरस्ततो दक्षिणा स्याच्छतमेके समामनन्तीत्यस्य वाचः ।

पञ्चहोत्रा याजयेत्पशुकामम् ।

पूर्वव्याख्यानम् ।

चतुर्होत्रेणाऽऽज्येन पञ्चहोत्रा पूर्वामाहुतिं
जुहोति ग्रहेणोत्तरामपि वा पञ्चहोत्रारपनु-
द्रुत्य पूर्वेण ग्रहेणार्धं जुहोत्यर्धमुत्तरेण ।

पूर्ववदेव व्याख्या ।

दक्षिणायामत्र विशेषमाह—

तस्यैताश्चतस्रो दक्षिणा अश्वो हिरण्यं वासो गौः ।

तस्य पञ्चहोतृहोमस्य ।

अन्यमपि प्रकारमाह—

भ्रातृवपवन्तं चादक्षिणेन होमग्रहाभ्यां सप्तहोत्रा याजयेत् ।

होमः सप्तहोतृहोमः । पूर्वेण ग्रहेणार्धं जुहोत्यर्धमुत्तरेणेत्येता विधी होमग्रहशब्दे-
नोच्येते । अदक्षिणेनेति सप्तहोतृविशेषणम् ।

प्रकारान्तरमाह—

यो यज्ञस्यानुसंस्थां पापीयान्स्याच्चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येन
सप्तहोत्रा पूर्वामाहुतिं जुहोति ग्रहेणोत्तराम् ॥ २१ ॥

यो यजमानो यज्ञस्य संस्थां समाप्तिमनु समाप्तौ सत्यामेव पापीयान्द्वेष्यः स्यादिति
कामयेत स चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येनेत्यादि ।

व्याख्याताः क्रतुसंयुक्ताः ।

अग्निमादधानो दशहोत्रारणिमवदध्यात् । तेनैवोद्द्रुत्याग्निहोत्रं जुहुयात्, हवि-
निर्वप्येन्दशहोतारं व्याचक्षीत, सामिधेनीरनुवक्ष्येन्दशहोतारं व्याचक्षीत, दशहोतारं
पुरस्तात्सामिधेनीनां व्याचक्षीत, बहिष्पवमाने दशहोतारं व्याचक्षीत, माध्यंदिने
पवमाने चतुर्होतारम् । आर्भवे पत्रमाने पञ्चहोतारं पितृयज्ञे षड्ढोतारं यज्ञायज्ञियस्य
स्तोत्रे सप्तहोतारमित्येवमादिभिर्बिधिभिस्तत्प्रकरण उक्तास्ते तत्प्रकरणे व्याख्याता
उक्ता इत्यर्थः ।

अभिचरन्दशहोतारं जुहुयात्स्वकृत इरिणे प्रदरे वां फडिति वषट्-
करोति यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वांसं यशो नछेतसोऽरण्यं परेत्य
दर्भस्तम्बमुद्ध्य ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्योच्चैश्चतुर्होतृन्व्याच-
क्षीत सग्रहान्सस्वाहाकारान्ससंभारयजुष्कान्सपत्नीकान्सप्रतिग्र-
हणमघ्नानपि वा चतुर्होतृनेव यो ब्राह्मणो दक्षिणत आस्ते वरं तस्मै
दद्याद्यदेवैनं तत्र यश ऋच्छति तद्वरुणोऽवरुन्ध इति विज्ञायते ।

अभिचारः शत्रुमारणार्थकं कर्मोच्यते । इरिणमुखरो देशस्तत्स्वयं कृतं भवति न
पुरुषप्रयत्नकृतम् । प्रदरो भूमिच्छिद्रम् । फडिति वषट्करोति । फडित्येव पाठो न
तु षडिति । यद्वाचः क्रूरं तेन वषट्करोतीति श्रुतेः । वाचः क्रूराण्यारण्यकश्रुत्या
प्रदर्शितानि-खट्फट्, जहि च्छिन्धि मिन्धि हन्धि कट्, इति वाचः क्रूराणीति ।
फडिति सर्वथाचः क्रूराणामुपलक्षणम् । एतेषामन्यतमेन वषट्करोति स्वाहाकारस्थाने
खडाद्यन्यतमेन शब्देन जुहोतीत्यर्थः । अमुमर्थं स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—यद्वाचः क्रूरं
तेन वषट्करोति वाच एवैनं क्रूरेण प्रवृश्चति ताजगार्तिमार्छतीति विज्ञायत इति । ब्राह्मण-
ग्रहणात्क्षान्त्रियवैश्ययोर्नायं विधिः । विद्या वेदः । यशः श्रोत्रियत्वख्यातिः । एते उभे
विद्वांसं प्रति न ऋच्छेन्न प्रामुत इत्यर्थः । स विद्वानुद्ध्य बद्ध्वा दक्षिणतो दर्भस्त-
म्बस्य यं कंचन ब्राह्मणं निषाद्योपवेश्य, उच्चैः, यजुर्वेदेनोपाश्रितिप्राप्तस्योपांशुत्वस्या-
नेन बाधः । अत्रोच्चैरिति विधानादन्यत्र नेदम् । चतुर्होतृन्दशहोतृसप्तहोतृषड्ढोतृपञ्च-
होतृचतुर्होतृन्व्याचक्षीत वाक्यशः पठेत् । यदेवेषु चतुर्धा होतारस्तेन चतुर्होतारः, तस्मा-

चतुर्होतार उच्यन्ते तच्चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वमित्यादिषु बहोषु श्रुतिषु सर्वेषां चतुर्हो-
तृपदप्रवृत्तिः प्रदर्शिता । कथंमूतांश्चतुर्होतृन्, वाचस्पते विधे नामन्, सोमः सोमस्य
पुरोगाः, वाचस्पते वाचो वीर्येण, वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचा, वाचस्पते षड्विधे नामन्,
इत्येवमादयो ग्रहास्तत्पहितान् । व्याख्याने स्वाहाकाराप्रप्तौ सस्वाहाकारानिति ।
अग्निर्भुजुर्भिरित्यनुवाकोपात्ता मन्त्राः संमारयजूषि तरसहितान् । सेनेन्द्रस्येत्यनुवाको-
पात्ताः पत्न्यस्तत्सहितान्देवस्य स्वेत्यनुवाकोपात्ता मन्त्राः प्रतिग्रहणसंज्ञका मन्त्रास्तत्स-
हितान् । प्रतिग्रहणमन्त्राः सानुपक्ता द्रष्टव्याः । अपि वा चतुर्होतृनेव नैते ग्रहस्वाहा-
कारसंमारयजुःपत्नीप्रतिग्रहणमन्त्रा इत्यर्थः । यो ब्राह्मणो दक्षिणत आस्ते वरं तस्मै
दद्यात् । चतुर्धर्षां गौर्वरः । यदेवैनं तत्र यश ऋच्छति यदभीप्सितं यश ऋच्छती-
च्छति तद्यशो वरुणो ददातीत्यर्थः । विज्ञायते श्रुतिरिति शेषः ।

यद्येनमात्स्विज्याद्बृहत् सन्तं निर्हरेरन्नाग्नीध्रे जुहुयाद्-
शहोतारं चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येन नवगृहीतेनेत्येकेषां पुर-
स्तात्प्रत्यहृतिष्ठन्प्रतिलोमं विग्राहं प्राणानेवास्यापदा-
सयति यद्येनं पुनरुपशिक्षेयुराग्नीध्र एव जुहुयाद्दश-
होतारं चतुर्गृहीतेनाऽऽज्येन नवगृहीतेनेत्येकेषां पश्चा-
त्प्राठ्यासीनोऽनुलोममविग्राहं प्राणानेवास्मै कल्पयति ।

यद्येनं पुरुषमात्स्विज्ये वृतं सन्तमसति दोषे ततो भ्रंशयेयुर्यजमानर्किकरास्तदाऽसौ
तं जिघांसुमाग्नीध्रे दशहोतारमेव जुहुयात् । उत्तमादारम्य प्रतिपदं यजुषामनुद्ववर्णं
प्रतिलोमता, यजूषि यजुष्यवसायान्दवर्णं विग्राहः । उपदासः सपणं, पुनरात्स्विज्ये
स्थापनमुपशिक्षणम् । यथाधीतो दशहोताऽनुलोममविग्राहं च भवति ।

प्रायश्चित्ती वाग्घोतेत्यृतुमुख ऋतुमुखे षड्दोतारं जुहुयात् ।

प्रायश्चित्तशब्देन शुद्धिरत्रोपलक्ष्यते । शुद्धीच्छास्त्रान्पुरुषो वाग्घोतेति षड्दोतास्मृतु-
मुख ऋत्वाद्गौ । वीप्सया यावत्संवत्सरं सामध्यात् ।

यः कामयेत बहोर्भूयान्स्यामिति स दशहोतारं प्रयुञ्जीत ।

बहोर्भूयान्प्रजापश्वादिबहोर्वहृतरः प्रयुञ्जीत जुहुयात् । प्रयोगोऽत्र होम एव चतु-
र्गृहीतेनाऽऽज्येन ।

यः कामयेत वीरो म आज्ञायेतेति स चतुर्होतारम् ।

वीरः सत्पुत्रः ।

यः कामयेत पशुमान्स्यामिति स पञ्चहोतारम् ।

पशवो गवाश्वादयः ।

यः कामयेतर्तवो मे कल्पेरन्निति स षडहोतारम् ।

ऋतवो मे कल्पेरन्त्वं स्वं गुणं पोषयन्तः शिवा गच्छन्वित्यर्थः ।

यः कामयेत सोमपः सोमयाजी स्यामा मे

सोमपः सोमयाजी जायेतेति स सप्तहोतारम् ।

सोमयाजी जायेतेति धातुसंज्ञे प्रत्यया इति मविष्यदर्थे मूतवत्प्रत्ययः । सोमे-
व्यावत्सोमपानस्यापि पुरुषार्थत्वान्पृथक्सोमपवचनम् । अत एवाक्तं शास्त्रेषु तावेवास्मै
सोमपीयं प्रयच्छत इति । स सोमं पातुमर्हतीत्यादि ।

यः कामयेत प्रियः स्यामिति यं वा कामयेत प्रियः स्यादिति
तस्मा एतं स्थागरमलंकारं कल्पयित्वा दशहोतारं दक्षिणतः
पञ्चहोतारं पश्चात्षडहोतारमुत्तरतः सप्तहोतारमुपरिष्ठात्संभारैश्च
पत्निभिश्च मुखेऽलंकृत्यास्वार्थं ब्रजेत्प्रियो ह्येव भवति ।

स्वयमन्यं प्रति प्रियः स्यामिति मन्येत, अन्यं वा पुरुषं प्रति यः कामयेत स मलं
प्रियः स्यादिति तस्मै, एतं स्थागरं स्थागरारूपेण द्रव्येण कृतमनुलेपनाद्यर्थमलंकारं
स्थापयित्वा तस्य प्रागादिदिक्षु तदभिमुखं स्थितो दशहोत्रादीन्वाक्यशः पठित्वा,
एतादृशेन विधिना तेन संस्कृतेन संस्कृतेनाग्निर्जुभिरित्येतैः संभारैः संभारसंज्ञकैर्मन्त्रैः
सेनेन्द्रस्येत्येतैः पत्नीसंज्ञकैर्मन्त्रैश्च मुखे पुण्ड्रकादिरूपमलंकारं कृत्वाऽस्य वशीयस्वार्थं
स्थानमावनेत् । स्वयं परो वा यः पर इष्यते स्थानं गतस्य प्रियो भवति । उहशब्दो
निश्चयार्थः ।

तेषां ये होमार्थे श्रूयन्ते सग्रहाः सस्वाहाकारास्ते

प्रयुज्येरन्त्ये त्वहोमार्थेऽग्रहा अस्वाहाकारास्ते ।

अथ प्रकृताप्रकृतविषयाणां चतुर्होतॄणां सामान्यव्याख्या क्रियते सूत्रकृतैव । तेषां
चतुर्होतॄणां मध्ये ये चतुर्होतारो यत्र चतुर्होतारो होमार्थे होमनिमित्तत्वेन श्रूयन्ते सस्वा-
हाकारास्ते तत्र प्रयुज्येरन् । अहोमार्थे ये श्रूयन्ते तेऽग्रहा अस्वाहाकारा अहरहिताः
स्वाहाकाररहिताश्च ते तत्र प्रयुज्येरन् । अहोमार्थत्वेनास्वाहाकारत्वे सिद्धेऽपि वचनं
चातुर्होत्रीयोपधाने विनियोगे मन्त्रान्ते स्वाहाकारपाठेऽपि चातुर्होत्रचयनेऽपि चतुर्हो-
तॄणां मुख्यतयैव विनियोगात्स्वाहाकारपाठेऽपि ना शक्नोति वचनम् ।

ये जेषा ये याजमानास्तेऽपि क्रतुसंयुक्ताः ।

जषा जषार्था याजमाना यजमानप्रयोज्या जषानामध्वर्वादिप्रयोज्यत्वं यजमानप्र-
योज्यत्वं चेति । याजमानानां तु यजमानप्रयोज्यत्वमेवेति धर्मभेदं प्रदर्शयितुं यच्छब्द-
द्वयम् ।

त आहिताग्नेरुभयोरकनुसंयुक्ता भवन्ति ॥ २२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

तेषां चतुर्होतॄणां मध्ये ये विहारसंयुक्तास्त आहिताग्नेर्यथा दर्शपूर्णमासावालभवान-
अतुर्होतारमित्यादिषु । ये त्वकनुसंयुक्ता यः कामयेत प्रजायेयेति यं ब्राह्मणं विद्यां
विद्वांसं यशो नर्तेदित्यादिषु दशहोत्रादयस्त उभयोरहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च भवन्ति ।
तत्राऽऽहिताग्नेराहवनीय औपासने वा कर्मव्यवस्थया होमः । अनाहिताग्नेरौपासन
एव सर्वाणि । आपस्तम्बेनान्योऽपि विशेष उक्तः—सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रष्टं याजयेच्च-
तुर्गृहीतेनाऽऽन्येनार्धे वा पूर्वेण ग्रहेणार्धमुत्तरेणेति । तत्र यज्ञविभ्रष्टं विध्यपराचप्रश्ने
वक्ष्यति—उपकन्याशकनुवन्यज्ञविभ्रष्ट इति । तत्रेष्टिपशुविभ्रष्टस्येष्टिरेव प्रायश्चित्तं यो
यज्ञविभ्रष्टः स्यादिति । सोमविभ्रष्टस्य तु सोम एव । वक्ष्यति च सप्तदशप्रश्ने सप्तद-
शेनाग्निष्टता यज्ञविभ्रष्ट इति । अयं तु दर्शहोमत्वसामान्यादग्निहोत्रविभ्रष्टस्य भवति ।
अर्वाकचतुरहविर्भेवात् । ततः परं तु तन्तुमरयुक्ता । पिण्डपितृयज्ञत्रेषपार्वणपाक-
यज्ञत्रेषे चायमेव विधिर्द्रष्टव्यः ।

इत्योकोपाद् श्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापादहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिमूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
ज्ञामिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तौ दशमप्र-
श्नस्य सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ दशमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

वासिष्ठो ब्रह्मा ज्योतिष्टोमे ।

वासिष्ठो वासिष्ठगोभ्रोत्वन्नो ज्योतिष्टोमे ब्रह्मा भवति । एतेनाऽऽधानेष्टिपशु-
बन्धेषु वासिष्ठस्त्वस्यानियमः । देवभूतपितृभूतार्त्विक्स्वीकारेऽपि आधानादाववासिष्ठ-
ब्रह्मस्वीकारे ज्योतिष्टोमाद्यर्थमन्यो वासिष्ठः स्वीकार्य इति । य आधानादौ स्वीकृतः
स स एव ज्योतिष्टोमादिष्विति नियमो न । श्रुतिरपि सोमप्रकरणे—तस्माद्वासिष्ठो ब्रह्मा
कार्य इति । तत्रैकार्षेया वासिष्ठा अन्यत्रोपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्य इतिप्रवरसूत्रोपात्तो
मुख्यो वासिष्ठस्तदपत्यमृता उपमन्युपराशरकुण्डिनाश्चात्र गृह्यन्ते । तदपत्यत्वात्तत्संज्ञया

प्रवरैकयाच तेऽपि वासिष्ठा एव । ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेति वर्शपूर्णमासयोर्विहितं तत्प्रकृतीना-
मिष्टिपशुबन्धानां च तथैव । ब्रह्मिष्ठ एव वासिष्ठो भवतीति केचित् । वस्तुतो ज्योति-
ष्टोम इति वचनाज्ज्योतिष्टोम एव वासिष्ठस्वनियमः, अभ्यत्रानियम इति यदुक्तं
तदेव समीचीनम् ।

यो वा कश्चित्स्तोमभागानधीयात् ।

यः कश्चनान्योऽपि स्तोमभागान्निमरति क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्यादीनि यजुषि
सार्धं सविनियोगं च यो वेद स ब्रह्मा स्यादित्यर्थः । अत एवाऽऽपस्तम्बेन विद्यादि-
त्युक्तम् ।

अन्योन्यस्मै वा ऋत्विजो यज्ञसंप्रदायं चरन्ति ।

अन्योन्यस्मा अन्योन्यं परस्परमृत्विजो यस्य यस्य यच्छास्त्रं होतॄणां याजुषहोत्र-
प्रतिपादकशास्त्रमनुक्तस्यलप्रवृत्ताश्वलायनशास्त्रं चाध्वर्युणामाध्वर्यवप्रतिपादकं शास्त्रमुद्रा-
तृणामौद्रात्रप्रतिपादकं शास्त्रमनुसृत्य परस्परं विरोधं न्वायतः परिहृत्य यज्ञस्य यः
संप्रदायो यज्ञसंबन्धी यः संप्रदायोऽनुष्ठानमर्यादा तां यथा चरन्ति ऋत्विजस्तथा
प्रवर्तको वा ब्रह्मा भवेत्सर्वसूत्रपरिज्ञाता वा ब्रह्मा भवेदित्यर्थः ।

यावदृचाऽऽर्त्विज्यं क्रियते होतृष्वेव तावद्यज्ञो भवति ।

यावदित्यनेन होतृविषयकं कात्स्न्यमुच्यते । ऋषा, ऋन्वेदेन ऋग्वेदशेषेण च
होतृविषयकं कृत्स्नं यावत्कर्म तावता कर्मणा होतृविषयको यज्ञः संपन्नो भवति ।
अथवा यावत्पर्यन्तमृग्वेदेन जायमानमार्त्विज्यकर्म तावत्पर्यन्तं होतृष्वेव यज्ञो भवति
स्थितो भवतीत्यर्थः । तदीयकर्मणि न्यूनतायां यज्ञस्थितिस्तत्र न भवति न्यूनो यज्ञो
भवति तदीयदोषो ब्रह्मणि ब्रह्मिष्ठत्वादियथोक्तलक्षणसंपन्नत्वाभाव आगच्छतीति भावः ।

यावद्यजुषाऽध्वर्युष्वेव तावत् ।

स्पष्टम् ।

यावत्साम्नोद्रातृष्वेव तावत् ।

इदमपि स्पष्टम् । एवं च त्रय्या विद्यया यज्ञः संपन्नो भवतीत्यर्थः । परिभाषायाम-
मप्युक्तं स त्रिभिर्वेदैर्विधीयत इति ।

यत्र क्व च यज्ञस्य विरतं ब्रह्मण्येव तावद्यज्ञो भवति ।

यत्र क्व चेत्यनेन त्रयी विद्या गृह्यते । त्रयीविद्याविहितयज्ञस्य त्रयीविद्याविहित-
यज्ञे विरतं मौनमनेन मौनेनैव ब्रह्मण्येव तावद्यज्ञः संपन्नो भवति । इदं च मौनमेव
ब्रह्मणो मुख्यं कर्मैत्यर्थः । इदं च दृष्टार्थप्रवृत्तकर्मण्येकामचित्तरथाय । अत एवाऽऽ-
श्वलायनः—अबहुमापी यज्ञमना इति यज्ञमनस्त्वमाह ।

तस्मादेतस्मिन्नन्तर्धौ ब्रह्मा वाचंयमः स्यात् ।

अन्तर्धौ, इत्यनन्तरं चकारोऽध्याहार्यः । तस्माद्धेतोस्त्रयीसाध्यतत्तत्कर्मरूपे यज्ञे ।
अन्तर्धिशब्देन कर्मविरामकाल उच्यते । तत्रापि वाग्यमनं वा भवतीत्यर्थः । तथा च
च्छान्दोग्यम्— ब्रह्मण्येव तावद्यज्ञो यत्रोपरतस्तस्मिन्नन्तर्धौ ब्रह्मा वाचंयमो नुमूषेदिति ।

यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्णवीमृचं जपि-
त्वा व्याहृतीश्च पुनर्वाचं यच्छति ।

प्रमत्तः प्रमादतो व्याहरेत्, वाचमुच्चारयेत् । वैष्णवी, इदं विष्णुरिति । एतामृचं
जपित्वा व्याहृतीर्व्यस्ताः समस्ता वा जपित्वा पुनर्वाचं नियमयेदित्यर्थः । चकारो
वैष्णव्यृक्समुच्चयार्थः ।

राजनि मीयमानेऽग्नौ क्रियमाणे महावेद्यामु-
त्तरवेद्यां च क्रियमाणायां राजनि हिय-
माणेऽभिषूयमाणे बहिष्पवमाने स्तूयमाने ।

अग्नी शौल्वेन विधिनाऽग्निक्षेत्रे क्रियमाणे । अन्यत्स्पष्टम् ।

उखायां संश्रियमाणायामुखाकर्मसु च क्रियमाणेषु ।

उखासंभरणं नामोखार्थं मृदः संभरणम् । उखाकरणार्थानि संसर्जनादीनि
कर्माणि तेषु ।

प्रवृज्यमानार्यां च ।

प्रवृज्यमानायामुखायाम् । चकारः पूर्वेण समुच्चयार्थः ।

अग्नौ मीयमाने ।

अग्नावग्निक्षेत्रेऽदृष्टार्थं दण्डेन मीयमाने ।

कृष्यमाणे ।

अग्निक्षेत्रे ठाङ्गठेन कृष्यमाणे ।

ओष्यमाने ।

अग्निक्षेत्रे ओषधीनां निवपने क्रियमाणे ।

चित्तेरुपधीयमानायाः ।

सर्वासु चित्तिषूपधीयमानासु ।

संचितकर्मसु च ।

यावन्ति संचितकर्माणि संचितमभिमृशतीत्यादीनि ।

एतेषु कर्मसु यथाकालं क्रियमाणेषु दक्षिणत आस्ते ।

उक्तान्येव विशिनाष्टि यथाकालं क्रियमाणेषु स्वस्वकाले क्रियमाणेषु दक्षिणत
आस्त उपविष्टो भवतीत्यर्थः ।

राजन्योह्यमानेऽग्नौ प्रणीयमाने हविर्धानयोः प्रोह्यमाणयोः ।
राजनि अनसोह्यमानेऽग्नावौत्तरवेदिके प्रणीयमाने । अन्यत्स्पष्टम् ।

उखायाः संभरिष्यमाणायाम् ।

उखायाः संभरिष्यमाणायामिति मविष्यप्रत्ययादुखार्थं मृदं प्रति गमनं गृह्यते ।
स्पष्टमिदमुक्तमापस्तम्बेन—उखामच्छ गच्छतामिति । अच्छ मृत्खनाभिमुख्येन गच्छ-
तामित्यर्थः ।

ओह्यमानायां च ।

यजमानेन कण्ठे प्रतियुक्ता सती विष्णुकममन्त्रैस्तस्यामुखायामोह्यमानायाम् ।
नैर्ऋतीरुपधास्यताम् ।

नैर्ऋतीरिष्टका उपधास्यताम् । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृब्रह्मयजमानाभिप्रायं बहुवचनम् ।
यद्यप्युपधाने साक्षात्प्रतिप्रस्थातृब्रह्मयजमानानां संबन्धो नास्ति तथाऽपि अग्निचयनसं-
बन्धमात्रमाश्रित्यैवात्र बहुवचनम् ।

चित्यग्नीनां प्रणीयमानानाम् ।

चित्यर्था इष्टकाश्चित्यग्नेयः । चित्यग्नीनामित्यत्राग्निशब्दश्चितिसाधनपरः । चित्य-
ग्निभ्यः प्रणीयमानेभ्योऽनुब्रूहीत्यादिना यद्विहितं चित्यग्नीनां प्रणयनं तत्रापि दक्षि-
णत आस्ते ।

वसतीवरीः सवनीयाश्च गच्छताम् ।

सवनीयाशब्देनैकधना गृह्यन्ते । सवने सवने तत्प्रयोजनसत्त्वात् । गच्छतां गच्छतां
प्रतिगच्छताम् ।

आहियमाणामु च ।

वसतीवरीः सवनीयाश्च यथाकालमाहियमाणामु । तत्र वसतीवरीणामाहरणकालोऽ-
ग्नीषोमीयवषाहोमोत्तरम् । सवनीयाहरणकालः प्रातरनुवाकोत्तरम् ।

अवभृथं चाभ्यवैष्यताम् ।

अवभृथं प्रति उरुः हि राजेत्यनेनाभ्यवैष्यतामवभृथदेशाभिमुखं प्रत्यवैष्यतां गमन-
क्रियायां करिष्यमाणायाम् ।

उद्यत्सु च ।

उद्यत्सु आगच्छत्सु ।

एतेषु कर्मसु यथाकालं क्रियमाणेषु दक्षिणत एति ।

अध्वर्यादीनां गच्छतां दक्षिणतो गच्छति । नित्यः सर्वकर्मणां दक्षिणतो ध्रुवाणां
व्रजतां वेत्याश्रयायनः । अग्निसंबन्धिकर्माणि अव्यवधानेन पठितुं युक्तानि कर्मक्रमेण
वा पठितुं युक्तानि व्यत्यस्तपाठे हेतुश्चिन्त्यः ।

सदोहविधानेषु संमीयमानेष्वन्तरेण चात्वालो-
त्करावन्वेत्यापरेणोत्तरवेदिमतिक्रम्य दक्षिणत उप-
विशति ॥ २३ ॥ आवैसर्जनकालादन्वास्ते ।

अर्वाक्समपित्रताह्वानादत्रैवाऽऽस्ते ।

होष्यमाणेषु वैसर्जनेषु यथेतं प्रत्येत्योत्तरेणाऽऽग्नीध्रीयं
धिष्णियं परीत्य पूर्वेण द्वारेण प्राग्वंशं प्रविश्या-
परेण शालामुखीयमतिक्रम्य दक्षिणत उपविशति ।

स्पष्टम् ।

एवावन्दस्वेत्युपस्ये राजानं कुरुते ।

उपस्योऽङ्कः ।

आवैसर्जनहोमादन्वास्ते ।

स्पष्टम् ।

हुते वैसर्जनेऽन्वगग्रेर्गच्छति ।

पूर्वो निष्क्रम्येत्यापस्तम्बः । हुते गार्हपत्यहोमे सर्वेभ्यः पूर्वो निष्क्रम्य प्राग्वंशा-
त्परमध्वानमग्रेर्गच्छति सोमप्रथमकरूपे ।

पूर्वो वा ।

यदा ह्यग्निप्रथमास्तदाऽन्वाज्यमेवाग्निं निष्क्रम्य गच्छति । अन्यथाऽग्निप्रथमाः
सोमप्रथमा वा प्राञ्चो गच्छन्तीत्यनेन विरोधात् ।

आग्नीध्रीयं प्राप्य दक्षिणत उपविशत्यावैसर्जनहोमाद-
न्वास्ते हुते वैसर्जनेऽन्यस्मै राजानं प्रदायोत्तरेणाऽऽग्नी-
ध्रीयं धिष्णियं परीत्य राजानं प्रत्यादाय सोमो
जिगाति गातुविदिति सौम्यर्चाऽपरेण द्वारेण
हविर्धाने प्रविश्याध्वर्यवे राजानं प्रदाय यथेतं
प्रत्येत्यापरेणोत्तरवेदिमतिक्रम्य दक्षिणत उपविशति ।

अन्यस्मै प्रतिप्रस्थात्रे । स्पष्टमेवापठदापस्तम्बः—आग्नीध्रीयं प्राप्य प्रतिप्रस्थात्रे
राजानं प्रदायेति । अन्यत्स्पष्टम् ।

अग्नीषोमीयस्याऽऽवपाया होमादन्वास्ते ।

अत्राऽऽडभिविधौ तेन वपाहोमपर्यन्तमित्यर्थः ।

हुतायां वपायां मार्जयते ।

चात्वाले सर्वैः सह । सत्रप्रकाशात्वाले मार्जयन्त इत्याश्वलायनः ।

वसतीवरीषु परिगृह्यमाणामु वाचं यच्छत्या सुब्रह्मण्यायाः ।
सुब्रह्मण्या ह्यानपर्यन्तमित्यर्थः । अत्राप्याडभिविधौ ।

महारात्रे बुध्यमानेषु बुध्यते ।

प्रथममिति शेषः । बोधनस्यार्थादेव सिद्धेः प्रागभ्यन्विधानेनैव सार्थक्यम् । प्रथम-
मित्यध्याहारं विना वैयर्थ्यमेव सूत्रस्य स्यात् ।

उपाकृते प्रातरनुवाके वाचं यच्छत्या परिधानीयायाः ।

अत्राप्याडभिविधौ तेन परिधानीयापर्यन्तमित्यर्थो भवति ।

सवनीयासु श्रंपाद्यमानासु पूर्वेण द्वारेण इवि-
धाने मविश्याग्नेण खरं परीत्य दक्षिणत
उपविशति ॥ २४ ॥ आग्रहकालादन्वास्ते ।

ग्रहकालो दधिग्रहेण प्रचरतीत्यत आरभ्य ।

ग्रहेषु गृह्यमाणेषु वाचं यच्छत्याऽऽग्रयणस्य ग्रहणात् ।

आ, आग्रयणस्य ग्रहणादिति पदच्छेदः । आग्रयणग्रहणपर्यन्तम् । आड-
भिविधौ ।

वहिष्पवमानं सर्पत्सु समन्वारभ्य सर्पति ।

वैश्वदेवोममसहोतृहोमौ ब्रह्माणं यजमानो यजमानं ब्रह्मेत्येकेषामित्ययं विकल्प-
श्चाऽऽध्वर्यवसूत्रोक्तोऽत्रापि द्रष्टव्यः । एतादृशेन विधिना समन्वारभ्य सर्पति
ब्रह्माऽपि ।

ब्रह्मन्स्तोष्यामीत्युच्यमाने देवसवितरेतचे प्राह तस्म च सुव प्र
च यज बृहस्पतिर्ब्रह्माऽऽयुष्मत्या ऋचो मा गात तनूपात्साम्नः
सत्या व आशिषः सन्तु सत्या आकूतय ऋत्रं च सत्यं च
वदत स्तुत देवस्य सवितुः प्रसव ओः स्तुतेति प्रसौति ।

संहितामन्त्रस्य कृत्स्नः पाठः स्तोमभागमन्त्रेण संधानार्थः । तेन सह, ओः
स्तुतेति अभ्यनुज्ञावाक्येन संधानम् । प्रसवोऽभ्यनुज्ञावाक्यम् ।

सर्वस्तोत्राणामेव करणः ।

स्पष्टम् ।

रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्येकत्रिंशतः

स्तोमभागाः स्तोत्रे स्तोत्र उत्तरमुत्तरमादधाति ।

एकत्रिंशदेव स्तोमभागा भवन्ति । तेनाप्तोर्यामेऽभ्यस्याऽऽवृत्तिः । एवं च संख्या-
नियमः । एवं च सत्यपि सोमतिरेकनिमित्ते स्तोत्राधिक्ये तस्य तस्य क्रतोस्तत एव

स्तोममागाः । अत्र सवनान्त्यस्याऽऽवृत्तिः पूर्वयोः सवनयोः । तृतीयसवने त्वधिका एव निविशन्ते । क्रतोरेवोत्तरकतुमावित्वात् । बहिष्पवमानार्थमुद्रातृभिः प्रस्तोषा वा ब्रह्मन्स्तोष्यामीत्युच्यमाने देवसवितरेतत्त इति मन्त्रम् । उच्यमान इति वर्तमाननिर्देशादेतदामन्त्रणवाक्यसमकालमिमं मन्त्रं पूर्वमेव वाऽऽमन्त्रणान्मन्त्रमुक्त्वा, ओ२ स्तुतेति तस्मिन्काले प्रसौनि । देवस्य सवितुः प्रसव इत्येतदनन्तरमो२ स्तुतेत्येतस्मात्पूर्वं स्तोममागमन्त्रं संदधातीत्यादधातिशब्दार्थः । बीप्सा क्रमेण प्रतिस्तोत्रमेकैको मन्त्रो योग्य इत्येतदर्थम् ।

संख्यामाह—

द्वादशमिष्टोमे त्रयोदशात्यमिष्टोमे पञ्चदशोक्थ्ये षोडश षोडशनि
सप्तदश वाजपेय एकाक्षत्रिंशत्तपतिरात्रे त्रयस्त्रिंशत्तपस्योर्यामे ।

अप्यमिष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादिति षोडशग्रहणमाचार्येणोक्तं तदर्थमेवाऽऽचार्येण स्तोमभाग उक्तः । त्रयोदशात्यमिष्टोम इति । अथमेवात्यमिष्टोमनामकः क्रतुरनुमितः । स राजन्यस्य गृह्णीयादित्यनेन राजकर्तृको यज्ञ उक्तः । गौतमेन चत्वारिंशत्संस्कारेषु नित्यत्वेन परिगणनाद्ब्राह्मणस्यापि नित्य इति ज्ञेयम् । अर्थः स्पष्टः ।

स्तुते बहिष्पवमाने यथेतं प्रत्येत्पापरेणोत्तरवेदिमतिक्रम्य
दक्षिणत उपविशति सवनीयस्याऽऽ वपाया होमादन्वास्ते ।

यथेतं यथागतम् । अत्राप्याहुभिविधौ । तेन वपाहोमपर्यन्तमित्यर्थो भवति ।

हुतायां वपायां मार्जयित्वा पूर्वेण द्वारेण
सदः प्रविश्याग्नेण प्रशास्त्रियं धिष्णियं
परीत्य दक्षिणत उपविशत्यासंस्थानादन्वास्ते ।

संस्थानशब्देन सवनसमाप्तिरुच्यते ।

यत्रास्मै चमसमाहरति तं भक्षयति यथेतरे चमसान् ।

या चमानसूत्र एतत्समानार्थके कृतव्याख्यानम् ।

स्तुतशस्त्रयोर्वाचं यच्छति ।

समाप्तिपर्यन्तं, शस्त्रस्य समाप्तिर्वाज्यन्ते ।

संस्थिते सवने यथेतं प्रतिनिष्क्रामति ।

येन पथा सदः प्रविष्टस्तेनैव पथेत्यर्थः ।

एवं विहित उत्तरयोः सवनयोः संचरो ब्रह्मत्वं च ।

संचरो मार्गः । इतरद्ब्रह्मत्वं च । गोबन्दीवर्द्धन्यायेनोभयोर्ब्रह्मणम् ।

आध्वर्यव एवातोऽन्यानि कर्माणि ब्राह्मण आम्रातानि भवन्ति ।

अत उक्तकर्मतोऽन्यानि वरणाङ्गजपादीनि तानूनप्त्रादीनि उपस्थानादीनि चाऽऽध्वर्यव एवाऽऽम्नातानि भवन्ति तान्यध्वर्युवत्कुर्यादित्यर्थः ।

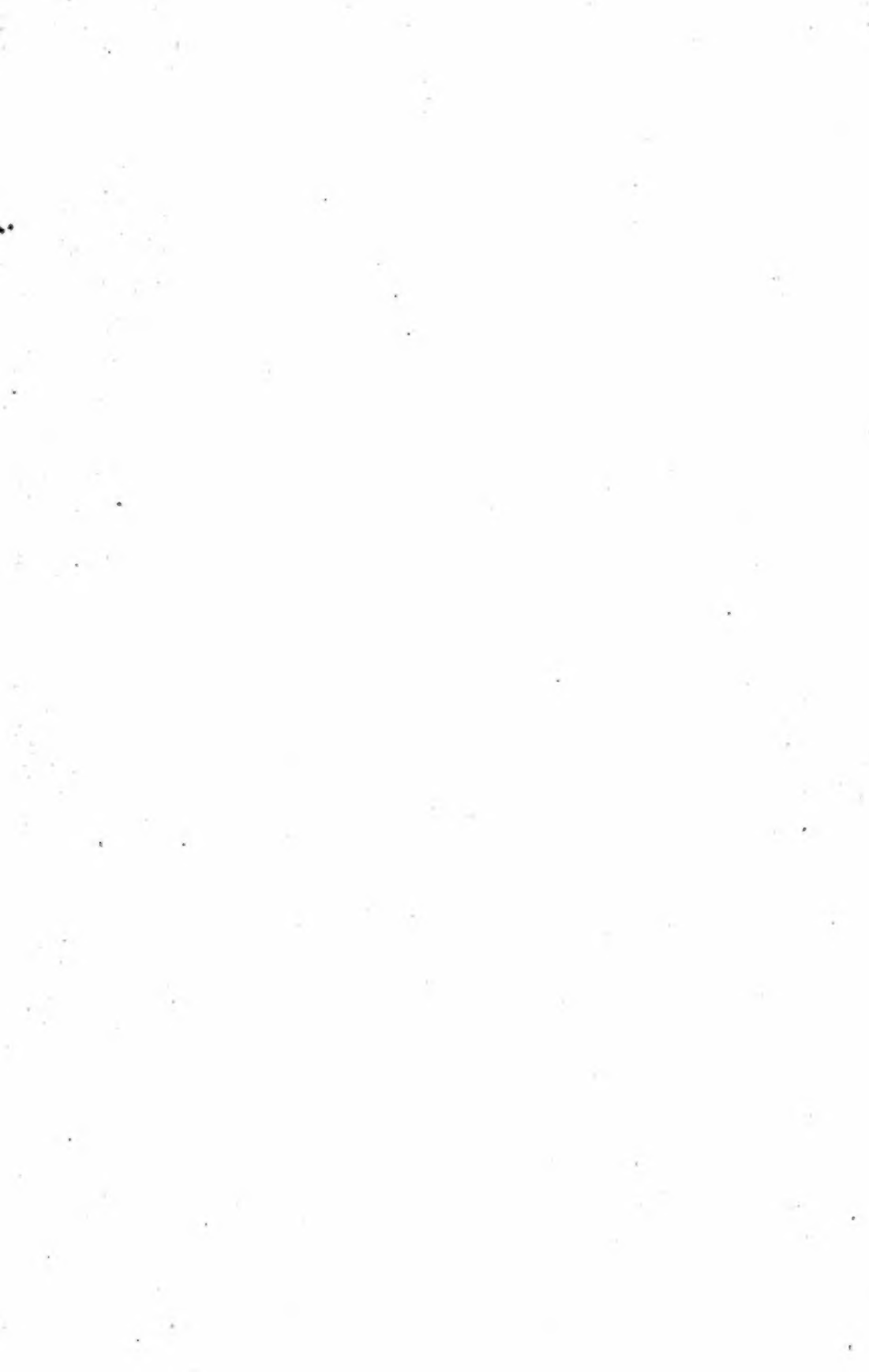
एवं विहितं संस्थानां ब्रह्मत्वं ब्रह्मत्वम् ॥ २५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे दशमप्रश्नस्याष्टमः पटलः ।

एवंप्रकारेण विहितं सर्वासां संस्थानां ब्रह्मत्वं भवति । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्तिद्यो-
तनार्था ।

इत्योकोपाह्वश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विसाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाय-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तौ दशमप्र-
श्नस्याष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

समाप्तो दशमः प्रश्नः ।

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa2Vsl/Sat/Agā.
- 1886.

Author— Satyāśādha.

Title— Satyāśādhaviracita Śrauta-
sūtra. Pt.4.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.